

ILLÉS LÁSZLÓ

A küzdelem értelme

TANULMÁNYOK, CIKKEK, KRITIKÁK

BUDAPEST

**A kötet kiadását
a Lukács György Alapítvány
támogatta**

**Sorozatszerkesztő:
SIMOR ANDRÁS**

**Tipográfia:
DOMJÁN ISTVÁN**

© Illés László, 2010

– Aki újabb írásait olvassa, tudja, hogy Önt egy ideje szenvedélyesen foglalkoztatja a globalizáció. Egy baloldali gondolkodó szemében vajon miért probléma, sőt veszély az a tendencia, amely végső soron talán nem más, mint az internacionalizmus ad absurdum vitele?

Kétségtelen, hogy irodalomtörténeti tanulmányaim mellett egyre inkább foglalkoztatnak a globalizáció kérdései. A modern szocialista velleitású irodalom elkötelezettje – úgy vélem – nem hunyhatja be a szemét e rendkívüli súlyú és hatású ideológiai jelenség előtt. Egy rövid interjú nem ad lehetőséget arra, hogy kiterjedt vitába bocsátkozzunk arról, vajon a globalizáció valóban „az internacionalizmus ad absurdum vitele-e”? Én úgy látom, hogy a globalizáció a finánc- és kereskedelmi tőke internacionalizmusa, melynek célja a neoliberalizmus és a neokonzervativizmus furcsa egyvelegéből következően olyan viláგuralom megteremtése, amely élénken hasonlít az ókori Athén polisz-demokráciájára: egy felfoghatatlanul gazdag, szűk elit az őt körülvevő és kiszolgáló szellemi és technikai infrastruktúra segítségével uralkodik az emberiség helóta milliárdjai felett. A nemzetközi szociáldemokrácia pedig bénultan asszisztál ehhez a folyamathoz. Mindez eminens szociológiai tény, amely közvetlenül érinti a humanista kultúrát.

Nádra Valéria: Interjú Illés Lászlóval (részlet)

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

Nádra Valéria: Interjú Illés Lászlóval

Életrajzának egészen szokatlan fordulata nem az, hogy „politikai okokból” kizárták az egyetemről (ez sajnos nem volt szokatlan), hanem az, hogy diplomásként is visszatért Csepelre, esztergályosnak. Talán túlkombinálok a dolgot, de amikor az Ön tanulmányaiban visszatérő gondolatként olvasok „az irodalomban jelentkező szociális gondolat”-ról, az az érzés kerülget, hogy a csepeli munkás „súg” az irodalomtörténésznek. Vagy ez tévedés?

A „túlkombináció” azért lehetséges, mert az életutak általában bonyolultabbak, mint a direkt kérdések. Politikai okokból azért zártak ki 1951-ben az ország összes egyeteméről, mert földhözragadtan szegényparaszt szüléimét a ju goszláv határövezetből a Hortobágyra deportálta a munkások és parasztok néphatalma. Az üzemben lényegében „osztályidegenként” (!) is többször kaptam meg teljesítményemért a sztahanovista oklevelet és a csillagot. Az 1955-ben letett államvizsga után, diplomával a zsebemben tértem vissza az esztergapadhoz, mivel a fent említett néphatalom nem igényelte értelmiségiként végzendő munkámat. Erre csak 1958-tól lett lehetőségem. Az

„irodalomban jelentkező szociális gondolat” poétikai eszméjét valójában a herceg Esterházy-uradalomban velem együtt napszámoskodó társaim és később a csepeli munkáskollektíva sorsának átélése „súgta” nekem, egyébként ez a sugallat a mai napig elkísért.

– *Évtizedek óta küzd azért, hogy a korai szocialista irodalommal kapcsolatos tévképzeteket eloszlassa: írásaiból, ez az Ön által feltárt s az avantgarde jegyében fogant irodalmi dokumentumokból is kitetszik, hogy sokféle kísérlet, sokirányú tájékozódás jellemezte, legalább kezdetben, a baloldali emigráció alkotásait. Ez az Atlantiszként elsüllyedt irodalom, melyről az Ön pályakezdésekor nemigen esett szó, hogyan, mikor, mivel keltette fel az érdeklődését?*

Mint az akadémiai intézet munkatársa, részben „tervfeladatként”, részben személyes ambícióimat követve kezdtem kutatni a magyar és nemzetközi szocialista velleitású, elsősorban emigráns irodalmat. A hatvanas-hetvenes években ez a korpusz – antifasiszta jellegénél fogva is – világszerte a figyelem előterében állt: intézeti team-ek foglalkoztak a múlt „átvilágításával” – nálunk egy-egy elszánt (és elszigetelt) kutató tevékenykedett e tradíció ellentmondásos tevékenységének feltárásán. E nemzetközileg is elismert fáradozások egyik eredménye annak bebizonyítása volt, hogy a „szociális gondolat”, és a modernitás, az avantgárd legitim módon hatották át egymást. Ennek az „Atlantisznak a felmerülését sajátos módon maga a baloldali hivatalosság konzervativizmusa is gátolta, a mai posztmodern világkép pedig mit sem óhajt tudni a szocialista, premodern-modern kezdeményekről.

– *Aki újabb írásait olvassa, tudja, hogy Önt egy ideje szenvedélyesen foglalkoztatja a globalizáció. Egy baloldali gondolkodó szemében vajon miért probléma, sőt veszély az a tendencia, amely végső soron talán nem más, mint az internacionalizmus ad absurdum vitele?*

Kétségtelen, hogy irodalomtörténeti tanulmányaim mellett egyre inkább foglalkoztatnak a globalizáció kérdései. A modern szocialista velleitású irodalom elkötelezettje – úgy vélem – nem hunyhatja be a szemét e rendkívüli súlyú és hatású ideológiai jelenség előtt. Egy rövid interjú nem ad lehetőséget arra, hogy kiterjedt vitába bocsátkozzunk arról, vajon a globalizáció valóban „az internacionalizmus ad absurdum vitele-e”? Én úgy látom, hogy a globalizáció a finánc- és kereskedelmi tőke internacionalizmusa, melynek célja a neoliberalizmus és a neokonzervativizmus furcsa egyvelegéből következően olyan világország megteremtése, amely élénken hasonlít az ókori Athén polisz-demokráciájára: egy felfoghatatlanul gazdag, szűk elit az öt körülvevő és kiszolgáló szellemi és technikai infrastruktúra segítségével uralkodik az emberiség helóta milliárdjai felett. A nemzetközi szociáldemokrácia pedig sokban bénultan asszisztál ehhez a folyamathoz. Mindez eminens szociológiai tény, amely közvetlenül érinti a humanista kultúrát.

– *A „Thermopüle”-kötet címét úgy is érthetem, mint annak leszögezését, hogy már „megcselekedtük, amit megkövetelt a Haza”. Mégis úgy gondolom, Ön még sok „megcselekedni valót” lát maga előtt. Min dolgozik jelenleg?*

Én inkább úgy értelmezem a címet: hogy voltunk, akik küzdöttünk egy humanista, demokratikus szocializmusért, a kontrahens túlerő, a sztálinizmus bűncselekményei, (és saját árulóink) azonban legyűrtek bennünket. Aki óhajtja, vigye magával ezt üzenetként az ismeretlen jövőbe. Jelenleg két nagy feladaton dolgozom: oroszról fordítom a Lukács György „realizmus diadala” – tézise körül, a 30-as évek végén kitört vita sajtóközleményeit, másrészt a baloldali emigráns szocialista irodalom elvi publikációinak dokumentumkötetét állítom össze.

TÁRSADALOM

A globalizáció és a humán értelmiség

(Előadás a Szabolcsi Miklós emlékülésen)

Úgy gondolom: mindenki, aki ebben a világban él, külön dokumentálás nélkül is elhiszi nekem, hogy e vakmerően megnevezett témáról egy team, vagy legalább is egy kisebb intézet elmélyült kutatásai alapján megírt vaskos monográfiában vagy könyvsorozatban lehetne csupán megközelítő választ adni arra a kérdésre: milyen állapotban érte a humán értelmiség legkülönbözőbb szféráit az a valóban világtörténelmi jelentőségű változás, amely ugyan már jóval korábban kezdődött, de legintenzívebb formájában a szovjetkommunizmus összeomlása után bontakozott és bontakozik ki jelenkorunkban s amelyet eufémisztikusan globalizációnak vagy mondializációnak nevezünk, anélkül azonban, hogy nyers őszinteséggel kimondanánk: a főleg angolszász ipari, kereskedelmi és pénzügyi világ most már akadályok nélkül az egész világot átfogó anyagi és szellemi stratégiájáról van szó, annak minden következményével együtt. (Zárójelben megjegyzendő: az informatikai forradalom nem azonos vele, nem genuin szülötte, hanem parallel kísérő jelensége csupán.)

Hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy az első nagyhatású pozitív információt erről a trendről a *Kommunista Kiáltvány* adta, midőn szerzői kifejtették: „A burzsoáziának a történelemben fölöttébb forradalmi szerepe volt...nem hagyott meg más kapcsolatot az ember és ember között, mint a meztelen érdeket...a jámbor rajongást, a búbánat szent borzongását az önző számítás jéghideg vizébe fojtotta. ... A burzsoázia minden eleddig tiszteletre méltó és borzongó áhítattal szemlélt tevékenységről leszede a dicsfényt. Fizetett bér munkássá változtatta az orvost, a jogászt, a papot, a költőt, a tudomány emberét.” ^[1] És így tovább.

Mint látható, a két szerző rövid úton eljutott annak a társadalmi képződménynek az állapotrajzához, amely most újra közvetlenül minket is érdekel. A civilizatórikus, a technikai viszonyok óriási pozitív változáson mentek át időközben, de nem mondhatni, hogy a pertraktált viszony elvileg megváltozott volna. Bevezető szavaimban ugyan az értelmiség *állapota* iránt érdeklődtem, amelyben a modem globalizáció találta őt, de tulajdonképpen elsősorban mégis az érdekelhetne talán bennünket: hogyan reagál és reagált az értelmiség az előállt bonyolult viszonyokra *ma*? S hogy enyhítsem a manapság bizonytalanságot okozó szokatlan intonációs beszédhelyzet okozta esetleges nyugtalan-

ságot egy-némely tisztelt hallgatómban, ugyanakkor nem elszakadva az eredeti kérdés-feltevéstől és kapcsolódva ahhoz a személyiséghez is, akinek tiszteletére ma itt összegyűltünk – átmenetileg némileg narratívabb, kolloquiális beszédmódra térnek át. Amit mondani óhajtok, az egy vékony, de rendkívül erős szálon kapcsolódik Szabolcsi Miklóshoz.

Amikor 1995 augusztusában, a finn-ugor kongresszus résztvevőjeként szálláshelyemen, a jyväsckyläi Salmirante üdülőhelyen, az estébe hajló órákban azon gondolkodtam, miről is kellene írnom az *Irodalomtörténet* című folyóirat készülő Szabolcsi Emlékszámába, akkor kitekintvén a csillogó tavakat övező hajladozó sudár fenyők közt az alkonyatban is valószerűtlenül kék finn égre, úgy határoztam, hogy Lékai Jánosról írok, (akiről egy jeles líraértőnk, egy alanyi költő azt sem hallotta, hogy létezett); nos, gondoltam, felvázolom, ha mégoly tömören is, e lányos arcú, kékszemű ifjú forradalmár pusztulással, a halállal eljegyzett kurta életének sorsdöntő mozzanatait. O volt az, aki a Kassák- és Galilei-körből jövet fegyvert emelt Tisza Istvánra, aki a parlamentben egy órával előbb bejelentette a magyar nemzet sorsára nézve oly szörnyű következményekkel járó háború elvesztését. Csakhogy ez az ifjú „terrorista” – (a revolver szerencsére nem funkcionált) –, nemcsak forradalmár volt, hanem költő is, aki Rilket és Trakl-t olvasott, imádta a zenét és a festészetet, s miközben a nemzetközi ifjúmunkás-mozgalom egyik szervezőjeként szinte állandóan úton volt Párizs és Szentpétervár, Hamburg és Pozsony között, hol börtönben, hol illegális összejövetel szüneteiben novellát és költemények sorát írta – s minden megpróbáltatás közepette hű maradt ahhoz az eszméhez, amelyre az életét feltette. Ez az élet nagyon hamar véget ért, alig harminc évesen hunyt el a new-yorki-i Szent-József-Hospitalban. Halálos ágyán írt utolsó versében a szenvedők és megalázottak, a kizsákmányoltak és eltiportak felszabadítására robajló seregek felett száll és zeng az ének. Az *Irodalomtörténet*be szánt, Lékairól szóló cikket így fejeztem be: „A késő kor fia – ízlése szerint – nevezheti e robajlást hallucinációnak, vagy akár történelmi teleológiának, avagy mély, irracionális gyökéretű meggyőződésnek, a *volonté générale* minden vereség ellenére elpusztíthatatlan működése visszhangjának.”

Amikor Szabolcsi Miklós elolvasta a tiszteletére szolgáló folyóiratszámot és benne az én dolgozatomat, felhívott és tömören azt mondotta: „Köszönöm, megértettem az üzenetet, amit küldték” Hangsúlyából arra következtettem: egyetértőleg értette meg ezt az üzenetet. És úgy vélem: a történelmi fordulat kised hazánkat is sodrásába vonó lendülete ugyan neki is, mint sokunknak, szélesebb és mélyebb ismereteket adott arról a korról, amelyet megéltünk, de talán nem értettünk át akkor teljesen, – de nem adott olyan ismereteket, amelyek a humanitás kiküzdésére és fenntartására irányuló egykori törekvéseink jogosultságát megkérdőjelezték volna. Nagyszabású József Attila monográfiája befejezése kötötte le utolsó éveiben energiáját, emlékiratainak megírására készült, s privát élete, családja múltbéli gyökereinek feltárása foglalkoztatta, – de nem a menekülés, a múltjától való elfordulás; nem a tagadás, sőt megtagadás mozdulatával fordult ebbe az irányba. Akik jelen voltak annak idején az Akadémián, ahol – azt mondanám: búcsúelőadásán – Mozart Don Giovanni-ját elemezte, azok megrendültén érzékelhették: valamilyen tragédiáról beszél az előadó, egy korszak és az egyéni lét lezárulásának tudatos vagy félig-meddig tudatalatti sejtelseivel nézett szembe önmagával, a közeledő véggel, amikor oly nehezen tudott elszakadni attól a motívumtól, amikor az Ismeretlen vészt hozó és félelmetes híradással jelenik meg. Úgy éreztem akkor: ez az előadás üzenet is volt, baljós figyelmeztetés.

Nem ismerek olyan írását, megnyilatkozását, amelyben megtagadta volna életművét, amelyben – oly sokakkal ellentétben, ellenállóvá igyekezett volna magát átstilizálni, nem kötött csokornyakkendőt és nem fordította ki a felöltőjét. Minden pozitív újdonság iránt nyíltszívűen – egyúttal hűségesen őrizte, amit József Attilától

örökölt, s nemcsak az egzisztencialista félelmek és riadalmak iránti fogékonyságot, hanem az azóta némelyek által ironikusan emlegetett „szociális gondolat”-ot is, az utca és a föld fia iránti kötelmet. Vajon hány értelmiségi emlékezik ma még erre a kötelekre?

S ezen a ponton elhagyjuk a megtiszteltet, s madártávlatból szemlélődve a szűkre szabott percekben visszatérünk eredeti kérdésfeltevésünkhöz: Miként élte meg és éli meg az intellektuális szféra azt a kolosszális változást, amelyet egy híres, volt szovjet politikus úgy jellemzett, hogy azzal az „emberiség visszatért a civilizáció normális útjára.” [2] Órákig lehetne példákat felsorakoztatni hazánkból és a nagyvilágból arról, milyen nagyszerű eredményeket ért el az emberiség azon az úton, amely a vadság korából indul, a rabszolgaságon felépülő polis-demokrácián, a későbbi történelmen át kanyarogva a véres és visszataszító XX. századon át tart – vajon hová is? Talán a legjobb, ha a polgári irodalomtudomány nálunk is ismert és elismert személyiségét, Jacques Derridát hívjuk ide tanúságtételre. Derrida ezt írja *Spectres de Marx* című könyvében, egy passzusban: „A munkanélküliség, a hajléktalanok serege, a piac anomáliái, a fegyveripar és – kereskedelem, az atomarzenál, az interetnikai háborúk, a terrorista maffiák, a drokkonzorciumok, a nemzetközi jog állapota, a szörnyű tényleges egyenlőtlenség, ma inkább mint bármikor az emberiség történetében...az erőszak, a kizárás, az éhség...soha nem érintett még ennyi emberi lényt... semmiféle haladás nem feledtetheti, hogy soha, abszolút számban soha még ennyi embert...nem tettek szolgává, nem éhezettek és nem pusztítottak el a földön.” [3]

De nem a jelen történelmi pillanat terméke mindez. A készülődés a kedvező pillanatra már régóta tart. Van más tanunk is a szóbanforgó ügyben, már félszáz évről korábban, Marx és Derrida között. A szerzőt XI. Pius pápának hívják, aki a *Quadragesimo anno*-ban ezt írta: a „civilizáció normális útja”-ról: „A gazdasági hatalom – és erőkoncentráció a modern gazdaságnak lényegi jegye, olyan gyümölcs, amelyet a gazdasági verseny korlátlan szabadsága termelt... ez a szabadság csak a legerősebbeket hagyja meg az élők sorában, azokat, akik mindannyiuk közül a legkíméletlenebbül küzdenek, akik a legkevesebbet sem foglalkoznak a lelkiismeretükkel.. „a gazdaság világa egészében félelmetesen keménnyé, könyörtelenné, erőszakossá lett. Ebből az egyetlen forrásból kétágú folyam tört a felszínre: az egyik a nacionalizmus, vagyis a 'gazdasági imperializmus' folyója, a másik meg éppoly átkos halál-folyam: a nemzetközi finánc-tőke, vagyis a „nemzetközi imperializmus”. [4] Eddig a Szentszék szavai, amelyeket – úgy lehet a pusztában elhaló sóhajnak tekinthetünk.

Valóságtartalma azonban kétségbevonhatatlan. Eszmélkedésünk záró mozzanataként azt kérdezhetjük: Miképpen éli meg ezt a szituációt legmodernebb, mai változatában a magyar értelmiség? A verifikáló válasz szinte lehetetlen, hiszen személyekhez kötött, és ha a legkülönbözőbb szakmák mérvadó személyiségeit és a soha szóhoz nem jutó hallgatag tömeget kérdeznék is ki, ezernyi árnyalatban sejlene fel előttünk a válasz: a heves tiltakozástól az egyre mélyülő melankólián, az eufória múltával a naivan törekvők csalódottságán és esetenként kétségbeesésén át egészen a megvásárolt afirmativitás, a Gottfried Benn által leábrázolt „szoláris elit” cinizmusáig. Ez utóbbi keskeny övezet körül – emberi szeméremből ad hominem soha, sehol meg nem jelölt – émelyítő fluidum terjeng, Derrida fogalmát kölcsönözve – a nagybetűs Gyász árnyai kóvályognak. Ezeket az árnyakat nevezte József Attila egy költeményében egykor „népiszony”-nak. [5]

A marxista irodalomszemlélet hullásával a *történetiség* igénye és a *realizmus* kategóriája is kikerültek az irodalomtudomány figyelmének köréből. Ez annak ellenére így van, hogy pl. maga Umberto Eco figyelmeztetett arra, miszerint a létnek igenis van

valamilyen „kemény talapzata”. .... A hermeneutika történészeként pedig Maurizio Ferraris vonja kétségbe az interpretáció végtelenségének dogmáját, megállapítván, hogy „a lét mint olyan, kívül marad az interpretáció szféráján.” [7] Az un. „werkimmanent” módszerek a kontingencia virtuális filozófiai talapzatára támaszkodva – minden rendkívülien jelentős, az irodalom természetéről referáló értékük mellett – nem hoztak létre valamilyen koherens képződményt. Ez posztmodern korunkban talán nem is illett volna. „Az irodalomtudomány, miközben más tudományokba behatolva parttalanná válik, az újabbnál újabb koncepciók adaptációinak gyors változása és szimbiózisa következtében polemizáló iskolákra és irányzatokra hullik [8] Ezt nem kifogásolhatjuk, az indetermináltság filozófiai elmélete jegyében mindez az egykor-volt hegeli-marxi *totalitás elmélet* önkéntelen elutasítása miatt van így. „Die Welt zerdacht” (A világ szét van gondolva) – idézik előszeretettel a gottfried-benn-i axiómát a totalitást tagadók.

Az irodalomtudomány dezideológizálásának heves igénye ugyanakkor világtalanul megy el a tény mellett, hogy a glóbuszt egy minden eddiginél perfekter totalitás fogja vasmarokba: a korábban említett multinacionális fináncióke mindent átható törvényszerűségei. Az irodalomtudomány kizárólagos formalizálása riadt védekezés a világban s így szeretett hazánkban is jelenvaló – sok vonatkozásban ijesztő – létvalóság ellen; a posztmodern kontingencia pedig a történeti tapasztalat kiiktatása segítségével járul hozzá a tudatok manipulálásához, a világ egységben látása, az individuum helyzetfelismerő tájékozódó képessége és ellenállása megtöréséhez. Eötvös egykori romantikus intelmét, az „akit nem hevít korának érzeménye” üzenetét ma már nagyon kevesen hallják meg. Az irodalomtudósok – úgy tetszik – nem hivatása többé tudni és meghallani a magyar valóság szavát, ez nem az ő ügye. Nincs még finom áttételeken átszűrődő korrespondencia sem a nyers valóság és az elvont elmélet között.

Hivatkozhatnánk persze vigasztalásul, mondjuk a 32. magyar filmszemle megfogalmazta gondolatokra, amelyek – mint egy kritikus írja – „gigantikus társadalmi különbségekről, belső-ázsiai falusi viszonyokról, a felfelé kapaszkodás reménytelenségéről” szóltak, [9] ez azonban egy más humán szféra szava, kedvetlenül elháríthatjuk, ne zavarjon bennünket. De van, akit mégis zavar. Igazságos akarok lenni az irodalmár szakmával szemben s ezért sok más példa képviselőjében idézem be egy kitűnő esztétánk legutóbbi keserű szavait: „A mindenkori civilizáció alapkérdésével állunk szemben; mit csinál az elnyomorodás, a semmivé válás elszenvedőivel? ...a nyelvi és nyelven túli képmutatás, szemforgatás...a nyomor elképesztő mértékével és kiszolgáltatottságában is fenyegető közelségével szemközt agresszíven és önelégülten jelenik meg.” [10] – írja a szerző. Milyen jó lenne, ha ezt a nyelvi immanenciákba menekülők is így tudnák.

De, hogy ne tudják, arról – sajnos – a filozófia gondoskodik. S egyúttal jogosultan arra figyelmeztet bennünket: semmilyen értelme nincs a moralizálásnak. Ebben egyet kell értenünk. Nemrégiben jelent meg Németországban egy tanulmánygyűjtemény, amelyben Lukács György egyik egykori jeles tanítványa felteszi a kérdést: „Van-e értelme a kultúrkritikának?” Nos, a professzor így válaszol: „A világ olyan, amilyen. Úgy kaptuk, ahogy adták. Nem tudunk vele mit kezdeni...Azt mondanám: Lukács nem tudott a posztmodern megoldással megbékülni... Nem maradt más hátra számára... mint a kultúrkritika veszélyes útjára lépni, s ez az út...elkerülhetetlenül a totalitarizmushoz vezet... A kultúrkritika arra tesz kísérletet, hogy az Igazság nevében az elnyomottakat a Gonosz ellen fellázza... A lázadás azonban – reménytelen, és épp ezért veszélyes is...az elméleti tirannizmus elkerülhetetlenül valamilyen politikai tirannizmus elfogadásához vezet...ha szociális mozgalomként céljai megvalósítására

tör.”

Itt tehát készen kapjuk a globalizációs tirannizmus vasakarata előtt ellenállást nem tanúsító, önkéntes alávetettség masszív ideológiáját. Útmutató ez az irodalomtudomány dezideológizálásában hívők számára. Róluk szól „Anegativitás dialektikájá”-ban Horkheimer és Adorno, amikor azt mondják: „az elnyeléssel fenyegetettek az örvényben keresik menekülésüket.” Rövid távon azonban bizonyos, hogy az individuális érvényesülés számára a fenti hívó szó, az önfeladás követése az egyedül üdvös tirannizmus fénykörében – gyümölcsöző lehet. Kéretlen tanulságul talán elég is ennyi mindabból, amit dióhéjban elmondhattunk.

JEGYZETEK

- [1] Marx-Engels: A Kommunista Kiáltvány. Bp., 1948.15-16. [\[vissza\]](#)
- [2] Sevardnadze, Eduard: Moj vübor (Az én választásom). Moszkva, 1992. [\[vissza\]](#)
- [3] Derrida, Jacques: Marx szelleme. Bp., 1997. 90.,97. [\[vissza\]](#)
- [4] Acta Apostolicae Sedis – XXIII. (1931) Magyarul: Az egyház társadalmi tanítása – Dokumentumok. Szerk.: Tomka Miklós és Goják János. Bp., 1993. 57-104. [\[vissza\]](#)
- [5] József Attila: Aranybojtú nyár lóg vállamon. In: JAÓM, Bp., 1952. II. köt. 39. [\[vissza\]](#)
- [6] Eco, Umberto: Kant és a kacsacsőrű emlős. Bp., 1999. 66. (Idézi: Kelemen János: Konvergencia, realizmus, antirealizmus. In: Világosság, 2000. 5.sz.) [\[vissza\]](#)
- [7] Ferraris, Maurizio: L'hermeneutice. Roma-Bari, 1998. 58. (Uott, Kelemen János idézésében). [\[vissza\]](#)
- [8] Hima Gabriella: Az irodalomtudomány jelenkori irányzatai. Bp. 1999. [\[vissza\]](#)
- [9] Gréczy Zsolt: Egy másik világ – szomorú Magyarország. In: Magyar Hírlap, 2002. febr. 10.12. [\[vissza\]](#)
- [10] Balassa Péter: Jómódú barbárság. In: Magyar Hírlap, 2000. dec. 23. 9. [\[vissza\]](#)

[11] Vajda Mihály: Ist Kulturkritik sinnvoll? In: Jahrbuch der Internationalen Georg-Lukács-Gesellschaft. Hrsg, von Frank Benseler und Werner Jung. Bielefeld, 2000. S. 192-193., 197. [\[vissza\]](#)

(*Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*)
[Szabolcsi Miklós *Emlékkönyv*] 2002.

Önvizsgálat és követelés

(*Főhajtás Pándi Pál emlékezete előtt*)

Közel húsz évvel ezelőtt, 1987. január 19-én hunyt el Pándi Pál egyetemi tanár, irodalomtörténész és kultúrpolitikus, 61 éves korában. A népi demokrácia korának egyik vezető értelmiségi képviselője volt. Emlékére *Rejtőzködő legendárium* címmel 1990-ben interjúkötet jelent meg. Ebbe a kötetbe írtam az alant következő írást, amelyet akkor visszavontam a publikálástól. Úgy vélem azonban, azóta sem veszítette el aktualitását, ezért adom közre egykori emlékezésemet.

Ha most visszaemlékezem arra a közel negyven esztendőre, amióta Pándi Pált ismertem, bizonyos meglepetéssel kell megállapítanom: noha mindig úgy éreztem, közel állok hozzá, noha minden találkozásunkkor derűs mosollyal és szívélyes barátsággal üdvözölt, most mégis úgy látom: a magánéletben pályáink alig érintkeztek, főleg mivel én az egyetemtől távol tevékenykedtem, hogy tehát egyénisége kisugárzása elsősorban eszmei hatással volt rám. Nem életművének méltatására, szakmai mérlegelésére kívánok vállalkozni, hanem annak jelzésére: mit jelentett egy ember, azaz az én életemben. Talán nem exhibicionista eljárás ez, hiszen az ő személyiségének hatása sok-sok barát, ellenfél, tanítvány emlékvilágából tükröződik most vissza, ad érzékletes háttérrel ahhoz a tudósi, művelődést alakító műhöz, amelyet Pándi megvalósított.

Személyével a Múzeum-körúti bölcsészkaron, kezdeti munkásságával – a századelő szocialista kezdeményeiről szóló írásaival – már az Eötvös-kollégiumban találkoztam, ahová negyedmagammal a Györffy-kollégiumból hívott egy szándék az 1948/49-es egyetemi évben. Ez az akarat az Eötvösben dúló belső diák-önkormányzati küzdelmek idején remélte munkás-paraszt káderekkel „javítani” az összetételt. Egyetemi időm boldog éve volt ez az esztendő, a hajnalig tartó könyvtári olvasások és viták ideje, Szauder tanár úr szemináriumának kora. Megvallom, sokkal kevésbé foglalkoztatott akkor az a kérdés: Pándi lesz-e a diákbizottság elnöke, vagy ellenfele, mint az a körülmény, hogy suttyó szegényparaszt származékként meg tudom-e állni helyemet „gólyaként” a „tanár urak”, azaz a felsős kollégisták göggel övezett magas társadalmában. A teljes igazsághoz tartozik, hogy ebben a számomra némileg félelmetes és idegen világban Szász Imre barátságos és érdeklődő szavai görcsoldó gyógyírként hatottak rám, míg Pándi szigorú (vagy annak mímelt) megjegyzése: „Gólya, az imperitencia a homlokodra van írva!” – aggodalommal töltött el. S miután kikérdezett: mit is olvas a gólya? – s én megvallottam, hogy Németh László *Iszonyát*, elégedetlenül állapította meg: „Nem ezt kell most a munkás és parasztkádereknek olvasni.”

Aztán homályos idők jöttek. A következő évben, amikor az Eötvösben a „nagy

tisztogatás” folyt, már nem voltam jelen, a Körösi Csorna népi kollégiumot igazgattam, s csak 1950-ben, már a ODKH korszakában tértem vissza lakóként és nem kollégistaként a Ménesi úti épületbe, mivel az Eötvös éppúgy, mint két évvel azelőtt a Györffy-kollégium, megszűnt létezni. Én magam pedig hamarosan megszűntem egyetemi polgár lenni, mivel a „láncos kutya” korszak boszorkányperei során megvédték tőlem is, a jugoszláv határ mentéről származó, földhözragadt szegényparaszt fiától a néphatalom bizalmát. Azt hitték, letaszítanak az értelmiségi pályáról, a valóságban pedig odaérkeztem, föl, ahonnan jöttem, a dolgozó emberek közé, ezúttal a hatalmat – úgymond – fenntartó munkásosztály soraiba. Ez a távozás nem élménygyűjtő kirándulás volt, hanem közel egy évtizedes valóságos életforma. Megaláztatásnak szánt életforma, a valóságban a munkások kemény és nyers közösségében jó nevelő iskolának bizonyult. Hosszú évek múltak el, hogy Csepelről nem tettem be a lábam a Nagykörúton belülre; ami azon túl volt, nem lehetett az én világom. S mégis: vajon milyen irracionális indíték élt bennem, hogy amikor többszörös sztahanovista esztergályosként, a Koleszov-féle széles-vágás egyik elindítójaként cikk és fénykép jelent meg rólam az üzemi lapban, annyi év után, minden kapcsolat híján, úgy éreztem: ezt el kell küldenem Pándi Pálnak, éppen öneki, akiről csak annyit hallottam, hogy egy volt kollégám, egy volt barátom párttagsági felvételekor szólalt fel és – ott rólam is szó esett.

1956 tavaszán-nyarán egy magas pártfórumon felülvizsgálták „ügyemet” és papírt adtak arról, hogy „megalapozatlanul és igazságtalanul” jártak el korábban velem szemben, visszakaptam párttagsági könyvem, (amit nem fogadtam el), s a bizottság meglegedetten vette tudomásul, hogy az üzemben jól érzem magam, így egy közben már megszerzett tanári diplomával a zsebemben mindenki meglegedésére tértem vissza – az esztergapadhoz két újabb évre. A közben lezajlott tragédia után – számomra érthetetlenül és váratlanul ért el az Akadémia hívó szava; Szabolcsi Miklósnak s egy-két egykori kollégámnak eszébe jutott, hogy hátha még létezem. Hívásukra kerültem az akkori Irodalomtörténeti Intézetbe, újra „gólyái” lelkülettel és próbára utasítva.

S ekkor találok hosszú idő után újra – Pándi Pállal. De előtte még el kell mondanom: bizonyosan sérült lélekkel fogadtam túlérzékenyen egy-két régi kolléga kedves kérdését: „Hát te meg mit keresel itt?” A volt kollégiumi igazgató, egyetemi tanár, aggódalmasan körülpillantva, bevont tanszéki szobájába és bocsánatot kért, hogy nem védett meg, de ő is nagyon félt, mondotta. Professzorom, akit én valóban megvédtem, amíg tehettem, az ellene irányuló támadásoktól, mivel felhánytorgatták szociáldemokrata múltját, most gögös ingerültséggel konstataulta feltűnésemet. Azt kellett éreznem: az áldozat életben maradása kellemetlen és zavaró tényező.

És Pándi Pál? Pándi elém állt és azt mondta: „Ha valami helytelent tettem ellened, kérlek, bocsássad meg.” Nem kellett volna ezt mondania, nem volt mit *neki* megbocsátanom. De gerinces, férfias kiállása kiáltó ellentétben állt azokéval, akiknek valóban lett volna miért elnézést kérniük, de akik sohasem tudták kinyújtani kezüket egy a múltat lezáró kézfogásra. S hogy „nem felejthették el azt, amit ellenem elkövettek”, (Németh László Gandhi-jának szavaival élve), azt újabb másfél évtized múlva ismét dokumentálták.

Egy évtizednyi vas- és fémesztergályozás után kezdtem el hát a tudományos munkát, szó szerint a hályogkovács vakmerőségével, tíz év behozhatatlannak vélt hátrányával. Mindebből annyi tartozik ide, hogy témámul a két háború közötti szocialista irodalmat, azon belül is főleg az emigráció történetét választottam. Akkor még nem tudtam, csak később tudatosodott bennem: annak akartam nyomára jutni az irodalomban és az elméletben: honnan jött az a rontó elem a mozgalomba, a tudat-

formákba, amely eltorzította a marxizmus-leninizmus humanista lényegét, a munkásmozgalom forradalmi demokratizmusát. Ekkoriban Pándi Pálnak az „elsüllyedt irodalom”-ról szóló tanulmányai, könyve adott számomra termékeny impulzusokat, erősítve bennem a hitet, hogy a József Attila-i mű nem sziget csupán a magyar irodalmi progresszió tengerében, hanem kiemelkedő csúcsa egy nagy vonulatnak, amelynek szerves hagyományaként, ha kritikailag szemlélt hagyományként is, helye van a nap alatt. Kapcsolataink az eszmei egyetértés jegyében alakultak: tanulmányt kért tőlem az *Elvek és utak* indító kötetébe, írást adott az általam szerkesztett *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* című sorozatba; ültünk együtt megbeszéléseken a tanszékén, a Népszabadság-beli dolgozósobájában, vagy egy-egy presszóban; soha nem mondtam nemet, ha mindig sürgetően és ellenállhatatlanul cikket kért tőlem a *Kritika*-ba, vagy a lapba, legutoljára annak 1985. május 1-jei számába. Könyveit meleg ajánlással mindig megküldte; örültem, hogy én írhattam kétkötetes nagy monográfiájáról, a *Kísértet járás*-ról a PEN külföldi olvasóknak szánt bulletinjébe.

A kimondatlanul is kifejezett megbecsülés miatt éreztem szilárd vonzalmat iránta, s természetesen elsősorban ragyogó szelleméért, de azért is, mert számon kérte: egy olyan közösségtől tartottam távol magam megbántottam amelyben helyemnek kellett volna lenni. Érthetően nagyon is jól emlékszem egy írószövetségi kritikai összejevetelen tartott szenvedélyes felszólalására, (Pándi mindig szenvedélyesen szólalt fel), ahol is (többek között rólam is szólván) követeiden óhajtotta, hogy Váci Mihály és én lépjunk a mozgalom intézményes keretei közé. Én ezt akkor és még sokáig, a történetek után harminc éven át, nem tudtam újra megtenni; messzire vezetne, s nem ide tartozik – miért?

Mikor aztán átvettem egy országos hatáskörű kulturális intézmény irányítását, arról hallottam, hogy ő ezt nem helyeselte. Sajnálom, hogy nem kérdeztem meg soha tőle – miért? Talán okom is volt rá, hogy nem kérdeztem, ekkoriban távolabbra kerültünk egymástól. Ő olyan övezethez tartozott, –mint tanácsadó-, ahonnan nekem is támogatást és segítséget kellett volna várnom, hogy egy teljesen lezüllesztett intézményt talpra állítsak. Ezt a segítséget nem kaptam meg, s keveset mondok, ha azt mondom, hogy – sőt! Több mint fél évtizedes – azt hiszem: mégis eredményes munka után fel kellett adnom ezt az egyenlőtlen és értelmetlen küzdelmet. Egy másik tiszta és kemény ember, aki alig másfél évvel Pándi előtt roppant össze, azt mondta akkor nekem baráti együttérzéssel: „Tudod, az elvtársak megkönnyebbülten fellélegeztek, amikor hírül vették, hogy eltávozol az intézményből.” Ez a közlés sorsdöntő hatással volt rám a továbbiakban: meg kellett végre értenem, hogy az én fáradozásaimra a közös ügy szolgálatában – nincs szükség.

Ebben az időben, sőt már ezt megelőzően sem volt zavartalan a Pándihoz fűződő viszonyom. Ennek én voltam az oka. Még a hatvanas évek elején lelkes buzgalommal ástam ki a feledésből, (a nemzetközi germanisztikában az olaszokkal is egy időben), a harmincas évek un. avantgarde vitáit, a dogmatikus realizmus-koncepció oldása érdekében, s mi sem természetesebb, hogy a proletár messianizmust lelkében ápoló Brecht hívévé szegődtem, s mit sem értettem meg Lukács Györgynek a messianizmust maga mögött hagyó, történetfilozófiailag távlatosabb gondolatvilágából. Ez nem akadályozott meg abban, hogy téveteg módon bírálni merészeljem Lukácsnak már a harmincas években is hatalmas életművét, annak indítékait. Dolgozataim nem kerülhették el Pándi figyelmét, aki maga is átélte ifjan és bohón a „Lukács-kritika” gyermekbetegségét, ami valóságos traumát okozott számára később, egy egész tanulmányt szentelt annak megvilágítására: miben tévedett és miben ismerte fel egy életre Lukács igazát. Hevesen polemizált – szintén egy írószövetségi vitán – azokkal, akik – úgymond – „intézetet szerveznek Einstein ellen, miután van egy Einsteinünk.” Amikor én egy cikk egyetlen szavának fordítási értelmezésén hajba kaptam Lukács egy

kitűnő – másodgenerációs – tanítványával, s abból sajtópolémia lett, Pándi saját lapjában – bizony – pártos részrehajlással kezelte a kontrahensek írásait, mondanom sem kell: nem az én javamra. Valahogy mégsem tudtam igazán neheztelni rá. S eljött az idő, egy évtized után, amikor Pándi számomra önkénytelenül példává magasodó önvizsgálata, – amelynek impulzusai lappangva működtek bennem az évek során-, konkrét formát öltött: egy egész évet töltöttem el Lukács munkái társaságában és fel kellett ismernem. cáfolhatatlan igazságait. Nem az én tévedéseim belátására került hangsúly, ez jelentéktelenné vált az időben, hanem azokra a felismerésekre, amelyek – ebben bizonyos vagyok-, további munkáim szellemét alapvetően határozzák meg, ha még tér és idő nyílik erre. A naiv illúzió és a messianisztikus álmokat felváltó józan, *realista* szemlélet; az objektivitás történelmi materialista szilárd alapzata mindennemű esztétika előfeltételeként; a dialektika hegelimarxi kezelése; az elidegenedés ellen (a szocializmusban is fellépő elidegenedés ellen) folytatott engedmények nélküli küzdelem; a forradalmi demokrácia, mint a szocialista rendszer létformája konok követelése: mindez olyan előre küldött üzenet volt a harmincas évekből, amely – úgy gondolom – mostanában érkezett el igazi címzettjéhez. S hogy a művek megvallatása során el kellett jutni ehhez az önvizsgálathoz és szembesüléshez, ezt Pánditól tanultam meg, s talán ez volt számomra legértékesebb ajándéka. Ahogy írásaimban ez az elem megjelent, úgy oldódott fel ő is újra velem szemben.

Személyes sorsának alakulását nem közvetlenül éltem meg, de figyelemmel és együtt érző rokonszenvvel figyeltem útját. Én, akinek egy önfeláldozó és rendkívüli erőfeszítéseket követelő munkából való távozására némelyek „fellélegeztek”, meg tudtam érteni keserűségeit, amikor neki is „távoznia” kellett. Emlékezetemben maradt egy felszólalása, amelyben „vereségként” értékelte az Új írás szerkesztőségéből való kényszerű kiválását; de ki kellett válnia az általa újjáteremtett folyóirat irányításából is, amely legigazibb életformájának: a tudós kutatásnak és az oktatásnak színtere volt évtizedeken át; s mint tudom, meg kellett válnia attól a szerkesztőségi kollektívától is, amely utoljára még magába zárta őt. Mivel, hogy kemény és hajlíthatatlan ember volt, remélem, sohasem kellett azt éreznie: nincs szükség rá.

Utolsó találkozásunk halála előtt egy hónappal történt, az Akadémián, egy tudományos vitán, ahol a bizottságban foglalt helyet. Számomra megrendítő meglepetésként vette fel az ilyenkor szokásos előzetes tanácskozáson azt a fonalat, amely – mily jellemző és mily furcsa – a 60. születésnapjára írt üdvözlő soraimból keletkezett levélváltásunkra ment vissza: szinte felhevült izgalommal és követelőően kérte és várta tőlem is azt a munkát, amelyet – úgy vélte – már adnom kellett volna, s amelyről én is tudtam, hogy időszerű lenne, ha a köz ügyének szolgálata évek és évtizedek során nem lett volna mindig égetőbb és fontosabb, mint az egyéni kvalifikáció dokumentálására szolgáló dolgozat. Végül sikerült lecsillapítanom, és meggyőzőnöm, hogy nem ez az alkalom, ahol a követelésének hangot kell adnia, amint akarta, s végül is megelégedett a nyilvánosság előtt egy jelzéssel, egy utalással. Az én személyes életemben úgy marad meg ennek az elvhű és ragyogó intellektusú marxista tudósnek és kultúrpolitikusnak az emléke, hogy szüntelenül éreznem kellett várakozását, hallanom a teljesítményt sürgető és követelő szavát.

(*Ezredvég*, 2007. 1. sz.)

A globalizáció és a szociáldemokrácia

Az Oroszországi Tudományos Akadémia bázisintézménye, az INION (más néven: *Fundamentalnaja*) az orosz társadalomtudományok egyik központja. Hatalmas könyvtára, amely még a leghomályosabb időkben is szívélyesen gyűjtötte a nyugati irodalmat (ha 1990-ig zárt anyagként kezelték is egy részét), ma is naprakészen tart lépést a világ tudományos könyvkiadásával. Az intézmény nemrég az orosz közéletet is élénken foglalkoztató kérdéskörrel, a globalizáció és a nyugati szociáldemokrata-szocialista pártok globalizáció szemléletéről tett közzé egy figyelemre méltó antológiát; *Szodaldemokracija pered licom globalnih problem* címmel. A gyűjtemény dokumentumokat, memorandumokat, mérvadó személyiségek nyilatkozatait tartalmazza, s úgy járja körül a témát, hogy objektív tájékoztatásra törekszik.

Autentikusságát jelzi, hogy teljes terjedelmében közli a Szocialista Internacionálé XXL kongresszusán, 1999-ben elfogadott ún. *Párizsi nyilatkozatot*, a Blair-Schröder memorandumként ismert programot, amely a „Harmadik út” és az „Új közép” programot ideológiáját fogalmazza meg, *Lionel Jospin* erre válaszul kidolgozott elleniratát – *Dokumentum egy igazságosabb világról*, s a Német Szociáldemokrata Párt hannoveri kongresszusának (1997) állásfoglalását. Továbbá tekintélyes szociáldemokrata politikusok referátumait a finn, a svéd, az angolszász térfél viszonylatairól, az „Európai Szocialisták Pártja” platformjáról, a még *Jacques Delors* kimunkálta ún. „európai modelltől”. Közlik mások mellett *Ralf Dahrendorf* liberális intenciójú kritikáját a „Harmadik út” ideológiája „szabadsághiányáról”, a német *Edgar Eppler* szociáldemokrata teoretikus, a volt holland miniszterelnök *Wim Kok*, a francia *Pierre Moskovici*, a Jospin-kormány európai ügyekért felelős minisztere és a müncheni szociológia-professzor, *Ullrich Beck* eszmefuttatását. A problémakör áttekintő összefoglalására vállalkozik *Borisz Orlov*, a történettudományok akadémiai doktora, „A jelenkori szociáldemokrata mozgalom problémái” elnevezésű kutatási projekt vezetője. Annak ellenére, hogy gyakran történik hivatkozás Jaques Delorsra, tőle nem közöl írást a gyűjtemény, annál körültekintőbben merít azonban abból a mintegy száz folyóirat-oldalnyi interjúanyagból, amely a düsseldorfi *Gewerkschaftliche Monatshefte* (Szakszervezeti Havi Közlöny) 1999. 7-8. számában jelent meg.

Noha a jelzett dokumentumok közül szélesebb körben nagyon keveset ismernek Magyarországon, egyenkénti ismertetésük helyett – már csak terjedelmi okokból is – inkább a felmerülő legfontosabb problémákat érintenők. Ezek közül talán a legvitatottabb: végül is mi a globalizáció valódi lényege, és hogyan viszonylik hozzá az angol „Harmadik út” illetve a német „Új közép” szociáldemokrata programja?

A munkásmozgalom történetének ismerői előtt nem új dolog a globalizáció. *Marx és Engels* érzékletesen írták le ezt a jelenséget és következményeit a Kommunista Kiáltványban. A mű első lapjain olvasható: „A nagyipar megteremtette a világpiacot, amelyet Amerika felfedezése előkészített [...] A nagyipar megteremtette és a világpiac létrejöttével, kivívta magának a kizárólagos politikai uralmat a modern képviseleti államban.[...] A burzsoázia korát minden többi kortól a termelés folytonos felforgatása, minden társadalmi állapot szakadatlan megrendítése, az örökös bizonytalanság és mozgás különbözteti meg. [...] A termékei számára szükséges egyre kiterjedtebb piac keresése végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón. A burzsoázia a világpiac kizsákmányolásával valamennyi ország termelését és fogyasztását nemzetközivé tette. A reakciók nagy sajnálatára kihúzta az ipar alól a nemzeti talajt...”

És hogy mindebből mi következik a társadalom állapotára, arról ez olvasható:

„A burzsoázia, ahol hatalomra jutott, elpusztított minden patriarchális, idillikus állapotot. Könyörtelenül széttepte a tarka-barka hűbéri kötelékeket [...] nem hagyott meg más kapcsolatot ember és ember között, mint a meztelen érdeket, az érzéketlen

„készpénzfizetést”. A jámbor rajongást, a lovagias lelkesedést, a nyárspolgári búbanat szent borzongását az önző számítás jéghideg vizébe fojtotta. A személyes méltóságot csereértékké oldotta fel és a számtalan sok, oklevelekben biztosított és nehezen szerzett szabadságjog helyébe az *egy* lelkiismeretlen kereskedelmi szabadságot iktatta. Szóval, a vallási és politikai illúziókba burkolt kizsákmányolás helyébe a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, sivár kizsákmányolást tette.

A burzsoázia minden eleddig tiszteletreméltó és borzongó áhítattal szemlélt tevékenységről leszedte a dicsfényt. Fizetett bémunkássá változtatta az orvost, a jogászt, a papot, a költőt, a tudomány emberét...”

És így tovább. Ehhez csak annyit tehetünk hozzá: a globalizáció és következményei azóta, – akkor még elképzelhetetlen mértékben kiterjedtek és elmélyültek.

A marxizmus klasszikusai 1848-ban a *nemzetközi burzsoázia* világot átfogó, azaz globalizáló törekvéseiről Írtak. Szemük előtt nem a feltartóztathatatlan gazdasági folyamat visszafordítása lebegett, hanem a totális nemzetköziesítés új szereplőinek kijelölése: a világ proletárjainak egyesülése kezébe kívánták letenni a „szenvedő emberiség megváltásának” ügyét.

Mint ismeretes, a globalizáció új típusú működtetésének ez a nagy kísérlete – a kiforratlan gazdasági elvek, a saját körben elkövetett bűncselekmények és a gyászos emlékezetű árulók tevékenysége következtében – visszakerült az „eredeti feltalálók” kezébe. Annyi hódítás, a nemzetek közt lefolytatott annyi leigázó háború, annyi viláгурalmi törekvés után az egypólusúvá (a gyakorlatban sokpólusúvá, azaz ellenőrizhetetlenné) vált világban ütött végre a globalizáció megvalósításának igazi órája (a görög antikvitásban az ilyen „beteljesedést” a *kairosz* névvel jelölték): *a nemzetek feletti finánc- és kereskedelmi tőke* lett a viláгурalom végfelhasználó ügyvivője. Minden más jelenség ennek az alapvető ténynek alárendelt részmozzanata.

Ezzel a körülménnyel valamennyi dokumentum- és kiáltványszerkesztő tisztában van, de ilyen érdesen – merő óvatosságból – egyik sem fogalmazza azt meg. Éppen ez a tapintat a mai szociáldemokráciának a jelenkori globalizációhoz való viszonya lényege, s ennek a körülménynek a viszony kialakítása során messzemenő következményei vannak.

Az első következmény az, hogy a nemzetközi munkásmozgalom teoretikusainak szótárából eltűnt az *osztály* megnevezés, az osztálytudat és főleg az osztályharc fogalma (Ez a tradíció az 1921-es görllitzi kongresszusra vezethető vissza), sőt a „baloldal-jobboldal” létezésének tételezése is. Ezek a jelenkori elmélet-alkotóknál a „nembeliség problémáivá” absztrahálódnak s így elvesztik szubverzív hatásukat – hiszen éppen ez a hivatásuk. Ennek legismertebb dokumentálása a Német Szociáldemokrata Párt 1959-es godesbergi programjában fogalmazódott meg, melyben is a pártot demokratikus *néppárttá* minősítették át. Itt történt meg Marx ellenében a revizionista *Eduard Bernstein* rehabilitálása, aki a középrétegek megnyerésének reményében elvetette Marx tételét a munkásosztály abszolút elnyomorodásáról. Ő dolgozta ki a II. Internacionálé „objektivizmusa” jegyében a „szocializmusba való békés belenövés” elméletét. A nyugat- és észak-európai, valamint az észak-amerikai szegmensek vonatkozásában igaza lett. A tőke itt – saját komfortérzete kedvéért is – a nagyobb megrázkódtatásokat kiküszöbölő, viszonylagos jólét szféráját valósította meg reformjaival, a modern, korszerű civilizáció megteremtésére irányuló, immanens emberi alkotóerő maximális igénybevételével és támogató működtetésével. Ám a világ népessége további kétharmadának-felének sorsáról elmélkedni – ezt Bernstein sem tartotta feladatának. Az abszolút elnyomorodás marxi tételezése azonban nem volt tévedés, csupán geográfiai elhelyezkedése és más kontinensekre való kiterjesztésének mértéke változott meg az utóbbi száz év alatt.

A második következmény lényege abban foglalható össze *valamennyi* manifesztum, dokumentum és egyéni állásfoglalás tükrében, hogy a jelenkori szociáldemokrácia nem kíván, mint egykor rég, holmi proletárpárt lenni, hanem betagoódik a neoliberális piacgazdaság kialakította társadalmi modellbe, ebben a hierarchiában keresi meg új helyét azok képviselőiben, akiktől mandátumát kaphatja. Ez a kör nem foglalja magában a globalizációs társadalmi képletben legkevesebb egyharmadra becsült, lent elhelyezkedő populáció teljességét. Az egykor deklarált néppárti jelleg, a „harmadik út”, az „új közép” eufemisztikus fogalmai jegyében lényegében polgári középpárttá minősül át a mai szociáldemokrácia.

Ebből a tényből kiindulva világítható meg érzékletesen, hogy mi is a lényege az egykor *Willy Brandt* által alkalmazott, mostanában pedig az angol szociológia professzor, *Anthony Giddens* nyomán újra feltalált, *Tony Blair* által pedig pragmatikus ideológiaként alkalmazott „harmadik út”-nak, amelynek igazi értelmét még közelebről jelöli meg a *Gerhard Schröder* által képviselt „új közép” (*Neue Mitte*) szlogenje. Szó sincs többé arról a hiedelemről, mintha a szociáldemokrácia valamilyen köztes utat keresne a kapitalizmus és szocializmus között, azaz például a „demokratikus szocializmus” megvalósítására törekedne. Ahogy az orosz – szovjet átalakulások időszakában a politikai bizottság tagja, *Eduard Sevardenadze* megfogalmazta: a szocializmus felszámolásával „a fejlődés visszatért az emberi civilizáció normális útjára”. Ez a kapitalista úttal egyenlő, a korlátlan piacgazdaság egyedül üdvözítő voltának az elismerésével. Azonosulva ezzel, ma már egyetlen szociáldemokrata párt sem törekszik a mindig is elutasított kommunizmus árnyékában holmi köztes megoldásra, a politikai rendszer valamilyen harmadik alternatívájára. (Ez a fogalom az újkori populista-nacionalista demagógia szótárában őrződött csupán meg.)

A giddensi, blairi „harmadik út”-nak, a schröderi „új közép”-nek szociétásbeli értelme van tehát, annak megjelölése: melyek azok a társadalmi rétegek, amelyek a *szoláris elit* (ez *Gottfried Benn* találó terminusa volt) hatalmi szférája és az emberi közösségből többé-kevésbé kitzsított alsó egyharmad, a vegetáló helóták közösség nélküli, tudatosságától megfosztva önartikulációra képtelen több milliárdnyi tömege között elérhetőek. Ez a bernsteini közép: a magasabban szakképzett munkások, az innovatív kis- és közép-vállalkozók, a kreatív értelmiség, a társadalmat működtető-kiszolgáló hivatások gyakorlói (tudósok, írók, művészek, politikusok, orvosok, tanárok, jogászok, közgazdászok, egyházi személyek, stb.). Ezeknek a középső rétegeknek a határai elmosódtak: bejutni és kihullani egyaránt lehetséges, e széles övezet létszámát, közszellemiségét és erkölcsét egyaránt a létért, a túlélésért folytatott harc (a szociáldarwinizmus élő öröksége) határozza meg.

De ennek a széles és tagolt rétegnek *egy és egyedül* képesek lehetnek arra, hogy őrizzék – ha korszerűsített változatban is – a szociáldemokrácia egykor volt „világmegváltó üdvöztanának” ma is érvényes elemeit. Ők a szociáldemokrácia legnemesebb értékeinek mai őrzői. A felvilágosodás, a dicsőséges francia forradalom jelszavai közül a *szabadság* mára a piac korlátlan szabadságává változott a globalizáció jegyében; az *egyenlőség* hiedelme éppen emiatt képzetemmé vált, mivel az emberek sok tényező következtében tényleg nem lehetnek egyenlők, de a szociáldemokrácia átmentette a jelszó fenntartható értelmét: az *esélyegyenlőség* elvét és gyakorlati követelményét; a *testvériség* nemes eszméje pedig az alulkerültekkel, a kiszolgáltatottakkal, a tartósan munkanélküliekkel, a betegségekől szenvedőkkel, az éhezőkkel való cselekvő *szolidaritás* elvévé változott. És egy praktikus követeléssé: hozzák létre az ENSZ-ben a Gazdasági Biztonsági Tanácsot is.

Igaz, ezeket az elveket – és amennyiben képviselői kormányon vannak – a blairi, schröderi doktrína is tartalmazza. Ebben a képletben a munkahelyel rendelkezőket

képviselő szakszervezeteknek is fontos szerepük van. A jospini „ellenmemorandum”-nak ugyanakkor éppen a tengelyében vannak ezek az elvek, a tömegek szükségleteit kielégítő és nem spekulációs piac, továbbá a küzdelem az emberi jogokért, a globális haladás prioritásáért, harc a tömeges szegénység, az éhezés, a civilizációtól való elmaradottság, a kizsákmányolás ellen. A gyakorlati politika e téren mutatkozó elégtelenségei miatt tartja indokolatlannak a kereszténydemokrata *Regina Görner*, a Német Szakszervezeti Szövetség elnökségének tagja a „harmadik út” kissé rejtélyes megnevezését. Ő ezt a programot lényegében „első út”-nak véli, *Margaret Thatcher* öröksége beteljesítésének, hiszen pl. a labouristák még programjuk nevezetes 4. cikkelye (a vezető iparágak államosítása) igényéről is lemondtak. Éppen a munkásérdekek elégtelennek tartott képviselője az oka, amiért sokhelyütt a szakszervezetek kapcsolata meglazul a szociáldemokrata pártokkal. Tony Blair és Gerhard Schröder mindenekelőtt individuális felelősséget és „önmegvalósító” helytállást követlenek a munkavállalóktól, azaz lényegesen módosítják a „szociális piacgazdaság”, a „jóléti állam” egykor volt filozófiáját. Közös programnyilatkozatuknak ugyanakkor egyik vezérelve: „Piacgazdaságot – igen, de nem piaci társadalmat.”

Ralf Dahrendorf a jelenkori liberalizmus legtekintélyesebb teoretikusa ezt a dichotomiát képtelenségnek nevezi. A szuverén piacgazdaság ugyanis nem ismerheti el a társadalom szervezésében és működtetésében eléje emelni szándékolt korlátokat. E tény tudomásul vételével válnak bizonytalan kimenetelűvé azok a hovatovább anakronisztikus törekvések, amelyek a globalizáció ellenében a nemzeti szuverenitást, a nemzeti kultúrát, a regionális sajátosságokat igyekeznének megvédeni. Nagyon is kérdéses azonban, hogy mi valósulhat meg a multikulturalitás vonzó eszméjéből. Az ún. „európai modell” – mint alkalmazkodó-védekező képződmény – megszilárdítását, amelynek egyébként igen lényeges támasza lehet a közös európai piac, a közös valuta, az euró megteremtése, valamint az Unió kibővítése, már persze csak azok számára, akik oda bekerülhetnek.

A legtöbb dokumentum, megnyilatkozás – meglepő módon – úgy tárgyalja az európai szociáldemokrácia viszonyát a lényegében angolszász globalizációhoz, mintha a kritikus alkalmazkodás, a pozitív mozzanatokhoz való kapcsolódás egy szilárd és tartós politikai pozíció alapján történhetne. A blair-schröderi manifesztum büszkén jegyzi meg, hogy az Európai Unió 15 tagállamából 9-ben szociáldemokrata kormányzás érvényesül. (Azóta ebből elveszett több, így a holland és a francia kormányzás.) De vajon elég erősek-e a még meglévő pozíciók? Dahrendorf a fejére olvassa vitapartnereinek, hogy több országban 20%-nál kevesebb választó juttatta kormányra a szociáldemokratákat, Franciaországban és Luxemburgban alig 23 százalék, öt további országban is csupán 26-33 százalék, azaz meglehetősen törékenynek látszik az a fölény, amelyre támaszkodva az európai szociáldemokrácia „alkalmazkodva” partneri viszonyt szeretne magának kivívni a globalizációval szembeni meglehetősen egyenlőtlen küzdelemben.

Ez egyúttal a szociáldemokrácia által fő támogatóként megcélzott „közép” tartóságának bizonytalanságát is jelzi. Ez a középső harmad törekvéseiben, politikai állásfoglalásaiban a „társadalmi kapillaritás” törvényei szerint viselkedik: lehullva növekszik szociális és politikai érzékenysége, felfelé kúszva, többé-kevésbé privilegizált helyzete védelmében, a jobboldal támaszává válhat. (Ld. a Haider szimptomát.) Rájuk ma is érvényes *Adorno* és *Horkheimer* egykori megállapítása: „Az elnyeléssel fenyegettek az örvényben keresik menekülésüket.” Az osztálytudat hiánya miatt e rétegben szétszakad a szolidaritás köteleke, az egyedek egymás ellen is éles konkurenciaharcot vívnak a túlélésért. Ez a dezorganizáló instabilitás szorította ki *Lafontaine*-t a német szociáldemokrácia vezetéséből, ez okozta az „igazságosabb világért” egy „új szövetségért” küzdő Jospin bukását. Márpedig úgy tetszik, éppen a „megcélzott” közép-

rétegek ingatagsága és a munkástömegek csalódottsága döntheti el a szociáldemokrácia jövő sorsát. Nyilvánvaló, hogy a szociáldemokrácia ilyen feltételek között csak keskeny ösvényen haladhat. Ez a jövő abban a mértékben van biztosítva, amilyen mértéket tud vagy akar ki vívni a szociáldemokrácia egyrészt a globalizáció rendkívüli nyomása és másrészt a dolgozó tömegek emberi, szociális jogainak biztosítása közötti küzdőtéren.

Az európai térfélen ugyanakkor több helyt erősek, vagy erősödőben vannak a jobboldali mozgalmak. Ezek támogatói részben a baloldalon csalódott, többnyire kevésbé képzett munkás és lecsúszott kispolgári rétegek, másrészt pedig a megszerzett (vagy remélt) előnyöket féltő és védő középszint tagjai, köztük értelmiségiek is. Az ún. Észak-Dél program adatai szerint a növekvő egyenlőtlenséget jelzi, hogy míg a világon 225 család kezében több 1000 milliárd dollárt meghaladó vagyont összpontosul, addig az emberiség 47 százaléka évi 2 és félmilliárdon osztozik, természetesen egyenlőtlenül. (Egyetlen legújabb példa az NSZK-ból: a Telekom [a német MATÁV] ez év májusi üzleti jelentése szerint az elnökség tagjainak 2002-ben 90 százalékkal felemelt évi fizetése személyenként 1,6 millió euró (havi kb. 34 millió Ft), miközben a jelentéktelen osztalékkal „kielégített” kiserészesvényeseknek semmi befolyásuk sincs a mamutcég gazdálkodására. A cég elnöke szerint a vezetők jövedelmei egyébként teljesen arányosak a hasonló nemzetközi pénzintézetek vezetőivel. – (*Frankfurter Allgemeine Zeitung* 2002. május 27.) A Világélelmzési Tanács 2002. júniusi római csúcsértekezlete a szinte állandósult 800 milliárdnyi éhező megsegítésére igyekezett kidolgozni mindeddig sikertelen programokat. A hivatalos közlések szerint a Nemzetközi Valutaalap tevékenysége folytán számos „támogatott” ország gazdasági helyzete drámaian romlott az utóbbi években. Tony Blair programjában 1998 óta szerepel a nemzetközi pénzügyi rendszer reformja. Ezt nem sikerült megvalósítani: sem a Világbank, sem a Nemzetközi Valutaalap, sem a Világkereskedelmi Szervezet nem tudta teljesíteni a várakozásokat.

Mindezek a kiragadott adatok – egy-egy csepp a tengerben. Ma már könyvtárnyi irodalma van „az emberi civilizáció normális útján való haladás” elképesztő méretű egyenlőtlenségeket teremtő, riasztó következményeinek. (Attól lehet tartani, hogy ez a „haladás” sokkal inkább a barbársághoz vezet.) A szociáldemokrata memorandumokban, a Szocialista Internacionálé párizsi kiáltványában, minden pártokumentumban megjelenik a mélyen őszinte igény a szilárd demokráciára, a foglalkoztatottság növelését célzó erőfeszítésekre, a szociális igazságosságra, a globalizáció működtetőinek „megregulálására”, a piacok szabályozására. Az összefüggések és az eddigi „eredmények” ismeretében szinte Don Quijote-i a kérdés: vajon van-e, lesz-e elegendő ereje a szociáldemokráciának a globalizáció hatalmi koncentrációjának és brutalitásának a megfékezésére, „szabályozására”? Csak naiv álmodozók adhatnak igenlő választ erre a kérdésre. A világban futótűzszerűen terjedő, egyre veszélyesebb konfliktusok mögött – ha csalóka nemzeti színezetekben is – robbanással fenyegető, egyre növekvő szociális feszültségek rejlenek. A globalizált hatalom elsősorban fegyverrel, bombázáporokkal törekszik megoldani, ezeket a feszültségeket. A szociáldemokráciának – szerencsére –, nincsenek ilyen eszközei a globalizált világhatalom megfékezésére. Marad vigaszul a hegeli eszme – az ész birodalmának remélt kiteljesedése. Csakhogy ennek elfojtásán is roppant erők munkálkodnak. A globalizáció meghatározó ideológiája, a posztmodern világlátás, a „minden lehetséges, minden bizonytalan” szuggesztíója a szellemi erők megbénítására törekszik.

Úgy tetszik, a harmadik évezred hajnalát sok helyt köszöntő (a multimédia által gerjesztett) mámor a hamis tudat ködfátyolát borította mindazokra, akik elhitték: új korszak kezdődik. A rideg valóságban azonban a régi folytatódik – még brutálisabb eszközökkel. Egy szívósan előretörő, folyamatosan kiteljesedő jelenséggel állunk

szemben. A maga teljes megvalósulásában nem ma és nem holnap, de félő, hogy – újra aktuális lehet *Walter Benjámint*-nak *Paul Klee* képéhez az *Angelus Novus*-hoz egy szintén vészterhes időben fűzött értelmezése. A képen a történelem angyala merev rémülettel tekint vissza a múltra, lábai előtt katasztrófák. Igyekezne a holtakat feléleszteni, és összeilleszteni azt, ami széthullott. De vihar kél a paradicsomból s az angyal nem tudja szárnyait összecsucni, szélörvénytől úzve hátrál a jövő felé, elborzadva tekint vissza az előtte heverő égis tornyosuló romhalmazra.

Nagy képzelőerő kell ahhoz, hogy ezt a víziót irreálisnak tartsuk

(*Ezredvég*, 2002. 10. sz.)

A szemafor szabadra vált

(*A német szociáldemokrácia és a globalizáció*)

Az alábbiakban a német szociáldemokrácia egyik mérvadó teoretikusának figyelemreméltó írását közöljük. Gesine Schwan az oderai Frankfurtban lévő Viadrina – Európai Egyetem elnöke, az NSzK kormánya mellett működő Német–Lengyel Kapcsolatok bizottsága koordinátora és a Német Szociáldemokrata Párt programalkotó bizottságának tagja. Tanulmánya a *Good governance als programmatischer Baustein* címmel jelent meg a *Frankfurter Hefte* 2007. áprilisi száma vezércikkéeként. Ez a tanulmány a német szociáldemokrácia legújabb útkeresése történelminek tekinthető dokumentuma. Ismeretes, hogy az ún. godesbergi program (1959) lemondott osztályszemléletéről, elhatárolódott a marxizmustól, és egy „néppárt” megvalósítását tűzte ki célul. Az ún. Berliini Program (1989) és legújabban a Brémai tervezet (2007. januárjától) tovább megy ezen az úton, és eltávolodik a schröderi „Új Közép” koncepciótól is. Gesine Schwann tanulmányában nem fordul elő a „munkás”, vagy akár csak a „munkavállaló” kifejezés sem, a szociális feszültségekre utaló „sójak” senkit sem köteleznek többé semmire. A halványan és ellentmondásosan az egykori nemzetállamiságra hivatkozó vízió, amelyet felvázol, a „jó globális igazgatás”, tehát a közönséges általános köz-igazgatás szintjére süllyeszti a világnépesség szociális problémáinak megoldását, így az a multik, a transznacionális mohó nagytőke különböző árnyalatú kormányzati képviselője, a nagyrészt koordinálatlan civil szervezetek és a korporációk játékkerévé válik. A háromnegyed társadalom alsó rétegeinek sorsa elsüllyed a közgondolkodásból, ügyüket kevesek „magányos lelkiismerete” – lényegében erőtlenség – képviseli. Nincs erő és eszme, amely a néptömegeket ellenállásra vezethetné, így engedelmesen hajtják fejüket a leigázásba. Nagyban hasonlít – ha távolról is – a jelen világhelyzet a második világháború vészterhes idejének ideológiai állapotára, amikor Adorno és Horkheimer, német emigráns filozófusok a „negatív dialektikáról” szólva rezignáltan jegyezték meg: a néptömegek „menekülésüket az örvényben keresik, amely majd elnyeli őket”. Schwan kétségtelenül érzi inkább, mintsem látja a globalizált világ meghatározó erőinek brutális, agresszív előretörése és megfélemezhetetlensége veszélyeit, ajánlata ezek elhárítására azonban nem több nemes, naiv és jámbor óhajnál. Ide jutott August Bebel és Karl Liebknecht óta Közép-Európa legerősebb munkásmozgalma és annak szociáldemokrata pártja. (Gesine Schwan tanulmánya az *Ezredvég* 2007. 8-9. számában jelent meg.)

A tradicionális liberalizmus mint nemes álom és a jelenkori nyers

(Ralf Dahrendorf új könyvéről)

A közelmúltban jelent meg *Ralf Dahrendorf* (1929) legújabb könyve (*Auf der Suche nach einer neuen Ordnung* [Egy új rend nyomában], Verlag C.H. Beck, München, 2003). A jeles szerző e kötetben a Krupp Művek Kulturális Intézete által szervezett előadássorozat anyagát tette közzé, amelyet a 21. századra tekintve tartott a „szabadság politikájáról”. Az *Ezredvég* olvasóinak talán célszerű bemutatni a szerzőt, mivel Dahrendorfot nálunk a szociológusok és politológusok szűkebb körén túl kevesen ismerik, noha ő jelenleg a nyugati térfél legkiválóbb liberális gondolkodói közé tartozik. A szociológia egyetemi tanáraként működött Hamburgban, Tübingenben és Konstanzban. 1974-1984 közt a londoni School of Economics igazgatója volt, 1987 után pedig egy évtizeden át a St. Anthony's College-t vezette, és az oxfordi egyetem professzoraként tevékenykedett. 1993 óta tagja az angol parlament felsőházának. Számos könyve közül kiemelni a tavaly második kiadásban megjelent *Krisen der Demokratie*-t, szintén a közelmúltban (negyedik kiadásban) megjelent emlékiratait.

„A liberális rend minden polgár birtoka – írja Dahrendorf. – Ha ez megvalósult, csak akkor beszélhetünk szabad társadalomról, amely garantálva van, ha valamely politikai rendszer elérte legfontosabb célját: egyenlő életesélyeket tudott nyújtani valamennyi polgára számára. A fő kérdés az: miképpen lehetséges ezt a szabadságot megőrizni ott, ahol létezik, és hogyan lehet megteremteni ott, ahol hiányzik, egy olyan világban, amely áttekinthetetlené és irányíthatatlanná vált, s amelynek nincsen többé valamely szilárd támasza?”

Különösen fontossá váltak ezek a kérdések az előadássorozat időpontjában, 2001 őszen és 2002 tavaszán, azaz a szeptember 11-ei terrortámadás, az afganisztáni megtorló bombázások után és az Irak elleni amerikai–angol hadművelet fokozódó előkészületei idején.

Dahrendorf tisztában van azzal, hogy előadásaiban a „támasz nélküli világ” (*die haltlose Welt*) feltoluló problémáit legfőljebb új aspektusból megvilágítani, de megoldani nem tudja. Szerényen megjegyzi: „Kísérletet tettem arra, hogy néhány adalékot nyújtsak a világ zűrzavarának a megértéséhez a 21. évszázad kezdetén.” Úgy véli, a globalizáció fogalmával nincs kielégítően megjelölve a világállapot, ő *Anthony Giddens*, az angol Munkáspárt teoretikusa nyomán inkább egy „fékjeitől elszabadult”, egy „támasz nélkülivé vált világ” anomíáját (kaotikus állapotát) látja.

Dahrendorf azok közé a ritka konzervatív-liberális teoretikusok közé tartozik, akik – elhárítván a populizmus hamis vádját – könyörtelen őszinteséggel tárják fel saját társadalmuk, a tőkés társadalom anomáliáit. Egyidejűleg azonban elhatárolja magát még az ún. „scientific community”-től (a tudomány közössége szervezetétől) is, mert *Karl Popper*rel együtt úgy véli: „minden szervezeti kötöttség valamely mágiához, végül is az inkvizícióhoz vezet”. Ez nyilvánvalóan feloldhatatlan dilemma: világosan látni a „való világ” állapotát, és ugyanakkor riadtan elhárítani minden olyan „szervezetet”, amely ezen az aggasztó állapoton változtatni tudna (vagy óhajtana!), nos, ez ma a lelkiismeretes liberális értelmiség klasszikus tudati-érzeti képlete.

Dahrendorfnak van egy nemes varázsszava, amellyel minden bonyolult helyzeten

átsegíteni reméli magát, s ez a SZABADSÁG idolja. Eredete természetesen a nagy francia forradalom tézisei közül való, minthogy ő törhetetlenül a felvilágosodás racionalista örökösének tudja magát. De azt is tudja, hogy a lánglelkű ősök nem mérlegelték eléggé: nincs-e ellentétben a szabadság és az egyenlőség fogalma, hiszen azóta nyilvánvalóvá vált: ahol a szabadság, mint legfőbb jó, akadálytalanul működik, ott az egyenlőség előbb-utóbb csorbát szenved. Az az egyenlőség ugyanis, amely csak az utópisták (és inkvizítor utódaik) álmaiban szerepelt, lévén, hogy az emberek körülményeik, képességeik, egyéni sajátosságai folytán tényleg nem egyenlők. De alapvető erkölcsi (és politikai!) törvény minden demokratikus, liberális társadalmi rendszerben, hogy az életesélyt (*die Lebenschancen*) MINDENKI számára megteremtés. Ez az a vonása Dahrendorf elméleti gondolkodásának, amely meredeken elválasztja őt a „mindig így volt, mindig így lesz” cinikus álliberálisaitól, akik a szabadság áldásainak kedvezményezettjeit készek egy szűk körre korlátozni.

Dahrendorf szociológiai, elméleti megfontolásait (ritka eset!) lelkiismereti mozzanatok is motiválják: tisztában van vele, hogy a nyugati övezet életszínvonaláról, mint pozícióról kitekintve, sajátos színben jelennek meg a második, harmadik, sőt ma már a negyedik világ problémái. Nem lenne liberális Dahrendorf, ha a kiáltó ellentétek a „tőke és a munka” klasszikus kontrasztjaként jelennének meg a gondolkodásban, ehelyett – a politika felépítményei szférájában elmélkedve – az éhínségeket és az általános elmaradottságot a diktatúrák, a jólétet pedig a szabadságot birtokló demokráciák övezetébe utalja. Mindazonáltal figyelemre méltónak tartja, hogy a GDP (Bruttoszocialprodukt) a fejlett országokban az utóbbi fél évszázadban megnégyszereződött, az OECD országaiban a több tényezőből (jövedelem, képzettség, élettartam) összetevődő „az emberi fejlődés indexe” (Human Development Index) több mint 50%-kal növekedett. A világ fejlett és fejletlen övezetei közt gyorsuló ütemben elmélyülő szakadék közvetlen-közvetett okainak és összefüggéseinek vizsgálata azonban sajnálatosan elmarad. Dahrendorf számtalan vonatkozásban súrolja a végső felismeréseket, a radikális megjelöléseket, a neokolonizáció természetrajzának leírása azonban nem várható el tőle. Marad az önmagában helytálló, de mégiscsak részleges következtetés: a szabadság hiánya kiöli az emberből az egyéni kezdeményezőkézséget, ez minden bajok oka.

Ám a kontraszt, amit bemutat, a következtetések levonása nélkül is beszédes. Abból indul ki, hogy a globalizáció kizárja a demokratizálódást, következőleg a szabadságot. Sőt, éppenséggel növeli az ellentéteket a gazdag és szegény régiók között. Afganisztánban – írja – a világ leggazdagabb állama visel háborút a világ legszegényebb országa ellen. Egyetlen „okos” amerikai bomba egymillió afgán napi jövedelmének felel meg.; egyheti bombázás azonos volt az ország egyévi GDP-jével. Az OECD-országok a világ lakosságának 10%-át teszik ki; az ENSZ Gazdaságkutató Intézete adatai szerint viszont 1,2 milliárd ember, a Föld lakosságának egyötöde él *teljes* nyomorban. A 80-as években az Egyesült Államokban az 1%-nyi legjobban keresők jövedelme megduplázódott, miközben az alsó 20%-é egytizedével csökkent.

Fenntartható-e ez az állapot? – kérdezi Dahrendorf. – Nem lesz-e ez a szabadságot fenyegető újabb konfliktusok forrása? Újra kezdődnek-e a 19. és a 20. század osztályharcai, avagy a drog terjedésével, a társadalomból teljesen kihullott lumpen rétegek (a negyedik rend) rohamos kiterjedésével, a tömeges öngyilkosságot „gyakorló” szekták (pl. *Pater Jones* Guyanában) működésével, a fasiszmus táptalajával önmagukat pusztítják a vesztesek milliói? (A társadalmi nyugtalanságok elfojtására bevethető rendteremtő alakulatok szervezéséről Dahrendorf nem szól). Makabr módon, szinte nosztalgikusan tekint vissza Dahrendorf a „klasszikus” keretek között vívott egykori osztály küzdelmekre, amelyek „kiszámíthatóak” voltak. Mára eltorzult ez a „természetes dialógus”. „Az új globális osztály – írja – szimbolizálja a reményt egy

korábban sohasem álmodott mértékű gazdagságra; mindazokat pedig, akik ki vannak zárva a demokratikus részvételből, explozív indulatok töltenek el. Anthony Giddens nyomán éles konfliktushelyzeteket láthatunk kialakulni a kozmopolitizmus és a fundamentalizmus között: „a nyertesek tapasztalataikat a világpolgári társadalom elvévé emelik, a vesztesek pedig archaikus abszulútumokba kapaszkodnak, s arra készek, hogy öngyilkos terrorcselekményekre vállalkozzanak.”

Dahrendorf mindezek nyomán meglehetősen aggodalommal tekint a jövőbe, az Új Világrend felé. Fukuyama naiv képzelmeit, miszerint a kommunizmus bukásával a liberalizmus világméretű győzelme következett el, a hegeli fejlődés-eszmény kései visszhangjának tartja. *Hegel* szerint ugyanis a történelemben működő világszellem tervszerű és ésszerű módon halad előre a tökéletesedés felé. Ez a *világszellem* időközben hol a porosz állam militáns erkölcsi eszménye, hol a világgkommunizmus látomása, hol az „ezeréves náci birodalom” képzelnie, hol a liberális eszme eufóriája alakját öltötte. Csakhogy Dahrendorf inkább *Michael Oakeshott*-nak ad igazat, aki egy előadásában a történelem hajóját egy kikötő nélküli és feneketlen tengeren hanykolódó vitorláshoz hasonlította, amely meghatározott cél nélkül sodródik a mélységek fölött.

Melyek azok a veszélyek, amelyek a liberális teoretikus Dahrendorfot nyugtalanítják, s amelyek fogékonyra teszik az új világrend kialakítását szorgalmazó buzgalmának minősítése iránt? Röviden: az életkörnyezet gyors ütemű tönkretétele, a nukleáris veszély és a vesztesek gyűlöletének áradata. Ez utóbbira tekintve Dahrendorf bátor kijelenteni: „A szabadság politikája számára nincs nagyobb feladat a 21. század kezdetén, mint a sikeresek életesélyeit az OECD-országokban lehetőleg *mindenki* számára, és az egész világon *lehető* sokak számára biztosítani. De nincs nehezebb és egyben veszélyesebb feladat sem ennél.” – teszi hozzá figyelmeztetésül, nyitva hagyva azt a dilemmát is: az esélyek mérsékeltebb „elosztása” a harmadik-negyedik világ számára mennyiben fékezi az agresszív gyűlölet hullámait, különösen tekintettel arra, hogy – a tapasztalatok szerint – a piacgazdaság szabadsága felé történő áttörés rendszerint a nyomor újabb fázisán át vezet.

Noha Dahrendorf a realitásokból kiindulva maga is rendkívül bonyolult és szinte beláthatatlan perspektívájú feladatnak véli a *szabadság és demokrácia = jólét* kiterjesztését a harmadik világra, élesen (és ironikusan) utasítja el azok álláspontját, akik eleve és elvileg elzárkóznak e „kiterjesztés” kötelme elől. Negatív példaszemélye az a *Jeanne Kirkpatrik* történész (egy időben az USA képviselője az ENSZ-ben), aki 1979-ben *A diktatúrák és a kettős morál* című előadásában deklarálta, hogy a demokrácia és a jogállam csak a civilizált övezetek privilégiuma lehet. Mint kifejtette: „Hiábavaló fáradozás ezt mindenkire kiterjeszteni. Éppen ezért az amerikai külpolitika számára időpocsékolás a szabadság áldásait másokkal is megosztani.”

Dahrendorf számára az izolacionizmus, főleg a nemzetállami bezárkózás egyúttal a mások szabadságát veszélyeztető törekvés. Újabb dilemmaként kísérli meg értelmezni az Európai Unió szervező elveit: kevésbé látja hatékonyak az Európai Parlament munkáját, s *Larry Siedentop*-pal vallja: „Paradox módon az európaiság új retorikájával szemben sohasem voltak a nemzeti törekvések olyan erősek, mint éppen ma.” Nem látja valószínűnek, hogy az Európai Unió az egyetlen szuperhatalom ellensúlyává váljon; változatlanul hiszi, hogy az Egyesült Államok őrzi még az alapító atyák tradícióját, de egyúttal kijelenti: „Az, hogy egyetlen szuperhatalom létezik, nem jelenti azt, hogy az Új Rend elvei minden vonatkozásban és mindenütt hozzá igazodjanak. [...] Az egyetlen világhatalom egyoldalú politikája, úgy, ahogy az Jeanne Kirkpatrik kifejtésében megnyilvánul, akadályt jelent a liberális rendhez vezető úton, amelynek tervezetét itt felvázoltam.”

Dahrendorf fejtegetésének számos fontos vonatkozásától – helyhiány miatt – el kell

tekintenünk; de különösen fontos még megemlíteni az egyesek (*Claus Offe, Jürgen Habermas*) által a „munka társadalma” (*Arbeitsgesellschaft*) helyére állítani szándékolt „információs társadalom” elmélete egyoldalúságának bírálatát, amely szerinte új meritokráciát (osztályellentéteket) szül s megsemmisíti a társadalomnak a kreatív munka alapján valóban reális strukturálódása lehetőségét. Nem lehet nem észrevenni, hogy a konzervatív-liberális Dahrendorf nem tudta beváltani a könyve címében megelőlegezett tézist, visszariadt attól, hogy érzékletesen megfogalmazza a körvonalazódó Új Világrend valóságos mibenlétét. Ezt ugyanis már a globalizáció neoliberális ügyvivői alakítják; aktivitásuk jellemzésére – úgy lehet – már nem is elégséges a neoliberális megjelölés. Talán hozzásegítette volna Dahrendorfot a precízebb meghatározáshoz, ha nem a 2003. év tavaszán lejátszódott közel-keleti események előtt zárja le fejtegetéseit.

(*Ezredvég, 2003.10. sz.*)

A gazdaság terrorja és a munkanélküliség

(*Viviane Forrester könyvéről*)

Viviane Forrester francia író és publicista; műve eredeti változatában, 1996-ban jelent meg Párizsban, *Gazdasági horror* címmel került Magyarországon is kiadásra (Kossuth, 1998; az íróval készült interjú olvasható a *Népszabadság* 1998. május 16-ai számában.) Mivel azonban a könyv a hazai, neoliberális viszonyok közt nem kapott kellő visszhangot, érdemesnek tetszik visszatérni ismertetésére a legutóbbi német kiadás alapján (V.F.: *Der Terror der Ökonomie*, München, 1998), ez a továbbfejlesztett változat már *A gazdaság terrorja* címet viseli.

Forrester könyvét a halhatatlan gondolkodótól, Blaise Pascaltól vett idézettel indítja. A filozófus *A vallásról és néhány más témáról* című könyve „Törvényekről” szóló fejezete egy töredékében írja: „Nem szabad, hogy a nép észrevegye, hogy kizsákmányolják. Minden indokolás nélkül állítható, hogy a kiszípolozás olyan adottság, amely ésszerű, öröktől való, és eredetét el kell rejteni, ha nem akarjuk, hogy mihamar véget éljen.”

A szerző szenvedélyes vádirata a mában is élő tradíciónak tartja Pascal egykori – úgy lehet, maró iróniával fogalmazott – bölcseimét. Viviane Forrester műve nem a marxizmus anakronisztikus (?) rekvizitumaként fogant ideologikus eszmefuttatás a tőke és a munka örök viaskodásáról; több ennél: a helyzetleírás és a felvázolt perspektíva egy radikálisan új létdimenzió, a *globalizáció* kora tükrében mutatja meg a világot mindezideig fenntartó és előrevivő princípium, a MUNKA státusának megingását. A függelék közel százhatvan közgazdasági, szociológiai, történeti, politológiai és kibernetikai írásművet sorol fel, mint felhasznált forrást. Forrester ezek feldolgozásával teszi hitelessé, hogy szépíró létére is szakavatottan tud hozzászólni korunk egyik döntő kérdéséhez, de ugyanakkor azzal a többlettel, amelyet csak a humán műveltség, azaz az emberiség és az erkölcs hivatott képviselőjeként vihet bele a közgondolkodásba.

Forrester mindenekelőtt tudatosítani kíván egy olyan körülményt, amelyről a világot átfogó hatalmi manipuláló és helyi képviselői érthetően mélyen hallgatnak, a

manipuláltak milliárdjai pedig az alig észrevehető, „lopakodó” változásmozzanatok áramában nem ismerik fel, vagy ösztönös félelemtől vezettetve nem akarják felismerni: hogy ugyanis az új technikai-kibernetikai forradalom rohamos kiterjedésével és a kétpólusú világrend megszűnésével a nemzetközi finánc- és kereskedelmi tőke minden akadályt elsöpörni képes hatalma etablirozódásával véget ért a „legújabb kor”, és az emberi civilizáció teljesen új korszaka kezdődik, amelyben szinte minden változik: az individuum státusa a társadalomban, létfeltételeinek biztonsága, a régi polgári világ jogi és erkölcsi értékrendje. A közhiedelem változatlanul cipelné tovább a régi beidegződéseket, a meghitt polgári világ elavult rekvizitumait, holott a régi értelemben már kérdésessé vált a 19. századi értelmű liberalizmus, a „tisztos polgáriság”. Ennek megvalósítására törekedni ma már nem több mint üres, naiv retorika. *Francis Fukuyama* tíz év előtti ötlete (és könyve) a „történelem végéről” egyszerre igaz és hamis tételen alapszik. Egy civilizációs modell, amely a polgárság történetéhez volt kötve, valóban véget ért, de szó sincs arról, mintha a győztes liberalizmus áldást hozóan terjedne ki – most már akadálytalanul – az egész világra. A győzelmet a szocialista kísérlet fölött ugyanis nem a liberalizmus vívta ki, hanem valami egészen más képződmény, amely maga alá gyűrni törekszik a fejlett és „fejlődő” világot egyaránt, azaz lehetőséget nyert a világuralomra, s ez a *valami* egyelőre a demokrácia leple alatt működik, nem mutatja még meg valódi arcukat.

Áldásos „előkészítése” azonban már eddig is igen eredményes volt. Ahogy egy magvas statisztikában olvassuk: „Majd másfél milliárd ember vegetál a Földön kevesebb, mint napi egy dollárból, 800 millióan éheznek, minden évben 12 millió gyermek hal meg ötéves kora előtt, 1,3 milliárd ember nem jut friss ivóvízhez, 2 milliárd fiatal munkanélküli és napszámos él a fejlődő országokban: a világ lakosságának egyharmada”. (*Lederer Pál: Lebensraum. Népszabadság, 1999. július 15.*) Könnyen felfogható, hogy ez az állapot és előidézője nem írható le a „mindig voltak gazdagok és mindig voltak szegény emberek” frivolan cinikus magyarázatával. Az okok mélyebben rejlenek, de egyáltalán nem titokzatosak.

Viviane Forrester a nemzetközi finánc és kereskedelmi tőke nemzeti kultúrát, szuverenitást és a számára irritáló, jelentéktelen államhatárokat nem ismerő, gyors ütemben terjeszkedő működése egyetlen – noha igen lényegesnek tetsző – fázisát elemzi csupán, s ez a MUNKA – mint a civilizáció megteremtése, a létbiztonság eddigi alapja – fokozatos *hiánnyá* válása. Ahightech kommunikációs technika, a termelésben és az elosztásban, a szolgáltatási szektorban alkalmazott technológia, ijesztő ütemben redukálja az emberi munka iránti igényt. Forrester részben francia statisztikai adatokat mutat be, azaz egy magasan fejlett ipari ország viszonyait jellemzi. Eszerint Franciaországban, 1958-ban 250 000 munkanélküli volt, 1996-ban már 3 és fél millió. Mint ismeretes, Németországban 4 millió körül mozog azok száma, akik elvesztették munkájukat. A közgazdászok jelenleg mintegy 120 millió munkanélkülivel számolnak a Földön, ebből kb. 35 millió az iparilag fejlett országokban, s ezen belül is 18 millió Európában.

A multinacionális vállalatok terjeszkedése nyomán alkalmazott modern technológiák bevezetésével ugyan új munkahelyek is teremődnek (amit a befogadó országok hivatalos propagandája nem győz eléggé méltatni), de arról kevés szó esik, hogy a konkurenciára képtelen és felszámolt kisvállalkozások utcára került dolgozói miképpen növelik a munkanélküliek táborát. Számuk fokozatosan növekszik, kilátásaik a munkaerő-piacon, egy bizonyos életkoron túl reménytelenek.

A multinacionális vállalatok folyamatosan nyomulnak kelet felé, ahol valódi eldorádó várja őket. Elképesztően alacsony munkabéért, olcsó infrastruktúrával, rendkívüli adókedvezményekkel termelnek; a hátrahagyott országokban pedig munka-

nélkülieket és a nagyban tőlük függő kormányzatokra csupán kölcsönköveteléseiket hagyják vissza, amelyeket a modern neokolonizáció szabályai szerint a helyi adminisztráció természetesen a lakosságra terhel rá. Ezek a terhek fogják szorító présbe és szorítják egyre mélyebbre az egészségügyi ellátást, a nyugdíjrendszert, a szociális juttatásokat, növelik az áremelésekkel és az infláció eszközével az elvonásokat, taszítanak egyre mélyebbre széles rétegeket. A helyi adminisztráció által hangzatosán emlegetett és szorgalmazott államháztartási reform stb., programjainak, az ún. „karcsúsításnak” a lényege a bérköltségek megtakarítása, újabb és újabb dolgozó rétegek kiszorítása a létbiztonság övezeteiből.

Forrester meggyőzően bizonyítja, hogy itt egy megállíthatatlanul kiterjedő és elmélyülő folyamatról van szó, amelynek legriasztóbb övezetei a dél-amerikai, afrikai, dél-ázsiai kontinenseken találhatóak, de amelyek egyre inkább kúsznak a „jóléti” államok peremvidékei felé. Gazdasági menekültjeik százezreit, ha nem millióit küldve előőrsként az etnikai ellentétek mezében jelentkező szociális feszültségektől indítva.

A globalizációs világrendszerben azonban alaptörvény a „lehető legalacsonyabb munkabér-ráfordítással elérhető lehető legmagasabb profit” szabálya. Ez magyarázza azt a körülményt, hogy a tőzsdéken nyomban megugrik azon vállalatok részvényeinek árfolyama, amelyek erőteljes karcsúsítást jelentenek be. Ugyanakkor a munkanélküliség növekedésével egyenes arányban növekednek a vállalati nyereségek. Mindezeket a folyamatokat végső soron a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) financiai politikája vezényli, kivitelezői pedig a transznacionális mamutcégek. A globalizálódó világ-gazdaság diktátumától függő kormányzatok pedig kényszerűen, ellenállás nélkül követik ezeket az intenciókat.

A legfejlettebb tőkés államok (akkor még G-7) 1996 áprilisában Lille-ben tartott konferenciájukon egyhangúlag elkerülhetetlennek és szükségesnek minősítették a *deregulációt* (az állam visszavonulását a gazdaságból a magántőke javára), és a *flexibilitást*, azaz az emberi termelőerő rugalmasan változatos módokon történő kiszorítását a munka világából. Ugyanezen az értekezleten arról referálhatott a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) igazgatója, hogy 1979-től 1994-ig a G-7 államokban a munkanélküliek száma 13 millióról 24 millióra, azaz másfél évtized alatt majdnem a kétszeresére emelkedett, nem számítva azt a 4 millió embert, aki feladta a reményt, hogy valaha még munkát talál, és azt a 15 milliót, aki jobb híján – beilleszkedve a lefele szorítás trendjébe – jóval alacsonyabb javadalmazással járó munkára kényszerült.

Kétségtelen, hogy az azonosságok mellett ma még fellelhető némi fáziseltolódás a munkaerő-piaci magatartás tekintetében az angolszász és az európai modell között. Az amerikai pénz- és munkaügyi szakemberek meglehetősen elégedetlenek az elégtelen európai flexibilitással, a munkabérre és a szociális juttatásokra „elpazarolt” és a profitot csökkentő, milliárdos nagyságrendű kiadásokkal. *Gary Becker*, a Nobel-díjas közgazdász felháborodva konstatálja, hogy a minimálbért Franciaországban 37 frankban (kb. 10 német márkában) rögzítették, és törvényi akadályai vannak a tetszőleges elbocsátásoknak. A nagy konszerneknek és a pénzügyi világszervezeteknek mindez szálka a szemében. Feleslegesnek ítélik a minimálbér rögzítését, a fizetett szabadságot, a gyermekek utáni támogatást, az állami társadalombiztosítást, a szakmai továbbképzésre fordított összegeket, a kulturális célú kiadásokat, mindezek „eleszik” a pénzt a profit elől. A Világbank 1995. évi beszámolója minden ország számára javasolja „a munkanélküli segélyre való jogosultság idejének lerövidítését, vagy a megszerzése feltételeinek szigorítását”. Az OECD 1994. júniusi bulletinje azáltal javasol új munkahelyeket teremteni, főleg Európában, hogy a meglévőket „flexibilisen”

(értsd: a béreket leszorítva) kezeljék. A példák tetszőlegesen szaporíthatók.

Viviane Forrester a munkalehetőségek fogyása kegyetlenül irányított trendje morális, pszichológiai következményeivel is behatóan foglalkozik. Emberi lények tíz és tízmillióit szorítják ki a társadalomból, veszik el fejük fölül a fedelet, taszítják az utcára őket, már arra sem érdemesítve e páriákat, hogy kizsákmányolják őket; nem csoda, ha halandósági arányuk többszöröse az átlagnak. Felesleges élőlények ők, kitéve a drog és a bűnözés ártalmainak, s mivel nem hoznak profitot, értéktelenné válnak, szégyellniük kell indokolatlan létezésüket. A „természetes eutanázia” áldozataivá válnak, helyzetüket nem a mitizált sorsnak és önmaguknak köszönhetik, hanem az ismeretlenségben lebegő instanciák hideg közönnyel végzett kalkulációjának. A *közöny* – ez az az érzület, amelyet Forrester a ma még dolgozó többségben levő társadalmi rétegeknél tapasztal; a közöny elvegyül a be sem vallott félelemmel, a riadt irtózattal, hogy ez a sors őket is elérheti az egyötöd-négyötöd társadalmi modell globalizációs tervezetének kiteljesedése esetén, különösen ha pályakezdők, ha már idősek, ha megbetegszenek.

Mindezek tudatában naiv siránkozásnak tetszik a „társadalom kettészakításáról” beszélni. A globalizációs modell nem „kettészakít”, hanem egyötöd-négyötöd arányban szakítja szét a társadalmat – mindenesetre erre törekszik. A legfelső elitet közvetlenül és a „felépítményi” szférákban közvetve kiszolgáló rétegben is kegyetlen küzdelem folyik a megkapaszkodásért, a lecsúszás elkerüléséért, annak minden morális és egzisztenciális következményével együtt.

Ily módon végbement a „végső harc”, megvalósult az internacionálé, az évezredek óta hajszolt álom, a világuralom, de nem a proletároké, hanem a nemzetközi finác- és kereskedelmi tőkéé, s nem a politikai hatalom megszerzésének feleslegesen fáradsággal és konfliktusokkal teli harcterein, hanem csupán a pénz erejével. A konszernek vállát nem terheli a társadalom állami szervezetének szociális gondjai, ez nem az ő ügyük. Az egykor felmagasztalt individuum, a tőke számára csupán *fogyasztó*, csupán profitforrás. Ezzel az emberi viszonylatok rendkívül leegyszerűsödtek. A művészet, amelynek több ezeréves története lényegében az emberi emancipációért, szuverenitásért és önmegvalósításért folyt küzdelem visszfénye volt, hivatása betöltése előtt elveszítette tárgyát. Kérdés: akar-e, tud-e még valamit mondani a Forrester által civilizált barbárságként vizionált legeslegújabb kor hajnalán?

Az író szerint nincs miben bízni többé, nincs remény. Az egyetlen még megmaradt szubverzív erőt, a józan ész hallatlan energiák latbavetésével törekszik elkábítani a tömegkommunikáció, segítve ezzel létrehozni a jövő lecsupaszított társadalmi modelljét: a szoláris elit diktatúráját és a pauperizált, öntudatától megfosztott akarat nélküli tömegeket.

(Ezredvég, 1999. 10. sz.)

Álom a „harmadik útról”

(Anthony Giddens: *A harmadik út – A szociáldemokrácia megújulása*)

Giddens 1998-ban írt könyve szokatlan gyorsasággal talált utat a magyar könyv-

piachoz, alig egy évvel az angol eredeti megjelenése után már nálunk is olvasható volt e karcsú kötet, amelyet a magyar szakkritika „bátor kísérletnek” minősít, amely „európai balközép dialógus újratertésén fáradozik, a higgadt társadalmeelemzést elegyítve a hidegháború nyomása alól felszabaduló politikai fantáziával” (Bayer József). Ferge Zsuzsa úgy véli: „A könyv „...világosan megfogalmazza, melyek azok az új körülmények, amelyek miatt változtatni kell, s melyek azok az új problémák, amelyekre egy korszerű szociáldemokrata programnak reagálnia kell.” Palánkai Tibor a globalizáció és a szociális rendszerek jövőjéről szóló „stratégiai gondolkodás jó példájának” tartja a művet, amely a korszak bonyolult folyamataiban való eligazodáshoz nyújt „kapaszkodót” az olvasónak.

A szakkritika részéről megnyilvánuló elismerő fogadtatás azonban – vélhetően – sokkal inkább a szerző lelkesült jószándékát honorálja, semmint munkája gyakorlati politikai értékét. Anthony Giddens szociológus és a London School of Economics and Political Science igazgatója, érthető tehát a felfokozott várakozás nézetei iránt, annál inkább, mivel ez az üzenet a „modern szociáldemokrácia” Tony Blair-i modellje hazájából érkezik, s mint ilyen, sokban befolyásol(hat)ja a közép-európai szocialista-szociáldemokrata pártok tájékozódását. Közismert, hogy az Európai Unió országainak többségében éppen a szocialista pártok vannak kormányon, amelyek a Szocialista Internacionálé legutóbbi párizsi és firenzei tanácskozásain (az utóbbin olyan „szociáldemokrata” is részt vett, mint Bili Clinton), igyekeznek kialakítani politikájukat a globalizáció roppant kihívásai közepette. Távtatosan döntő jelentősége van annak, hogy a föld lakossága termelőeszközökkel nem rendelkező nagyobbik része politikai képviselőt tudja-e, akarja-e vállalni a szociáldemokrácia és milyen mértékig.

Az a szociáldemokrata programszövetség, amely Blair és Schröder nevéhez fűződik, nem vált szélesebb körökben publikussá, mintha csak rejtegetné azt a baloldali sajtó. Közismertté csupán lényegi üzenetének szlogenje, az „új közép” ideológémiája vált, amely szikár soványságában is jelzi: a legjelentősebb európai szociáldemokrata pártok és a hozzájuk igazodó kisebb mozgalmak (bizonyos mértékig eltérően a francia és a mediterrán régió pártjaitól) új tömegbázist keresnek, legalább is a választók körében, miután elhatárolódtak egykori „osztálypárt” jellegüktől. A német szociáldemokrácia még az 1959-es Bad Godesberg-i programtól, néppárti jellegétől is visszahátrált, ennek volt következménye a korábbi pártelnök Lafontaine látványos távozása funkciójából. Ami az angol modellt illeti, Tony Blairt sokan, maga Giddens is a thatcheri gazdaságpolitika egyenes folytatójának tartják.

Milyen hivatása lehet ezek után a szociáldemokrata politikának az oly gyakran emlegetett globalizáció korában, amely némileg pontosabb megfogalmazásban az angolszász finánc- és kereskedelmi tőke egyre intenzívebb nyomulását, világuralmi törekvéseit jelenti. Közismert, hogy ez a formáció gyanakvással tekint még az olyan kísérletekre is, amelyek az euro-régió önálló „békefenntartó” (értsd: csendőri) erői létrehozására irányulnak. A szakszervezetek szerepe – egyes ágazatok kivételével – rohamosan csökken, a multinacionális cégek nem tűrik a munkavállalói jogok védelmére hivatott szervezetek működését. A különböző övezetekben folyamatosan végrehajtott „reformok” célja a racionalizálás, a karcsúsítás, mennél szélesebb dolgozói tömegek leszorítása az alacsonyabb bérkategóriákba, ez a profit növelésének legegyszerűbb módszere; továbbá a „flexibilitás”, e blairi varázsszó, amely értelmes emberi nyelvre fordítva a részmunkaidő és a munkajogilag bizonytalan státusú foglalkoztatás kulcsszava. „Senki sem tudja megmondani – írja Giddens –, hogy a globális kapitalizmus elegendő munkát fog-e a jövőben teremteni.”

Mit tehet ilyen viszonyok közt egy magát baloldalinak nevező politikai szerveződés? Kétféle dolgot tehet: vagy utóvédharcot folytat a multinacionális monopoltőke és nemzeti helytartói ellenében, támaszkodván főleg az idősebb, munkásmozgalmi

emlékekkel rendelkező vagy az egykori létbizonytalanságra emlékező rétegek aggodalmára és reménykedéseire, továbbá a fiatalabb generációk soraiban is jelenlevő szociális lelkiismeretre, tudásra, valamint az átalakulás veszteseinek széles tömegeiben többnyire öntudatlanul körvonalazódó elégedetlenségre, (ahol is nagyon is veszélyes riválisai támadhatnak a baloldalnak), avagy törekedhet a szociáldemokrata mozgalom egy új helyzetfelmérésre, az alkalmazkodásra a globalizáció viszonyaihoz, megszólítván azokat a még alkalmazásban lévő, szociálisan érzékeny rétegeket, amelyek a társadalmi munkamegosztás különböző szintjein, egy szélesebb „infrastruktúra” részeiként egzisztenciális félelemben élve – akarva nem akarva – szolgálják a szoláris elitet.

Ez az a „közép”, az az „új közép”, amely az ún. „modern” szociáldemokrácia bázisát képezheti. Ennek az orientációnak azonban igen nagy erkölcsi és ideológiai ára van: a lemondás a társadalom vesztes, kítaszított alsó harmada képviselőtől, az irtózás a populizmus vádjától, a kényszerű alkalmazkodás a globalizáció diktálta feltételekhez, vagyis végül is: a *beilleszkedés*. Giddens eszmefuttatása ebben a vészterhes dialógusban nyeri el fontosságát. Megállapítható, hogy jól látja és plasztikusan ábrázolja a nemzetközi tőke „gleichschaltoló” igyekezetének ijesztő következményeit, azt, hogy a „jóléti konszenzus darabjaira hullott... A jóléti állam iránt táplált olthatatlan ellenszenv – úgymond – a neoliberaisok egyik legsajátabb vonása”. Giddens kiáltó paradoxonként idézi David Marsland véleményét, miért is kell tartózkodni az elesettek gyámolításától: „A jóléti állam hihetetlenül nagy rombolást visz végbe támogatóitjai, a gyengék, a hátrányos helyzetűek és a vesztesek körében... Megbénítja az önbizalmat, a vállalkozó kedvet, a szabad társadalmunk alapjait a robbanással fenyegető elégedetlenség súlyos terhe alá helyezi”. Éppen ez a filozófia volt a thatcherizmus alapja: a jóléti állam felszámolása, az az elv, hogy az egyénnek a saját lábán kell megállnia; a társadalmi szolidaritás elveszítette értelmét. Ezt J. K. Gailbraith: *The Culture of Contentment* című munkájában így fejezi ki: „Korunk társadalmában a módosakat egyre kevésbé érdekli a hátrányos helyzetűek sorsa.”

E helyzetleírást nem szabad félreértenünk: Giddens nem azonosul a neoliberalizmus prófétáival, változatlanul azt tartja, hogy a szociáldemokráciának „a magvát változatlanul a társadalmi igazságosságnak, az emancipációs politikának” kell adnia. Az a véleménye: „A demokrácia elmélyítésének és kiszélesítésének folyamata a harmadik utas politika alapirányelvét kell, hogy jelentse.” Giddens arra emlékezik, hogy 1951-ben a Szocialista Internacionálé újraalapításakor úgy képzelték: el kell térni az amerikai piaci kapitalizmustól és a szovjet típusú kommunizmustól egyaránt. Giddens most előterjesztett programja időnként mintha magabiztosan hangzana. Fejtegetéseiből azonban mégis a bizonytalanság árad és az a benyomás kél, hogy Giddens – úgylehet – naiv álmodozó és légvárat épít, nem döbben rá, hogy a szociáldemokrácia már régen nem egyenrangú partner a globalizáció erőivel folytatott dialógusban. „Nem tudjuk – mondja rezignáltan –képesek leszünk-e megfelelő módon kézben tartani az erőket, amelyeket a globalizáció és a műszaki haladás szabadjára engedett.” Giddens „Újfajta vegyes gazdaságot” ajánl, egy világkormányban bizakodik, és mily paradoxon! – éppen a globalizáció keretei közt megvalósuló „kozmpolita demokráciában” hisz – muszáj-Herkulesként.

Aggodalmait főleg a növekvő esély-egyenlőtlenség szítja. „A szélesebb körben zajló lecsúszás társadalmilag romboló hatással jár...A jövedelem-egyenlőtlenségek széles körben fokozódnak – írja . Az Egyesült Államokban az 1980 és 1990 közötti időszakban a jövedelem-növekmény 60%-a a lakosság 1%-ához került. Angliában hasonló tendenciák érvényesülnek. Az Egyesült Államokban nagyobb mérvű a gazdasági egyenlőtlenség, mint bármely másik ipari országban.”

Giddens világosan látja a mohó és önző jövedelem-elvonás, azaz a felülről

praktizált kíméletlen osztályharc konfliktusokat előidéző hatását. „Az ipari országokban jelenlévő szélsőjobb a globalizációra adott válaszként határozza meg önmagát. Ez közös vonása az olyan jobboldali politikusoknak, mint az Egyesült Államok-beli Pat Buchanan, vagy a francia Jean-Marie Le Pen, illetve az ausztrál Pauline Hanson. Ugyanez igaz az amerikai „Patriotokra” (Hazafiak), akik az ENSz-ben és a szövetségi államban egyaránt a nemzeti egység elleni összeesküvést látják. A szélsőjobb a gazdasági és kulturális protekcionizmus híve. Buchanan ... a nemzeti elszigetelődés védelmére kel és elutasítja a bevándorlást, mert szerinte ez a megfelelő lépés a globalizáció gőzhengerével szemben.”

Giddens elsősorban az angolszász világban megjelenő torz válaszokról számol be, még nem érinthette a Közép-Európában feltámadó szélsőjobboldal aggasztó működését, nem hívhatta fel a figyelmet arra: milyen felelőssége van mindebben a globalizációs folyamatoknak, egyrészt rendkívül széles rétegek kitzasztásának az emberhez méltó civilizációs létből, másrészt a privilegizált szoláris elit és kiszolgálói kirekesztő, érdek-önvédelmi reflexeinek. „Tucatnyi európai balközép kormány műveli szép csöndben ugyanazt, aminek Haider csak arcot és nevet adott” – írja Tamás Gáspár Miklós (Népszabadság, 2000. febr. 5. 25.)

Giddens fejtegetései során gyakran kerül ellentmondásba önmagával: a globalizáció ölelő karjaiba történő előre menekülést ajánlja a szociáldemokrácia számára, s számtalan ellenkező érveléssel szemben nem ismeri fel: ez az ölelés halálos szorításban végződhet, ha a globalizációt kizárólag informatikai forradalomként fogjuk fel (és ezt az aspektusát feltétlenül helyeselnünk kell), de ugyanakkor nem látjuk meg benne a multinacionális fináncióke törekvését a társadalom felének-harmadának leigázására. A „harmadik út” képzete e felismerés hiányában álmodozás csupán, ma sokkal inkább, mint bármikor a múltban. Ha a beilleszkedés politikai programja az „új közép” jegyében valósul meg, és nem egyúttal a vesztesek széles rétegeinek képviselőit is, az a szociáldemokrácia névleges létezéséhez vezethet. (Agóra-Marketing Kiadó, 1999).

(Ezredvég, 2000. 6-7. sz.)

A civilizációs konfliktusok természetéről

(Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása)

Samuel P. Huntington amerikai szociológus és civilizációkutató professzor 1993 nyarán tette közzé első, nagy feltűnést keltő tanulmányát a civilizációk valószínűsíthető jövőbeli összecsapásáról a *Foreign Affairs* című tekintélyes kultúrpolitikai folyóiratban. Írása igen nagy visszhangot keltett világszerte liberális és konzervatív körökben egyaránt, s ez arra készítette a szerzőt, hogy kutatási eredményeit 1996-ban vaskos monográfiában tegye közzé. Munkájában több amerikai alapítvány támogatta, annak ellenére, hogy műve konklúziói távolról sem megnyugtatóak és hízergőek a nyugati polgári civilizáció számára. Egyúttal előre kell bocsátanunk, hogy a szerző fényévnnyi távolságra áll a marxista történelem fel fogástól, tehát Nyugat-kritikája nem ideológiai előfeltevésekből (vagy elfogultságokból) ered, hanem a tények objektív vizsgálatából. Erre utal az is, hogy könyve alapozásához közel félezer filozófiai, politológiai, történelmi, civilizációtörténelmi szakmunkára hivatkozik Toynbee-től Quigley-ig, és

hivatalos polgári intézmények által kibocsátott statisztikákat, adatbázisokat használ fel.

Mindezt azért szükséges elmondanunk, mivel magyarul most megjelent könyvének eddigi hazai visszhangja – enyhén szólva – zavarba ejtő. A polgári kritika még értetlenebbül áll Huntington helyzetelemzése és következtetései előtt, mint tette azt Soros György davosi beszéde, *Die Zeit*-beli emlékezetes cikke kapcsán, amidőn a monetáris világfolyamatok egyik meghatározó ágense a kapitalizmus érdekében (!) szóvá tette sűrűsödő aggodalmait a nemzetközi tőkemozgások kiszámíthatatlan következményeiről. Sorossal – érthető okokból – még tapintatosan bánt a hazai liberális értelmiség. Huntington félelmeit azonban egy jeles kritikusa (Percz László) „papírtigrisnek” minősíti, fejtegetéseit mulatságosnak tartja, a szerzőt magát pedig olyan filozófusnak, aki „tudósnak képzei (!) magát”, s akit csak iróniával lehet olvasni. E derűs kedélyt láthatóan nem zavarják az olyan egyéb „tudománytalan” képzelmekek sem, amelyek Henry Kissinger tollából jelentek meg a közelmúltban az amerikai sajtóban, (nálunk olvasni ugyan nem lehetett ezeket, de hallani róluk a Kossuth Rádió reggeli krónikájában, december 21-én lehetett), miszerint a XXI. század a multinacionális globalizáció, vagyis a szegény kontinensek végsőig menő kizsákmányolása következtében feltörő nacionalista lázadások évszázada lesz. Lényegében ugyanerre figyelmeztetett Kofi Annan, az ENSZ főtitkára is a WTO botrányba fulladt seattle-i világkonferenciáján.

Huntington úgy véli: a hidegháború utáni években drámai változások vették kezdetüket a népek identitásában és a világpolitika most már többé nem az ideológiák, hanem a kulturális vonalak mentén kezd újjáalakulni. A világot *nyugati* és *nem-nyugati* kultúrkörökre bontva szemléli, az utóbbiakhoz az orthodox, az iszlám, az indiai, a buddhista, a konfuciánus és az afrikai civilizációt sorolja. Civilizáció-felfogásának középpontjában a vallás áll, továbbá a nyelv, a vérség, a történelmi tradíciók, a szokások, az életmód és a mentalitás. Ezek lényegi eltérései okozzák, úgymond, a súrlódásokat, az etnikai konfliktusokat, a véres leszámolásokat a más kultúrkörökhöz tartozókkal, vagy akár az egyugyanazon civilizáción belüli eltérésekkel (pl. a hutu és tuszi ellentét Afrikában; a síita és szunnita fundamentalizmus konfliktusa az iszlám világban).

Huntington elmélete lényegében a Fukuyama által még 1989-ben felvázolt világképet kérdőjelezi meg, noha a japán eredetű amerikai szerző (a Pentagon stratégiai tervezőosztályának akkori helyettes vezetője), *A történelem vége* című, később szintén könyvvé fejlesztett tanulmányában a liberális demokrácia végérvényes győzelme tételezésekor is még leküzdendő, potenciális riválisként jelölte meg a vallásokat és nacionalizmusokat. Fukuyama naivitása mellett értelmiségi tisztességét jelezte, amikor megállapította: „A vallásos érzület újjáéledése mélyen gyökerező elégedetlenségről árulkodik a liberális fogyasztói társadalom személytelensége és szellemi üressége miatt.” Ugyanő hozzáteszi: „...a nacionalizmus és a faji és etnikai tudat szenvedélyei rendkívül erősek a harmadik világban [...] az ideológiák vékony kérge alatt ott rejlik a nagyhatalmak nemzeti érdekeinek kemény magva.” Ennek ellenére az ő számára nem volt kétséges, hogy a nyugati civilizáció technikai fejlettségével és demokratikus politikai rendszerével végérvényesen kivívta vezető helyét a világban, s kisugárzó hatása fokozatosan át fogja hatni a más típusú civilizációkat, magyarán: távlatilag euro-amerikanizálódni fog az egész világ. Fukuyama nézeteit követve, nálunk Kiss Endre filozófus úgy véli: „Komolytalannak tartok minden olyan megállapítást, amelyik akár csak elképzelhetőnek tartja a mai, globális győzelmet aratott modell bármiféle alternatíváját, és akár csak elgondolhatná a premodern önelvű megszerveződését.” Noha ugyanő bevallja: „Egyre égetőbb probléma a jelen nagy szerkezeteinek nem-ismerete, a mai viszonyok összefoglaló modelljének hiánya. Évszázadok óta nem tudtunk ilyen keveset saját világunk működéséről.”

Huntington éppen e ponton, e tudás megfogalmazásával lép a színre. O, a nyugati civilizáció szülötte és feltétlen híve, távolról sem annyira optimista e civilizáció jövőjét illetően, mint közép-európai ifjú és mérsékelt tapasztalatokkal rendelkező pályatársai. Huntington sorai közül ugyanis a félelem szivárog. Statisztikák sorával bizonyítja, hogy az első világban relatíve fogy a népesség, a természeti erőforrások tékozlása folyik, a klimatikus viszonyok megváltoztatása természeti katasztrófákhoz vezet (itt a Római Klub felméréseire hivatkozik), a volt „harmadik világ” függősége növekszik; a másik oldalon viszont több kultúrkörben (Kína, India, Indonézia stb.) a lakosság lélekszáma robbanásszerűen emelkedik, a technikai progresszió gyorsított ütemű átvétele (Japán, Kína, Pakisztán) egyáltalán nem konform, a kulturális civilizáció áthasonulásával, ellenkezőleg: ellenséges potenciálok fejlődnek ki. „A Nyugat – írja – nem azzal hódította meg a világot, hogy eszméi, értékei vagy vallása [...] magasabb rendű lett volna. Sikerét sokkal inkább a szervezett erőszak alkalmazásában való jártasságának köszönhette.” Különösen veszélyesnek véli Huntington Kína hatalmi volumenének növekedését és mindenek előtt a szervező központi „mag” nélküli, azaz az anarchikus kiszámíthatatlanság állapotában forró iszlám világot, amely Marokkótól Indonéziáig terjed, határai „véresek” és ideológémájuk lényege az agresszivitás. Külön nyugtalanító tényező a Szerbiától Oroszországig terjedő, instabil ortodox világ. Mindezzel összefüggésben nem alárendelt jelentőségű szempont, hogy e civilizációk némelyike nukleáris fegyverekkel rendelkezik, vagy előállításukra törekszik.

Huntington egy gyenge pillanatában felveti ugyan, hogy a civilizációk közötti versengés óhajtott lanyhulásával egy egyetemes állam alakulhatna ki, de utópiája nyomban a rideg valósággal konfrontálódik: a világszerte tapasztalható erkölcsi romlást a nyugati civilizáció hanyatlásából eredezteti: „A kilencvenes években – írja – a pusztító káosz paradigmája igazolódott be: a joguralom világszerte csődöt mondott; államok buktak el, és sok helyütt ma is egyre nő az anarchia; világszerte burjánzik a bűnözés; transznacionális maffiák és drokartellek jönnek létre; sok társadalomban rohamosan nő a kábítószer függőség; a család mint modell elveszítette hagyományos értékét [...] megszűnt a társadalmi összefogás; nő az etnikai, vallási és civilizációs konfliktusok száma és a világ nagy részén a fegyvereké a hatalom.” Majd így folytatja: „A gazdasági eredményeket felmutató transznacionális vállalatok komoly riválisra találnak a transznacionális maffiákban, drokartellekben és terrorista csoportokban, amelyek súlyosan veszélyeztetik a civilizáció létét. A jogállamiság a civilizáció első számú alapfeltétele, ez azonban a világ nagy részén – Afrikában, Latin-Amerikában, a volt Szovjetunióban, Dél-Ázsiában és a Közel-Keleten – megszűnni látszik, s Kínában, Japánban, illetve Nyugaton is a támadások keresztüzébe került. Úgy tűnik, hogy a civilizációt hamarosan a barbárság kora váltja fel, s elképzelhető, hogy egy eleddig példa nélkül álló jelenség, a globális méretű Sötét Középkor köszönt az emberiségre.”

A szoláris elit szellemi infrastruktúrájához tartozni törekvő értelmiségiek tájainkon olvashatják ugyan iróniával és lenéző mosollyal Huntington sötét képletét (amelyet tények milliói támasztanak alá), végül is személyileg nem felelősek egymilliárd ember éhezéséért, több százezer, avagy esetenként több millió emberi lény legyilkolásáért, újabban a tabuk – értsd: a nemzetközi jog – semmibe vételéért, s ha amennyiben nem uszítottak erre, pl. egy szuverén állam fizikai infrastruktúrájának, kórházainak és szülőotthonainak lebombázásáért, egy tétélezetten humanitárius küldetés keretében, amely semmit sem oldott meg, egy többcélú hídfőállás kivételével; miközben ugyanez a Civilizáció az ujját sem mozdítja egy másik civilizációhoz tartozó kis nép brutális legázolása ellenében. Ezeket az erkölcsileg jelentéktelen, de logikus mozzanatokot még nem tapasztalhatta Huntington, kéziratát a kilencvenes évek közepén, Dayton után zárta le. Példatára azonban ezek nélkül is hiteles. Azóta még érzékletesebbé vált, hogy a Fukuyama által még győzelmes civilizációnak minősített paradigma milyen eszkö-

zökkel védi kolosszális „Alphaville”-lé alakított rezervátumát, s miképpen gyakorolja békés, áldásos ténykedését a fejletlen civilizációk megnevesítése céljából. (Az európai szocialista pártok vezetőinek aktív támogatásával – tehetjük hozzá megrendültén.)

Fukuyama naiv euforája után Huntington kétségbeesése „a hidegháború lezárultával orientációját vesztett amerikai politika zavarából” ered. (Perecz szavai.) Ez a zavar, ám nevezzük így: eklektikus kapkodás, nem a nyugati civilizáció emberbaráti kiterjesztésének útján működik, hanem a nemzetközi finánc- és kereskedelmi tőke érdekeinek brutális érvényesítésére törekszik; aligha csodálható, ha a célba vett más civilizációk részéről megnyilvánuló reakció is – az erőszak. Fukuyama liberális demokráciáról, azaz egy politikai fogalomról beszélt; Huntington civilizációkról. Mindkettőjüknél eltűnik azonban a tőke és a munka ellentétében megnyilvánuló osztályantagonizmus – mint a történesek mélyén működő alaptörvényszerűség – noha ezt a XVIII. századi angol közgazdászok már feltalálták, mára azonban; ez a reális feszítőerő eltűnt – nem ugyan a valóságból, de – a politikai elit és értelmiségi holdudvara szótárából. Noha nyilvánvaló, hogy a nacionalista, fundamentalista lázadások, etnikai konfliktusok, a civilizációk ma is praktizált összecsapásai mögött végső soron globálisan, világméretben változatlanul ez a feszültség munkál. A társadalmi nyomorúság nemzeti ideológémák mezébe öltözve keresi a kitörés útját. Az alapkérdés megoldásában jámbor óhajok, utópiák, lelkesítő hazafiúi szózatok, evangelizációs tervek mit sem segítenek.

Huntington szerint: „Az emberiség történelme – civilizációk története.” Egy százötven évvel ezelőtt koncipiált kiáltványban viszont azt olvassuk: az emberiség történelme – osztályharcok története, „amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával, vagy a pusztulásával végződött.” Egy ilyen alternatíva is van tehát, még akkor is, ha a Sötét Középkor folyamatai lassan, gyakran észrevétlenül bontakoznak ki, s ha hétköznapi megjelenésüket megnyugtatóbb tudomásul nem véve, a nagy egészbe nem beillesztve elhessegetni. Huntington vélelme szerint már a XXI. század terhes lesz a felidézett és a jövőbe projektált veszélyekkel. Ezért talán nem egészen indokolt ironizálni őszinte aggodalmait. (Európa).

(Ezredvég, 2000. 2-3. sz.)

Létezett-e a szocializmus?

Töredezett széljegyzetek Szerdahelyi István: „A sosem létezett szocializmus” című könyvéről. (Bp., 2005.)

Egy (még nem létező) trilógia első kötetét tartja kezében az olvasó. A trilógiát nem csupán a kritikus képzelte el, hanem a szerző is. A kritikus pedig óhajával együtt kardinális igényét is megfogalmazza.

Miről is szól a könyv? Bevezetőben a marxizmus-leninizmus klasszikusainak a kommunizmus jövőjére vonatkozó érett elképzeléseiről, amelyeket orthodox marxistaként Szerdahelyi is oszt, írván: „Ami Marx és Engels szövegeit illeti, ezekből valóban különleges erővel sugárzik nemcsak e társadalmi forma eljövételének szilárd hite, hanem az a buzdítás is, hogy mindent meg kell tennünk mielőbbi eljövételének

érdekében. Annál különösebb, hogy se Marx se Engels nem szentelt egyetlen részletesebb elemzést sem annak a kérdésnek: voltaképpen miként is kellene festenie ennek a mielőbb létrehozandó új társadalmi formának.”(24). És itt kezdődnek a problémák. Eltekintve a Marx-Engels-i utópiától, a követők kezén ez a Sollen, ez a követelés folyamatosan kisiklott. Téveszmék, logikai hibák, továbbá a kivitelezők – mindenekelőtt Lenin és Sztálin, valamint „tanítványaik” – ún. „szocializmust” építő gyakorlata végzetes ellentmondásairól van szó, az 1945 utáni nemzetközi munkásmozgalom katasztrofális politikájáról, ami végül is csődhöz, az összeomláshoz vezetett.

A Szerdahelyi által bemutatott lehengető tényanyag láttán – amit még kiegészít egy, több mint hatszáz (600) konzulenssel folytatott egyetértő vagy vitázó dialógus, – a kritikának le kell tennie a fegyvert. Cáfolat nem lehetséges – a részletekben. A pörölycsapások alatt darabjaira hullnak az 1905-ös és az 1917-es forradalom messianisztikus hiedelmei, pőrén mutatkoznak meg a 20-as évek hatalmi torzsalkodásai, a 30-as években a gazdasági és pénzügyi törvényszerűségek semmibe vétele, a második világháború után a geográfiaiig kiterjedt „szocialista világrendszer” vergődése a diktatúra és a szakmai analfabetizmus kettős szorításában. Ezen a konklúzió nem változtat az a módszertani furcsaság sem, hogy az összkép mozaikokból van összerakva, amelyek ablakszerűen bekeretezett hívószavakra, (többé-kevésbé találó hívószavakra) válaszolnak, s lehetővé teszik a szerzőnek, hogy rendkívül elasztikusán térjen át a gazdasági problémákról a monetáris sajátosságokra, a politikai, politológiai dimenziókról a kulturális szférára, a történeti szűkebb szakaszokról a kontinentális övezetekre.

A könyv nem követi a klasszikus (tehát nem modern) művek bevett szabályait: van ugyan futó bevezetése, van hosszan kitartott kulminációs vonulata, de nincs happy-end-je, nincs feloldása. Ettől már az indító sorok elhatárolják az olvasót: bizonyos érzelmekről tesz említést a szerző, (ezek minéműségéről mit sem tudunk meg), de aztán sürgősen annullálja ezt, mint nem adekvát megközelítést, és belevág a *tények*, a faktumok sűrűjébe.

Holmi feloldásról, javító-okító szándékról – a historicizmus jegyében – szó sem lehet. Mintha csak az Arany János-i hős kifakadását – de ezúttal érzelemnélküli kifakadását! – hallanók: „Lássuk uramisten, mire megyünk ketten!” Ezért van az, hogy a művet átlengi a szenvtelenség, avagy az ironikus kíméletlenség aurája, mintha csak egy szívoperációt végző orvosprofesszor szikéjének villanásait látnok. Szerdahelyi – ha hű akart maradni előfeltevéseihez – nem tehetett másképp, különben tudományos igényű műve egy esztétához nem illő módon – az emocionalitás lópődjére téved.

Egy olyan latensen fel-felbukkanó eleme van az okfejtésnek, amely szándéktalanul kilép a megsemmisítő dikcióból: ez az a szemrehányás, amely az értelmiség szerepével kapcsolatos. Eléggé közismert, hogy a munkásmozgalom egész történetén végigvonul egy többé-kevésbé erős értelmiségellenesség. Szerdahelyi egy-egy kulminációs ponton felrója a történelem aktorainak, hogy nem alkalmazták, vagy egyenesen elnyomták, sőt még üldözték is a magasan képzett, kreatív szakértelmiséget, így aztán az ügy a dilettáns pártbürokrácia kezébe került, amely sokkal inkább el volt foglalva a hatalmi torzsalkodásokkal, mintsem a „szocializmus építésével”. Ezt a kérdést azért nem ugratja ki a szerző, mert nem kíván abba a látszatba keveredni, mintha azt akarná sugallni: ez az egyetlen gyógyír megmenthette volna a rendszert. Hallgatólagosan: a rendszer nem volt életképes és ezért nem is volt alkalmas arra, hogy megmentsék.

De hát mi lehetne a hivatása az általam reklamált trilógia második kötetének? Természetesen az első kötetben felvázolt komor kép részletekbe menő árnyalása. Senki sincs tisztességes ember, aki mentséget keresne a tömeggyilkosságokra, emberek üldözésére, a demokrácia elfojtására, a totalitarisztikus diktatúra ténykedésére. De a

történelem egy széles mederben ömlik tova. S ebben a legellentéteesebb komponensek kavarnak. Ebben benne van a közép-ázsiai mértékű mélységes nyomor és elmaradottság felszámolása, a földbesüppedt, dohos, hatalmas falú, Moszkva világos lakótelepékké történt átépítése, az oktatás és az egészségügy ingyenessé tétele, a különböző etnikumok összebékítésére tett erőfeszítések, az első ember világűrbe küldése, a világ második ipari hatalmává fejlődés, az atomparitás kiépítése, (amely még ma is a végzetes katasztrófák megakadályozásának eszköze), a Dnyeprosztraj és Magnyitogorszk felépítése, a hon óriási emberáldozatokkal történt megvédése a náci fenevadtól, a Közép- és Nyugat-európa-i térfél olcsó energiahordozókkal való ellátása, de benne van az is, hogy a krumpliföldekre és a silány minőségű barnaszénre telepített NDK a világ hetedik ipari hatalmává vált, de benne van a magyar gyógyszeripar és a termelőszövetkezeti mezőgazdaságnak a világ élvonalába jutása. Az évtizedek óta, blokáddal szorongatott Kuba ma is képes ingyenes oktatást és egészségügyi ellátást biztosítani polgárainak, sőt ilyen segítséget nyújtani Dél-Amerikának. Kína lenyűgöző fejlődéséről ne is szóljunk. (Ez utóbbi jövődjét Szerdahelyi nyílt lehetőségnek, talán egy „harmadik variánsnak” látja.)

S végül is: számtalan generáció és százmilliók küzdelmes élete, erőfeszítése, egy jobb élet reményébe vetett hite, amiért tettek is, nem is keveset. Mi e küzdelem vagy ha tetszik küszködés tradíciója? Csak az újabb korból: az európai parasztháborúk, a Nagy Francia Forradalom, a 19. és 20. századi népi forradalmak. Mindezek a felszabadulásra, szabadságra és egyenlőségre, vagy legalábbis az igazságosságra vágyó Ember törekvései voltak egy szociális lét-rend megteremtésére. És mindez törvényszerűen és természetesen áramlott bele a nemzetközi munkásmozgalomba és annak forradalmaiba. Függetlenül attól, hogy mivé lettek ezek az akarások. S mi lett az eredmény? Lehet persze erre azt válaszolni, hogy ez a mindenkire kiterjedt szegénység demokráciája lett. Kétségtelen: annyi külső fenyegetettség és belső elégtelenség közepette hetven és negyven év alatt ennyire futotta. De hogy mire futotta a kapitalizmus működésének több mint 300 éve alatt, arról csak a készülő trilógia harmadik kötete tudna válaszolni. Egyelőre fel kell tennünk a kérdést: létezett-e avagy tényleg sohasem létezett egy Abszolútum: a szocializmus? Ha Szerdahelyi István á la Marx és Engels felrajzolt volna egy ideális képet arról: eszmék és téveszmék, sikerek és tragédiák közepette milyennek kellett volna lennie egy szocializmusnak, akkor ahhoz viszonyítva tudnánk válaszolni erre a kérdésre. Ez a modell-kép azonban egyelőre hiányzik. Így tehát csak egy irracionáliához mérve tudjuk elfogadni: szocializmus sohasem létezett. Hogy azonban akkor miért támadtak intervenciók, blokádok, preventív háborúk, gazdasági elemzők és politológusok ezt a „képződményt” (nevezzük így), az homályban marad. Pedig a válasz napnál világosabb: a tőke kisajátítása, köztulajdonba vétele miatt! A tőke, majd az imperialista tőke törekedett folyamatosan, minden eszközzel a szocializmus megfojtására. Ez – belső segédlettel – végül is sikerült. Azaz a tézis: „két osztály van” vörös fonálként áthúzódik az évszázadokon és különösen érvényes a 20. században.

Ennek fényében tudjuk értelmezni Szerdahelyi több ponton is tett megállapítását arról, hogy az ún. szocializmus elleni belső lázadások (beleértve a magyar 1956-ot is), „kommunista forradalmak” lettek volna. Alapozza ezt arra a tényre, hogy ezekben munkástömegek is részt vettek. A történelem azonban – így az 1830-as és 1848-as francia forradalmak, a berlini 1848-as forradalom – világos képét adják annak, hogy az elnyomottak, illúzióiktól vezettetve, új elnyomóik számára kaparják ki a gesztenyét a tűzből. Hogy az említett felkelések végső tendenciájukban a „két osztály van” szindrómát követik, ezt az a tény bizonyítja, hogy a szovjet blokk szorításából kiszakadt „lázadó országok” egyikében sem jött létre holmi „megjavított, emberarcú” szocializmus, hanem igen gyors ütemben egyfajta – vadkapitalizmus.

S hogy mi a természete ennek – a trilógia harmadik kötetében elemzendő – konstruktumnak, amelybe a lázadók oly lelkesen belemanőverezték magukat, arról nagyon sok ismeretet szerezhettünk az elmúlt másfél évtizedben. Csak jelzésszerűen: Először is: mily örvendetes, hogy megszűnt a „mindenki egyenlően szegény” valóban visszataszító szindrómája. Ezzel szemben létrejött a legaktívabbak célkitűzéseiként egy ideális társadalmi szerkezet: fent a dúsgazdagok szűk rétege, őket körülveszi egy – nem túl széles – többé-kevésbé lojális értelmiségi szellemi infrastruktúra, továbbá talán egy egyharmadnyi tömeg, amely állandóan a leszakadás rémével küszködik, majd 30-40 %-nyi szegény, e réteg alsó peremén pedig a lakosság tíz százalékát kitevő nyomor tenyészik. Sorsukat bizonyos szervezetek csekély eredményt felmutató segítő szándéka, nagyon sokak cinikus vállrándítása kíséri. S ez a nagyvilágban sincs másképp. A földteke kétmilliárdnyi népessége él (az ENSZ-statisztikák szerint), napi 1-2 dollárból, de még ez is csupán rétegezetten igaz. Két milliárd embernek nincs egészséges ivóvíze, betegségek és járványok pusztítják őket, évente sokmillió ember hal éhen. És ez történelmileg nem elszigetelt jelenség, a tőke több száz éves dicső diadalmenete logikus és felszámolhatatlan, sőt, egyenesen szükségszerű következménye. Ez az egész folyamat az amerikai őslakosság legyilkolásával és kirablásával kezdődött, így jött létre az eredeti tőkefelhalmozás. Ezt követték a legkülönbözőbb pusztító háborúk és a gyarmatok kiszipolyozása, (amely ma is tart, – Soros György szavaival szólva – működik a centrum-országok „halálpumpája”; s ennek következtében a fejlett világ és a perifériák közti távolság egyre nő.) Két világháború (16 illetve 49 millió áldozattal) kerül a nemzetközi burzsoázia számlájára, ezeket mind nem a munkásosztály robbantotta ki. Vannak, akik azt hirdetik: Marx tétele a munkásosztály abszolút elnyomóról téves elemzés következménye. Csakhogy ez a cáfolat – viszonylagosan – legfeljebb Nyugat- és Észak-Európa, Észak-Amerika szegélyére érvényes, a földkerekség háromnegyed része átvette az abszolút elnyomóról gyászos szerepkörét. A mohó finánc-tőke globális imperializmusa (mint egyedüli nagy narratíva), alig néhány helyen töredező vasmarkában tartja a világot, mérhetetlen militáris arzenálja többé semmilyen sorsfordító ellenállást nem tesz lehetővé. (Kis hazánk elitjének, s talán középrétegeinek egyetlen menedéke a nyugat-európai régióba való betagozódás.)

Ez hát a kritikus óhajaként felvázolt trilógia vázlata. Ha nem készülne el ez a szerző előtt is lebegő mű, az jóvátehetetlenül nagy kár lenne. Nem mondhatni, hogy Szerdahelyi Istvánnak elismerő szava lenne a neoliberais ideológiáról, amely – sőt, ma már sokkal inkább a neokonzervativizmus – működteti az új, szocializmusmentes világrendet. De elítélő szavait is tartalékolja egy később elkészülő mű számára. Mármost: a „sosem volt szocializmus” szorításából szabadult és egy megbonthatatlan rácsozó neokapitalizmusban „otthonra talált” Ember jövő sorsáról mit gondoljunk?

(Ezredvég, 2006. 8-9. sz.)

Meddig létezik még a kapitalizmus?

Szerdahelyi István kapitális munkája *A még létező kapitalizmus* (Eötvös József kiadó, Bp., 2007. 614 old.) válasz arra a korábbi kritikai kíváncsúságra, amely *A sosem létezett szocializmus* című, megelőző könyvével kapcsolatban fogalmazódott meg. Akkor egy

recenzens azt merészelte állítani, (Ezredvég, 2006. 8-9. sz., p. 116-119.), hogy az idealista módon elképzelt (azaz utópikus) szocializmus ugyan valóban nem létezett, bizonyos lényegi elemei azonban nagyon is léteztek: (a nem is oly szerény élet-színvonal mindenki számára elérhető volt, nem létezett számottevő munkanélküliség, azaz a létbizonytalanság ismeretlen volt, nem ismertük a „szép, új világ” barbár embertelenségét, a kapualjakban megfagyó hajléktalanok létezését (léttelenségét), (Id. Csányi Vilmos, in: Népszabadság, 2007. szept. 27), volt ingyenes oktatás és egészségügy, biztos nyugdíj, stb.) Ezért – így a recenzens – a létező szocializmus objektív megítélése csak akkor hiteles, ha szembesítjük a létező kapitalizmus analóg mutatóival. Szerdahelyi István tervezett trilógiájának jelen, második kötete ad választ erre a feltett kérdésre, illetve kíváncságra.

A könyv címe mindenesetre talányos: azt sugallja a szocializmus eszméjének megmaradt hívei számára, hogy a kapitalizmus ugyan még létezik a mában, de a perspektivikus jövőben bizonyára nem fog létezni. Misem lenne tévesebb egy ilyen elhamarkodott, naiv képzetemnél! A bonyolult kérdésre maga a szerző vastkos monográfiája ad választ.

S hogy milyen felkészültséggel? E kérdés azért is jogos, mert közismert, hogy Szerdahelyi tudós irodalomtörténész, a verstan kiemelkedő szakembere, az esztétika akadémiai doktora. De vajon milyen közgazdász, politológus és történész? Átalakuló világunkban – a kétséges értékűvé váló – humán tudományok művelői – mondhatni kényszerűen – váltanak át korábban tőlük idegen, mára azonban létfontosságú diszciplínák tanulmányozására, hogy teljesen átérthessék a jelenkori „szép, új világ” igazi természetét. (Szerdahelyi ebben az akadémikus Almási Miklós társául szegődött.)

A szerző – úgy tetszik – híve a marxista tudományos módszertan egyik alapeleme, a *történetiség* alkalmazásának. A 19. századot a liberális kapitalista diktatúrák korának tartja, amely aztán áthajlik a kapitalizmus korlátozott demokráciáinak 20. századi variánsaiba, ahol is a társadalmi-gazdasági rendszerek változatos formációinak vagyunk tanúi. Ezek többek közt: a fasiszta kapitalizmusok, majd a legfényesebb korszak (alig 2-3 évtized a század 50-es 70-es éveiben) a jóléti korlátozott demokráciák periódusa, majd a liberális álca mögött a neokonzervatív törekvések tűnnek fel, a posztkommunista kapitalizmus ránk is vetülő torz ábrázata, s végül a kapitalizmus távlati sejlenek fel. A marxizmusnak a felvilágosodástól átvett másik nagy módszertani hagyományát, a *racionalizmust* is mesterien kezeli Szerdahelyi: kegyetlen tisztánlátással leplezi le és jótékonyan frivol, maró gúnnyal teszi nevetségessé a kapitalizmus egész működését átszövő álságos hamisításokat és hazug elveket. (Az állítólagos tőkés világrendszer léte, a szabad világpiac, az állítólag szabad kereskedelem, a demokrácia mint állítólag népuradalom, az off shore cégek legális működése, stb.) S mindezt fölényes szakavatottsággal, a tények érvelésével és nem holmi zszurnalisztikus hevülettel. Már maga az megdöbbenő, hogy a könyv közel egyötödét foglalja el a felhasznált szakirodalom jegyzéke, ez kevés híján három és félezer művet sorol fel a kapitalizmus anyagi és szellemi termelésével és szolgáltatásaival foglalkozó elsősorban angolszász, német, francia és magyar szakirodalomból. A jegyzék azonban nem egyszerű adattár, hanem alaposan „megkonzultált”, azaz az okfejtésben elfogadott vagy vitatott, konfrontatív eszme-futtatások és közlemények dialógusa, amelyek a szerző építkezési módszereként teljes körűvé összeálló téma-mozaikokhoz kapcsolódó miniatűr szakirodalmi jegyzékekben is megjelennek, mutatják meg hiteles felhasználásukat és egyúttal további kutatási segédletet nyújtanak az érdeklődő olvasónak. Szerdahelyi munkája ily módon valóságos *Nachschlagewerk*, azaz a témára vonatkozó tudományos forrásokat közlő és feldolgozó kézikönyv, amely a tankönyv szerepét is betöltheti a közgazdasági felsőoktatásban, de a humán szakmák művelőinek is melegen ajánlható, annál inkább, mivel a téma tárgyalásának sávjai (a történeti genezis, az anyagi termelés

és szolgáltatás, valamint a gazdasággal szorosan összefonódó politikai alrendszerek) mellett nagy figyelmet fordít a szellemi termelés és szolgáltatás alrendszere egyes övezetei átvilágítására is.

Eddigi voluminózus munkásságából ismeretes, hogy Szerdahelyi hevesen vonzódik a rendszeralkotáshoz, ezt bizonyítják verstani, esztétikai munkái, a strukturalizmus irányzatának egy időben oly divatos áramlata „rendberakása”, az általa szerkesztett 19 kötetes Világirodalmi Lexikon kompozíciójának kialakítása. Jelen művét is – fokozott mértékben – ez a módszertani elv jellemzi. Formailag már erről tudósít az a tény, hogy a tárgyalt szöveg elé bocsátott tartalomjegyzék nyolc sűrű oldalt foglal el, és ad kalauzt a roppant anyagban eligazodni kívánó olvasónak. Csak a fő fejezetcímeket említjük, amelyekhez esetenként két vagy háromtucatnyi „alrendszer” sorakozik fel; ezek: A kapitalista társadalom átfogó sajátosságai; A liberális kapitalista diktatúrák; A kezdeti kapitalista korlátozott demokráciák; A jóléti korlátozott demokráciák; A posztkommunizmus kapitalizmusa; A kapitalizmus jelene; A kapitalizmus távlatai.

Már e fő fejezetcímekből látható, hogy a szerző célkitűzése nem a tőke gazdaságtana, azaz gyakorlati monetáris eljárások „sorvezetője”, tehát hogy pl. mi a célszerű befektetés környezettanulmányozásának módja, miképpen működik a tőzsde, hogyan érhető el minimális költségráfordítással a profit maximálása, hogyan kell a bankrendszert kétszintűvé fejleszteni és közforrásokból feltőkésíteni, milyen a célszerű könyvelési technika, stb. Szerdahelyi alaptémája ez: miképpen hasad ketté a termelésben működő (azaz ipari) tőke és a civilizációs produktivitástól elszakadt fináncsőke (pénzpiaci tőke) s főleg annak transznacionálissá válása, a multik térnyerése. És legfőképpen: milyen következményekkel jár ez a kettéhasadás, a viszonylag emberarcú „jóléti államok” kapitalista társadalmi rendszere átalakítására irányuló törekvés, magyarul: a szociális vívmányok fokozatos lefaragása, vagyis az ún. „megszorítások”, a társadalmi demokrácia korlátozása vagy egyenesen felszámolása. Európában (neo)liberalizmusnak, Észak-Amerikában neokonzervatívizmusnak becézik a jelenkori modern fináncsőkes burzsoázia emez ideológiáját, amely a Thatcher-i, Reagen-i félig sikerült kezdeményezések nyomán mind a mai napig él és erőteljesen működik szerte a világban, (sajátos változatban, kisdéd hazánkban is).

Szerdahelyi kb. a 17. századtól vezeti fel, az ipari forradalmak több fázisán át a 19. században kiteljesedő kapitalista fejlődést, amit ő (a szakirodalomban szokatlan módon) a liberális diktatúrák korának nevez. Úgy tetszik azonban, a történeti elemzésből mégis mintha kimaradna az a kezdetektől jelenlévő döntő vonás, amely fokozatosan erősödik fel, s amely torz embertelenségével végigkíséri és jellemzi ezt a fejlődést a mai napig. Mindjárt az ún. „eredeti tőkefelhalmozásra” kell gondolnunk, vagyis arra, ahogy Amerika felfedezése után az őslakosságot nagyrészt kiirtották, az indiók aranyát és ezüstjét elrabolták, s amely cselekmény elindította a kapitalizmust dicső útjára, amelyet aztán a dinasztiák és etnikumok és vallások álcájában a befolyási övezetekért, a nyersanyagokért és a piacokért vívott véres háborúk követtek, egészen az első világháború 16 millió és a második világháború közel félszáz millió emberáldozatot követelő eseményeiig, a szörnyű anyagi és szellemi pusztítást nem is említve. Nem lehet eléggé erőteljesen hangsúlyozni: mindezeknek az idegekben élő és ma is rémületet keltő eseményeknek **a kezdeményezője és kivitelezője a kapitalista burzsoázia volt**, újabb kori változatában **az ún. imperializmus**, (amelynek lenini megnevezését a szerző alighanem tévesen minősíti tévedésnek.) A munkásosztály és a szegény paraszti sereg pedig az ágyútöltelék szerepét játszotta ebben a véres színjátékban.

A „liberális diktatúrák” kolonizációs „rémtetteit” (Szelényi Iván, HVG. 2007. dec.

15. p. 91) nagyrészt a mégis csak valamennyire talán létező szocialista „világrendszer” hatására a „korlátozott demokráciák” korában függetlenedő országokban már a „kifinomult”(?) kizsákmányolás váltotta fel. Ennek fő eszköze az olcsó hitelek nagylelkű nyújtása, amely a rendszerint „kockázati felárral” növekvő kamatozás következtében a kamatos kamatok ún. „adósságcsapdjába” csalta a hitelre éheseket. Ez a volt gyarmatokon – megfejelve a közvetítő korrupst helyi oligarchák közreműködésével – vezetett oda, hogy az ENSZ WHO statisztikái szerint ma is évente 55 millió emberi lény hal éhen a volt harmadik világban, köztük nyolc és félmillió gyermek. Másfél milliárd embernek nem jut tiszta ivóvíz. Nem volt tehát téves Marx állítása a munkásosztály abszolút elnyomódásáról, csak az mára már a helyi proletáriátusról kiterjedt a kolonizált világ népességére. A budapesti klíma-konferencián az államelnök mondta: „A 2005-ös adatok szerint a világ népessége 40%-a számára a világ összes jövedelmének mindössze 5%-a jutott”. (Azért beszélünk *volt* harmadik világról, mert mára már nincs „második” világ; a volt szocialista országokat is lenyelte az adósság-csapda, ez gazdasági és politikai vergődésük fő oka, noha ennek lényegét az egymásra acsargó pártok, a tömegek nem látják át, a politikai elit pedig hallgat róla.)

A „még létező kapitalizmus” Janus-arcának egyik fele ez. A Szerdahelyi által idézett adatok szerint míg 1910-ben a gazdagok és szegények aránya 1:10-hez volt, addig ez az arány 2000-re 1:19-re, mára pedig még tovább nőtt. Ez azonban csalóka statisztikai átlag. Kialakult a világban egy széles menedzser-réteg, több milliós fizetésekkel. (A Siemens elnöke pl. havi 130 millió forintnak megfelelő eurót vág zsebre. In: Népszabadság, 2007. dec. 18.) Ferge Zsuzsa adatai szerint hazánkban a lakosság 30%-a él a szegénységi küszöb alatt, ebből félmillió a legmélyebb nyomorban, több mint kétszáz ezer gyermek veszélyeztetett körülmények között. (Ha a recenzens egy pillanatra kiléphet a moralitás övezetébe, azt kell mondania: mindenki, aki tollat vesz a kezébe, a legmélyebb szégyenérzettel teheti ezt akkor, ha cinikus közönnyel nem él az idegszálaiban, nem vesz tudomást erről az égbekiáltó embertelenségről.) Persze a kapitalizmus Janus-arcának van egy másik ábrázata is: ez annak tudása, hogy a feudális vagy kapitalista tőke és gazdaság képezte a háttérét a civilizációs és technikai-tudományos fejlődésnek, az emberi kultúra csodálatos alkotásainak, noha az összefüggések nem közvetlenek, és abban döntő szerepe van az egyéni zsenialitásnak, kreativitásnak. Szerdahelyi – miközben (talán túlozva is) megvetően szól a pénztőke birtokosainak műveletlenségéről és tudatlanságáról – egyenesen csak a műszaki értelmiség alkotó szellemiségének működésére vezeti vissza az első, a második és a harmadik ipari forradalom (a gőzgép, az elektromosság, az atomfizika, az informatikai forradalom) véghezvitelét.

A szerző – mivelhogy nem kultúrtörténetet ír – csak részben tárja fel a kulturális és művészi „termelés” döntő fázisait. (Meglepő módon talán túlértékeli a „tömegkultúra” szerepét, nem ismeri el annak részben „bódító” hatását a tömegek, főleg az ifjúság „világérzékelésére”. Ez az oka, amiért az ún. Frankfurti Iskolának még a létezését is kétségbe vonja.) Egy kivétel akad e sávban: a humán értelmiség körében dívó ún. posztmodern létszemlélet beható kritikája. Ez a heideggeri fogantatású nihilizmus főleg francia filozófus körökből terjedt szét nagyjából a „jóléti kapitalizmusok” elleni fináncsökés támadással egy időben, azt mondhatni: annak ideológiájává vált. Tömény ideológia ez annál inkább, mivel rögzített törvényszerűségei nincsenek, határai elmosódtak, lényege mégis kihámozható: a tudomány relevanciájának kiiktatása, az igaz és hamis közötti különbség elmosása, minden állítás ellentétének jogosultsága, végül is: „a racionalizmus dekonstrukciója” (Bayer József). „A valóság eltűnt a jelek tengerében” – állítja J. Baudrillard; a felvilágosodás öröksége leépítésével „új világrendszer vette kezdetét” – írja J.-F. Lyotard; az emberi szuverenitás önvédelmének

szellemi arzenálja kiürült tehát, az elszigetelt egyéniség védtelessé vált számára vak erők kelepcejében. Könnyen átlátható, hogy ez az ideológia a marxizmus alaptéziseinek lerombolását célozza, a munkásosztály aktív forradalmi szerepének, a történelmi fejlődés törvényszerűségeinek és a racionalizmus vívmányainak megsemmisítésére tör, a finánc-tőke legélesebb fegyvere az értelmiség kritikai szelleme kioltására. Annál szomorúbb, hogy a progresszív osztálybázis nélküli és a történelmi tapasztalatokat magától elhárító értelmiség széles rétegei követik vakon ezt az eszmerendszert, amelynek vezető személyiségei – ahogy Szerdahelyi megállapítja – mára már Európaszerte elfoglalták az akadémiai és egyetemi vezető pozíciókat, a szerkesztőségeket, általában a szellemi műhelyeket. Jellemző, hogy a természettudományos értelmiség mély szkepszissel kíséri ezt a világra szóló csalást.

Szűkre szabott kereteink közt még két „metszetét” kell felvillantánunk e hatalmas anyagot megmozgató értékelésnek: az egyik a posztkommunizmus romjain dülő neoliberais kapitalizmus néhány sajátossága és végül e képződmény jövő perspektívái. Mint említettük, az adósságcsapdába csalt (és a helyi árulók segítségével) lerombolt „létező szocializmus” a gazdasági-politikai előnyökön túl (piacszerzés, a konkurens termelő ágazatok felvásárlása és felszámolása, stb.) geopolitikai előnyöket is hozott a modernkori invázió számára (a NATO hatókörének kibővítése); de igazi ellenfél többé nem lévén, a jelenkorban már nem volt szükség arra, hogy 1945-höz hasonlóan egy Marshall-segéllyel állítsák talpra és egyenrangúként hasonítsák a keletközép-európai térfelet. Ezzel szemben végbement a „posztszocialista tőkefelhalmozás”, vagyis a „közvagyon szabad rablása” (újra: Szelényi, uott), a liberális-neokonzervatív trend mentén. Ennek egyik fő eleme a forráskivonással, megszorításokkal elért s a szocialista múlt (nyugaton a „jóléti állam”) reminiscenciáinak tekintett szociális ellátó-rendszerek leépítése, magyarul: az anyagi eszközök átcsoportosítása a tőke javára. Sajnos a magyar baloldal vezető pártja is serényen követte a blair-i „harmadik út”, a schröder-i „új közép” módszereit, s ma már e párt elveszítette szocialista arcukat, „polgári párttá” vált (Wiener György, in: Dialektika, 2007. dec.) Egy közgazdász egyetemi professzor arról panaszkodik, hogy a leszakadó rétegek ellátása egyre több pénzt visz el a fejlődéshez szükséges forrásokból. (A magyar költségvetésben – az ő adatai szerint – 8187 milliárd forint van előirányozva a legszélesebb értelemben vett jóléti kiadásokra, míg az összes többi rovatra 5891 milliárd forint jut.) Ez tarthatatlannak minősül, s a szerző erre a következtetésre jut: „A piac szemszögéből nézve a szolidaritás ideológiája a semmittevés jutalmazása, amelynek terheit a piac viseli.” (Róna Péter: Vesztésre játszottunk. In: Népszabadság 2007. dec. 21.) Miközben Ferge Zsuzsa arról panaszkodik, hogy a „munkanélküliség, a kitaláltóság növekedése ellenállást szül” és „az erőszakos féken tartás alkalmasint az európai civilizáció aláadásához vezet”, (Szerdahelyi, p. 483; [a továbbiakban: Sz], addig jeles politológusaink és közgazdászaink a hazai (komprádor) burzsoázia avagy a transznacionális burzsoázia üdvösebb voltáról vitatkoznak (Kosa Lajos – Miklós László: Párhuzamos vélemény. In: Népszabadság, 2007. nov. 27.; Bokros Lajos: A vállalati kultúra típusai az átmeneti gazdaságban. In: uott, 2007. dec. 22). Senki sem gondol a weimári tanulságokra, ahol is 1930-ban a végsőkig pauperizált tömegek féken tartására ugyanennek a széles rétegnek legaktívabb és agresszív része (a barnainges gárda) jelentkezett – az uralkodó rend szolgálatában. Nálunk az ún. Nemzeti Kerekasztal senki által demokratikus választáson meg nem bízott résztvevői 1989-ben mindezt valószínűleg előre látták, a monetarizmus vészjósló folyamatairól viszont semmit sem tudó kisemberek, a bulvárlapokkal kábított „tömeg” pedig a hazug propagandának felülve valamiféle „rajnai demokráciában” reménykedett. Csalódásuknak az 1994-es választásokon adtak kifejezést, de úgy jártak, amint azt Adorno és Horkheimer a harmincas-negyvenes évek fordulóján elkábult tömegeknek megjósolták: „Menekülésüket az örvényben keresik,

amely aztán majd elnyeli őket.”

Hogyan is lehetett volna ez másképp, hiszen a szuperhatalmak vezetői, az idősebb Bush és Gorbacsov 1989. dec. 3-án a Málta partjainál horgonyzó hadihajón pecsétet ütöttek megegyezésükre és döntöttek százmilliónyi ember sorsáról, egzisztenciájáról. Magyarországon több mint egy évtizedre mélyen az 1988. évi szint alá süllyedt a GDP (a bruttó évi hazai termék). Amíg 1990-ben a köztalán 150 milliárd dollár volt, és az államadósság 30 milliárd, addig a köztalán 2005-re 20 milliárd dollárra apadt, az adósságállomány pedig 70 milliárdra nőtt. Túlzás-e vajon ilyen körülmények közt újra „a hárommillió koldus országáról” beszélni a „hiénakapitalizmus” viszonyai közt (Krausz Tamás megfogalmazása). Mindez a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank inspirálta ún. „Washingtoni Konszenzus” (1990) jegyében történt és történik.

És legvégül: Szerdahelyi István briliáns módon átvilágította, pörére vetköztetve bemutatta, és ha helyesen olvastuk: mélyen megvetette a „még létező kapitalizmust”. De vajon milyen konzekvenciákat von le a jövőre, milyen perspektívát rajzol fel a fináncióke és a tőle szenvedő Ember jövődjé elé? Ahogy régen mondták az esztétikában: ez a zárófejezet „adekvát módon”, valóságos *stílustörő* hangnemre vált. Míg korábban a dikció sziporkázó szellemességét vitriolos gúny szőtte át, most halk meditációra vált a szöveg hullámverése. A szerző a magyar származású Kari Mannheim-nek a „tervezett kapitalizmusról” szóló eszmefuttatását ismerteti, a „harmadik és negyedik világ” felzárkóztatásáról szóló köztalán képzeldéseket boncolgatja, a „hálózati állam” képét felrajzoló teoretikusok eszmemenetével ismerteti meg az olvasót. Fantazmagóriák, a doktriner katedra-köztalán szócséplés kerül ismertetésre, noha korábban F.A.Hayek és Milos Friedmann fénylő Nobel-díját minősítette „szemfényvesztő álokoskodásnak”, amelyből „olyan hatalmas divathullámok emelkedtek magasra, amilyenek a 20. századi költőpiacot és a konfekcióipart jellemzik általában (Sz, p.321). A szerző reménykedve a „szellemi alkotóerő és tudásszomj által vezérelt értelmiségi köztalán” jövőjét vizionálja (Sz, p.514), F.Block okfejtését teszi magáévá, miszerint „...a megtervezett eszmerendszerként elgondolt kapitalizmust meg lehet reformálni, illetve békésen át lehet alakítani...” Ebből Szerdahelyi azt a következtetést vonja le: „A szocialista köztalán létrejöttéhez tehát nem szükséges a marginalizált rétegek forradalmasítása, egy új forradalmi osztály születése.” Még a marxizmus klasszikusait is tanúul hívja téziséhez: „Marx és Engels egyáltalán nem tartották lehetetlennek, hogy a kapitalizmus parlamentáris-alkotmányos úton, reformokkal nőjön át a kommunizmus alsó fokára” (Sz, 512). Mészáros István *A kapitalizmuson túl* című katasztrófa-előérzetű könyvéből is azt hallja ki: „Nála szó sincs tehát arról, hogy ez az átmenet a Kommunista Kiáltvány marxizmusától a leninizmusig terjedően kvalifikált proletárdiktatúra vagy a munkásosztály, avagy éppenséggel annak élcsapata, a kommunista párt vezetésével menne végbe” (Sz, p.482); Végkövetkeztetése: „Visszakanyarodva a történelmi fejlődés egyetlen lehetséges főútjára, teljesítsük ki a jóléti államok vívmányait.” (Sz, p. 479). Mennyire hasonlít ez az óhaj Sevardnadze másutt már idézett tézisére!

Miben bízik tehát a szerző, aki egyébként mély rokonszenvet érez a túl messzire lévő Dél- és Közép-Amerikában kibomló szocialisztikus szabadságeszmék iránt. Abban, hogy „...a kapitalizmus uralkodó osztályainak sorában a józan gondolkodású tőkés csoportok és az elitértelmiség mindedig elegendő hatalmat birtokolt ahhoz, hogy ez a köztalán forma fejlődőképes legyen és megújulva kerüljön ki válságaiból” (Sz, p.484). Szerdahelyi hüen követi F. Block fejtegetéseit, melyek szerint „...a jelenlegi állapotból kiindulva kiépíthetők az olyan köztalán intézmények, amelyek lehetővé teszik, hogy lépésről-lépésre kiterjesszük az egyenlőség, a demokrácia és az egyéni szabadság horizontját. Most az évezred végén, ebben a kockázatokkal teli pillanatban is igennel válaszolnánk.” (Sz, 515). Szerdahelyi lakonikus megjegyzése ehhez: „A

távolabbi jövőre gondolva magam is így tennék.” A neoliberais-neokonzervatív fináncőke megfékezését és letörését egyenesen a kormányzatoktól reméli: „A globális nagyőkének annyi hatalma van, amennyit a kormányok adnak neki...az állam törvényhozását és valamennyi erőszakszervezetét mozgósíthatják, ha úgy látják, hogy [a őkések] tevékenységükkel a fennálló rend érdekeit sértik.” (Sz, 473). Itt elakad az olvasó lélegzete: nem ugyanez a szerző fejtette ki korábban, hogy számos transznacionális konszern költségvetése zsebre vágja sok állam teljes büdtségét. Kié a hatalom hát, a múlt tiké vagy az őket kiszolgáló lakáj-kormányoké?

Szerdahelyi István nem hihet komolyan a nagyőke józanságában és mérsékletében. A nemzetközi (és nemzeti) fináncőke vak következetességgel követi saját törvényeit. Ennek kimenetelét – azt hiszem – a Szerdahelyi által beidézett Mészáros István látja legreálisabban: „A keserő igazság az, hogy ha korunkban nincs jövője egy radikális tömegmozgalomnak, akkor az emberiségnek magának sincs jövője... A globális-hegemon imperializmus... potenciálisan legsörnyőbb szakasza... a lehető legsötétebb árnyat veti a jövőre, amennyiben a szocialista mozgalom nem lesz képes megbirkózni az előtte tornyosuló történelmi kihívásokkal..(Sz, p.481) Józan realitással – azt Írízsem – azt mondhatjuk: nem lesz képes. S valóra válik az Engels Frigyesőtől Rosa Luxemburgon át Mészáros Istvánig hirdetett tézis „...a jövőben vagy szocializmus lesz, vagy barbárság”. Barbárság természetesen a kétharmad társadalom számára, fényes jövő pedig a fináncőke uralkodó osztályának és váltakozó mértékben az őt körülvevő szellemi vagy technikai infrastruktúrának. Ennek létezésében többé már nem a marxizmus osztályfogalmai uralkodnak, hanem a szociáldarwinizmus törvényei. A szerző által vizionált – újra megvalósítandó – jóléti kapitalizmus – merő álom. A Marx által is nagyra becsült J. Darwin felfedezte törvény, a *struggle for life* (a létért folytatott harc) már ma is működik mind a magánszférában, de főleg a közélet fokozódó eldurvulásában. Szelényi Iván megalapozottan írja: „Le kell számolnunk azzal az illúzióval, hogy a kapitalizmus természetes formája a liberális demokrácia.”

(Ezredvég, 2008. 3. sz.)

A lelkiismeret magányossága

1921-ben Hamburgban és Petrográdon a Kommunistische Internationale kiadójánál megjelent egy vaskos kötet, *Gegen den Strom* (Az árral szemben) címmel. A kiadvány Lenin és Zinovjev válogatott írásait tartalmazta, amelyek 1914 és 1917 között jelentek meg a svájci *Social-Demokrat* című lapban. Az orosz forradalmi mozgalom vezetői akkor a őkés világalommal, annak oroszországi frontszakaszával álltak szemben, de bíztak eljövendő győzelmükben, mert támaszkodhattak a végsőkig kizsákmányolt és elnyomott honi munkások és parasztok forradalmi érzületére, bízhettek a bolsevikok tudatosságában és elszántságában.

Nyolcvanöt évvel később most újra megjelent egy azonos című karcsú kötet (*Az árral szemben* – Szarka Klára: Beszélgetések Krausz Tamással. L'Harmattan Kiadó, 2006), amely minden szempontból hasonlíthatatlan körülmények között ugyan – de meglepő módon – ugyanabban a témakörben vizsgálódik, mint hírneves egykori címrakona. Sejthetően azért, mert a történelem átfoghatatlanul irdatlan tömegű történései mélyén olyan törvényszerűség munkál, amely sohasem jutott – a mai napig sem –

nyugvópontra. Végső leegyszerűsítésében nem másról van itt szó, mint a manapság a köztudat mélyére süllyesztett evidenciáról: a tőke és a munka, az uralom és az alávetettség konfliktusáról, az osztályok küzdelméről. A dolog valószínűleg azzal kezdődött, amikor egy robosztus ősember egy kővel leütötte és megette gyengébb ember-társát. A civilizáció és a kultúra több százezer éves csodálatos fejlődése elfedte ugyan ezt az alapképletet, de teljesen nem semmisítette meg.

Ha eltekintünk Amerika őslakosságának kirablásától és fizikai kiirtásától, az azóta lezajlott háborúktól, a huszadik század még felfokozta az aggasztó mozzanatok. Fél-száz millió emberáldozatot, felmérhetetlen szellemi és anyagi pusztulást hozó háborúival, barna, zöld és vörös diktatúráival, az azóta is folyó etnikai konfliktusaival, a holocausttal, a terrorizmus, az állami terrorizmus, az agresszió különböző formáival, a környezetpusztítás ijesztő méreteivel. Ezt mind nem a munkásosztály idézte elő, ez mind a gátlástalanul mohó nagytőke, újabban a globalizációs tőke (leánynevéen: az imperializmus) cselekménye.

„Olyan világban élünk, – mondja Krausz Tamás –, amelyben nyugodtan éhen halhat ötven millió ember, Magyarországon lehet kétszáz ezer éhes gyermek, elnyomorodhat a társadalom egyharmada, de az elit akkor is ünnepelni fogja a rendszerváltást. Véresre tapsolják a tenyerüket az Operában, meghamisítják 1956 történetét, lehazudják belőle a szocialista mozzanatokat.”

Ez tehát az egyik áradat, amellyel szemben áll, amellyel Sziszüphosz utódként küzd Krausz Tamás, a történész, a politikus. A neoliberais szellemiségű publicisztika fölényes iróniával jegyzi meg, hogy „jelenleg a hazai és a nemzetközi szintén nincs vezető helyen lajstromozva olyan jelenség és politikai áramlat, amellyel Krausz Tamás ne állna szemben.” (Ránki Péter: Szemben az árral. Népszabadság, 2007.január 5.) Azaz – úgy lehet – a baloldallal is szemben áll, innen ered a „történész magányossága.” Csakhogy amíg az uralkodó elitet körülvevő és azt szolgáló szellemi infrastruktúra (az „udvari értelmiség”) képviselői cinikus közönnyel nem vesznek tudomást az emberi társadalom kétharmadának gondjairól, addig a baloldali értelmiségi nem tud szabadulni a kínzó felelősségtudattól; úgy érzi: tennie kell valamit, legalább is szólnia kell, mivel az ellenerő kolosszális túlsúlya miatt másra nincs lehetősége. Rendszerkritikát kell gyakorolnia, le kell lepleznie a világrend igazságtalanságait, – s ha mégoly éles vitában is – fenntartania a diskurzust az együttgondolkodó kevesekkel, meg kell kísérelnie elérni mindazokat, akikben ép maradt a szolidaritás erkölce.

Ezt változatlanul a civil társadalom nemzetközi mozgalmában és a baloldal pártjaiban, annak értelmiségi övezeteiben lehet megtalálni. Krausz Tamás azonban – sokak véleményével megegyezően – a nemzetközi szociáldemokráciát, és a magyar baloldal legnagyobb pártját is *polgári pártnak* tartja. Úgy véli: a politikai, gazdasági és szociális demokrácia egy-azonossága széttöredezett, nincs igazi készség vagy képesség ezek összeforrasztására. Azt írja egy nyílt levelében: „ma is a legnyersebb osztály- és csoportérdekek harcáról” van szó. (Utat tévesztettünk? Népszabadság, 2007. február 8.) Ez a nézet diametrális ellentétben áll azzal a tétellel, miszerint „az emberközpontú *szociális kapitalizmus* a demokratikus baloldal víziója.” (Gyurcsány Ferenc: Szembenézés. Népszabadság, 2007. január 26.) Krausz világképe nem érintkezik ezzel a vibráló vízióval, miszerint „a megközelítésekben uralkodó éles választóvonal megszűnt, az eredeti különbségek jelentős részben elmosódtak, a gazdasági és társadalmi szempontok együttes kompromisszumos képviselőjét vállalja a politikai középhez, a fősodorhoz tartozó valamennyi párt. A programkülönbségek csökkentek, helyüket részben az identitásbeli különbségek váltották fel.” (Ugyanott.) Ez az ideológia a blair-, schröder-i „új közép” képzelme, a godesbergi program (1959) adaptációja, az osztálykülönbségek nominális elmosásának kísérlete. Az alsó harmad sorsa ebben a képletben

homályba vész; munkásosztályról már szó sem esik. Ez az oka annak, hogy Krausz úgy látja: „A tőke szőröstül-bőröstül elnyelte a szociáldemokráciát.”

A nyugati szociáldemokrácia háború utáni vívmánya: a jóléti állam, az erhard-i szociális piacgazdaság kimúlóban, vajon mi okozta ezt? Miért nőtt több tízmillióra a munkanélküliség, miért okoz hirtelen gondot a nyugdíjak kifizetése, a társadalom elöregedése? Közgazdászok serege töri ezen a fejt, csak egy mozzanat marad homályban: a kolonializálást kifinomultabb módszerekkel folytató globalizációs tőke növekvő mértékben profitéhes és nem hajlandó megosztani profitját a legszükségesebb mértéken túl a „feleslegessé” vált populációval. A nemzeti népesség kettős szorításban él, a komprádor burzsoázia maga is a multinacionális óriás konszernek áldozata. „A jobboldali lázadások hátterében szinte mindenütt a világon egy neoliberais megszorító csomag áll” – állapítja meg Krausz. Mint a Baloldali Alternatív Egyesülés egyik alapítója még úgy hitte, hogy a globális monstrumot az „önigazgató demokrácia”, a vegyes gazdaság módszereivel lehet „megszelídíteni.” Ezt tanulta Rosa Luxemburgtól, ezt a NEP-et bevezető Lenintől. Mára belátta, hogy sem a letűnt egypárti szocializmus, sem a többpárti demokrácia nem igényli ezt a javaslatot. A szocializmusnak elnevezett államkapitalizmus ugyanúgy alá volt vetve a tőke működése törvényeinek (némi szociális színezettel), mint a privátkapitalizmus. Így hát belső ellentmondásai következtében omlott össze, és simult bele eredeti identitásába, (árulói segédletével – tehetjük hozzá.)

De hát milyen perspektívát lát maga előtt a „magányos” gondolkodó? Ez a perspektíva nagyon ambivalens, részben naiv illúziókból, részben sötét pesszimizmusból áll össze. „A multinacionális, globális, neoliberális gazdasági korszak is véget ér egyszer – vélekedik Krausz Tamás. – A történelemből tudjuk, hogy alternatívtaless társadalmak csak ideig-óráig léteznek, a kapitalizmus sem örök rendszer...vele szemben egyetlen történelmileg és elméletileg létező alternatíva maradt ránk, az előző évszázadok kulturális és elméleti-politikai örökségéből: a közösségi társadalom.” Ez a dikció így nagyon általános – tartós történelmi tapasztalatokkal alá nem támasztott vízió. „Újból ki fogják találni azok – folytatja reményteli elmélkedését Krausz – akik megelégek a fennálló világ egyenlőtlenségeit és embertelenségeit.” Csakhogy – vethetjük közbe – a tőke nem hagyja magát megszelídíteni, nem hallgat az ábrándokra, vak következetességgel megy a maga útján. Azt is tudjuk a közelmúlt történelméből, hogy a változtatást már egyszer kipróbálták; keserűen állapíthatjuk meg: sikertelenül; nem látszik többé az az erő és elmélet, amely képes lenne megismételni ezt a kísérletet. „Ha a történelemből nem lehet okulni – vonja le a végső konzekvenciát a meginterjúvolt – annál kegyetlenebb lesz az új alternatíva kiizzadása...amelyben mélyen benne rejlik egy új, neofasiszta barbárság lehetősége is.” Mészáros István *Szocializmus vagy barbárság, mint történelmi alternatíva* című könyvét ajánlja Krausz Tamás olvasmányul mindazoknak, akiket még érdekel a történelem.

(Ezredvég, 2007. 5. sz.)

Elmétkedés az „államszocializmusról” – avagy a kapitalizmus „indirekt apológiája”

„A tökéletes egyenlőség, a szolidaritás állapota soha nem érhető el, mert az ember

csupán „mérsékelt altruista lény” (Kis János: Világosság, 1998). „A szocializmus létrejöttéig a munkamegosztás szükségszerű velejárója, hogy minden társadalomban legyenek uralkodó, közép- és alávetett osztályok”. (Szerdahelyi István, Áll.,szoc., 221.)

(*A kérdés feltevésének előfeltételei.*) A tanulmánykötet, amelynek szerény szeljegyzetekkel kíséretét – változatlan aktualitása okán – az alábbiakban megkíséreljük, ezt a címet viseli: *Államszocializmus – Értelmezések – Viták – Tanulságok.* (L'Harmattan kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2007. 284. p. Szerkesztették Krausz Tamás és Szigeti Péter.) Az *Eszmélet Könyvtár* sorozat első köteteként megjelenő kiadvány nyomdailag ízlésesen kivitelezett példánya sötét bordó címlapját egy emlékezetes művészi alkotás fotója díszíti: Vera Muhina: *Munkásfiút és kolhozparaszt lány* című, fémlapok borításából készült kompozíciója, amely Moszkvában, a VDNH (az egykori Össz-szövetségi Népgazdaság Vívományainak kiállítása) főbejárata előtti téren áll monumentális talapzaton. Ha szemből, vagyis a Prospekt Mira felől szemléljük a szobrot, az alakok kezében magasra tartott kalapács és sarló egymás mellett párhuzamosan helyezkedik el. A felvétel ekképpen, tehát nem oldalnézetből készült, mert ez esetben a jámbor munkaeszközök egymást keresztezve látszóan – *horribile dictu* – önkényuralmi jelkép benyomását kelthetnék. A kötettel szemben esetlegesen támasztott nosztalgia vádjának kérdése ily módon – már képileg is – szerencsésen megoldódott.

De felmerül egy másik gond is. A kötet belső címlapján közlik a szerkesztők: „A Marx és Engels szoborképét a www.szoborpark.hu engedélyével használtuk fel.” Az ábrázolat tehát egyenesen a múzeumból került elő. A gyanútlan olvasó azonban hiába lapozza a kötetet, keresvén a két tudós közgazdász illusztrációját, végül – megfordítva a könyvet – a hátsó borító sötét bordó homályába veszően fedezi fel elmosódó szilüettjüket. Pedig éleesebb kivitelben is szembe lehetett volna nézni velük, mivelhogy régen éltek, ezért nevük és fizimiskájuk nem szerepel az önkényuralmi jelképek listáján. Noha felelősségük a kötet témáját illetően kétségbevonhatatlan, akkor is, ha elméleti művüket jóval később Lenin és a bolsevikok és főleg Sztálin a „szocializmusnak” nevezett képződmény kiteljesítésével valósították meg, vagy némelyek szerint: torzították el.

A kötetet alkotó tizennégy tanulmány a címben jelzett fenoménnek nem hetven illetve negyvenéves *történeti* összefoglalását adja, (noha érint kulcsfontosságú történelmi mozzanatok is), hanem az alapvető strukturális komponenseket és eredőket vizsgálja. Nem annyira a filozófiai, ideológiai és főleg nem a szociológiai összetevőket elemzi, (mindehhez vaskos kötetek sorozatára lenne szükség), hanem a szisztéma elsősorban *közgazdasági* valóságát vizsgálja, abból a célból, hogy megértse: miként létezhetett és miért omlott össze ez a kísérlet. Ahogy zárszavában Krausz Tamás a vitaindító Szigeti Péter tanulmányának meritumát idézi: „Mivé lett az eredetileg forradalmi rendszer, miben állt történelmi jelentősége és miért bukott el, milyen formameghatározó vonásai voltak e rendszernek, amely nem volt sem kapitalizmus, sem szocializmus-kommunizmus?” Ez a kérdés – érthetően – már két évtizede foglalkoztatja a baloldal híveit, viták, tanulmányok sora keresi a választ. Maga a szóban forgó kötet főleg az *Eszmélet* című folyóiratban a kilencvenes évek elején megjelent, Szigeti Péter jogfilozófus vitaindító nagy tanulmánya közlésével vette kezdetét, Szalai Erzsébet, Wiener György hozzászólásával folytatódott, (*Eszmélet*, 58, 59, 60. szám) hozzá csatlakozott másfél évtized során több más szerző, míg a jelen évtized elején, közepén szintén Szigeti és Krausz Tamás próbálták összefoglalni a levonható tanulságokat.

A nyolcvanas évek – mint emlékezünk – már a válság éveit voltak, egymás után születtek a különböző indíttatású és célkitűzésű programok, összejövetelek. Az un. Baloldali Alternatíva Egyesülés, az *Eszmélet* című folyóirat és szellemi mozgalom,

korán felismerte a tőkés restauráció valószínűségét, erőfeszítései azonban nem lehettek elegendőek annak befolyásolásához. Annál inkább nem, mert ahogy Bartha Eszter szorgos levéltári kutatásokon alapuló tanulmányában leírja: a munkásság, nem érezvén magáénak a szocialista államot, semmit sem tett annak megvédésére, Szalai Erzsébet fogalmazásában a munkások a TV előtt ülve, a karosszékből nézték végig a „munkás-paraszt” állam megdöntését. A kötetet átitató egyik alapkérdés tehát: vajon miért történt ez így? Ha nem kellett a dolgozó tömegnek a szocializmus, most vajon mennyire és miért kell neki a hön óhajtott kapitalizmus?

Ha ma újraolvassuk a *Baloldali Alternatíva* korabeli program-előzetesét (Kritika, 1989. 3. sz. 16-17. o.) meglepő módon világosodik meg előttünk: az ott felvetett problémák és megoldási javaslataik kísérik végig a későbbi időben elnyúló vita gondjait, azaz másfél évtized folyamán semmit sem sikerült tisztázni, pozitív módon megoldani, noha a tudós szerzők számtalan aspektusból világították meg a dolog mivoltát. A lényeget illetően azért nem, mivel a számtalan aspektus – felfogásunk szerint – torzítóan egysíkúra szegényedik.

A tanulmánykötet önálló, egyedi kiadvány – csupán egy nyilvánvalóan elfogult olvasó számára tetszik torzónak. Ez a kötet „a *magukat baloldalinak tartó*” szerzők (Szigeti Péter és Krausz Tamás nevezi meg őket így) írásait tartalmazza, ezek hűvös, helyenként élesen ironikus szarkazmussal (Szigeti és Krausz esetében bizonyos mélabús fájdalommal) bizonyítják be, hogy a szocializmus (államszocializmus, esetenként államkapitalizmus) tartósan elvileg nem is létezhet(ett), mivel az ily típusú képződmények egyetlen párt által dirigálva demokratikus deficitben szenvedtek, azaz illegitímek voltak, és piacgazdálkodás, azaz profittermelés helyett tervgazdaságot folytattak, a nyers kommunizmus jegyeit viselték magukon. Az ilyen rendetlenséggel a történelemnek (vagy megbízásából a tőkés rendszernek) le kellett számolnia.

Úgy véljük: e távolról sem bonyolult kérdésnek a megoldása nem egy, hanem legalább három összefüggő, három aspektusú kötet témája kellene, hogy legyen. Szerkesztők és szerzők azonban megelégedtek egy egysíkú szemlélettel, a szocializmussal való leszámolással, vagy jobb esetben a leszámolás tudomásul vételével. A legtöbb szerző számára a téma csupán szakmai tárgy, valamely közgazdasági tankönyvbeli fejezet, amilyen százával van a gazdaságtörténetben. Az emberi sokadalom, a munkásosztály sorsa., eredmények, bukások és vereségek, az *egyszeri államhatalmi lehetőség helyrehozhatatlan elvesztésének katasztrofális következményei* feletti megrendültség nem sejtik át a tudós szerzők okfejtésein. Pedig talán e soksíkú tükörben való szemlélődés segített volna igazi plaszticitással megrajzolni a letűnt államszocializmus-államkapitalizmus (némelyek szerint: népi demokrácia) valós, hiteles ábrázolatát.

A szerzők sok helyet és időt szentelnek egy terminológiai rejtély megoldására: államszocializmus volt-e a letűnt kísérlet, avagy inkább államkapitalizmus? Szigeti Péter elméletileg-közgazdaságilag érvelve nem tartja szakszerűnek az állami struktúra és a gazdálkodási szerkezet összekeverését, noha elismeri, hogy e két külön szféra a harmincas években a Szovjetunióban nagyon is összefonódott. A tőke (a pénzügyi tőke és a magán javak) államosítása megszüntette a tőkés osztályt, de nem volt képes tulajdonossá tenni, tulajdonosi tudattal felruházni az állampolgárokat, a munkásosztályt. Mások szerint viszont gyakorlatilag az állam birtokolta tőke működtette a bankrendszert, eszközölte a befektetéseket, a termelést, az elosztást, a kultúrát és egészségügyet (a nagy elosztó rendszereket), ilyen értelemben tőkés (kapitalista) rendszerről volt szó, amelyet erőteljes szociális vonások szőttek át s amely „koraszülött” szocialisztikus jóléti rendszer mivoltában (államszocializmusként) a merev tervgazdálkodás béklyóiban, azaz nem a piac rugalmas működtetésétől inspirálva, nem a fejlesztésre, az innovációra, a profitmaximálásra törekedett, ezáltal

fokozatosan versenyképtelenné vált és ezért törvényszerűen, szükségszerűen bukott el. A burzsoá imperializmus állandó fenyegetése és a szubjektív faktor, azaz a saját politikai elitek tehetségtelensége és árulása szerzőink szerint állítólag nem játszik szerepet ebben a bukásban, alig történik róla említés a szövegben, mintha ez jelentéktelen tényező lenne. Krausz Tamás szerint a történelem perszonalifikálása szinte semmit sem magyaráz meg a múltból. Ez a vélelem legalább is kétséges, gondoljunk csak Hruscsovra és Gorbacsovra, és hazai alteregoikra.

(*A bukás elméleti genezise*) Egy húsz év előtti tanulmány szerzője tömören így foglalta össze a Marx-i humanista emberképet a jövő kommunista társadalomban: „Marxnál az egész életművön, a *Német ideológiá-tól* a *Grundrisse-n* át az *Értéktöbblet-elméletek-ig* vörös fonálként húzódik végig az a felismerés, hogy az ember történelme nem más, mint az egyén, az *individuum kifejlődésének a története*, és hogy a fejlődés fő iránya *a szabad egyének alulról szerveződő közösségeinek majdani kialakulása egy kommunista társadalomalakulatban.*” (Gazdag László: A szocializmus válságjelenségei és a marxizmus. In: Kritika, 1989. 3. sz. p. 4).

Ha ezt a megfigyelést – okkal – helyesnek ismerjük el, felmerül a kérdés: Mi vált mindebből valósággá, a történelem folyamán mit igazolnak vissza mindebből a kötet tanulmányai. Megdöbbenve kell megállapítanunk, hogy pont az ellenkezőjét igazolják. Krausz Tamás a vitát áttekintő tanulmányában keserűen állapítja meg: „az orosz forradalom letért az eredeti „elméleti” útról... előre nem látott és nem megtervezett specifikus formát, formákat öltött.” (Áll., szoc., 123). (Erről eszünkbe jut: „A madarak, a madarak nem helyesen repülnek” – idéz Brecht egy görög filozófust és festőt). Szerdahelyi István a kialakult egypárt-struktúra ironikus-kíméletlen bírálatában megállapítja: „A hatalomátvétel utána proletariátus... a termelőeszközöket társadalmi tulajdonba veszi, majd ezt követően megszünteti nemcsak önmagát, hanem az állam intézményeit is, hiszen a termelőeszközök társadalmi tulajdona eltörli a társadalmi osztályokat.” (Uo., 215). Az elméleti okoskodás ellenére azonban az állam nem tűnt el, (már csak a folyamatosan fenyegető burzsoá imperializmus miatt sem,) másrészt az osztályok sem tűntek el a szocializmus során kialakult vagy fennmaradt rétegződés miatt, amit Gyilas az állapított meg elemzéseiben. Krausz Tamásnak aligha van igaza a szocializmusban történő tulajdonhoz jutás lehetetlenségéről szóló fejtegetéseiben (Áll., szoc., 134).

„Ha majd a fejlődés folyamán az *osztályellentétek eltűntek* és a termelés a *szövetkezett* egyének kezében összpontosult, akkor a közhatalom elveszti politikai jellegét” – közli a *Kommunista Kiáltvány* II. fejezete (Proletárok és kommunisták). E szöveg olvasása nyomán be kell látnunk, hogy a *Kiáltványt* is áthatja e tekintetben a naiv illúziók szelleme. Az egyes embert individuális mivoltában és tömegeiben is más törekvések is mozgatják, mint az osztályellentétek felszámolására való törekvés. (Erről majd Darwint fogjuk kikérdezni.) A fiatal Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-ban és később is *Agotlmi program kritikájá*-ban kifejti az ún. „nyers kommunizmus” elméletét, ahol is, a magántulajdon megszüntetése önmagában még nem jelenti a tulajdon társadalmisítását, az osztályok eltűnését, (ez lesz a későbbiekben a punctum saliens.) „Ez a kommunizmus – amennyiben mindenütt *tagadja az ember személyiségét* – éppen csak következetes kifejezése a magántulajdonnak, amely maga ez a tagadás” – írja Marx a „kéziratokban” (Kossuth, 1977.130). Wiener György – a kötetben kifejtett – „pántragikus” elmélete (Krausz Tamás minősítése) arra utal, hogy a sztálinizmus tragédiája éppen abban rejlett, hogy megragadt a „nyers kommunizmus” színvonalán.

De vajon túlléphetett-e ezen a fázison – a történelem során – Spartacus lázadása, a paraszthábonik forrongása, akár a Nagy Francia Forradalom illúziója, a Liberté,

Egalité, Fraternité álma, a későbbi, 19-sz-i német, francia (1848,1971 évi) forradalmak, az orosz (1905), a magyar (1919) forradalmak „világmegváltó” akarása? És végül a Nagy Októberi Forradalom 1917-ben? Egyik sem lépett túl! Nem az-e a világ rendje, hogy bizonyos részeredmények, civilizatórikus progresszió kereteiben új viszonyok közt vissza-helyreáll a „régirend”, az osztálykülönbségek, a kizsákmányolás és az elnyomás örök rendje? Krausz Tamás 1917-ről is szóló tanulmányában olvassuk: „Már maga a forradalom is az elméleti alapvetésekkel ellentétben győzött...magára maradt, izolálódott...Minden elméleti számítás szerint a forradalomnak el kellett volna buknia, mielőtt diadalmaskodott ... eredeti célja tekintetében el is bukott, amely probléma már Lenin előtt sem maradt rejtve ... A szocialista kísérlet arra kényszerült, hogy ... az első perctől élet-halál harcát vívja, hogy aztán e harc keretei közt egy új, senki által előre meg nem tervezett társadalmi forma szilárduljon meg majd évtizedekre.” (Áll.,szoc., 123).

Kétségtelenül nem valósult meg az „osztályellentétek eltűnése”, a „közhatalom politikai jellegének elvesztése” és nem „a dolgozók alakítják ki saját létfeltételeiket”, mindez merő álmok maradtak. Ahogy a *Baloldali Alternatíva* programja az államszocializmusról megállapította: „Nem következett be a bürokratikus apparátusok leépítése, vagyis nem alakult ki olyan társadalmi-szerveződési gyakorlat, amelyben a hatalmi bürokrácia szerepét a termelői és lakossági közösségek alulról visszkapcsolódó demokratikus centralizációja veszi át. Így változatlan formában megőrződött a vezetők és a felülről irányított tömegek közötti szakadék, az egyének és közösségeik nem kaptak lehetőséget arra, hogy saját társadalmi ügyeikben kinyilvánítsák akarataikat, hogy fokozatosan saját sorsuk uraivá váljanak.” (Id. hely 16.) így hát nem valósult meg „az individuum fejlődésének története sem.” Talán őszintén ki kellene mondanunk: Lényegében a „nyers kommunizmus” 70 és 40 éve korábban is megmaradt a szocializmuson belül maga a tökéletes rendszer. De nem ugyanúgy maradt meg, ahogy az elmélet azt tettelezte. A merő teóriától történt valamelyes elmozdulás.

(*Vélelmek a „nyers kommunizmus” hazai gyakorlatáról*) E hibrid kapitalista-szocialista alakulat elégtelen szocializmusa jellemzőit Szigeti Péter abban látja, hogy a totális államosítással nem járt együtt a demokrácia kiterjesztése, a szocializálódás, a dolgozók nem érezték, hogy valóban részesei, tulajdonosai az államosított létesítményeknek, ezért nem is keltek védelmére. (Ez a gond, mily szerencse, azóta fel sem merül.) A totális államosítás kiszorította a kisárutermelet, noha az értékteremtő mivoltában távolról sem veszélyeztette a szocializmust. Szigeti Péter – Ernst Frenkel nyomán – sajátos variánsként veti fel a *dialektikus demokrácia* lehetőségét, amely ugyan egypárt rendszer lett volna, de kiegészítve egy *agarával*, amely demokratizmussal dúszította volna fel a szikár diktatúrát. Szigeti töprengései nem csupán a megdöntött szocializmus laza eresztékeire vonatkoznak, hanem – egy távolból felsejlő – homályos újrakezdés lehetőségeit is sugallják. Ebben különbözik ő több más szerzőtől, akik szintén „baloldalinak tartják magukat”. Ő az egyetlen szerző a kötetben, akinek mérlegelése indítéka: „Nem a profit, hanem az ember a dolgok és összefüggések mértéke.”

Más „baloldali” szerzőket ez kevésbé látszik érdekelni. Garai László a *De szép vasárnap*-ból Jorge Semprunt citálja, aki szerint „Egy egyetemes forradalmi gyakorlat elemzéseként felfogott marxizmus volt az, ami mélységes esztelenségével az értelmet adta életünknek.” Juhász József bár rokonszenvvel mutatja be a jugoszláv vállalati munkás öngazgatás működését, egyszersmind zsákutcának minősíti ezt a kísérletet, s úgy véli: a reá épülő államszocializmus „megérdemelten bukott meg”. Igaz a homályos jövőben ő is felvillantja egy alulról felfelé építkező „...önszerveződő szabad közösség” képét, talán inkább keserűen azt mondhatnák: álmokképét. Szerdahelyi István szerint az

„ellenzéki erők nyílt tömegmozgalmainak vezetői kommunisták voltak...tömegeit pedig a munkásosztály alkotta...a kommunista felkelések forradalmak voltak a kommunista eszméktől elrugaszkodott politikai osztályok ellen” (227.0.) Ezt a vélelmet biztonnal túl sarkítottnak találjuk, valamint azt is, hogy a rendszer bukásának egyik oka volt, miszerint a pártelit nem emelte maga mellé a vezető értelmiséget. „Természetesen az uralkodó osztálynak az értelmiségi elitek kezébe kellett volna adnia az irányítást az érintett társadalmi régiókban” (p. 228.) A szerző tovább megy: „A szovjet szakemberek...úgyszólván semmivel sem tudtak hozzájárulni a XX. sz.-i technikai forradalomhoz.” (p. 225.) Vélhetjük: ha nem tudtak hozzájárulni, miképpen vehették volna át a vezetést? Ha alkalmatlanok lettek volna, vajon hogyan válhatott a Szovjetunió a világ második ipari hatalmává, és vajon hogyan küldhetett elsőként embert a világűrbe? Erre nem kapunk választ. Wiener György szerint „a rendszert nem lehet demokratizálni, mert hiányzik a legitimitása”. (Vajon a felszabadulás utáni minden téren megnyilvánuló fejlődés nem a legitimitáció kifejeződése volt? – és az 1945-öt megelőző rendszer talán legitim volt?) „És nem fog igazán erősödni a legitimitációja, mert nem lehet demokratizálni. Így egy körforgáshoz jutunk el...” – véli Wiener, de tőle sem kapunk választ arra, milyen is lett volna ez a legitimáló demokrácia. Minden esetre másnak kellett volna lennie, mint amilyen volt. Ez a más azóta bekövetkezett. A „magukat baloldalinak tartó” szerzők közül Soltész Sándor az, aki az aesopusi beszéd mellőzésével jellemzi a „népi demokráciát” alias államszocializmust: „Az átmenet azt jelenti, hogy sajátos, a politikai hatalom által integrált, de a társadalom méhében paradox módon fejlődő *kapitalista* rendszer épült, nem épülhetett más. A rendszer „válsága” nem a zsákutca, nem a szervetlenség, hanem a szerves tőkés fejlődés egy állomása”.(Áll.,szoc.,254.) És „a rendszerváltást...gazdasági szempontból és a maga logikájában is a *tőkés fejlődés* folyamata kényszerítette ki.” (Uo. 253). Maga Krausz Tamás is – bár némi rezignációval – azt állapítja meg, hogy „az antikapitalista kísérlet...a tőkés világrendszer válságából, részleges összeomlásából keletkezett” (Uo., 277.), azaz nem az elnyomottak elementáris és *szerves* lázadásából. (Úgy gondoljuk: ha csupán közgazdaságilag tekintünk a kérdésre, sohasem érthetjük meg Kuba, Kína jelenkori erőfeszítéseit, Dél- és Közép-Amerika feltörő szabadságvágyát.) A szocializmust politikailag legyűrő tőkés rendszer kizárólagos fölényét gyermeteg módon így igazolja a kötet egyetlen külföldi szerzője, Ana Bazac: „A transznacionális tőke nagyobb lépés a kommunizmus felé, mint a sztálinizmus volt... 1989 a kapitalizmus korszakváltásának szempontjából sem volt ellenforradalom: a kapitalizmus transznacionális fázisa fejlettebb az államkapitalizmusnál” (Áll., szoc., 121.) Az olvasó joggal ámul e naiv képzelmen, amely baloldalinak véli magát. Szalai Erzsébet okfejtésének mottója a „mintha” lehetne. Egyfelől sajnálkozik azon, hogy a demokratikus ellenzék és a demokratikus szocializmusban hívő reformkommunisták nem képeztek ellensúlyt az államszocialista technokráciával szemben (Áll., szoc., 70) (de hiszen éppen ők döntötték meg az államszocializmust, mi célra képeztek volna valamiféle ellensúlyt?) Hosszasan sorolja a szerző az átmenet (volna-volna) alternatíváit, amelyek közt a legérdekesebb talán az, miszerint a reformkommunistáknak „vállalniuk kellett volna a szocialista hatalommal való nyílt konfrontációt, ekkor lehetett volna morális lehetőségük a munkásosztály mozgósítására. (Áll., szoc., 69.) (Vajon mi célra mozgósították volna a munkásosztályt? – vélhetően a munkáshatalom megdöntésére, de hiszen ezt mások elvégezték a munkásosztály nélkül is.) Továbbá úgy véli Szalai: „ki kellett volna dolgozni, hogy az új kapitalista rendszerben a munkásosztály miként lesz képes önmagát megvédeni, határozottan érvényesíteni érdekeit.” (Uo.) Ezt azonban nem a munkásosztály dolgozta ki, hanem az ellenérdekű erők, távolról sem a munkásosztály érdekében. A fenti megjegyzések arra utalnának, *mintha* Szalai a kizsákmányolt osztályok érdekében szemlélné a történelmi

eseményeket. Sajnos ez nem így van, alapvető felfogása nem tér el a kötet szerzői túlnyomó többségének nézeteitől. „A szocializmus ...kudarcának döntő oka, hogy ez a magát szocialistának valló rendszer alapvető működési módjában nem tér el – és nem is térhet el – a világkapitalizmus logikájától” – írja. (Áll., szoc., 61.) „A létezett szocializmus – úgymond – történelmi funkciója, hogy szétrombolja a talált félfeudális alapviszonyokat...és létrehozza a világkapitalizmus rendszerébe való félperifériális bekapcsolódás – pontosabban újraintegrálódás – társadalomszerkezeti és kulturális feltételeit.” (Uo. 19.) Ez bizony a szocializmus (vagy minek is nevezzük) lehetetlenségének deklarálása, a csak és történelmileg kizárólagosan létező tőkés rendszer időleges kisiklása. Ez tökéletesen megfelel a burzsoá közgazdászok tantételeinek, s fogcsikorgató keserőséggel kell elismernünk, hogy valószínűleg igaz is. De csak egy lényeges korrekcióval – ez pedig az ún. *emberi tényező*, amely évszázadok (ha nem évezredek) óta tiltakozik a „vas törvények”, az „arany karikák” törvényei ellen. De ha el is fogadjuk a közgazdász Szalai Erzsébet metszően éles logikáját, fájdalommal hallgatjuk humán véelmét, hogy ti. „az államszocializmus passzivitásra, szolgálékúságra és sunyiságra szocializál és ennek mind a mai napig isszuk a levét.” (Uo. 56.) Talán azt Szalai Erzsébet sem gondolja komolyan, hogy ma a tőke vasmarkának szorításában hangtalanul vergődő „munkavállalók” a szocializmus nevelése miatt lennének sunyik és viselkednének úgy, mint egy „engedelmes nyáj”. (Uo.) És hogy a népi demokrácia időszakában a „szocialisztikus vonások nem döntően a hatalmon lévő rend nép iránti elkötelezettségéből vagy kötelességteljesítéséből fakadtak...sokkal inkább arról van szó, hogy a hatalmon lévő rend hiányzó politikai legitimitását az életszínvonal folyamatos emelkedésével kompenzálja” (Uo., 55.) Ha nem kritikát, hanem pamfletét íránk, azt kellene mondanunk: a rendszerváltás húsz éve óta az átlagában folyamatosan romló gazdaság, a csökkenő életszínvonal pedig adekvát módon bizonyítva a tőkés rendszer politikai legitimitását van hivatva igazolni és dokumentálni. De hogy azok a tíz- és százezrek (ha nem milliók), akik földet osztottak, a romokat eltakarították, a hidakat felépítették, becsületes munkával egzisztenciát teremtettek, gyermekeket neveltek – nos, hogy mindezek a szocialista legitimitáció balekjai lettek volna, ezt Szalai Erzsébet sajnálatos tévedésének kell tartanunk.

(Egy még nem létező trilógia második kötetének tárgya)

Miután baloldali szerzőink bebizonyították, hogy a tőkés termelési rendszer hatékonyabb, mint az államszocialista kísérlet, (és sajnos ebben, úgy látszik, igazuk van) felmerül a kérdés: vajon mi az oka a meg-megújuló kísérleteknek a társadalmi progresszió, vagyis esetünkben a szocializmus megteremtésére?, mi az oka a politikai baloldal szívós továbbélésének? Valószínűleg az, amit Szigeti Péter – már idézett szavaiban – így fogalmaz meg: „...Nem a profit, hanem az ember a dolgok és összefüggések végső mértéke.” (Áll., szoc. p. 260.) Itt egy paradoxonnal van dolgunk: miközben – mint a fentiekben is – tudós közgazdászok (be)bizonyítják, hogy a szocializmus (államszocializmus) sem nem eléggé legitim, sem nem igazán szocialista, azonközben a néptömegek folyamatosan a társadalmi egyenlőségre, jogbiztonságuk elérésére ill. kiterjesztésére, életszínvonaluk növelésére törekednek, hol forradalmak útján, hol legalább is vágyaikban? Ugyanakkor időről-időre ugyanezek a néptömegek – az elkövetett „hibák és bűnök” (Szalai Erzsébet Áll., szoc., p.71.) hatására sutba dobják történelmi tapasztalataikat és visszasegítik vállaikra a korábban ledobott rabigát.

Az „államszocializmusnak” csúfolt képződményben – minden torzulás ellenére – a szocialisztikus vonások erőteljesen megjelentek. Az elutasító kritikai tanulmányok szerzői sem képesek arra, hogy bizonyos pozitívumokat el ne ismerjenek, ha mellé-

kesen is, ha széljegyzetszerűen is. Ezek is azt jelzik, – de csak jelzik ahogy a „nyers kommunizmus” az idők során veszített teoretikus érdekességéből. Ahogy Szigeti Péter megjegyzi: „...ne álljunk meg a *Gazdasági-filozófiai kérdések* „nyers kommunizmus” és „politikai kommunizmus” felfogásánál,...mert az államszocialista kísérletekben több és más is történt...” (Áll., szoc.. p. 260.) Szigeti, mint hiteles baloldali kijelenti: „Nem gondolom azt sem, hogy permanens legitimációs deficitben szenvedtek volna.” (Uo., 39.) Még a pártállami múlttal könyörtelenül leszámoló Szerdahelyi is leszögezi: „Az oktatási rendszer és az egészségügyi rendszer ingyenessége, a tömegközlekedés, a közétkeztetés, az üdülés, a kulturális javak majdnem ingyenes, a közszükségleti cikkek radikálisan csökkentett áru szolgáltatása, a nyugdíjrendszer, a családi pótlék – hogy csak a legfontosabb intézményeket említsem – egytől-egyig a marxi értelemben felfogott kommunizmus „felsőbb foka” felé mutató vonásai voltak a társadalmi formának.” (Uo., 235.) Kár, hogy a szerző nem szentel pár sort a világszínvonalon álló magyar szövetkezeti mezőgazdaság, vagy a szintén élvonalbeli magyar gyógyszeripar említésének. A szenvedélyesen kritikus Szalai Erzsébet is elismeri: „...a rendszer keretein belül több szocialista folyamat is végbemegy...széles társadalmi rétegek jelentős kulturális felemelkedése...” (Uo., 55.) Ugyanő megállapítja, hogy a „létezett szocializmus komoly kihívást jelentett az egész kapitalista világ számára ... e nélkül a kihívás nélkül valószínűleg nem is születhettek volna meg a 2. világháború utáni európai jóléti államok – ez a hatás a létezett szocializmus talán legjelentősebb pozitív hozzáadéka.” Görög Tibor filozófus és politikatörténész a szovjet viszonyokat elemezve Isaac Deutscher *A befejezetlen forradalom* című művét idézi, amelyben az anti-kommunista szerző kifejti: „A szovjet történelem ötven éve tanúsítja, hogy milyen elképesztő haladást ért el egy elmaradott nemzet ennek az elvnek az alkalmazásával.” (Uo., 238.) Görög így summázza Deutscher fejtegetéseit: „Ezek a sorok számos vonatkozásban megőrizték érvényességüket. A szovjethatalom évei alatt az ország az 1917 előttihez képest elképesztő haladást ért el. Szuperhatalommá vált, a kialakult bipoláris világ egyik meghatározó pólusát alkotta. Oroszország nagymértékben modernizálódott, ha úgy tetszik, westernizálódott...hatalmas tömegek emelkedtek fel magasabb, szociális szintre.” (Uo., 239.)

Az „államszocializmussal” történt radikális leszámolás során kivillanó önkéntelenül önellentmondásos pozitív mozzanatok –.íj nos nem indították arra a szerkesztőket és szerzőket, hogy a virtuális trilógia második kötetét is egyidejűleg megírják. Csakis «i pozitív vívmányok kontrasztba állítása tette volna plasztikusan hitelessé az államszocializmus elégtelenségei leírását. Van azonban az államszocializmus torzóban maradt kritikai történetének még egy kiegészítendő kötete: annak bemutatása: milyen eredményhez vezetett az államszocializmus *hibáinak* kijavítása és a megtisztított szocializmus humanista értékeinek megőrzése és fejlesztése helyett annak lerombolása.

(Egy virtuális trilógia harmadik kötetének tematikája)

Úgy vélem, az államszocializmussal való tudományos, közgazdasági-politikai leszámolás csak akkor lehet plasztikus, ha érintjük azt is, milyen „pozitív” alternatívára cseréltük fel ezt az állítólag életképtelennek minősített konstruktumot. Ennek teljes felvázolása önálló kötet tárgya lehetne, egy rövid cikkben csupán néhány vonását érinthetjük.

A rendszerváltást Magyarországon nem a néptömegek hajtották végre. Ők, – mint ezt Szalai Erzsébettől tudjuk – a karosszékben ülve, a televízióból követték az eseményeket, eufóriát inkább a burzsoázia hívei, leszármazottai érezhették. Szó sem volt a néphatalmon oly szívósan számon kért legitimációról. Bihari Mihály, az Alkotmánybíróság volt elnöke a közelmúltban mondta ki: „A Nemzeti Kerékasztalnak

alkotmányos felhatalmazása nem volt”. (Népszabadság, 2009. aug. 19.) Szigeti nyersen állapítja meg Konrád és Szelényi nyomán (*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Bern, 1978): „A szocializmus főrendjei és a holdudvarukba tartozó értelmiség... osztályuralomként építette ki” az új szisztémát. Ugyanő: „Az MSZMP KB-n belül kezdték szervezni a legális ellenzéki szerepre készülő pártokat: Pozsgay Imre az MDF-et, az Aczél György-féle vonal az SZDSZ-t.” (Áll., szoc., 37.) Szalai Erzsébet megállapítja: az ún. demokratikus ellenzék hamar kibújt baloldalinak látszó köpenyéből. (A hatalomátvétel előkészítő fázisait nem szükséges részletesen emlékezetbe idéznünk, ezekre a mai nemzedékek még jól emlékeznek, pl.: 1985-ben a monori összejövétel, 1986-ban a *Fordulat és reform* című kötet, 1987-ben a lakiteleki találkozó, az 1988. évi Társasági törvény, amely „...a közösségi tulajdonformákat osztható, és anonim magánrészvényekké transzformálhatóvá tette.” (Áll., szoc., 26.) s végül a Központi Bizottság 1989. febr. 11-i határozata, amely lehetővé tette a polgári pluralizmusra való áttérést. (Uo. 44). Mindez egy felajzott szűk kör részvételével zajlott, nemzetközi eseményektől is inspirálva, a „tömegek” nem vettek benne részt. A tömegérzés először az 1990 tavaszi választásokon nyilatkozott meg, miután a szocialisták lerombolták saját pártjukat. (Az antikommunista rendszerváltó pártok csak a későbbi tapasztalatok nyomán süllyedtek a jelentéktelenségbe, miután elvégezték küldetésüket). Ugyanezek az említett tömegek – a tőke első öntörvényű mozdulataitól megrettenve – kétségbeesetten rohantak vissza 1994-ben a szocialistákhoz (54%-os szavazati arányban). Akkor már túl voltak közel másfél millió munkahely elvesztésén, termelő ipari üzemek privatizációján, többnyire likvidálásán, a mezőgazdasági feldolgozó ipar szinte teljes kiárusításán, mindez a modern gyarmatosítás jegyeit viselte magán. A „tömegek” történelemalakító szerepéről joggal állapítja meg Szigeti Péter: „...a történelem keresztútjain csak elszenvedhetik mindenkori elitjeik döntéseinek konzekvenciáit, hogy aztán késői reakciókkal juthassanak el a post festa adekvát felismeréséig: „most már tudjuk, mit kellett volna tennünk, de a helyzet [a hajó] elment”. (Áll., szoc., 50-51). (Ugyanerre a produkcióra készül a „nép” 2010 tavaszán is.)

A szocializmusellenes rendszerváltás „eredményei” fölött húsz év után csupa elégedetlenséget és siránkozást hallunk. Az eufória nem váltotta be a hiú reményeket, a kapitalizmus kimutatta valódi torz ábrázatát.

A Népszava 2008. dec. 24-i Szép Szó mellékletében Ferge Zsuzsa tollából olvassuk (8. old.): „Most ismét eltelt húsz év, és az embernek az az érzése, hogy borzasztó labilis az egész.... Azok az illúziók, amelyek a rendszerváltozáshoz fűződtek, tehát, hogy egy igazságos, jobb, szabadabb világ következik – nehéz kimondani – nem váltak valóra. Bennem erre vonatkozóan nagy csalódás él attól a zavaros és ingatag valamitől, ami létrejött.” Ehhez képest gúnynak hangzik az, amit Dávid Ibolya állít a létrejött „zavaros és ingatag valamiről”: „A kapitalizmus az, mely a legnagyobb gazdasági szabadságot és a legnagyobb jólétet képes biztosítani az embereknek”. (D.I.: Alom világok harca. In: Népszabadság, 2009. szept. 11. p. 10.) Vajon? Szigeti Péter kimutatja, hogy az államszocialista rendszer gazdasága 1950 és 1980 között jól teljesített, nagyjából azon a szinten állt, mint 65 hasonló szintű tőkés állam, (Áll., szoc., 43), „nem gondolom azt sem, hogy permanens legitimációs deficitben szenvedett volna”. (Uo. 39) A dinamikus növekedés az utolsó tíz évben csökkent, az adósságállomány megduplázódott 5 milliárd Ft-ra. Igaz, azóta, a kapitalizmus legmagasabb jólétet „biztosító” korában ez az adósság ötszörösére növekedett, de a volt „demokratikus ellenzék” maradványai mégsem gondolkoznak az aktuális rendszer megváltoztatásán, csupán az „utópárt” maradéki eliminálásán, lévén még mai állapotában is ez a főellenség. Bebizonyosodik John Reed kiskatonájának emlékezetes álláspontja: „Csak két osztály van!” Ezt a mai „közbeszéd” nem hajlandó meghallani. Főleg az irodalomtudományban terjedt el az ún. „nagy

narratívák” eltűnésének (értsd: a szocializmus, a marxizmus eszméjének eltűnése) posztmodern elmélete, figyelmen kívül hagyva a globalizált kapitalizmus mindennél nagyobb narratívája szétterjedését. Ez az osztálykülönbségek eltűnésének tudatokat elhomályosító hamis ideológiája. Kovách Imre politológus azt írja egy általa szerkesztett kötet bevezetőjében, hogy a nyitottabb, individualizálódott, fogyasztás-orientált és média vezérelt társadalmakban felbomlottak a társadalmi csoportszerveződések. (In: Társadalmi metszetek. Napvilág K. 2006.) Joggal írja erről a téveszméről a könyv kritikusa: „A válaszok egy irányba konvergálnak: a magyar társadalom korántsem „élmény”- és végképp nem posztmodern társadalom, többsége kimarad a posztmodern címke alól, sőt, élnek nem is kevesen olyanok, akik lassan a társadalomból is kiszakadnak. (Szabó Andrea: Élmény kontra életben maradás. In: Népszabadság, 2008. okt. 24.) Talán egyedül Tamás Gáspár Miklós az, aki „360°-os fordulattal” bátor megállapítani az osztályharc létezését, amelyet ezúttal fentről gyakorolnak az alanti rétegek felé. Ő volt az, aki kimondta az értelmiség 1989-es illúzióiról: „Vakok voltunk”. (Beszélgetés Elek Istvánnal. In: Kossuth Rádió, 2009. szept. 6.18 h.)

Mi az, amit a rendszerváltó értelmiségnek a történelmi tapasztalatok nyomán előre kellett volna tudnia, ami be is következett? Az, hogy „KSH adatok alapján mintegy hárommillió ember él a létminimum alatt. Az utóbbi két évben ez a szám ...emelkedni látszik.” (Ferge Zsuzsa : Itt emberek is él(né)nek. In: Népszabadság, 2009. aug. 8. Hétféle p. 2.) Ugyanő közli másutt, hogy mintegy félmillió ember él a mélyszegénység kilátástalanságában. A kormányzat Nemzeti Ifjúsági Stratégiája rámutat: „Magyarországon a húsz éven aluli eltartottak csaknem egyötöde, 420 ezer fiatal él a szegénységi küszöb alatt. A létminimum alatt élő fiatalok száma 850 ezer.” (Népszabadság, 2009. jún. 16. p. 5.) E különösen fájdalmas tény még a hazai neoliberális közgazdászok kiváló képviselőjét, Bokros Lajost is arra készíti, hogy megjegyezze: 'A XXI. századi Magyarország legtaszítóbb szegényfoltja a növekvő gyermekszegénység.' (B.L.: A reformok kritikus tömege. In: És, 2009. jan. 23. Melléklet, VI.) E kiragadott mozzanatokhoz képest még nem is érinthettük a gazdaság katasztrofális állapotát, a félmilliónyi munkanélkülit, a több tízezer hajléktalan sorsát, a most rohamosan terjedő kilakoltatások ezreit. De éppen itt meg kell említenünk, hogy a tőkés demokrácia, az emberi jogok őre egy másik szegényfoltja az Alkotmánybíróság 42/2000 (XI. 8) AB határozata, amely kimondja, hogy a *lakhatáshoz való jog nem alkotmányos alapjog*, holott azt lehetne vélelmezni, hogy ez a vélelem égbekiáltó embertelenség. A legkiszolgáltatottabbakkal szemben diszkrimináló újabban terjedő vészes jelenséget jellemzi Ladányi János, a neves szociológus, így összegezi eszmefuttatását: „Ne áltassuk magunkat: a „zóna” már Magyarországon is jelen van! Ott van ...a foglalkoztatás rendkívül alacsony színvonalában,...a polgármesterekben, akik a Gárdához folyamodnak...az elbizonytalanított, megfenyegetett igazságszolgáltatásban, a különböző paramilitáris alakulatokban,...és abban, hogy mindez...lassan teljesen megszokottá válik számunkra.” (LJ.: Előkép – Egy mexikói film és a mai magyar valóság. In: Dialektika, 2008. okt.-nov. p. 15.)

Van aki a megszokásnál is nagyobb veszélyt lát: „...a korábbi megértés és türelem a szegények felé most váltott át az áldozatból bűnbakot gyártó türelmetlenségé” (Ferge Zsuzsa: [Interjú] In: Népszava, 2008. dec. 24. p. 8.) Ez hát a „legnagyobb gazdasági szabadságot” biztosító rendszer eredménye az elmúlt két évtizedben, amely követte az „államszocializmus-államkapitalizmus” szerzőink által is életképtelennek minősített korszakát, csupán az a kérdés marad megválaszolatlan: kinek a számára? Erről Dávid Ibolya szerényen hallgat. És ez még nem a végeredmény! Szelényi Iván alighanem joggal írja: „Egy biztos: a nagy elosztó rendszereknek piacconformmá kell válniuk. Márpedig ez hosszú és fájdalmas lesz, s bele fog nyúlni a posztkommunizmus

harmadik évtizedébe.” (Sz.L.: Kapcsolják be biztonsági öveiket! In: Népszabadság, 2008. dec. 31. Hétvége, p. 4).

Ez tehát – igen vázlatosan – a lerombolt „életképtelen” államszocializmus helyére állított „legmagasabb jólétet biztosító” rendszer. Kár, hogy „magukat baloldalinak tartó” közgazdászaink és politológusaink is nevüket és írásaikat adták ehhez az önkéntelen apológiához.

(A fináncsőke globalizációja és a szociáldemokrácia)

„Európa és Amerika soha nem fejlődött olyan gyorsan, mint éppen az elmúlt 150 évben” lelkendezik a kapitalizmus fejlődésén a hazai neoliberalizmus jeles képviselője, Kóka János. (K.J.: Neoszocializmus. In: Népszabadság, 2008. nov. 13. p. 12.) S bizonyos tekintetben igaza is van. De sok más tekintetben aligha. Ha tehát a hazai „államszocializmus” bukásának nemzetközi történelmi összefüggéseire pillantunk, akkor ezeket is figyelembe kell vennünk. Mindenekelőtt Amerika nem csak az Egyesült Államok, Európa nemcsak Nyugat- és Észak-Európa. A „gyors fejlődés” tartalmazza az első és második világháborút, kb. 16 és 49 millió halottjával, mérhetetlen anyagi és kulturális értékek pusztulásával, két világgazdasági válsággal. *Mindezeknek kezdeményezője a nemzetközi burzsoázia, a kapitalizmus volt,* és nem a munkásmozgalom, a munkásosztály, amelynek egyedei milliósámra „csupán” csak az ágyútötelék szerepét játszották. Mindezt akkor is tudomásul kell vennünk, ha emlékezetünkben nem törölhetjük ki a sztálinizmus bűncselekményeit, amelyek nem a kommunizmus (szocializmus) humanista eszményeiből, hanem azok lábál tiprásából származtak. A „gyors fejlődésből” következik a volt gyarmatbirodalmak kifinomult módszerekkel történő változatlanul folyó kirablása. Az ENSz statisztikái szerint évi 55 milliónyi éhhalál, s az a körülmény, hogy mintegy két milliárd ember, az emberiség egyharmada él napi 1 (egy) dollárból, de nem egyenletes elosztásban! (Az OECD jelentése. In: Népszabadság, 2009. ápr. 9.) Magában az USA-ban 45 millió embernek nincs betegbiztosítása. (Most vagyunk tanúi annak, miképpen állnak ellent a birtokon belül lévők Obama szociális törekvéseinek.) A Bush érában ötmillió fővel nőtt a nyomorszámban élők száma, Washingtonban a tanulók egyharmada él ezen a szinten, (Szűcs László: Böröndös hetek előtt Obama. In: Népszabadság, 2009. jan. 3. p. 9.) miközben Bush háborúinak végösszege meghaladhatja az egy trillió dollárt. (In: Népszava, 2008. dec. 27.) „Nagy Britanniában, – a legutóbbi statisztikai adatok szerint – minden három gyerekből egy a szegénységhatár alatt él, s számuk az utóbbi húsz évben megháromszorozódott.” (Mészáros István: Szocializmus, vagy barbárság. Bp. 2005. p. 62.) Mindez az „államszocializmus” riasztó kontraszt tükörképe, ez a tőkés rendszerért való lelkesedés hervasztó „élménye”. Az erről való hallgatás az „indirekt” apológia.

Krausz Tamás szavai szerint a „rendszerátalakítás maga alá temette az antikapitalista baloldalt” (Áll., szoc., p. 265). Szigeti Péter a „szocialista rendszer összeomlását világtörténelmi katasztrófának tartja (Uo., 40-41.), s bizonyos igaza van, ha fel kell adnunk a hiú reményt a szocializmus nemzetközi méretű felemelkedésében, megismétlődésében, legalább is Európában. Ily módon aligha válnak valóra Einstein Thorstein Veblentől kölcsönzött reményteljes szavai: „Az emberi fejlődés túllép majd ragadozó korszakán” (Uo. 104.) Az emberi fejlődés azonban nem léphet túl ezen a korszakon, ha a világot átfogó fináncsőke globalizációja, ez a nagy „narratíva” tartja vasmarkában a világot. Hiú álmodozás azt hinni, hogy a jelenlegi válság új, emberibb arculatot kölcsönöz a nagytőkének.

Helmut Schmidt illúzióknak tartja „a pénzpiacok erejébe” vetett hitet, a „gátlástalan mohóság” megfékezésébe vetett reményt. (H.S. Hogyan jutunk ki a depresszió

csapdájából? In: Népszabadság, 2009. jan. 31. Hétvége.). Csepeli György eképpen értékeli Boros János filozófus *A demokrácia antropológiája* (Pécs, 2009.) című művét: „A mai nietzscheánus, szociáldarwinista világban jámbor óhajként olvassuk Boros leírását egy demokratikus társadalomról, ahol a köz java megelőzi az egyén javát, az igazságosság eszménye áthatja a közintézmények működését.” (Cs. Gy.: Kísértet járja be Európát. (In: Kritika, 2009. szept. p. 16.)

Sem a világban, sem kisded hazánkban különösen nem remélhet megváltást az az egyharmadnyi néptömeg, amelynek sorsát a „populizmus” címszavai alá sorolja, és megveti a fentebb réteg. Ritka, mint a fehér holló az olyan feljajdulás, mint Révész Sándoré: „...a mi hazánkban, a mi nyelvünkön nyomorgókkal szemben sem tapasztaljuk a lemondásra való készség jeleit...Milliárdok iszonyatos nyomora, éhsége, szomja, számunkra elképzelhetetlen szenvedése a legpitiánerebb hazai ügyeinknél is kevésbé ragadja meg a közfigyelmet. Ilyen közönyt emberek csak azok iránt tanúsíthatnak, akikről nem gondolják igazán komolyan, hogy ők is emberek.” (R.S.: Ember-e a piréz? In: Népszabadság, 2009. jún. 6.) Van olyan párt hazánkban, amely programjában *csak* a középosztályt kívánja képviselni; van olyan tekintélyes közgazdász, aki bátor kijelenteni: „...több embert foglalkoztatni, ahol sokkal kevesebb is elég lemre, azt nem bírja ki ez az ország”. (Békési László: Európához felzárkózni. És, 2008. dec. 19. p. 11.) Bokros Lajos „az intézményi demokrácia újjáépítését a populizmus romjain” képzei el. (És, 2009. aug. 19. p. 3-4.) És mit mond egy szocialista politikus?: „...nem a legszegényebb 10% az, amely hatalmon tart, hatalomra segít egy kormányozni akaró pártot, hanem a széles középosztály...Tehát a rászorultsági elvvel szemben a széles középosztályra támaszkodó szolidaritási elvre kell visszamennünk...” (Hegyí Gyula: Felszólalás az MSzP Baloldali Tömörülés, 2009. jan. 31-i ülésén. In: az értekezlet anyagát tartalmazó 50.sz-ú. kiadványban.) Ez hatalmi politikai kalkuláció, de nem az emberiség nyelve.

Vajon a szocializmus szótárában is felváltja a marxizmus terminológiáját a szociáldarwinizmus nyelvezete, a létért folytatott harc (struggle for life) eszmeköre? A nem-törődést kifejező vállrándítással kellene tudomásul vennünk, hogy az „egyharmad-egyharmad-egyharmad” osztat a világ örök rendje? De hiszen ez a tőke alapelve! A „tágan értett marxi világképbe” ez nem fér bele. A tömegeknek a szociáldemokráciába vetett bizalma megingásának ez az oka. Az *Államszocializmus* című kötet szerző közül Krausz Tamás és Szigeti Péter fejezi ki bizakodását egy jövő, szocialisztikus jövőben, de ők is ugyanúgy, mint Juhász József és Görög Tibor a köddé foszló távlatok sejtelmes víziójában látja hasznosíthatónak a szocialista kísérlet létezéséből és összeomlásából leszűrhető tapasztalatokat. Naiv és megmosolyogató az „államszocializmussal” legkönyörtelenebbül leszámoló Szalai Erzsébet hitvallása: „E tanulmányból egy sort sem tudtam volna leírni, ha nem hinnék egy jelenleginél igazságosabb, kevesebb egyenlőtlenséget hordozó, szolidárisabb és...szabadabb társadalomban – a szocializmusban.” (Áll., szoc., 72). Egyedül Szerdahelyi István tanulmányából válik világossá, hogy mivé váltott át a sokat szidalmazott „államszocializmus”: „A Németh kormány... világossá tette, hogy nem a párt kormánya, hanem a Nemzetközi Valutaalapé. E pártot egyébként 1989-ben vezetői feloszlatták..., hogy önmagukat szociáldemokratának átkeresztelve a kapitalista restauráció után esélyesen versengjenek a liberális párttal és a különféle keresztény-nemzeti pártokkal abban, melyikük képes az országra leghatékonyabban ráerőszakolni a pénzpiaci-transznacionális tőke oligarchiája által diktált radikális jobboldali liberalizmus programjait.” (Uo., 230).

Ez a „ráerőszakolás” sikeresen megtörtént. A társadalom három részre szakadása szintén. Az elit egyharmadnyi részét körülvevő szellemi és technikai „infrastruktúra” ellátja a szolgáltatást, az alsó egyharmad pedig mivé lett? „A globális világ tartósan

szélsőséges helyzetbe került harmadik harmadnyi lakossága...állás- és foglalkozás-nélkülivé, gazdaságilag haszontalanná, *társadalmilag „feleslegessé” válik*”. (Gönczöl Katalin: Veszélyeztetők és veszélyeztetettek a jelenkori kapitalizmusban. In: És, 2009. szept. 18. p. 11.)

De a pénzünci és gazdasági világválság nemcsak a baloldal pártjait temette maga alá, hanem a tőkés rendszer fontos pozícióit is. (Bizonyosak lehetünk benne, hogy csak átmenetileg.) Szállóigévé vált Alain Greenspan, az amerikai jegybank, a Fed volt elnöke megnyilatkozása arról, hogy „még ma sem érti, hogy történhetett ez meg”. „A társadalomtudományban is gyakran hiányzik a jövőről való elképzelés” – írja Gönczöl Katalin. (Uo.) Ugyanezt halljuk a baloldaltól: „A nemzetközi baloldalnak nincs konkrét fogalma arról, hogyan kell kezelni a válságot, meg mi jön utána, és hogy ez mennyire rendszerkritika, mennyire rendszerjavítás, arról még nekik sincs fogalmuk” – mondotta a Baloldali Tömörülés 2009. május 16-i értekezletén Lendvai Ildikó, az MSZP elnöke. (In: Baloldali Tömörülés, 50, szám, p. 50). Mindez azt jelenti, hogy az európai baloldalnak sincs „osztályharcos” elképzelése, programja arról, hogy miképpen védje meg magát a megingott kapitalizmus elsősorban őt sújtó omladékaitól. Ezért van az, hogy a baloldal, a szociáldemokrácia – a történelemben nem előzmények nélküli módon – el lenfele, a globalizált monopolitőke támogatásában keresi a védelmet. Az Európai Parlamentben a 2009-es választásokon 25 %-ra zsugorodott a szocialista frakció létszáma. A német szociáldemokrata párt (amely az 1959-évi godesbergi kongresszuson elhatárolódott a marxizmustól) a háború óta tartott legutóbbi választásokon leggyengébb, közel 21%-os eredményt ért el, 10 milliónyi szavazóját veszttette el. A francia szocialisták 20%-ra zsugorodtak, csak egy hajszállal előzték meg a zöldeket. Angliában a Labour Party a harmadik helyre szorult, egyedül az olasz szocialisták tartották meg pozícióikat. (In: Frankfurter Hefte, 2009. 7-8. sz. p. 9.) Stefan Collignon, a pisai egyetem tanára kertelés nélkül kimondja, hogy a jobboldali kormányokhoz, a nagytőke képviselőéhez túl szorosán dörgölődő szociáldemokrata pártok veszttették el a munkás választók bizalmát, mivel a „neoklasszikus piaci liberalizmus érdekében megsértették a szociális piacgazdaság alapvető normáit. (Európa szociáldemokráciája zsákutcában? (Uo. p. 11.) A globalizált fináncitőke szorításában nem járt el másképp a magyar baloldal vezető pártja sem. „Az MSZP-nek nincs semmilyen világos társadalmi és kulturális víziója” – idézi Szerdahelyi István Krausz Tamásnak az *Index*-ben adott interjúját. – „...az európai progresszióhoz kapcsolódó, a tőkerendszert kritikailag felfogó és azon túlmutató elmélete...én onnan nem várok semmit, nem várok baloldali, humanista ellenállást a válsággal és azzal a rendszerrel szemben, amit mindenképpen meg kell változtatni”. (In: Ezredvég, 2009. 3. sz. p. 122.) Ez után, „a jelenlegi helyzet radikális rendszerbeli változása bevezetéséért” kiált Mészáros István is a londoni Cornwall Hallban 2008. okt. 28-án tartott előadásában. (Ezredvég, 2009. 4. sz.)

E rokonszenves szenvedélyes állásfoglalások racionális mérlegelése nyomán is szinte bizonyos, hogy Fejtő Ferencnek van igaza, aki kijelentette: „A kapitalizmussal szemben nincs alternatíva”, be kell látnunk. (Idézi Agárdi Péter: Fejtő Ferenc testamentuma című könyvében. Bp. 2009. p. 109.) De ha nincs, akkor Mészáros István tézise lesz érvényes: „Szocializmus vagy barbárság?” Reznignáltan meg kell állapítanunk, minden jel az utóbbira utal. S hogy ez az *Államszocializmus* című kötetben nem került tisztázásra, azért jogosult Szigeti Péter vélelme: „A vita nem, vagy csak alig segítette a tisztánlátást.” (Áll., szoc., 256). De ha a kötet tanulmányai szerzőinek többsége, akik „magukat baloldalnak tartják” nem látta éles világosságban a jövő perspektíváját, mit várhatunk olyan szerzőktől, akik jobboldalinak tartják magukat?

TÁRSADALOM ÉS IRODALOM

Heine és az európai unitás

Meglehetősen széles körben ismert, milyen konfliktusok kísérték pár éve azt a szándékot, hogy a düsseldorfi egyetemet a város jeles szülöttéről, *Heinrich Heine*ről nevezzék el. Ez a körülmény a bonyolult életmű folyamatosan irritáló mivoltára emlékeztet. Nem csupán az irodalomtudomány, hanem egy szélesebb övezet, azt mondhatnók: az európai közszellemiség viaskodik idestova több, mint másfél évszázada azokkal a gondokkal, gondolatokkal, amelyek Heine eszmevilágában jelen voltak, s amely problematika mára még égetőbb, mivel aktuálisabb lett: ez pedig a nemzeti identitások és az európai *unitas* kérdése. Heine közvetítő volt Németország és Franciaország, a zsidóság és kereszténység között és megalkuvás nélkül küzdött a szociális igazságosságért, a demokráciáért és az emberi emancipációért.

Mi sem jelzi jobban a Heinével folytatott dialógus intenzitását, mint, hogy öttucat korabeli, és mintegy kétezer (!) terjedelmesebb tanulmányt, cikket, illetve egy sor monográfiát említhetünk csak az utóbbi két évtizedből, amelyek a költői mű és az esszéista oeuvre legváltozatosabb kérdésköreit tárgyalják. Ezek közül is kiemelkednek azok a gyűjteményes kötetek, amelyek a jubiláris alkalmakkor Düsseldorfban, Hagenben és Weimárban rendezett nemzetközi szimpóziumokon elhangzott előadásokat közvetítik. Ezek az írások megvilágítják, értelmezik Heine szövegeit, kortársai nézeteit, a kortörténeti összefüggéseket, filozófiai és esztétikai elágazásokat, az adott témakörre vonatkozó késői eszmélkedéseket. Heine tucatnyi művet felölelő esszéista életműve, valamint az *Atta Trolé* és a *Deutschland – Ein Wintermärchen* mély elemzése ily módon a 19. századi európai eszmetörténet kiterjedt övezeteiben jelenik meg előttünk.

Heine e műveivel – ha lírai munkásságát most nem is elemezzük részletesebben – éles kontúrral emelkedik ki kortársai közül, mint kivételes politikai érzékű gondolkodó és européer intellektus. A felvázolható kép azonban nem lehet retusált, mély ellentmondásaival válik csak pasztikussá. Heine világpolgári vízióit egy élet során át formálta és alakította. Végül is azonban kora konvulzióinak nem aktív résztvevője volt, hanem inkább – reflexív módon – szemlélője. Így szerezte „közéleti” tapasztalatait; mindenkor mély szkepszissel kísérte a társadalmi szituációk intézményes alakzatait, szenvedélyesen vívódott a nemzetkarakterológia valós vagy vélt jellegzetességeivel, s ezek a tulajdonságai lényegében a felvilágosodás korabeli német idealista filozófia eschatológiai spekulációira, mint forrásra mennek vissza. Innen emelkedik el létszemléletében a Németországot és Franciaországot, mint ellentétes és mégis valamilyen mitikus vonzalomban egyesült idolt átható történetfilozófiai *Götterdemokratie*, amelyből egy egységesülő Európa mintája teljesedik ki. Kétségtelen, hogy a nyugat-európai politikai fejlődés hosszú távon legalább másfél évszázadra nem igazolta

reményeit, Heine mégis szívósan őrizte mindhalálig kryptovallásos vágyálmait, s – lényegében Hölderlin nyomdokain haladva – kereste a megoldást a nemzetpszichológiai és – mitológiai képzelmekben, amelyek – úgy tetszik-, a történeti tapasztalatok kijózanító hatására, racionális alapokra támaszkodva, mintha napjainkban látszanának megvalósulni.

Mint ismeretes, Heine az 1830. júliusi forradalom utáni Franciaországban élt. Emigrációját a többszöri részre szabdalt Németország retrográd jogviszonyaitól fenyegetve választotta. Párizsból tudósította hosszú időn át az *Augsburger Allgemeine Zeitungot*, s amilyen mértékben felvilágosító információkkal látta el a német olvasókat a francia állapotokról, épp oly mértékben kísérelte meg felvázolni a francia olvasók elé inkább az óhajtott, de mégis a valóság elemeiből összeállított képet Németországról. Az egymás elé tartott tükörkép látószöge a monarchia idején többször is változott, érvelései tendenciája azonban változatlan maradt. Az információk kétirányú áramlását annál inkább szükségesnek tartotta, mivel meggyőződése szerint a francia közszellemiséget sohasem érdekelte túlságosan, hogy mi történik Németországban, a németek pedig téves és pejoratív sztereotípiákban gondolkodtak Franciaországról. Ezt azért vélte veszélyesnek, mivel az egymástól elszigetelt nemzeti mentalitásokban egy katasztrofális konfliktus fellobbanását félte, noha európapolgári kozmopolita eszmékedésében éppen a francia–német fratemitás képezte volna az európai unitás alapját, letéteményesét a Kant által 1795-ben megfogalmazott „örök békének”. Heine ugyanúgy, mint *A tiszta ész kritikája* szerzője, nem volt fanatikus utópista, hanem – bármennyire paradoxul hangzik – „reálisan” gondolkodó idealista volt, aki reményeit a lassú, természeti törvényszerűséggel majd bekövetkező „örök béke” ideális állapotához való közeledésben vélte megvalósulhatni. „Ha kötelességünk, ha egyszersmind megalapozott reményünk is, hogy valósággá váljon a közjog (das öffentliche Recht) érvényesülése...akkor az örök béke nem lesz üres eszme...hanem olyan feladat, amely céljához általunk egyre közelebb kerül” – hangzik *Az örök békéről* záró mondata. Heine ösztönösen sejtette, hogy az „odavezető út” göröngyös lesz, fájdalommal és megrázkódtatásokkal teli út a Golgotára s majd talán tovább. A previzionált katasztrófa a két ország, a két nép közt az azóta eltelt időben háromszor is megisméltódott.

Heine a nagy francia forradalom szellemi örökösének vallotta magát; a felvilágosodás legfőbb üzenetének a testvériséget tartotta, ennek eszközét pedig az emberi emancipációban gondolta megtalálhatni, a szabadság jegyében. A fő akadályt ezen az úton az ekkoriban éppen, hogy felerősödő nemzetállami aspirációkban vélelmezte, ezek ugyanis az általa mindig szkepszissel kísért hierarchikus institucionalitást erősítették, szemben az érdekérvényesítést célzó „horizontális” pártokkal. Ez nem azt jelentette Heinénél, mintha érzéketlen lett volna a nemzeti tudat iránt; a negyvenes években nagyon is felerősödik nála a harmincéves háború után részekre szabdalt, identitástudatában visszamaradt, nehézkesen mozduló németiség pozitív tulajdonságainak keresése, a könnyen lánggra gyűlő, szertelen francia érzületiség ellentétes párhuzamosságában.

Heinének számolnia kellett azzal a bonyolult szellemi örökséggel, amellyel a német irodalmi és filozófiai kultúra visszhangzott a francia felvilágosodásra és forradalomra; végül is ő maga is fiatalabb kortársa volt ennek a nemzedéknek, a romantika megteremtőjének. Herder maga is a nemzeti elem kiteljesítésének és egyúttal az egyetemességben való feloldódásának híve volt, a jövőt a kiművelt nemzetek szövetségében (*Allianz aller gebildeten Nationen*) képzelte el; a polgári kozmopolitizmus eszméje együtt járt nála az önrendelkezés jogával, bármennyire (mindmáig!) megoldhatatlannak látszó dilemma volt is ez. A Nagy Károly óta élő európai egységeszme, amely az arab, szláv, görög, avar, török inváziós törekvésekkel szemben formálódott, egyszerre célozta a nemzeti elem tökéletesedését és az általános európai szintre jutást Leibnitz-től

kezdve Rousseau-ig és Montesquieu-ig. A német romantika emblematikus személyisége, Novalis, de Hölderlin is, és főleg a Schlegel testvérek azonban már csak egy keresztényi hitvallás jegyében tudták elképzelni az egyesült Európát, távol minden szekularizációtól. Schlegelnél a nemzettudat a „francia dekadencia” ellenében formálódik, nála és Novalisnál, Arndtnál, Fichtenél a nacionalizmus erősödik fel, a Metternichet támogató Görres pedig – a francia forradalmat végveszélynek tartva – egyféle misztikus történeti teológiába menekül.

Heine mindezzel szemben Saint-Simon és Augustin Thierry nyomdokain haladva az összeurópai *Staatengemeinschaft* vízióját építi, amelyben feltűnik egy majd felerősödő új elem: „A társadalmi rend szervezetében – úgymond – nem lesz változás, amíg nem változik meg a tulajdonlás rendje”. (A kommunisztikus eszmék vonzalommal és félelemmel szemlélt jelenléte bűvópatakként haláláig elkísérte Heinét.) A *Romantische Schule* és a *Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland* lapjain, majd később a *Neue Gedichte* költeményeiben megy végbe a „megszüntetve-megőrizve” véghezvitt leszámolás a romantikával, amelynek „profán, triviális” változatait elutasította, „tiszteltreméltó, jövőbemutató” (verehrungswürdige, zukunftsweisende) vonásait pedig felszívta legmélyebben átértett filozófiai vallásába, a pantheizmusba. Ebben Hegel elméletét követte, aki esztétikai előadásaiban hirdette meg a „művészeti kor végét”, aki úgy vélte: „A gondolat és a reflexió túlszárnyalja a művészetet.” Goethe és Hegel halála (1831 illetve 1832) – úgy tetszett – valóban lezárt egy korszakot. A kezdődő Új korántsem vált áttekinthetőbbé. IV. Frigyes Vilmos regnálása idején a középkor kultusza, a romantika retrográd elemeinek favorizálása dívott, ehhez képest Heine még Louis Philippe monarchiáját is elfogadhatóbbnak tartotta. Úgy vélte: a romantikus irodalom többé már nem tükre az életnek, hanem a korszellemet ignoráló, reakciós mozgalommá vált. Megvetette a Schlegel-testvéreket, mivel visszahátráltak a katolicizmusba; Novalist idealista rajongónak vélte, Hoffmann-nál, Brentanonál, Achim von Arnimnál is az életszerűséget hiányolja (nem mindig joggal!); konfliktusaikban azonban a „német nyomorúság” (die deutsche Misere) jelenlétét, a polgári társadalom létviszonyainak megmerevedéséből származó elidegenedést konstatálja, műveikben viszont a romantikus nemzedék mélyen átélt megrázkódtatásának ábrázolását csodálja.

Heine válasza minderre – a harmincas évek közepétől – egy sajátos művészi vallásosság, mint eszmerendszer mindent átható kiépítése. A *Neue Gedichte* költeményeit ez az érzéki örömet magasztaló evilágiság, a hellenizmusból kisarjadt pantheista utópia jellemzi, amely a létvalóság megváltoztathatóságába vetett egykori hite elhomályosulása fóliáján át szemlélve az EMBER istenítésének képzelmet magasztosítja fel. Ez az a –haláláig tartó korszaka a költőnek, amikor szembefordul a Böme képviselte republikánizmussal, a materialista tanokkal, a kommunisztikus víziókra rávetített művészetellenességgel.

Mindez sajátos szellemi vértet jelentett, de semmi esetre sem az un. „közéletiségtől” való visszahúzódot. Ékesen példázza ezt a negyvenes évek elején írt két nagy – „publicisztikai elemekkel átszőtt” – poémája, az *Atta Troli* és a *Deutschland – Ein Wintermärchen*. Az előbbiben – minden rokonszenve mellett – a republikánusok és liberálisok tendenc-líróját, üres szólamait parodizálja (nem mentesen az öniróniától sem); leleplezi a Burschenschaft-ok által elorzott és meghamisított „liberté-égalté-fraternité” jelszavait, amelyek itt a teuton nacionalizmussal keverednek; s mindezt áthatja egyféle szociálforradalmi pátosz (ekkoriban ismerkedik meg Marx-szal). Mindamelllett az alaptónus a fokozódó szkepszis a Szabadság nagy álmának megvalósíthatóságával szemben. A megszólított tradíciók közt egyre-másra feltűnik a nemes lovag, Don Quijote és hű szolgája, Sancho Pansa figurája. A *Téli mesé*-ben az irodalomról a politikai szatírára helyeződik át a hangsúly. Noha ő volt az, aki két Németország-

könyvében (*De l'Allemagne, Briefe über Deutschland*) Mme de Staël rokonszenvező beszámolóját a szomszéd népről sokban kiegészítette, hogy kedvezőbb benyomást érjen el a franciáknál, most a nagy forradalom eszméinek ottani eltorzulása rezignált tudomásul vételétől indítatva indul útnak a szülőföld felé. A felfedezői út keserű élményekkel jár, a poéma az illúziók elvesztésének naplója. Názáreti Jézusnak látja magát, egy evilági vesztés idealistának. Emlékezik a példaképre, aki korbáccsal kergette ki a bankárokat és pénzváltókat a templomból, s most, lám „intő példaként függ a kereszten”, megkapta megérdemelt jutalmát. Mégis – ez az egyetlen szöveghely életművében, ahol félelmei nem kísérik kommunizmusképzeteit. Hitét a jövő generációba veti, noha egykori ideája, amelyre életét tette fel: a német–francia Európa-vízió egyre inkább elveszti éles kontúrjait. Mint a *Lutetia* oly gyakran idézett előszava – tulajdonképpen Heine testamentuma – is jelzi: még a szkepszissel övezett marxi kísértetet is elfogadja, mivel tőle reméli az emancipáció fő ellensége: a nacionalizmus felszámolását.

A *Reisebilder* angliai beszámolója sokban hozzájárult illúziói szertefoszlásához. Az angolokat – bizonytalán tévesen – poézisre és fantáziára képtelen gépembereknek látta; Saint-Simont idézte: „Anglia dokkjaiban csak a kiáltó nyomort látni, nem a megváltó eszmét, hanem csak a gőzgépeket és a nélkülözést.” Ebben a képben az ipari világ művészetellenességét láttatja Heine, az 1848. februári és főleg a júliusi véres forradalmi megmozdulásokban pedig az oly hön óhajtott, várt emberi megváltás riasztó valóságát, amelyért már nem tudott lelkesedni.

Elmondható tehát róla, hogy kora bonyolult viszonyai közt, nem tévedhetetlenül ugyan, de művészként küzdött egy olyan élhető világért, egy békés, egyesülő Európáért, amelynek lehetőségét – annyi tragédián túl – másfél század múltával látszik kihordani a történelem. Objektíven, árnyaltan, idealizálástól és újabb legendák költésétől mentesen szemlélve eszmei küzdelmeit, lehet megmutatnunk e „problematikus európeér”, az „európai unitás” egy jelentős előharcosának szellemi arculatát.

(A Szörényi László Emlékkönyvbe. Kézirat, 2004.)

Az „újtárgyiasság” az irodalomban

Az Europäische Hochschulschriften elegáns sorozatában megjelent kötet (Gabriella Hima: *Dunkle Archive der Seele in hellen Gebärden des Körpers*. Frankfurt am Main, 1999.) a húszas évek egy jellegzetes irodalmi és képzőművészeti irányzata, az ún. Neue Sachlichkeit (újdologizáció; pontatlan, de elterjedtebb magyarításban: új tárgyiasság) köréből veszi témáját. Azaz nem az irányzat teljesigényű monográfiáját nyújtja, (az itt oly fontos képzőművészetre is csak szórványos megjegyzésekkel utal), hanem vázlatos-előzetes – főleg történeti és fogalomtörténeti – eligazítás után négyes tematikai – szimbolikus konstrukcióba (tér, szégyen, lázadás, életművészet) ágyazva tárgyalja valamivel több, mint száz alfejezetben Kosztolányi *Dezső Pacsirta*, *Aranysárkány*, *Édes Anna*, *Esti Kornél* című műveivel, valamint négy korabeli novellájával párhuzamosan Erich Kästner *Fabian*, Joseph Roth *Rebellion*, Irmgard Keun *Das kunstseidene Mädchen* című regényeit. A rendkívül elmélyült és minuciózusán kimunkált, a legváltozatosabb szögből szemlélt elemzéseket végül egy, a problémát

filozófiai, médiaelméleti alapzatról értelmező, teoretikus igényű összegezés követi, amely megkísérli rögzíteni az áramlat igen nehezen megragadható ábrázoló elveit, s végül egy „antropológiai zárszó” (régebben ezt „világnézeti kitekintésnek” hívták) zárja az eszmefuttatást.

A germanisztikai övezetben bizonyosan hiányérzetet kelt pl. Döblin, vagy a fiatal Brecht, sőt Kafka figyelmen kívül hagyása, valamint a kor irodalomtörténetéből kiszakíthatatlan ún. proletárforradalmi irodalom mellőzése, amely teljes egészében a Neue Sachlichkeit áramában nőtt fel, noha sajátos ideológiai színezetet kölcsönözve a polgári irodalom e jellegzetes kezdeményének. (Hima különben termékeny impulzusokat kapott a témával foglalkozó germanistáktól, akik közt olyan nevek szerepelnek, mint Volker Klotz, Helmuth Lethen és Helmut Plessner.)

A magyar irodalomtörténet művelőit pedig úgylehet meglepi a húszas évekbeli Kosztolányi „odaajándékozása” ennek a „német találmánynak”, noha a szerző Kosztolányiról szóló több, korábbi monográfiája igen autentikus módon készítette elő a jelen tárgyalást (excellens, német szaknyelven), s amely a könyv mintegy harmadát foglalja el. Hungarológiai-komparatiztikai szempontból igen örvendetes, mondhatni unikális jelentőségű tény, hogy egy nemzetközi irodalmi áramlat bemutatása során ilyen terjedelmes és meghatározó módon prezentáltatik a magyar irodalom egyik kiemelkedő képviselője, mint az áramlat tulajdonképpeni pár excellence alkotóművésze. (Kosztolányi kétségkívül jelentősebb író, mint Roth vagy Kästner). Persze itt is el lehetne mondani, hogy az „újtárgyiasság” sokkal szélesebb területen „tört be” irodalmunkba, mint azt a „magyar glóbuszban” gondolkodó irodalomtörténet-írás elismeri. Nagy Lajos húszas évekbeli munkássága teljesen e jegyben fogant, s éppen ő volt az, aki város-szociográfiával elindította az ún. „népi irodalom” szociográfiai vállalkozását, amely harmincas évekbeli kiterjedésével dokumentálta az „újtárgyiasság” *verista*, szubverzív irányzatát, és dokumentálta egyúttal ezen írói látásmód szívós továbbélését az időben.

De e létszemlélet jelentős nyomai a múltban is felfedezhetőek, mint arra Joseph Roth mottóul választott tézise is joggal rámutat. Ha tehát a szerző némileg bizonytalan is a jelenség fogalmi meghatározását és időbeli behatároltságát illetően, helyes irányba mutat az a vélelme, hogy itt sajátos, kortalan írói attitűdről van szó, amely ezúttal egy lazán meghatározott periódushoz és territorális kiterjedéshez csupán azért kötött, mivel a körülmények különleges alakulása folytán az áramlat jellemző jegyei hie et nunc megsűrűsödtek. A világháborúra és az azt követő nagyon is súlyos konvulziókra az évtized közepére az uralkodó képződmény viszonylagos stabilizálódása, megszilárduló *rendje* következett, ezért nevezte az „újtárgyiasságot” „a felcicomázott sírok művészetének” Ernst Bloch (akinek érthetően a neve sem fordul elő a kötetben.)

Ami a földrajzi és időbeli kiterjedtséget illeti, joggal hivatkozik Hima Gabriella ismételtén Gogolra is, sőt – noha a szerző Helmuth Lethen közvetítésével Balázs Béla filmesztétikájából véli kölcsönözni „a lélek sötét archívumait” a könyv címéül-, de mint russzista nyilván tudja, hogy Puskin is a drámáról szóló írása egyik jegyzetében ír „a történelem sötét archívumairól, amelyekbe csak a filozófia lámpásával lehet bevilágítani.” De a *tényirodalom* az orosz literatúrában a század húszas éveiben is jelen van, egyébként élénk korrespondenciában a német változattal, mint arról a *Lityeratura fakta* (1928) című gyűjteményes kötet is tanúskodik.

Mindez azonban nem kérhető számon Hima Gabriellán, aki a maga választotta – lényeges információkat közvetítő – szegmentumban végezte el elemző vizsgálatait; hajtott végre egy szőkébbre vont terepen mélyfúrást, kitűnő és meggyőző eredménnyel. Egy rövid recenzióban természetesen nincs mód arra, hogy a több, mint száz aspektus finom és árnyalt hálózatát akárcsak illusztratív jelleggel is érzékeltessük. A

mikrofilológia fanatikusaként halad a kryptikus sejtetésektől akár a diphtongusok szemantikájáig, szinte tobzódik a *megalapozott* asszociációkban, s vallja, hogy a gesztus (a test-nyelvezet) a tudattalan közvetlen artikulációja, miáltal a verbális kommunikáció elveszíti autenticitását, a test beszéde őszintébb, mint a szellemé. Hima kínos gondossággal ügyel arra, hogy elkerülje mind a csak-stilisztikai mozzanatokra ügyelő interpretációt, mind a szociológiai indítékú vizsgálatot, holmi történelmi-társadalmi magyarázatokat, (amelyeket egyébként is a tárgyalt időben „politikai kalandorságoknak” vél). Ez az oka, amiért mellőzi az újtárgyiasság *verista és mágikus realista* irányzatának bemutatását, hiszen ezek túlmutatnak a fenomenológia határain. Harmadik utat választ: mégpedig a személyiség és életmodell ábrázolások antropológiai-ontológiai karakterét állítja fókuszba. Ily módon tudja bizonyítani a Neue Sachlichkeit antipszichologizmusát, annak ellenére, hogy – paradox módon – a végső fázis, ameddig a diagnózis elhatol: éppen az individuumok pszichikuma, amely cselekedeteik jellegét és irányát meghatározza, noha az ábrázolás nem a lélekanalízis eszközeivel él, nem a lélekre irányul, hanem a gesztusok leírására, tehát egy közvetítő szférát láttat, a *behaviorizmus* módszertanát gyakorolja. (Döblin ezt elméletileg is megfogalmazza.)

A kép, amely a figurák *viselkedéséből* élénk tárul – meglehetősen ismerős. Amiként Hima Gabriella bemutatja őket és *leírja* helyzetüket, feltűnő a hangsúlyozott tárgyiasság, az éles, metsző kontúrok, a ténszerűségek, a száraz elfogulatlanság, a külsőségek közlése, minden metafizikai mélység kerülése. Az individuumok elhatárolódnak egymástól, elidegenedettek és izoláltak. Többnyire kiközösítettek az emberi társadalomból, viszonylataik merevek. Az emberi és tárgyi világ egyneműen-azonos, élettelen és kirakati jellegű, a „hősöket” áthidalhatatlan távolság választja el egymástól. Az embert nem-emberi körülményei lealacsonyítják és megsemmisítik. E talajvesztett lények sorsa a magányosság, valamennyiük felett ott lebeg a *létezés változtathatatlanságának törvénye*. Ez az a bénultság, amelyet időnként valamely acte gratuit szakít meg, a rombolás és önpusztítás céltalan és értelmetlen kitörése. A figurák nem tudják kitölteni a teret, amely képletesen rendeltetett nekik (nem tudják „megvalósítani” önmagukat), emberalatti létezésük szégyenletességét mély büntudat hatja át, sorsuk megrontottságáért kizárólag önmagukat vádolják, létviszonyaik gyakran az állatiasság szintjén mozognak, szerelmi életük a piaci kalkuláció keretei közt folyik, transzvesztita és homoerotikus indulataik biztos végkifejlete a tragédia.

A kötet szerzője alig egyszer-kétszer használja az *elidegenedetség* fogalmát, nem egészen féltucatszor az *eldologiasodás* terminusát, nyilván azért, mert előfeltevése volt a szociológiai szemlélettől való távolságtartás. A rendkívül precíz tárgyalási mód a jelenkori modern irodalomtudományi iskolák teljes fogalomkészletét mozgósítja, és – nem meglepő módon – maga is *neusachlich* ábrázolatot létesít, leír, de nem kommentál, nem irodalomtörténetet ír, hanem reprezentatív metszetet mutat be. Az antropológiai diszpozíció kizárólag az egzisztencialista filozófia leplét vonja az irodalmi konstruktum fölé, s ha a statikus, dologiasított ténszerűségek *okai* iránt érdeklődik (nagyon ritkán és futólag), akkor a modern civilizáció rideg racionalizáltságát és gépies jellegét nevezi meg. S hogy ezt mi hozza létre, az erre adandó választ ugyan néhol súrolja, de a bűvös határt nem lépi, nem lépheti át. Így tehát a világos választ továbbra is a modern irodalomtudomány lelkének sötét archívumai rejtegetik. A valódi okok megnevezése (ha egyáltalán fontos), nem lehetséges, hiszen az ezt lehetővé tevő *beszédhelyzet* nem létezik. A leírás módszertana tehát affirmatív, s így elmondhatjuk: a tárgy mai napig aktuális voltához semmiképpen sem adekvátak azok a konzekvenciák, amelyeket Nagy Lajos 1928-ban, Walter Ruttmann *Berlin – Symphonie einer Großstadt* című újtárgyias filmje budapesti bemutatójáról írt.

Franz Kafka a kommunista világban

(*Franz Kafka in der kommunistischen Welt – Kafka Symposium 1991, Klosterneuburg.*
– *Das Schuldproblem bei Franz Kafka – Kafka Symposium 1993, Klosterneuburg.*)

Az Ausztriában működő, de nemzetközi hatósugarú virtuális tudományos műhely kiadványai komoly hozzájárulást jelentenek a világszerte változatlanul intenzív Kafka-kutatásokhoz. A tanulmánykötetek – mint a fent megnevezettek is – a Bécs-közeli Klosterneuburgban, az Augustinus-Stiftung refektóriumában általában kétévenként rendezett konferenciák anyagát teszik közzé. (A sorozat 7. kötete, amelynek címe *Das Phänomen Kafka*, még nem jutott el hozzánk.)

Az ötödik kötet anyaga és módszertani megfontolásai felettébb izgalmasak, hiszen maga az eszmecsere 1991-ben, azaz kevéssel a kelet- és közép-európai történelmi fordulat kezdetei idején zajlott, s ez a körülmény teszi érthetővé mind a téma irodalmon túlmutató hangsúlyait, mind azt a szenvedélyes, érzelmileg fűtött hangnemet, amely a legtöbb (és a legszínvonalasabb!) közleményt jellemzi.

A konferencia teljes anyaga – kimondatlanul is – súlyos bizonyítéka irodalom és valóság, művészet és történelem oly gyakran kétségbevit szoros kapcsolatának. Itt azonban nyilvánvalóan egy kiélezett témáról és határhelyzetről lévén szó, elfogadhatónak tetszik egész régiók szellemiségének és emberi sorsok közvetlenségének átáramoltatása az immanens érvényű irodalmiságon.

Érthető módon a cseh szerzők megnyilatkozásai uralták a konferenciát és adták meg a kötet vezérszólamát. Az egykor Kassáról elszármazott majd angliai emigrációba kényszerült Eduard Goldstücker, valamint a jeles germanista Kurt Krolop, a színháztörténész Jiří Munzar, a szintén méltatlanul üldözött Ludvík Václávek mellett a fiatalabb filológus generációt képviselő Jiří Stromšík éppen úgy személyes ismerőse a magyarországi irodalmárok idősebb nemzedéke közül többeknek, mint az ukrán Dmitrij Zatonszkij, aki elsőként írt könyvet 1965-ben a Szovjetunióban Kafkáról, igaz a címben a modernizmus is szerepelt, (ez a mű 1967-ben magyarul is megjelent). Jellemző az idők változására, hogy egy erősen átdolgozott moszkvai kiadásra is sor kerülhetett, bár igazán autentikusnak vállalt vélekedését Zatonszkij 1976-ban tette közzé *A németnyelvű irodalom története* ötödik kötetében. Az orosz Mihail Rudnickij mellett recepciótörténeti tanulmányokkal szerepel a bolgár Penka Angelova, a lengyel Stefan Kaszyński, a szerbhorvát (!) Mirko Krivokapić és szellemes filozófia- és eszmetörténeti parallelitásokat felvonultató esszéjével a magyar Kiss Endre.

A klosterneuburgi szimpózium központi témája, állandó vonatkozási pontja (a recepciótörténeti vonulat mellett) az 1963. május 27-28-án zajlott, híressé vált *liblicei konferencia* volt, amely felfogástól függően – a szovjet és keletnémet kultúrpolitika számára az 1968-hoz vezető „ellenforradalom” előkészületeit jelképezte, a „reális szocializmussal” szembeni alternatívát képviselő értelmiségiek számára pedig a monolit szovjet idológiára mért legérzékenyebb csapást a magyar 1956 után. Miként Václávek írja: „Liblicében a művészet dezideologizálásáról volt szó, a művész és képzelőereje autonómiájáról, arról, hogy az általános emberi értékeket és problémákat

kioldják az osztályszerűséggé klasszifikált látásmódból, és fölrendeljük ezeket az értékeket egy elembertelenedett ideológiának és a vulgáris, bornírt politikai erőszaknak.”

Főleg Goldstücker, Stromšik és Václávek elemzéseiből válik világossá, ami annak idején talán még a konferencia résztvevői számára sem volt ennyire evidens, hogy ti. az 1956-1960-ig szinte valamennyi volt szocialista országban tabunak számító Kafka műve a „szocialista realizmus” doktrínájával diametriálisan szembenálló jelenség, hiszen azt az elidegenedést fejezte ki, amely a szovjet és népi demokratikus társadalmakban élő ember kimondani sem merészelt alapélménye volt. Amíg a kommunista kultúrpolitika a formalizmus, a modernizmus, a dekadencia és a pesszimizmus ellen küzdött, azaz számára az irodalom és a művészet a tudatmanipuláció eszközévé vált, addig Kafka életműve hatályon kívül helyezte a kauzalitást, a káoszban és bizonytalanságban tenyésző egzisztenciális félelmet fejezte ki, a politikai bürokrácia által megerősített egyéniség felismerését, hogy az anonim hatalommal szemben csak elveszítheti perét, hiszen féreggé, rovarrá nyomorították.

A karkai mű kisugárzása hatalmas romboló erőt fejtett ki, veszélyessé vált a totalitárius rendszerek számára, amelyek természetesen felismerték ezt a fenyegetést, s miután nem tudták megakadályozni a művek szórványos megjelenését, megkísérelték azt „bekebelezni”; volt, aki egyenesen a szocializmus szövetségeseinek minősítette Kafkát, mint pl. Georgi Kunyicin, Szuszlov volt helyettese, annak hangsúlyozásával, hogy Kafka *a kapitalizmus világát* ábrázolta, sőt az annak csontjaiban rejlő szélsőjobb veszélyt is previzionálta. Mások úgy vélték, Kafkát úgysem értik a tömegek, ezért kiadása veszélytelen. A lengyel és szovjet pártkörök pedig a „világcionizmus összeesküvése” vádjával igyekeztek egyidőben hatástalanítani Kafkát, akit kétségtelenül Nyugaton is a kibontakozó hidegháborúval egyidőben kezdtek felfedezni és használtak fel bizonyos körök a szovjet ideológia ellenében s ez csak fokozta a keleti térfélen az allergikus ellenérzéseket.

Érdekes vonása a „későn született” generáció véleményének (főleg Václáveknél és Stromšíknál látjuk ezt), hogy ők 1991-ből visszatekintve úgy gondolják: a liblicei konferencia „élharcosai”, Roger Garaudy, az FKP KB tagja, a parttalan realizmus elméletének képviselője, Ernst Fischer, az Osztrák KP KB tagja, a párt vezető ideológusa, maga Eduard Goldstücker, a prágai Károly-egyetem tanára, a konferencia szervezője tulajdonképpen nem is intencionálták még 1963-ban a szocialista rendszer „leépítését”, sokkal inkább humanizálását, a nevezetes *détente*, *a koegzisztencia* gyakorlatát támogatták Kafka életműve hatásának „felszabadításával”, ők éppen az „emberarcú szocializmus” teóriáját készítették elő, miközben a hivatalos helyek éppen bennük látták a rendszer-bomlasztó *revizionizmus* fő elmélet-alkotóit. Az „úttörők” eme késői szigorú megítélése bizonyos értelemben a későbbi ún. „reformkommunisták” rendszerlebontó eszmei tevékenysége szerepének jelentéktelenné minősítését előlegezte meg.

A klosterneuburgi konferencia esetenként militáns hangvétellel előadott szerteágazó anyagának legfeljebb egyetlen hiányosságát észlelhetjük. E probléma éppen csak felsejlik Zatonszkij és a beidézett Oto Bihalji-Merin eszmélkedésében, de még Stromšíknál is inverzív módon egy adott pillanatban, midőn meghökkenve leereszti vívókardját az általa itt kivégzett marxista létszemlélet lehetséges részérvényei előtt, de sajátos módon az oly szenvedélyes Václávek kötetzáró írásának végzavában i:s találkozunk e gonddal. Ez pedig az a megfontolás, hogy miután az apolitikus Kafka szellemisége nagymértékben hozzájárult a kommunista rendszer lerombolásához, vajon milyen mentális szerepe van e művészetnek abban a „disciplina constituta rediviva”-ban, amelynek fejletlenebb korszakában teljesebben ki végül is egykor a karkai mű

esztétikai és eszmei teljessége? Lehetséges, hogy e rendkívüli aktuális kérdéskör megvizsgálását majd egy legközelebbi szimpózium napirendjére tűzi a Franz Kafka-Gesellschaft.

+

A sorozat hatodik kötete ugyan nem látszik beteljesíteni ezt az igényt, viszont jelentékeny mértékű elmozdulás figyelhető meg az ideologikumtól kifejezetten a filológiai stúdiumok felé. A megelőző szimpózium utóregzésként fogható fel még a bolgár Emília Sztajcseva referátuma a bulgáriai „Kafka-élmény”-ről, valamint Jevgenyija Kaceva megrendítő beszámolója arról: miképpen küzdött fordítóként és szerkesztőként huszonöt éven át Kafka orosz megjelenéseiért. Eduard Goldstücker, egyedülként még a régi gárdából, szintén nem Liblice emlékét idézte ezúttal, hanem *A per* hőse, Josef K. bűne mibenlétét kísérelte meg meghatározni.

Ez az *Auftakt* azért érdemel figyelmet, mivel a korábbi meglehetősen általános vélekedés szerint Josef K. tulajdonképpen büntelen. Walter H. Sokéi, az expresszionizmus neves amerikai monográfusa kiterjeszti a „bűnösséget” a *Kastély* alatti falu lakosaira is, a „gyáván lapuló népségre” amely ha tehetné, szívesen átvinné a nemes-ség szerepkörét. Sokéi egy a szakirodalomban alig szereplő parabolát von be a tárgyalásba, amelynek a „mondanivalója” teljesen szokatlan Kafkánál: az aktív védekezés, a lázadás mozzanatát fejezi ki, azt a jellemvonást, amelynek hiányát, e hiány gyötrő tudását véli a szerző a Kafka-hősök büntudatát gerjesztő elemnek. (*A törvények kérdéséhez*).

Lényegében ezt a témát járja körül Jiří Stromšík is, kimutatván, hogy a népábrázolás itt sem nem romantikus, sem szociálisan nem színezett, a „nép” erkölce az uralkodók erkölce. Stromšík inkább Kafka elbeszélői stratégiája szuggesztivitásának titkát óhajtja megfejteni, s ezt a titkot a centrum és a periféria ábrázolása feszültségében találja meg. A periféria mindig minuciózus részletességgel kidolgozott, a középpont pedig „üres”, lényegnélküli, arcnélküli, kísérteties. Filozófiailag ez az attitűd a transzcendencia nélküli létezés fogalmazza meg, azaz a létezés értelmével szembeni kételyt. Kafka – véli Stromšík – nem tudott törvényt ülni a perben, ez a magyarázata a regény (tulajdonképpen valamennyi Kafka-regény) torzó voltának. Az egykori-korabeli osztrák büntetőjog tükrében vizsgálja J. M. Häussling a jogvégzett Kafka „pervezetési” eljárását, s azt – mi sem természetesebb – szakszerűtlennek találja, lévén, hogy Kafka nem szakkönyvet írt egy peresetről, hanem éppen-hogy – egy regényt.

Kurt Krolop, a prágai Károly-egyetem germanisztikai tanszékvezetője előadása (tanulmánya) közelebb viszi az olvasót a szimpózium gerincét alkotó elemzésekhez. O Kafka Dosztojevszkij-élményéről számol be. Kiindulópontja Kafka egy naplóbejegyzése 1913-ból, amely szerint „most megtaláltam D-nél azt a helyet, amely az én szerencsétlenségemre emlékeztet.” Ez a hely a *Karamazov testvérek* ama passzusa, ahol Iván Karamazovnak megjelenik az ördög. (Azonos ez a hely azzal a milieu-vel, amely majd Thomas Mann *Doktor Faustus*-ában is feltűnik). Ez a kénkőszagú lény az emberi lélekben lakozik; további tanulmányok azt kutatják: hogy került egyáltalán oda? Ez a pokolfia szítja mindenesetre az önvádat, az önelítélést, leleplezést, az elátkozást, a büntudatot és a büntetés utáni sóvárgást.

Hans H. Hiebel *A per*-ben, Jürgen Bóm *Az ítélet* című novellában, Alfréd Doppler pedig a *Levél apámhoz* című híres álepisztolában vizsgálja a mardosó lelkiismeret genealógiáját. Hiebel Martin Buberre hivatkozva a kafkai bűn és a büntudat

kiszakíthatatlan gyökereit *ontikus* eredetűnek tartja, az egzisztenciális bűn körébe utalja, ez az oka, hogy nem a Törvény, a bíróság kezdeményezésére üldözik végülis Josef K.-t, hanem az ő eredendő bűne vonja magához az ítélkező törvényhelyet. S ez a szívósan tenyésző Bűn, amely a büntudat mezébe öltözött, levethetetlen Nessus-ing, Derrida szerint a *differance*, az elodázás, a folyamatos menekülés leple, amelyet csak a feltétlen feloldozó – a halál szakít ketté. Jírigen Böm *Az ítélet* mesteri elemzésével bizonyítja a homályban lappangó bűnök hirtelen kirobbanásának poétikai indokoltságát, a fiához szívélyes atya váratlan prófétai felhorgadását és gyermeke halálra ítéletét.

Nyilvánvalóan szerepet játszik mindebben a Kafka által jól ismert freudi „apa-fiú konfliktus”, az Odiusz-komplexus sugallata, amely áthatotta az egész expresszionista irodalmat. (Kafka ennek az irányzatnak a folyóirataiban kezdett publikálni!) Alfréd Doppler, a neves innsbrucki professzor a *Brief an den Vater* minuciózus „dekonstruálásával” világítja be ugyanezt a „forráshelyet”. A fizikailag gyenge és hiperérzékeny fiú állandó rettegésben élt robosztus és rabiátus atyja dühkitörései miatt, a folyamatos megaláztatások, a szégyen, a gyalázat, a büntudat, a tárgyaltalan szorongás rémületét ültették el a lelkében, s ennek szülötte lett aztán *Az átváltozás* féreggé vált hőse, Gregor Samsa.

S ezen a ponton érkezünk el ahhoz a szellemi hagyományhoz, amely az antropológiai indíttatásokon túli övezeteket nyitja meg Kafka számára, ez pedig elsősorban a zsidó teológia „bűn és bűnhődés” dogmája kialakulásának évezredes fejlődéstörténete, itt persze dióhéjban, K.E. Grözinger előadásában. A kelet-európai khassidizmus szintén ontológiai eredetűnek tartja a bűnt és a büntudatot; a kabbala misztikája szerint nincs büntelen teremtmény; az isteni Törvényhely tagadása maga a legsötétebb bűn. Josef K.-t nem elsősorban feltétlenül meglévő bűnei, hanem *büntudata* kínozták szégyenletes haláláig. A Talmud szerint az emberi vétek, az eredendő bűn, a vád soha nyugalmat nem találó angyalává változik. Nem véletlen, hogy Kafka *A pert* éppen a Jóm Kippur, azaz az év fordulóján szokásos isteni Törvénykezés idején kezdte írni, a mély büntudat engeszteléséért esedező pillanatában.

De még a zsidó misztika sem ad teljes képet Kafka szellemi gyökereiről. Már erre utal Ludvík E. Václávek közleménye is, amely Szent Vencel fejedelmet, a nemzeti hőst és a hit bajnokát drámai hőssé formáló Kafkának a kereszténység eszmekörei iránti vonzalmáról tudósít. (A mű létezése egyébként csak egy szentszéki folyóirat tudósításából ismert, holléte ismeretlen.) Hans Anton Drews viszont mélyenszántó tanulmányt szentel a keresztény teológiában megjelenő „bűn”-problematikának, amelyet a Krisztus utáni felbukkanásától egészen Kafkáig vezet fel. A tanulmány egyúttal a zsidó-keresztény szellemiség mély parallelitásairól tudósít. Ha Kafka kilépni szándékozott volna a zsidó misztika bűnről és bűnösségről tudósító tanai szorításából, (egy Felice Bauerhez írt levele tanúskodik erről), akkor a keresztény hitvilág vont köréje szoros kört. A keresztény Nyugat bűnfogalmának története azonos a szentágostoni tanok hatástörténetével. Mint ismeretes, az ágostoni tételek legradikálisabb újrafelfedezése Luther reformációjában valósul meg. A nagy reformátor az embert kényszerítő ösztönök célját az istenné válás istenkísértő vágyában látta, ezáltal lesz az ember – úgymond – „sajátmaga ördöge és leggonoszabb ellensége”. Az eredendő bűn e hit szerint örökletes bűn, szorításából nincs mód szabadulni. Kierkegaard, aki továbbvitte a hagyományt, a bűnt és az eredendő bűnt a Félelem fogalmában egyesíti. Nietzsche igehirdetése „a meghalt istenről” nem oldotta fel az ember szorongásait. Már a középkori eclaunumi Juliánus meghirdette: „Az ember magára maradt”, (s ezzel megelőlegezte a 20. századi egzisztencializmus tételeit.) Kafka mindezeket az előzményeket jól ismerte, főleg Kierkegaard tanait szívta magába. Megrendítő egy 1916-os naplóbejegyzése a *Kyrie eleison*ról: „Könyörülj rajtam Uram, bűnös vagyok lényem legkisebb szögletéig, kérlek, ne taszíts engem az

elkárhozottakhoz!” Mindehhez járult Kafka olvasmányai közt Freud *Mózes, a férfiú* című műve, amely egy egyháztudor szerint „Szent Pál és Ágoston óta az eredendő bűn legradikálisabb hirdetése.” Drews szuggesztív előadását Hegel vallásfilozófiai előadásából vett idézettel zárja: „A bűnbeesés tana csupán szendergett a zsidó nép tudatában, igazi jelentőségére azonban a keresztény tanokban emelkedett.”

Mint talán érzékeltetni tudtuk, az 1993. évi klosterneuburg-kierlingi Kafka-szimpozium igazi tudományos eredményekre jutott, kioldotta a témát egy megelőző időszak közvetlenül ideológiai övezeteiből, de annál hitelesebben bizonyította azokat az évezredes vallásos tradíciókban testet öltött *hatalmi konstruktumokat*, amelyekkel Kafka hősei küzdöttek, és amelyek összetörték őket.

(*Helikon*, 1998. 1-2. sz.)

Az író és a hatalom

Primocskina könyve (*N. N. Primocskina: Az író és a hatalom*. Moszkva, 1999) csak látszólag tartozik az „újra olvasva” típusú kiadványok sorába. A hazai térfelünkön hovatovább megszokott „másképp olvasástól” eltérően nem valamely elkülönülő ideológiával színezett szemüveggel kutatta át a szerző a XX. század orosz irodalmának tengernyi dokumentumát (levelezések, naplók, inedit kéziratok stb.), hanem a töménytelen mennyiségű, hangyaszorgalommal feldolgozott archivális anyag mérlegre tételével vázolt fel egy meggyőzően objektívebb, hiteles olvasatot. A mű középpontjában Gorkij áll, mindazoknak a szerteágazó összefüggéseknek a gyújtópontjában, amelyek részben reprezentálják az érintett írók portréját is. Gorkij sok és súlyos ellentmondással terhelt életműve és bonyolult képletéi személyisége minden – mostanában bekövetkezett – változás közepette és ellenére az elmúlt század első harmadának megkeni lehetetlen figurája marad, olyan vonatkozási „pont”, ahonnan sok minden belátható.

A vizsgált korszak megvallatásához adekvát módszernek tetszett az egykor volt séma követése: Gorkij viszonya a parasztírók, a proletárirodalom, és a „poputcsikok”, azaz a polgári útítársak, élesebben fogalmazva: a belső emigráció köreihez. Mindjárt az első fejezetben szétfoszlik egy hiedelem: Gorkij „népszerűtete”, az „orosz népi lélek” felmagasztalásának kliséje az írói világlátásban. A forradalmi periódusban keletkezett két nagy tanulmány (amelyekbe több más ekkori írás, szépirodalmi művei tanulságai is beszüremlenek) cáfolja ezt az utólag kitalált és az írói portréra ráerőltetett eszmei-esztétikai formulát. Az 1917-18-ban keletkezett *Korszerűtlen gondolatok* című cikksorozatában a bolsevik forradalommal „számol el”, a véres terrorral, a rablásokkal, az általános pusztulás és éhínség okozóival. Az 1922-re kidolgozott *Az orosz parasztságról* már messzebbre menő következtetéseket von le: az Oroszországot ért szerencsétlenségért a muzsik anarchiát vádolja: „Az orosz forradalom kegyetlen formáit én kizárólag az orosz népi tömegek kegyetlenségével magyarázom – írja – és nem az intelligencia egy csoportjának tulajdonítom”. Az orosz forradalom lényegi vonását – nyilván vitathatóan – a kultúrátlan muzsikvilág tengere és a város, a munkásosztály összeecsapásában látta. Az „új gazdasági politikában” (a NEP-ben) is veszélyt érzett, a muzsik mohóság elszabadulását. Sajátos természetlátása is a falusi világ végtelen térségei iránti ellenszenvéből származik: a természetben káoszt látott,

amelyben az ember, a négy lábú vadállat két lábra állt. (Gorkij életrajzírói megemlítik: gyermekkorában az ellenséges muzsikok rágyújtották a családra a szülői házat; ez a rémületes emlék sohasem mosódott ki az író idegeiből.) A természetitől, a parasztitól való idegenkedés vitte a meggyőződés felé, hogy ennek az amorf világnak a felszámolását, átalakítását csakis a városi proletariátustól lehet várni. Innen már csak egy lépés volt, – a véres terrortól való minden viszolygása ellenére – a bolsevik hatalom elismerése. És – éles kontrasztként – a forrongó országból való menekülés, előbb Berlinbe, majd Caprira, Sorrentoba.

A muzsik „őselem” keltette félelme lehetett az oka, amiért nem becsülte Nyeverovot, Szejfullinát, Kljujevet, Klicskovot és lényegében Jeszenyint sem, akit a szalonok pozőrjének tartott. A nosztalgiát, a népi misztikumot féltte bennük; ő a parasztot, mint irodalmi figurát olyannak óhajtotta láttatni, mint Tyihon Vjalovot, aki a Lelkiismeret, a Végzet démona, a Megtorlás ügyvivője az *Artmanovokban*. Csukovszkij 1924-ben *Gorkij két lelkéről* írt könyvet. Az ő naplójából tudjuk, hogy Gorkij Klicskovot megdicsérte egy hozzá írt levelében, egy másikban, amelyet Buharinnak írt, lesújtóan nyilatkozott a költőről. (Gondolhatnánk: talán egyszerű emberi gyengeségről van szó.) Jeszenyin öngyilkosságát 1925-ben törvényszerűnek vélte, a „jeszenyinisták” likvidálását 1937-38-ban már nem érte (nem élte) meg. A harmincas évek elején fellépő neonarodnyik költőket (pl. Pavel Vasziljevet) fasiszta érzülettel vádolja, Jeszenyin huligán követőit látta bennük. A pártsajtó széles körben terjesztette szerencsétlen vélelmét, miszerint „a huligánságtól a faszizmusig rövidebb az út, mint a veréb csőre.” A harmincas évek közepére – írásaiból kitetszően – nagymértékben megrendült ítélőképessége, pozitív megnyilatkozásai szándékait is hermetikusan elzárta a köréje telepített „biztonsági őrizet”, amelyet titkára, P. P. Krjucskov, az NKVD munkatársa irányított. Így történt például, hogy a Gorkij által egykor meggondolatlanul megvádolt fiatal költőt, Pavel Vasziljevet sem menthette meg a későn nyújtott segítő kéz, Vasziljevet 1937. június 15-én a Legfelsőbb Bíróság katonai kollégiuma halálra ítélte és még aznap kivégezték. De ugyanakkor becsülte és támogatta Gorkij pl. Iván Volnovot, aki a kolhozparasztság kálváriájának krónikása volt, s még 1931-ben tragikus véget ért. (E két nevet kiragadott példaként említjük tucatnyi más parasztíró közül, akikről Gorkij elítélően, avagy – szeszélyes módon – kedvezően nyilatkozott.)

Egy másik szellemi szféra nyílt meg Gorkij számára a *proletárirókhöz* fűződő viszonyában. Az író indulása idején, az 1890-es években futótűzként terjedt a marxizmus az értelmiség és a munkások soraiban. Az első orosz forradalom bukása azonban lefékezte, szétzilálta ezt a hullámot. Gorkij Bogdanovval, Lunacsarszkijjal együtt évekig az „istenépítők” mozgalmához csatlakozott. S mégis – Gorkij írói pályájának nem egyetlen rejtélyeként – ekkor születik meg a romantikus fázisból kiemelkedő mű, *Az anya*, amely már a maga korában a legellentétebb megítéléseket váltotta ki. Biok gyenge, lapos műnek tartotta, Bogdanov a rajongó vallásos szocializmus ideológiáját olvasta ki belőle, Plehanov, és Vorovszkij publicisztikának minősítették, Lenin a proletár művészet mintájának vélte, a későbbiekben a szocialista realizmus kánonjává vált. Gorkij maga 1924-ben a legkevésbé sikerült művei közé sorolta. Az 1917-es forradalom előtt írt más műveivel egyáltalán nem törekedett arra, hogy kivívja a „proletáriró” rangját, annak ellenére, hogy a háború idején két antológiában is (1914, 1917) portálta a munkásosztály soraiból kiemelkedő költői tehetségeket. Gorkij a proletáriródalom megteremtését nem a kétkezi munkásoktól várta, hanem a munkásosztály soraiból kinőtt intellektuellektől. A valóságos proletáriródalom Oroszországban Szerafimoviccsal, Gyemján Bednijel kezdődött. A prolektult laboratóriumai, a *Kuznyica*, az *Oktjabrj*, a *Na posztu*, s végül a *Na lityeraturnom posztu* című folyóirat körül szerveződött a proletáriródalom, résztvevői kevésbé munkások, sokkal számosabban kispolgárok voltak. A forradalom történései

nyomán Gorkij vélelme a proletárirókról lényegesen megváltozott. Ennek oka a forradalomhoz fűződő illúzióinak összeomlása volt. Gorkij a proletkult szervezeteiben az orosz kultúra lerombolásának eszközeit látta, mivel agresszíven hagyományellenesek voltak; Lenin viszont egy antibolsevista párt létrejöttétől félt az autonóm szervezetek törekvéseit elemezve. A proletkult-szervezetek elleni fellépés ugyanakkor megteremtette a párt és államhatalmi szervek adminisztratív beavatkozásának baljós tradícióját az orosz kultúrszférában.

Gorkij – aki a húszas években a modern nyugat-európai művészeti kezdemények iránt fogékonyan – lebecsülte a proletáriródalom teoretikusainak színvonalatlan „elméletieskedését”, hovatovább a RAPP (az Orosz Proletárirók Szövetsége) támadásainak fő céltáblájává vált. Helyzete sajátos volt: Sorrentóban lényegében emigrációban élt, ugyanakkor a berlini *Beszeda* (kb. Eszmecsere) című folyóiratot, a hazai, pétervári *Világirodalom* című lapot szerkesztette, az azonos nevű kiadót irányította. Voronszkijjal indította el – még Lenin támogatásával – a forradalom utáni első „vastag” folyóiratot, a *Krasznaja novjt*, amely a poputcsikok (az útitársak) fő alkotói műhelye lett. Nem csodálható, ha a proletáriródlmi orgánmok, főleg a szibériaiak „álarcos ellenforradalmárnak” nevezték Gorkijt, Furmanov, Gladkov, akiket kezdetben becsült, elhidegültek tőle, az utóbbi a *Klim Szamgint* kétértelmű műnek, a forradalmi eszmék elárulásának minősítette. A RAPP – mint ismeretes – a párt osztálypolitikája megvalósítója volt az irodalmi életben, tevékenységét közvetlenül a Központi Bizottság sajtóosztálya irányította. Áldatlan működése egyik „eredménye” Majakovszkij halálba hajszolása volt. (Primocskina könyvének érzékeny hiányossága, hogy – terjedelmi okokra hivatkozva – lemondott Gorkij és Majakovszkij viszonyának bemutatásáról.) Ugyanakkor Gorkij a bolsevik párt vezetőivel, Leninnel, Buharinnal, majd Sztálinnal állt levelezésben, eszmét cserélt velük, számtalan üldözött, bebörtönzött író mentett ki a GPU, az NKVD börtöneiből. Nyilvánosan tiltakozott eszer (szociál-forradalmár) politikusok kivégzése, Tyihon pátriárka meghurcolása ellen. „Sohasem azonosulhatok olyan emberekkel, akik egy osztály pszichológiáját egy kaszt pszichológiájává torzítják” – írta.

A legfelső pártvezetéshez fűződő kapcsolatai révén megengedhette magának, hogy 1929 végén ingerült levelet írjon Sztálinnak, amelyben élesen elítélte a párt, a forradalom eltorzulását, s hogy a mindent megszálló bürokrata csinovnyikok kiszorítják a régi, „lenini gárdát” a hatalomból. Láthatóan nem érzekelte, hogy éppen ez a hivatalos pártvonal, vélhetően nem ismerte ki magát a diktatúra fortélyáiban. Ez adhat magyarázatot arra is, hogy a proletáriródlmi szervezeteket feloszlató 1932. április 24-i párthatározat után éppen ő, a RAPP támadásainak célpontja, veszi védelmébe az egyébként valóban tehetséges Averbachot és társait, akik végül is áldozataivá váltak a korábban oly hűen szolgált párturalmat az egész szovjet irodalomra kiterjesztő „kulturpolitikának”. (Sztálin a Gorkij moszkvai lakásába összehívott írói tanácskozáson nevezte a házigazdát „igazi proletárirónak”, aki aztán évtizedeken át ezzel az epiteton ornansszal szerepel a szovjet irodalomtörténetekben.) A GPU főnök, a „hóhér” Jagoda 1937-es letartóztatása során azt vallotta, hogy „rappista” ügynökeit ő hozta kontaktusba Gorkijjal. Ezt annál inkább megtehetette, mivel Averbach nővére Gorkij földije, Jagoda felesége volt; Jagoda anyja pedig nővére volt a Szverdlov-testvéreknek, akik közül az egyiket Gorkij adoptálta. E viszonylatokba belegabalyodott Gorkij utolsó éveinek megannyi súlyos ellentmondása válik ily módon, ha nem is felfejthetővé, de értelmezhetőbbé. Az 1934-es írókongresszuson a nyugati „dekadens” irodalmat mélyen elítélő beszédet mondott Gorkij; egyidejűleg azonban fellépett az írószövetség vezetését megszálló olyan karrierista akarnokok ellen, mint Fagyejev, aki mögött pedig ott állt Jugyin, és Mehlisz, a Pravda főszerkesztője. Az ellentétek odáig fokozódtak, hogy nem kívánta vállalni az írószövetség elnöki tisztét. Cikkeit már nem közölte a Pravda, az

Izvesztyija, fokozatosan elfogyott körülötte a levegő.

Külön fejezet Gorkij szerepének teljesebb (és valóságosabb) megismeréséhez viszonya az ún. „útitársak”-hoz. Annál fontosabb e kapcsolatok felfejtése, mivel Blok, Bjelij, Hlebnyikov, Ivanov, Remizov, Szologub, Merezkovszkij, Bunyin, Zamjatyin, Pilnyak, Bulgakov munkásságát esetenként részben vagy egészben egyszerűen elhallgatta a szovjet irodalomtörténet-írás. Érthető, hogy ily módon Gorkijjal való eszmei korrespondenciájuk is homályban maradt, így mindkét fél szellemi portréja töredékessé vált. (Hely hiányában maga Primocskina is csupán néhány író vonatkozásában tudja e kapcsolatokat bemutatni.) Gorkij – annak ellenére, hogy nem kedvelte a századelő „dekadenciáját”, az ÉN hipertrofiája „modernista” szélsőségeit –, élénk figyelemmel kísérte a fin de siècle övezeteiből érkező író társait és önként vállalt emigrációja idején rendszeresen közölte őket a berlini *Beszeda* hasábjain. Írásaik stílusa, világlátása saját munkásságára is hatott, a húszas évek első felében írt tucatnyi elbeszélésébe egyre intenzívebben szűrődött be a szürrealisztikus hallucináció, az értelmét vesztett világ leképzésének adekvát módszere. (Jellegzetes példája ennek az *Égszínkék élet* című elbeszélés, amelynek motívumkészletét a szimbolistákon, Biokon, Maeterlincken át akár Novalisig lehet visszakövetni.) A forradalom eltorzulása felett érzett megrendülése ezen a jelenkori „útitársi” közegen át keresett utat a *Klim Szarugin*-ban megjelenített bonyolult létértelmezése felé. Ugyanakkor az „útitársak”-hoz való viszonya is allergikus ingadozásokat mutat. Ebben gyakran banális mozzanatok, Gorkij érületi sérülékenysége is szerepet játszhattak. Zamjatyint pl. kétszer is kihozta a börtönből, Pilnyak és Zamjatyin kézíratait visszaszerezte a „szervek”-től, de elég volt egy ildomtalan megjegyzés a Gorkijhoz akkor közelálló titkárnőjére, M. I. Budbergre, vagy egy ironikus célzás arra, hogy Gorkij „beleszeretett” Biokba, és a kezdeti szimpátia ellenszenvvé változott, amely a művek eszmei-esztétikai értékelésére is kihatott. Például Zamjatyin műveiben – aki képzettségét tekintve hajóépítő mérnök volt – Gorkij az „entrópia és az energia” rögeszméje (?) hipertrofikus, mechanikus működését kifogásolta; Zamjatyin viszont egy Gorkijról szóló előadásában az „anarchizmus és marxizmus” természetellenes szimbiózisát konstataálta. Mindamelllett Gorkij éveken át szívós (noha hiábavaló) küzdelmet folytatott Zamjatyin *Attila, isten ostora* című drámája bemutatásáért; de végül is ő érte el, hogy az író kiengedjék az unióból. Pilnyak *Meztelen évek* című korszakos művét ő segítette megjelenéshez, ő ajánlotta be az író Voronszkij folyóiratába is. És mégis: Gorkij egy idő után úgy érezte, Pilnyak egy új generáció élére került, olyan nemzedékére, amely már nem az ő kezdeményeit folytatja. A fiatalok saját kiadót terveztek, ennek nem élére, hanem csupán részvételére kérték fel, ezért térjen – úgymond – vissza Oroszországba? Mindez elég volt az elhidegüléshez. Gorkij a fiatalok műveit ezután élesebben, gyakran elutasítóan (és nem mindig igazságosan) elemezte. Pilnyak *Vörös fa* című műve a berlini Petropolis kiadónál jelent meg, s amikor a RAPP ösztüzet zúdított a szerzőre, sőt Bulgakovra, Platonovra és Zoscenkóra is, csak Gorkij léphetett fel védelmükre, és ezt meg is tette 1929. szeptember 15-én az *Izvesztyija* hasábjain megjelent *Az energiák tékozlása* című cikkében. E cikk beígért folytatását azonban már nem közölte le az *Izvesztyija*, sőt ezután indult be a szibériai rappisták támadássorozata Gorkij ellen. E valóságos .hajtóvadászatnak (travlja) viszont Sztálin energikus beavatkozása vetett véget. (Alig pár év múlva a Pilnyak körül újra fellángoló viták során Sztálin személyes levélben biztosította megbecsüléséről az író, ennek ellenére két héttel később letartóztatták és kivégezték Pilnyakot, a *Vörös fa* és a *Fogyó hold* ellenforradalmárnak minősített íróját.) Ilyen bonyolultak voltak a kor politikai és irodalmi viszonyai; örök rejtély marad: többszöri hazalátogatás után (1928-tól szinte évente), végül is miért tért vissza Gorkij végérvényesen 1932-ben Itáliából.

Közvetlenül Sztálinnál érte el, hogy az 1934-es írókongresszuson Jelena Uszijevis

helyett Buharin tartsa a fő referátumot a szovjet líráról, az a Buharin, aki csak egy évvel élte túl ajánlóját. A monográfia szerzője szerint: „Műveiben egyre inkább átsejlik az a gondolat, hogy a világ rosszul, abszurd módon van megkonstruálva, nem az ész erői, hanem a gonosz, az ármány igazgatják, amelyek csúfot üznek az eleven kísérleti anyagból, az emberből.” Primocskina úgy véli: ez a világlátás kapcsolta össze időlegesen Gorkijt Bulgakovval. A Sorrentóban tartózkodó Gorkij Jekatyerina Plavnovna Peskovát „mozgósítja” Bulgakov elkobzott kézíratai visszaszerzésére a GPU-tól, ez a Moszkvában élő feleségnek (nem tudni: milyen minőségben?) sikerül is. Sztálin a dokumentáció szerint tizenötször (!) tekintette meg a Művész Színházban a *Turbinák napjait*, de Gorkij minden támogatása ellenére éveken át tartó huzavona után sem engedélyezték a *Menekülés* (Bég) színpadra állítását, mivel – úgymond – szimpátiát kelt a fehér ellenforradalmárok iránt. Bulgakov kiutazási (menekülési) kérelme teljesítésében még maga Gorkij sem tudott segíteni.

De mégis: nem feledhető, hogy ugyanakkor ő írta meg *Ha az ellenség nem adja meg magát, meg kell semmisíteni* című hírhedt cikkét és több hasonlót, s szellemi skizofrénia állapotában vergődve – akarva-akaratlanul – fémjelezte a diktatúra legsötétebb évei felé sodródó rendszer kultúráját. A sorsdöntő 1937-es évet, a fékevesztett terror teljes kibontakozását már nem érte meg, 1936. július 18-án hunyt el. Máig sincs kiderítve: milyen betegségben, milyen körülmények között? Orvosi stáb gondozta, Krjucskov, az NKVD tisztje őrizte a ház nyugalmát.

Gorkij nevére – a Nyugat felé – nagy szüksége volt az apparátusnak, s ő is, minden kiábrándulása ellenére görcsösen ragaszkodott a „viharmadárként” egykor megélt álmaihoz, ez sejtik át utolsó évei „vonalhű” írásain. De a proletárirókkal vívott küzdelmei, az „útitárs” irodalom melletti kiállása és csalódásai meggyorsíthatták fizikai erői felmorzsolódását. Nem vették jó néven, hogy sohasem készült el a Sztálin-biográfiával, amit az érintett türelmetlenül várt tőle. Megingott, sőt tragédiába hanyatlott több magas beosztású pártfogója (Kamenyev, Buharin) sorsa. A távozásban Gorkij elébük sietett.

Primocskina kérlelhetetlen oknyomozása folytán meginog az a tradicionális képzelem, amely szerint Gorkij monolit személyisége „igaz leninistaként” ingadozás nélkül állt volna őrhelyén, a meggyőződéses marxista író pozícióján, aki következetesen végrehajtotta a párt kultúrpolitikáját, s törhetetlen harcosa lett volna a kommunista eszméknek. Minderről szó sem volt. A monográfia minuciózus elemzésekre épülő „diagnosztikája” egyúttal hiteltelenné teszi azt a sok oldalról megnyilvánuló törekvést is, amely Gorkijt egyszerűen „Sztálin udvari költőjének”, a „Gulág és az NKVD énekesének” próbálja beállítani. Az ezerszálú tényanyag szertefoszlata azt a leegyszerűsítő képletet, amely szerint a kor résztvevői vagy csak „hóhérok”, vagy csak „áldozatok” lettek volna. Szélsőséges esetekben igen, a köznapokban azonban a történelem megélőiként résztvevői, azaz akaratlanul is fenntartói, működtetői voltak egy antihumánus társadalmi rendszernek, amelynek elágazásaiban, védettebb szegleteiben többé-kevésbé emberként élhettek. Ez volt a kerete Gorkij életének is, aki – végül is – tragikus áldozata lett annak a rendszernek, amelynek megteremtéséért majd humanizálásáért küzdött – egészen az összeroppanásig.

(*Helikon*, 2003. 3. sz.)

(Maxim Gorkij: *Nyeizdannaja perepiszka... Moszkva, 1998.*)

Oroszország tudományos élete – éppúgy, mint egész társadalma – mély válságban vergődik. De vannak olyan műhelyek, amelyek a szorító körülmények (létszámleépítés, az anyagi erők hiánya, kiadási nehézségek) ellenére szívósan igyekeznek megkapaszkodni és végezni munkájukat, teljesíteni hivatásukat, gyakran hónapok óta fizetés nélkül. Ezek közt is kiemelkedő helyet foglal el a Gorkijról elnevezett moszkvai Világirodalmi Intézet, amelynek patinás (XVIII. századi bojár-kuriális) épületében maga a Gorkij-archívum és múzeum is helyet foglal. Itt dolgozik az a lelkes kollektíva, amely kiterjedt kutatómunkával fésüli át a többé-kevésbé megnyílt orosz archívumok korábban hét pecsét alatt rejtegetett iratait, fel egészen az államelnöki levéltárig, hogy napvilágra hozza a tragikus múltat teljesebben megvilágító egykori dokumentumokat. Egy rendkívül érdekes anyagokat feltáró forrásuk a római Archivio della Fondazione Lelio i Lisli Basso-Issoco.

A jelen kötet Gorkijnak Bogdanovval, Leninnel, Sztálinnal, Zinovjevvel, Kamenyevvel és Korolenkóval folytatott levelezése fennmaradt anyagát közli. Az 1991-es fordulat óta különböző kiadványokban, folyóiratokban elszórtan és tudományos megvilágítás nélkül megjelent már néhány levél ebből a korpuszból, (a teljesség érdekében ezek ezúttal is szerepelnek), a levelek többsége azonban most itt lát először napvilágot. Persze Gorkij talányos emberi-írói arculatának megvilágítását nem csupán levelezése közzététele szolgálja. Újra sohasem publikált régi cikkeinek, feljegyzéseinek, esetenként szépirodalmi alkotásainak nagyon is aktuálissá vált jelenkori publikálása meglepő ismereteket tár fel nemcsak az író pályafutásáról, hanem értelemszerűen a szovjet korszak politikai és kultúrtörténetének lényeges vonásairól, összefüggéseiről, hiszen Gorkij nem volt akárki, hanem ellentmondásos egyéniséggel is a század első harmada orosz irodalmának – Leó Tolsztoj halála után – legkiemelkedőbb személyisége, aki szükségszerűen került közvetlen kapcsolatba a szovjet korszak legprominensebb képviselőivel. Csak a legutóbbi időben megjelent ilyen művek közül megemlíthető a *Gorkij és kora* kétkötetes kiadása 1989-ben, avagy az 1995-ben megjelent *Gorkij Archívum* 15. kötete, és *Az ismeretlen Gorkij* 3. kiadása 1996-ban.

A kötet módszertanilag oly módon épül föl, hogy a munkacsoport vezetője, a közelmúltban viszonylag fiatalon elhunyt Sztaniszlav Zajka általános bevezetőjét az egyes témakörök (levelező partnerek) szerint csoportosított anyagközlés követi. Minden egységet egy vagy több munkatárs dolgozott fel, látott el előszóval, igen részletes és mintaszerűen körültekintő jegyzetapparátussal. Figyelmük nemcsak a küldő és a címzett személyére, szerepére, de e levelekben említett minden történésre, személyre, intézményre, összefüggésre kiterjed, s ha szükséges, még az érintett mozzanatot megvilágító korábbi szakirodalmat is ismertetik. A munkatársaknak az egyes egységekhez fűződő szerzői jogai gondos rögzítése érthető; de ez a megoldás azzal a hátránnyal jár, hogy bizonyos személyekről és eseményekről az információk megisméltődnek, sőt a későbbi közlések esetleg teljesebbek, mint az első előfordulásoknál. Lényegében ez az egyetlen filológiai egyenetlensége a kötetnek, de ezt messzemenően ellensúlyozza az a tényanyag, amelyet a publikált levelek közvetítenek.

Egy rövid recenzió keretében természetesen csak utalni lehet a legfontosabbnak ítélt mozzanatokra. A római Archivum azokat a leveleket őrzi nagy számban, amelyeket Gorkij Bogdanovval váltott az ún. Capri-i időszakban. Ismeretes, hogy Gorkij az 1905-ös forradalom utáni évtizedet politikai és egészségi okokból e tyrrén-tengeri szigeten töltötte; itt létesítette azt a munkásművelődési iskolát, amelyben kiváló előadók

segítségével kívánta kinevelni a jövőre orosz forradalom művelt vezető kádereit. „Rezidenciája” éppúgy középpontja lett az emigráns bolsevik diaszpórának, mint a Genfben, majd később Párizsban kiadott *Proletár* című lap, amelynek szerkesztőbizottsága lényegében a bolsevik párt vezető testületé szerepét is betöltötte. A két centrum kapcsolata nem volt felhőtlen. A Bogdanov-Bazarov-Gorkij-Lunacsarszkij „vonal” az istenkeresők, majd az istenépítők eszmevilágát ápolta, az empirior monizmus filozófiáját vallotta, a kollektívizmus keretein belül is a személyiség jogaiért szállt síkra.

Lenin – mint ismeretes – *Materializmus és empiriokriticizmus* (1908) című művében élesen elutasította ezeket a „bomlasztó” nézeteket. Egyik levelében ezt írja Gorkijnek: „Az istenkeresés annyiban különbözik az istenépítéstől vagy az istenalkotástól avagy az istenteremtéstől, mint a sárga ördög a kék ördögtől...Ha ön feldíszíti az isteneszmét, ezzel feldíszíti a láncokat, amelyek gúzsba kötik a parasztokat.” Gorkij viszont megakadályozta, hogy Lenin könyve Pétervárott a Znányije (Tudás) pártkiadónál jelenjen meg, így azt a Zemo (Mag) kiadó publikálta 1909-ben Moszkvában. Gorkij így ír Bogdanovnak: „Beleolvastam és a sarokba hajítottam a könyvet... hangvétele tiszta huliganizmus...lám, így nevelik az „újtípusú” embert...nem hiszek a marxista szocializmusban, nem hiszek... Lenin – reménytelen ember, gyakorlati tevékenysége még ennél is rosszabb lesz.” Nem csoda, ha Gorkijnek *Az egyéniség lerombolása* című cikkét viszont a *Proletár* nem közölte, s az csak később egy – Bogdanov által szerkesztett – kötetben jelent meg. A feszült viszony ellenére Gorkij 1908. március 17-én azt írja Bogdanovnak: „...szeretem Iljicset, mélyen, őszintén.” Vélhetően az írói schizofrénia kezdeteinél tartunk. Mindenesetre a levelezésnek ez a része még élesebb fényt vet arra a szellemi tájra, ahonnan végül is a lenini bolsevizmus került ki győztesen, s vagy magához kötötte az alternatívákat kereső értelmiségieket (pl. Gorkijt és Lunacsarszkijt), vagy pedig kiszorította őket (egyelőre még csak) a forradalmi mozgalom élvonalából (mint pl. Bogdanovot.)

A következő fejezet kifejezetten Gorkij és Lenin viszonyával foglalkozik. Ez a vitákkal és egyetértéssel telített kapcsolat két évtizedig tartott (1905-től 1924-ig). A főleg 1918-tól megsokasodó levelek lényegében két kérdéskör körül forognak. Az egyik az ún. „Szakértői Bizottság” ügye, a másik az orosz tudósokat az éhhaláltól menteni igyekvő szervezet működésének körülményei. Az előbbinek Gorkij elnöke volt, az utóbbi pétervári szervezetének is elnöke és egyúttal az oroszországi bizottság vezetőségi tagja. A szakértői bizottság azzal foglalkozott, hogy a volt arisztokrácia és a gazdag polgárság elhagyott lakásaiban visszamaradt és államosított műkincseket a palotákat megrohanó proletárok elől kimenekítse, a nemzeti értéknek számító tárgyakat múzeumokba juttassa, a kevésbé értékes alkotásokat pedig külföldi piacokon értékesítse. Gorkijt pl. még Zinaida Hippiusz is azzal vádolta meg, hogy az éhen halt orosz burzsoázia műtárgyaival kereskedett, noha a valóságban az így befolyt összegekkel éppen az éhhalál küszöbére jutott tudósok, művészek százainak életét mentette meg Gorkij. (Mintegy 120000 műkincs ment át az értékelő bizottság kezén). Mindez a korabeli értelmiségellenes hangulat közepette történt, a petrográdi szovjet elnöke, Grigorij Zinovjev és a helyi Cseka túlkapásai, a tömeges letartóztatások viszonyai közt. Gorkij ezekben az ügyekben oroszlánként küzdött, Lenin úgy-ahogy támogatta ugyan, a gyakorlatban mindkét ügyben el kellett buknia a bolsevik bürokrácia ellenséges magatartásán. A levelekből az látszik, hogy Lenin elvi kérdésekben kompromisszum-képtelennek, az egyes emberi sorsok iránt pedig közönyösnek mutatkozott. Mégis sikerült Gorkijnek kieszközölnie, hogy súlyosan beteg tudósokat, művészeket kiengedjenek külföldre; egy Romanov nagyherceget pedig kihozott a börtönből és saját lakásán helyezett el, s e sor nagyon hosszúra nyúlik.

Az írók „egymás közti” levelezésének dokumentumai közül bizonyára az egyik

legmeggrázóbb Gorkijnak Korolenkóval folytatott írásos eszmecsereje. Gorkij Korolenkót tanítójának tartotta, gondolkodásuk nagyon közel állt egymáshoz. Itt publikált levelezésük a forradalom és közvetlen következményei idejére esik, s Korolenkó 1921 végén bekövetkezett haláláig tart. Korolenkót választották „Az éhség elleni oroszországi küzdelem bizottsága” tiszteletbeli elnökévé. Gorkijhoz írt leveleinek tanúbizonysága szerint a mintegy 60 millió embert érintő, s főleg Ukrajnára és a Volga-mentére kiterjedő éhínség alapvető okát nem a természeti csapásokban, az évekig tartó rendkívüli szárazságban látta, hanem a már ekkor elkezdődött „kuláktalanításban”, a mezőgazdasági termelés szétzilálásában, a terrorban. Tapasztalatai szerint a Cseka a köztörvényes bűnözők gyülekezetévé vált, akiktől még a forradalmi mozgalom aktív résztvevői is rettegetek. A súlyosan beteg Korolenkó kezdte, de már Gorkij fejezte be azt a felhívást, amely a Canterbury-i és a New-York-i érsekhez, Masarykhoz, H. G. Wellshez, Blasco Ibanezhez, Anatole France-hoz, E. Sinclairhez, Gerhart Hauptmannhoz adressálva 1921. július 10-én hangzott el segélykiáltásként a nyugati rádiókban. A hatalom e társadalmi mozgalomban is ellenforradalmi veszélyt szimatolt, vezetőit letartóztatták, többeket halálra ítélték, életüket csupán Nansen közbenjárása mentette meg.

A Zinovjevvel bonyolított levelezés a Sztálinnal folytatott konverzáció mellett talán a legérzékletesebben mutatja meg azt a különleges helyzetet, amelyben a folyamatos fenyegetettség közepette tevékenykedő „érinthetetlen” író küzdött az emberi élet megmentéséért, az orosz kultúra védelmezéséért. Gorkijnak Zinovjevvel egyetlen „közös ügye” volt: 1917 októberében mindketten ellenezték a fegyveres felkelést, ezt Gorkij még később is kalandorságnak tartotta. Zinovjev Lenin legmegbízhatóbb „harcostársa” volt; a pétervári szovjet teljhatalmú elnökeként kegyetlenségéről és könyörtelenségéről vált hírhedtté. Gorkijjal kutya-macska barátság kötötte össze. Az író folyamatosan engedményeket próbált kicsikarni tőle az értelmiség javára, Zinovjev viszonzásul a kommunizmust dicsőítő cikkeket préselt ki Gorkijból lapja, a nyugaton is terjesztett *Kommunista Internacionálé* számára. Lényegében a Zinovjevvel kapcsolatos konfliktussorozat vezetett közel évtizedes újabb emigrációjához. Lenin halála után Zinovjev a hatalomra tört, Sztálinnal és Kamenyevvel együtt alkottak blokkot, hogy megakadályozzák Trockij előretörését. Tíz évvel később pedig Zinovjev áll a vésztörvényszék előtt, hogy feleljen Kirov meggyilkolásáért (!), ellenforradalmi összeesküvés vezetéséért. 1935. január 27-én az előzetes letartóztatásból Gorkijhoz írt levele bizonytalannal a bolsevik mozgalom egyik legjellegzetesebb dokumentuma. A vádak sajtószárművéssége, a mardosó önvád, a szenvedély, a halálfélelem szinte extatikus produkciója, amely így fejeződik be: „Alekszej Maximovics, éljen sokáig! Ugyanezt kívánom teljes szívemből Joszif Visszarionovics Sztálinnak! Ma elvisznek innen. Segítsen! Segítsen!” Gorkijnak azonban már nem állt módjában segíteni. Az 1936 augusztusában lezajlott első nagy kirakatper vádlottjainak útja a vesztőhelyre vezetett. (Zinovjev sorsa, ötvözve Buharin végzetével majd Koestler *Sötétség délben* című regénye hőséneke, Rubasovnak a tragédiájában válik pár év múlva irodalommal.)

Az „ellenforradalmi trockista blokk” másik vezetőjéhez (?), Kamenyevhez Gorkijt meghittebb viszony fűzte. Részint együtt dolgoztak a tízes-húszas évek fordulóján az éhezők megsegítésére létrehozott bizottságban, részint – különösen 1930 után, amikor Kamenyev az Akadémiai Kiadó és a Világirodalmi Intézet igazgatója volt – Gorkij messzemenően támaszkodhatott rá számos kiadói terv, könyvsorozat létrehozásában. Kamenyev 1919 nyarán a moszkvai szovjet elnökeként – amikor szinte az egész bolsevik vezetés a frontokon volt – Leninnel kettesben látta el a Kremlből az ország irányítását. Kamenyev azonban inkább intellektuális velleitásokkal rendelkezett; 1928-ban például Gorkijjal, másokkal értelmiségi pártot szerveztek az SZK/b/P ellensúlyozására. Háromszor zárják ki a pártból, később mindannyiszor visszaveszik,

míg aztán 1936-ban elérte a végzete. Gorkij sokat segített Kamenyevnek; Sztálinnál elérte, hogy Kamenyev az Akadémiai Kiadó, Buharin pedig az *Izvesztija* élére kerülhessen, s mindketten előadást tarthassanak az I. Szovjet írókongresszuson. (Gorkij közbenjárására enyhült egyébként a Bulgakov körüli feszült helyzet, Sztálin személyesen is felhívta őt,) négy nappal Majakovszij öngyilkossága után, (s ezt követően Bulgakov segédrendezői álláshoz [!] is jutott.) Gorkijnak Sztálin és az ellenzék kibékítésére tett kísérletei azonban rendre meghiúsultak. 1936-ban aztán vésztojósó dátumok sorakoztak. Június 16-án meghal Gorkij. Augusztusban zajlik a monstre-per, decemberben főbelövik Kamenyevet. Nem sokkal később perbe fogják Lev Levint, a Kreml-kórház és Gorkij orvosát azzal a váddal, hogy helytelenül kezelte Kujbisevet, Gorkijt és fiát, és ezért kivégzik, így egy tanúval megint kevesebb lett.

Miben térhet el ezek után az előzőktől Gorkij és Sztálin viszonya levelezésük tükrében? Az 1929–36 közt kelt mintegy 60 levélből a kötet mindössze 6-ot közöl, az egyetlen redukció, amelynek okáról a szerkesztő nem ad számot. Gorkij felesége visszaemlékezései szerint az író becsülte, de nem szerette Sztálint, akinek legitimációs okokból szüksége volt a világszerte ismert – és elismert – író lojalitására. A körülmények, a történelmi háttér ismeretében bizonyosan csak a pszichológiai tudományok latba vetésével lehetne megvilágítani Gorkijnak Sorrentoból 1931. november 12-én kelt levele indítékait. A levél egyik passzusa: „Az elmúlt nyáron Moszkvában kifejeztem az Ön iránt érzett mély elvtársi szimpátiámat és tisztelem érzését. Engedje meg, hogy ezt megismételjem. Nem udvariasságból, hanem természetes igénytől indítva mondom Önnek, mint elvtársamnak: őszintén tisztellek Téged, Te jó ember vagy és szilárd bolsevik. Nem gyakran merül fel az emberben belső készletelés arra, hogy ezt mondja: Ön jól tudja ezt. Tudom, hogy Önnek nehéz a sorsa. Erősen megszorítom a kezét, kedves Joszif Visszarionovics!”

Gorkij még 1907-ben, az emigrációban ismerkedett meg Sztálinnal, aki később éles kritikában részesítette az írot *Nem hallgathatok* című cikkéért, amelyben Zinovjewel és Kamenyevvel egyetértésben elsietettnek tartotta az illegális KB határozatát az októberi fegyveres felkelésről. Ezzel ez a „csoportosulás” lényegében elárulta a titkos döntést, a kitűzött időpontot. A későbbiekben Gorkij akarva-akaratlanul alkalmazkodni kényszerült a diktátor szeszélyeihez, hiszen különben nem tudta volna megvalósítani a kulturális élet mozgásban tartására és védelmére irányuló nagyszabású terveit. Sőt, dokumentálható, hogy politikailag is mérséklően hatott Sztálinra: ő befolyásolta a pártfőtitkárt a kolhozosítás túlkapásait (legalább szavakban) elítélő cikkei megírására. De e befolyásért nagy árat kellett fizetnie. Miközben lényegében ő „aknáztta alá” Sztálinnak adott tanácsaival a proletkultos RAPP-diktátumot, ő volt az, aki egyidejűleg megírta a *Kivel vagytok kultúra mesterei?* című hírhedt cikkét. Kezdeményezi „A polgárháború története” megírását, de nem számít ebben az írókra, jobban bízik a száraz tényyszerűségekben. Támogatja az „Oroszország ma” című kötet kiadását, amely a Ray Long and R. Smith amerikai kiadónál jelenne meg Gorkij Sztálinról szóló tanulmányával, Sztálin beszámolójával munkájáról. A terv végül a KB döntése nyomán kútba esik. Gorkij halála után úgy hírlik, azért, mert Gorkij kiábrándultan írt a forradalomról és a diktátorról. Most fél évszázad után előkerült az elnöki irattárból és itt közlésre kerül ez a titokzatos mű, amely összesen – egy lapból áll, s ez is Adámnál-Évánál kezdve, a grúz mondavilágtól indíttatja mondanivalóját, amelyet nem tudott folytatni, emberi etikája beléfojtotta a szót, az író nem volt képes a kultuszépítésre. Nem sokáig kellett együtt élnie a fiaskóval, belső gyötrelmeivel, amelyeket két malomkő közt őrlődve kellett hordoznia.

A kötet nevezetes és sokáig hozzáférhetetlen *Korszerűtlen gondolatok* egy eddig ismeretlen darabját közli. E sorozatot Gorkij az általa alapított *Novaja Zsizny* (Új élet 1917. április 18. – 1918. július 16) folyóiratába írta; humanista demokratikus irány-

vonalt azonban nem sokáig tűrhette a hatalom. Végül is Gorkijra is érvényessé válik az az ítélet, amellyel mesterét, Korolenkót illették kortársai: a fehér emigráció számára a nemesi Oroszország árulója volt, a bolsevik körök számára pedig lényegében – ellenforradalmár. A kibogozhatatlanul bonyolult történések közepette elutasította az Embert fizikai és szellemi létében megnyomorító és megalázó cári önkényuralmat, hitt a proletariátus megváltó erejében, majd mélységesen csalódnia kellett a megvalósult forradalomban, amely terrorrá változott. Ennek ellenére újra és újra visszatért hazájába, hogy latba vesse erőit a diktatúra által üldözöttek védelmében, és az orosz kultúra intézményeinek megőrzéséért. Kétségtelenül a tűzzel játszott, amely végül is elnyelte őt, de nem tehetett mást, naiv hittel úgy vélte: a kataklizmából talán megtisztulva kerül ki az Ember. Hasonló volt ez a hit a nyugat-európai értelmiség expresszionista illúziójához, amely az első világháborút látta tisztítótűznek. Úgy tetszik, akik ebben hittek – mindannyian tévedtek.

(*Helikon*, 1998. 4. sz.)

A polgári kor vége

Hans Mayer harminckilencedik kötetéről emlékezünk meg. (Hans Mayer: *Bürgerliche Endzeit*. Frankfurt am Main, 2000.) A negyvenediket, az utolsót, amelyben Willy Brandttal való találkozásait örökítette meg, még kézbe vehette, majd 2001. május 18-án, 94 éves korában, Tübingenben elhunyt. Vele a német irodalomtudomány matuzsálemi kort megért utolsó polihistora távozott; jogosult kívánságának megfelelően a berlini Dorotheenstadter Friedhofban temették el, ahol a német kultúra sok más kiválósága mellett Hegel és Bertolt Brecht alussza örök álmát.

Hans Mayer hosszú élete során tanúja lehetett két világháborúnak, a weimári demokrácia szétesésének, a Harmadik Birodalom „tündöklése” és bukásának, 1945 után pedig mind Keleten, mind Nyugaton megtapasztalhatta a „hontalan értelmiségi” sorsát. Joggal nevezték hazájában „két világ tanújának”. Mayer 1907-ben született Kölnben, tehetős zsidó családban. Kezdetben jogot hallgatott, majd történelmet és filozófiát. 1931-ben államtudományokból szerzett fokozatot Hans Kelsennél, az Osztrák köztársaság alkotmányának megalkotójánál. A harmincas évek elején Willy Brandt-tal együtt tevékenykedett a szocialista ifjúsági mozgalomban. A náci hatalomátvétel után Franciaországba, majd svájci emigrációba menekült.

1938-ban megvonták tőle a német állampolgárságot. Svájcban Cári Jákob Burghardt köréhez tartozott, Thomas Mannal és Róbert Musillal volt kapcsolatban, kontaktust tartott fenn Max Horkheimerrel, a menekülésre kényszerült Frankfurteri Iskolával. Az „ezeréves birodalom” összeomlása után a nyugati, amerikai övezetben tevékenykedett, mint a frankfurter egyetem docense, újságíróként sajtóügynökséget alapított, majd a hesseni rádió főszerkesztője lett. Eszmei „reminiscenciái” miatt kellemetlenségei támadtak a megszálló katonai adminisztráció részéről, ezért elfogadta a lipcsei egyetem meghívását, bizakodván egy „humanista szocializmusban”. 1948-tól 1963-ig tanított itt német irodalom- és kultúrtörténetet. A filozófiai tanszéket ekkoriban Mayer és Lukács György barátja, Ernst Bloch foglalta el, a „remény filozófusa”. Egy alacsony szemhatárú kultúrpolitika aztán mindkettőjüket elűzte az NDK-ból. (E recenzió írója még személyesen vett búcsút Hans Mayertől, közvetlenül annak távozása

előtt a professzor lipcsei, Csajkovszkij utca 23. alatti lakásában, amely egy hatalmas könyvtár és egy képzőművészeti múzeum sajátos együttese volt.) Mayer az Ulbricht-rezsim idején nyugati írókat hívott meg az egyetemre, előadások tartására, és az ötvenes évektől rendszeresen részt vett a „Gruppe 47” összejövetelein. Színpadképző szellemű debattőr volt, mindig készen minden szellemmel a dialógusra. A sors keserű fintora, hogy Mayert nyugaton sem várták tárt karokkal; a hitlerárjában honnmaradt ún. „belső emigráció” szemére hányt: „Ellenünk küzdött, amikor mi idehaza nagy bajban voltunk.” Két évbe telt, mire a hannoveri Műszaki Egyetemen irodalomtörténeti tanszéket kapott, amit ő megaláztatásnak érzett, majd Tübingenben megtelepedve Európa és Amerika számos egyetemének vendégprofesszoraként oszthatta meg káprázatos tudását mindig lelkesült hallgatóságával.

Csak legfontosabb műveinek (könyveinek és tanulmányainak) felsorolása is oldalakokat töltene meg. Kapitális munkáiban foglalta össze a felvilágosodás német és európai irodalmától kezdve a huszadik század végéig terjedően életművek és áramlatok tényanyagát és eszmei természetrajzát. Monográfiát írt még 1944-ben Goethéről; Franciaországban fogant a *Büchner und seine Zeit*, (ezzel habilitált a lipcsei egyetemen), majd sorra születtek munkái Thomas Mann-ról, Schillerről, Kleistről, Heinéről, a kortárs Frischről és Dürrenmattról, két kötetben is Bertolt Brechtről, mindezek szinte egyetemi kézikönyvekké váltak, ugyanúgy, mint a *Studien zur deutschen Literaturgeschichte* (1953) és a *Deutsche Literatur und Weltliteratur* (1957) című művei. S az irodalom mellett másik nagy szenvedélye, zenetörténeti kutatásai (egyik) összefoglalása: a *Richard Wagner in Bayreuth* (1978) közelítette meg a német operairodalom ellentmondásos, misztikus és rejtélyes életművének (*Ring der Niebelungen*) lehetséges megfejtését. (Mint ismeretes, Nietzsche-től Thomas Mannig terjed életreszólan a drezdai forradalmár és bakunynista, majd élesen antiszemita irányba forduló zeneszerzővel azonosuló és „leszámoló” írástudók sora.)

Hans Mayer azonban nemcsak irodalmár volt, hanem kultúrtörténész és közíró is. Ez utóbbi minőségében valóban tanúává vált a huszadik század megannyi történéseinek. Legönfoltáróbb könyve a *Der Aussenseiter* (1975; A kívülálló,) s a zsidó öngyűlölet kétkötetes krónikája, a *Ein Deutscher auf Wiederruf* (1982, 1984; Német vagyok visszavonásig). Ezt a „visszavonást” Mayer sohasem vonta vissza; emlékezetes maradt helyzet-meghatározása 1945 októberétől: „Visszatértem a német idegenségbe.” Mint Reich-Ranicki, a mai német irodalompolitika pápája írta róla: „Mayer úgy járt 1945 után, mint Iphigenia: az idegenben nem talált hazájára, hazájában idegenségre lett.” Kétségtelen, hogy liberális és toleráns szelleme ellenére mindig kívülálló és magányos maradt. Tulajdonképpen még a szakmában is, enciklopédikus tudással megírt műveit – mint megjegyzték róla –: „sohasem kellett germanistából németre fordítani.” Irodalomtörténeti művei lebilincselő olvasmányok. Mayer az elmúlt két évszázad íróiról és irodalmáról nemcsak, hogy mindent *tud*, hanem mindenkinek mintha személyes ismerőse lenne, és minden volt történésnek élményszerűen jelenlevő tanúja. Idézetei, példái, hasonlatai, érvelései élők; módszere: ezernyi mozaikból felépíteni a plasztikussá váló összefüggéseket, a végső konklúziókat. Nem véletlenül *Gelebte Literatur* (Megélt irodalom, 1967) a címe annak a könyvének, amely a frankfurti egyetemen tartott poétikai előadásait foglalja össze.

Nagy művei mellett „kíséretként” áramlottak különböző nyilvános alkalmakkor tartott beszédei és előadásai, amelyek az utóbbi fél évszázad német kultúrtörténetének maradandó dokumentumai. Ezek: *Nach Jahr und Tag – 1945-1977* (Évek, napok múltán); *Aufklärung heute – 1978-1984* (A felvilágosodás ma); *Abend der Vernunft – 1985-1990* (Az ész alkonya; s végül az utolsó, 2000-ben megjelent kötet, a legutóbbi két évtized terméséből válogatva, amely recenzióink közvetlen témája.

A kötet tartalma: tizenkét tanulmány, Mayer muzikalitása szellemében: tizenkét etűd, a valóságban előadások sora a legkülönbözőbb alkalmakkor: a felvilágosodás emlékeit őrző felsőhesseni tartományi múzeum újramegnyitásakor, egy elfelejtett expresszionista zenedráma hamburgi bemutatója előtt, egyetemi előadások Tübingenben, Passauban, Bécsben, az újjáépített heidelbergi zsinagóga felavatásakor, a salzburgi ünnepi játékokon, Wartburg várában stb. Mintaszerű előadások, noha szerkezetük nem mindenkor a pedáns oktatói reglama szabályainak felel meg, hanem kollokvialis oldottsággal ontják a tudásanyagot. Az irodalmi, kultúrtörténeti, zenei excurziók végül is mind egy irányba mutatnak, Mayer alapvető intellektuális gondjait illusztrálják, s ez az Adorno-Horkheimer páros által is megfogalmazott a felvilágosodás dialektikájának működése a német tradícióban, úgy lehet már a bonyolult képletű reformáció óta, át a német klasszikán és romantikán, Mozart Don Giovannija és a wagneri zenedrámák félelmetes üzenetein, a huszadik századi messianisztikus-utópisztikus expresszionizmuson, a fasizmus és kommunizmus perverzióin, a modern polgári kor válságain át napjainkig. Mi a lényege e dialektikának? Mayer szerint az, hogy az emberi emancipációs törekvésekben, sikerük esetén is mindig benne rejlik a „visszavonás”, a meghasonlás és a restauráció esélye és megfordítva: minden represszióban mindig újra felüti fejét a lázadás szelleme, a szabadság ellenállhatatlan vágya.

A történelemben és a kultúrában (még a zenében is) szünet nélkül működő eme fenomén lényegében 1750 és 2000 közötti irodalmi, zenei megnyilvánulásai állnak Mayer figyelmének középpontjában. Teljességüket még dióhéjban sem tudjuk ehelyt érzékeltetni, csupán egyetlen – fontos – mozzanatra kereshetünk választ. Miért is nevezi Mayer korunkat – némileg Kari Kraus voluminózus drámájára utalva – a polgári kor alkonyának? Erre az ephesosi Herosztratosz, mint az első kultúrarombolás gyászos örökségének megteremtője követőinek végtelenül folytatható felsorolása adhat választ. Mayer összegzésül a jelenkori polgári kultúra néhány alapvető mozzanatára mutat rá. Ezek: a felvilágosodás örökségének folyamatos és tudatos elutasítása, felszámolása, minden szellemi kívülállás és önállóság gyanússá válik; a gondolkodásról leszoktató média entertainment-elefantiázisa; ennek következménye a riasztó mértékű „másodlagos analfabétizmus”, a nemzeti kultúra fokozatosan homályba vész, az emberi méltóság alkotmányos kodifikálása üres frázisként kong.

Mayer mindezt összefüggésbe hozza a globalizáció világméretű terjedésével, s úgy véli: a polgárság, a polgári világ már nem azonos a régi, tradicionális önmagával, amelynek szociológiai leírását még Max Weber adta. Az ezredforduló társadalmi konstrukcióiban egy új képződmény alakul, amelynek még nincs igazi leírása, tulajdonképpen egy homogenizált kispolgári tömeg jön létre, amely már nem hordozza azokat a tulajdonságokat, amelyek az újkor hajnalán óriásokat szültek, és lehetővé tették, hogy a polgárság roppant termelő erői, kreativitása létrehozza a modern civilizációt. Mindamellet *Utazás Jeruzsálembe* (1977) című könyvét barátjára, a filozófus Ernst Blochra emlékezve így fejezi be: „Egy »használd és dobd el« társadalom reklám-képözöne és önjelölt próféták, megszállott harcosok fundamentalizmusa sem tudja kiölni belőlünk a »remény elvét«. Ez az elv egyszerűen fogalmazva ennyi: vágyakozás egy emberhez méltó élet után.”

(*Helikon*, 2002. 1-2 sz.)

Az NDK értelmiségéről

Mittenzwei monográfiájának harmadik kiadása jutott el hozzánk. (Werner Mittenzwei: *Die Intellektuellen – Literatur und Politik in Ostdeutschland von 1945 bis 2000. Leipzig, 2002*). Ez a körülmény nem jelent túlzott késést, ha meggondoljuk, hogy a kötet rövid két év alatt érte el a harmadik megjelenést. A terjedelmes mű iránti olvasói érdeklődés indokolt, hiszen pl. Wolfgang Emmerich brémai professzor fél évtizeddel korábbi, szorosabban csak irodalomtörténeti munkája (*Kleine Literaturgeschichte der DDR*) egy nyugati szerző műve, ehhez képest Mittenzwei monográfiája reprezentálja elsősorban és autentikusan azt a szellemi pozíciót, amelyről a volt keletnémet irodalomtudós értelmiség egyik kiemelkedő képviselője tart szemlét az NDK négy évtizedének irodalmi és irodalompolitikai viszonyai felett. E pozíció kialakításának előfeltétele a történések mély és közvetlen átélése, és egyúttal a „pártosság”-mentes, *sine ira et studio* szemléletmód. Mittenzwei mindkét követelménynek messzemenően eleget tesz. Ezt annál inkább hangsúlyoznunk kell, mivel tudjuk: a szerző – egy időben az NDK Tudományos Akadémiája Irodalomtörténeti Intézetének igazgatója volt, számtalan monográfia szerzője, Brecht Összes Művei nyugati és keleti egyidejű kiadásának egyik mentora; és az NDK Művészeti Akadémiája aktív irodalomtudós tagjaként élte meg az elmúlt évtizedeket.

A kötet bevezetőjében számtalan szerzőt „konzultálva” kísérli meg tisztázni az irodalmi értelmiség, az írói intelligencia hivatását, Szerepkörét. Az „angazsált entellektüel” előtérbe lépését lényegében Zolától eredezteti; érinti Gramsci felfogását, majd Alfréd Weber nyomán Mannheim Károly „szabadon lebegő értelmiségi” figurájában leli fel a típus inkarnációját, amely valahol rokon Julién Benda „írastudójával”, aki csakis és kizárólag az igazságnak elkötelezett személyiség. Élesebb kontúrú megvilágítással azonban Pierre Bordieu szolgál: nála a feltétlen autonómia és az engagement dialektikus ambivalenciája érvényesül. A monográfia éppen azt vizsgálja: miképpen tudott azonosulni és szembehelyezkedni az NDK értelmisége ezzel a nagyon is labilis esszenciájú szereppel?

Mittenzwei monográfiájának módszere: a történeti folyamatokba ágyazott eszmétörténeti vizsgálódás, azaz a tematizált problémakörök szorosan egymást követő bemutatása és értelmezése. Ily módon szinte mozaikszerű elemekből kompozícióba szervezett freskóval állunk szemben, amelynek építési logikáját, kivilágítottóságát, megbízható arányait a szerző mély erudíciója biztosítja.

Már a fejezetek fő címei is jelzik a bejárandó, megtekintendő szellemi, kultúrpolitikai terep kiterjedését. A „történet” természetesen a „nullponttal” (Punkt Null) kezdődik, a fasizmus által a német népre zúdított katasztrófa leírásával és a szellemi életet is átható remény kibontakozásával. A következő másfél évtizedet a nemzeti korpusz tragikus kettéválása és a kibontakozó hidegháború jellemezte, amely döntési kényszerek elé állította mind az írói társadalmat, mind a „kultúrpolitikai irányítást”, amely elengedhetetlen része volt (lett) a demokratikusnak nevezett, a valóságban totalitáriussá torzult államrezonnak. Érzékletes képet kapunk arról: miképpen „viselkedett” az értelmiség egy új formáció, a „zárt társadalom” körülményei között. (Szétfeszítette volna az amúgy is terjedelmes mű kereteit, és elvileg sem lett volna helyes, ha a szerző egy megelőző korszak szintén „zárt társadalma” viszonyaival hozza – akár lényeges eltérések esetén is – parallelításba a hatvanas és későbbi évek történéseit.) A továbbiakban az ún. Ulbricht-korszak, majd a Honecker-éra viszonyai közt vizsgálja a szerző az irodalom teljesítményét, az írói kezdeményezéseket (és gyakorta: elfojtásukat), végig a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években. Kibontakozik az eseményekből az a bomlási folyamat, ahogy az írók a „belső emigrációból”

eljutottak a nyílt oppozícióig, s amiként „felhasadozott„, az a literátus réteg is, amelyik múltbeli kötődések révén, (főleg a volt antifasiszta emigráció képviselőiről van szó) a pártvonal hú követőjének bizonyult – kezdetben.

A történet azonban a fordulattal (Wende) nem ért véget: az NDK összeomlását (1989) követő évtized, a kilencvenes évek (amelyek történeti tárgyalását első ízben éppen Mittenzwei előadásában kapjuk most) a volt NDK íróértelmissége rendkívül kusza viszonylatait hozta felszínre, s amely nem csupán a korábban is latensen létező elvi-poétikai ellentétek nyílt kitörésében nyilvánult meg, hanem meglehetősen széles írói rétegekre kiterjedő egzisztenciális és alkotói válságban is. Ezt tetézte a korábbi írói intézményrendszer teljes összeomlása, a nyugati térfél instanciáinak „kolonialisztikus” fellépése és eljárásai. Ezek általában a volt NDK szellemi élete demoralizálását, „megaláztatását” hozták magukkal. Ilyen viszonyok közt kellett a kilencvenes években új kezdeményekkel fellépnie az „állva maradt” idősebb nemzedéknek és elindulnia új tehetségeknek.

E vázlatos „hosszmetszet” mentén célszerű kiemelni néhány jellegzetes esemény-sort, amely konkrétan megvilágítja a szocialista diktatúra szellemi életének mineműségét. A háború befejezése utáni „újrakezdés” rendkívüli nehézségekbe ütközött. A lakosság széles rétegeiben sem bűnbánat, sem önvád nem volt észlelhető, sokkal inkább letargia, elkeseredés és bezárkózás. Az emigrációból aránylag kevesen tértek haza. Közéjük tartozott a Moszkvából érkezett Johannes R. Becher is, a fizikailag-idegileg erősen megviselt költő, aki azt a hálátlan szerepet vállalta, hogy egymáshoz vezeti, kibékíti a széttöredezett íróársadalom képviselőit. Ennek érdekében alapította a Kulturbundot, amit az amerikai katonai adminisztráció hamarosan betiltott a nyugati térfélen. A szovjet megszállási zónában (SBZ), sőt az NDK megalakulása (1949) után sem volt önálló, szuverén keletnémet kultúrpolitikai irányítás elképzelhető. A fő „irányvonalat” a szovjet katonai adminisztráció vezetőjének főtanácsosa, Vlagyimir Sz. Szemjonov szabta meg, aki N. Orlov álnéven tette közzé mérvadó közleményeit. Mittenzwei e nagyhatalmú és kétes figurát szovjet Talleyrandnak nevezi, aki sok tekintetben döntő szerepet játszott a keletnémet értelmiség elidegenítésében egy konszolidációs folyamattól. Már ekkor megmutatkozott az az erőszakolt szovjet befolyás a kultúrpolitikára, amely megújuló konfliktusok közepette végig jellemezte az NDK négy évtizedes történetét, minden lényeges övezetben.

A sokféleségben is megmutatkozó kívánatos nemzeti egységet, konszenzust számos tényező akadályozta, tette lehetetlenné. Az egyik ilyen ellentét a volt emigránsok és az otthon maradtak között feszült. Ennek emlékezetes dokumentuma Thomas Mann és Frank Thiess keserű polémiája még 1945 őszén. Ekkor fogalmazta meg Mann viharos ellenérzéseket keltő sorait: „Lehet, hogy babona részemről, de szememben mindazok a könyvek, amelyeket 1933 és 1945 között publikáltak Németországban, a semminél is kevesebbet érnek, és jobb kézbe nem venni őket. A vér és a szegény bűze tapad hozzájuk, valamennyit be kellene zúzni”. Érthető, hogy Thomas Mann nem is tért vissza többé Németországba, Svájcban élt haláláig. Szavai mélyen sértették mindazokat, akik a „belső emigrációban” élték át a barna korszakot; s éppen ők lettek az Adenauer-korszak favoritjai. Az egységtörekvések szinguláris példájává vált 1947 októberében az Első Német írókongresszus összehívása – és csődje. Az amerikai megszállók a nácizmust pszichológiai problémának tekintették és „átnevelni” igyekeztek a németeket. Amikor ennek hiábavalósága nyilvánvalóvá vált, feladták a „nácitlanítás” programját is. Az amerikaiak antifaszizmusa fokozatosan antikommunizmusba váltott át. Ugyanúgy csődöt mondott a Lukács György által ajánlott „katartikus megtisztulás” elmélete. Az érzületek megmerevedtek, és ellenérdekű pártokba szerveződtek. Ehhez adott jelentős impulzust az első írókongresszus egyik tengerentúli vendége, a CIA szolgálatában álló Melwin J. Lasky,

aki élesen szovjetellenes beszédében Churchill fultoni fellépését utánozta. Ezzel az egységes íróársadalom keretei kialakításának reményei szertefoszlottak.

A következő évtized a hidegháború jegyében zajlott, ez a szakasz a személyes ideológiai döntések kora volt. Számos értelmiségi elhagyta a „munkás-paraszt” államot, de – noha jóval kisebb számban – nyugatról is jöttek keletre, pl. Stephan Hermlin, Peter Hacks, a filozófus Ernst Bloch, Hans Mayer és Werner Krauss irodalomtudósok, Hanns Eisler komponista, zenetudósok és történészek. Anna Seghers Mexikóból érkezett, Brecht nagy kerülő után a kelet-berlini Schiffbauerdammön rendezte be epikus színházát, Heinrich Mann hirtelen halála akadályozta meg abban, hogy Kelet-Berlinbe induljon Kaliforniából, s e sor még folytatható. A személyes döntések motivációja az antifasiszta múlt és a nyugaton észlelhető restaurációs jelek voltak. Az NDK szellemi élete nagy tragédiája, hogy egy rövidlátó, bornírt kultúrpolitika nemcsak az ifjú generációkkal, hanem a saját, sui generis nemzedékkel is konfliktusba került, ez alól még Johannes R. Becher sem volt kivétel.

A politikai vezetés nálunk is jól ismert módszert alkalmazott: támogatott és fegyelmezett. Az író és művész társadalom azonban nem elégedett meg a bőven áradó anyagi juttatásokkal – beleszólást igényelt a társadalmi lét alakításába is. Erre annál inkább joga lehetett, mivel ebben a kezdeti szakaszban az íróársadalom zöme őszintén igenelte a demokratizmus és humanizmus ígéretével fellépő új rezsimet. Az első nézeteltérések a művészi alkotómódszerek megítélésében mutatkoztak, főleg a – szintén szovjet inspirációra visszavezethető – formalizmus és dekadencia elleni hadjárat során. Ezek az intenciók tovább örökítették a harmincas évek zsdánovista művészet-megítélését. A realizmus – Lukács által elméletileg is alátámasztott – igényével szemben formálódott egyféle „szociális modernitás” főleg Brecht által képviselt irányzata. A merev és hajthatatlan kultúrpolitikai irányítás számtalan helyrehozhatatlan konfliktust okozott (pl. a Brecht-Dessau nevéhez kötődő opera, a *Das Verhör des Lukullus*, vagy Hanns Eisler *Johannes Faustusa* operalibrettója betiltása stb.) Mittenzwei számtalan példát felsorakoztatva vallja: „a pártapparátus sohasem volt oly mértékben ellenséges Brechttel szemben, mint éppen annak a legnagyobb sikerei idején”. De hasonlóképpen „viszonyult” a kultúrpolitika Ernst Barlach vagy Käthe Kollwitz kétségtelenül az expresszionizmusban gyökerező, 1945 után nagy népszerűségnek örvendő műveire.

Nyugaton Adenauer, keleten Ulbricht folytatott ekkoriban olyan politikát, amely a sokáig remélt német egység eszméjét újabb négy évtizedre szertefoszlatta. A háború utáni várakozások első lesújtó illúziója az 1953. június 17-i munkás-demonstrációhoz köthető. Ekkoriban kerültek a figyelem előterébe a filozófus Wolfgang Harich és a természettudós Robert Havemann, a későbbiekben a kibontakozó írói opposzició emblematikus figurái. Mély megrázkódtatást okozott a keletnémet értelmiség számára a XX. szovjet pártkongresszus, a törvénytelen ségek feltárása, a híradások a tömeggyilkosságokról. De az általános hangulat még mindig egy „jobb NDK” kiküzdését szorgalmazta, egy alternatíva kidolgozását az NSzK társadalmi rendjével szemben. Ebben a szellemben készült 1956 őszén Wolfgang Harich híres elaborátuma is „A szocializmushoz vezető sajátos német út programja” címmel, amelyet a fordulat előtt az ellenzéki mozgalom legátfogóbb „vezérfonalának” tartottak. Az írás „jutalmául” Harichot letartóztatták és tíz évi fegyházra ítélték. Ulbricht ekkor már kenyértörésre kívánta vinni a vitát az íróértelmiséggel. Lukács és Bloch művei, Mayer személyisége – már korábról – nemkívánatosnak minősültek. A „moszkovita” Becher újra a morfiumélvezetbe menekült, maga is kegyvesztetté vált.

Meglepő módon, a berlini fal építése (1961. augusztus 13.) nemcsak felháborodást váltott ki a lakosságból, de bizonyos várakozást is keltett a gazdasági önvédelem szem-

pontjából. Az értelmiség a viták szabadabb kibontakozását remélte, mivel a „zárt közösség” kívülről történő befolyásolásának gyanúja és vádja csökkent. Mindezen várakozások illúzióknak bizonyultak. A kultúrpolitika nehézségei még fokozódtak azáltal, hogy éppen a hatvanas-hetvenes évtizedben egy rendkívül tehetséges nemzedék lépett a színre, amely egyre türelmetlenebbül feszegette a „zárt társadalom” határait, (Heiner Müller, Peter Hacks, Günter Kunert, Christa Wolf, Volker Braun, Wolf Biermann és sokan mások.) Ez a nemzedék „áttörte a köréje épített korlátokat” – mint Mittenzwei írja – és a dekadencia vádját elhárítva érintkezésbe lépett a világirodalommal. Mérföldkő volt ezen az úton a liblicei Kafka-konferencia (1963. május 27-28.), amely legitimálta az „elidegenedés” – effektus jelenlétét a szocialista társadalomban.

Mittenzwei rendkívül plasztikus jellemzést képes nyújtani a kor szereplőiről; néhány ecsetvonással elevenít meg írókat, politikusokat, kultúrpolitikussokat. Pozitív és negatív tulajdonságaik „működésük” leírása közben rajzolódnak ki, ez teszi élővé őket, hiszen ők – végül is – a szerző kortársai voltak, velük kommunikatív kapcsolatban állt, akár Wolf Biermannról, akár Walter Ulbrichtől van szó. Mittenzwei tartózkodik a fekete-fehér ábrázolástól, rokonvagy ellenszenve a kort alakító személyiségek cselekedeteivel van egy hullámhosszon. Ezért képes pl. legendákat oszlatóan objektíven beszámolni a Prenzlauer Berg-i avantgardista-anarchista oppozíciós művészcsoporthoz tartozó tevékenységéről, kiemelve közülük az egy-két valóban tehetséges „lázádot”, akik közé paradox módon Szása Anderson is tartozott, akiről kiderült: a Stasi besúgója volt. De ugyanúgy „emberközeli” ábrázolja a kicsinyes, konok Ulbrichtot, aki könyörtelenül a felfogása szerinti szocializmus-építés szolgálatába igyekezett kényszeríteni az NDK intellektuel rétegét, ugyanakkor pedig kevésbé feltűnő intézkedésekkel távolította el az NDK gazdaságát a fiaskóhoz vezető szovjet modelltől. Ugyanígy legendát oszlat Honecker figurájának érzékletes rajzával, akit is az írói társadalom Ulbricht bukása után – téveteleg – értelmiségi típusnak vélve őt, örömmel üdvözölt, miközben éppen ő a XL plénum után a vélt „nyugati trend” ellen valóságos hisztériát keltve lendült támadásba, s ezzel számos író eltaszított, akik pedig az NDK „jobbításának” szándékával tettek javaslatokat. Ez a korlátolt kultúrpolitika vezetett az ún. Biermann-afférhoz, Stefan Heym kitesztéséhez, Robert Havemann ellenségként kezeléséhez.

Mittenzwei monográfiájának roppant gazdag anyagából csak igen vázlatosan mutathattunk rá néhány kiragadott mozzanatra. Még megemlítenők: a szerző részletesen beszámol az Akademie der Künste kulturális fórum szerepéről, (miközben sajnálatunkra nem iktatja be a tárgyalásba az irodalomtudományi műhelyek tevékenységét és szerepét, velük ugyanis a magyar kutatóintézetek is kapcsolatban álltak.) A szerző részletesen elemzi a Wolf Biermann állampolgárságtól való megfosztása (1976) után elindult lavinát, aminek során a „párthű” írók tekintélyes csoportja is „felmondta” szolidaritását a vezető instanciákkal (Hermlin, Fühmann, Müller és mások). A bomlás egyre nyilvánvalóbbá vált, egymást követték a kizárások az írószövetségből; az NDK cenzúrája által betiltott művek egyre akadálytalanabban jelentek meg nyugati kiadóknál. Az egykori fellengzős program, az NSZK gazdasági előnyének behozása, illúzióknak bizonyult; a „rendíthetetlen támasz”, a Szovjetunió egy dilettáns politikus (1985-től: Gorbacsov) vezetésével feladta (dixi: elárulta) az NDK szuverenitásának támogatását, s így az összeomlás 1989 őszén feltartóztathatatlan volt. Amikor 1989. november 9-én az Alexanderplatzon összegyűlt milliós tömeg előtt Christa Wolf és Stefan Heym „a szocializmus vívmányainak megőrzéséről” beszélt, szavaik már nem találtak értő fülekre. Az események elsodorták a konföderációs elképzeléseket (Günter Grass), egy éven belül végbement az egyesülés, azaz az NDK „beolvadt” a Szövetségi Köztársaságba. A szerző könyvének utolsó fejezetei a „beolvadás” sok mindenben

megrendítő következményeit elemzik, az irodalom szférájában.

Mittenzwei monográfiája „tankönyve” lehet bárhol is minden kultúrpolitikusnak és nélkülözhetetlen kézikönyve minden egyetemi germanistának, aki a XX. századi német történelem és irodalom oktatását tartja hivatásának.

(*Helikon*, 2004. 4. sz.)

Művészetpolitika az NDK-ban

Ulrich Dietzel könyve (*Männer und Masken – ein Tagebuch 1955-1999 – Kunst und Politik in Ostdeutschland*. Leipzig, 2003.) sajátos Gesamtkunstwerk. Formáját tekintve valóban napló, bár töredékes: hónapok, félévek múlnak el bejegyzés nélkül. Mivel négy és fél évtizedet fog át, lényegében történelemkönyvnek is felfogható, de mégsem egészen, hiszen nem folyamatos a tárgy elemzése, időszakok és fontos csomópontok helyét foglalják el fehér foltok; egyéni, szubjektív reflexiók tömege, mégis – különös módon – egy államrezon és kultúrája objektív képét nyújtja. Szövegéből markánsan kirajzolódik a szerzői egyéniség jellemvilága és egyúttal az NDK-társadalom mentális állapota. Irodalomtudománnyá ott válik mindez, ahol egy széles kitekintésű kortörténész a művészetet és művelődést, annak intézményeit a politikai történelem integráns részének látja.

A szerző személye különleges figyelmet érdemel, hiszen helyzete teszi autentikussá megnyilatkozásait. Az események az Akademie der Künste der DDR, azaz az NDK Művészeti Akadémiáján belüli és kívüli történések tükrében villannak fel. Ulrich Dietzel azonban nem a „győztes” térfél kultúrmenedzsere, azaz nem kívülről szemlél és ítél, hanem a keleti Akadémia történetével időben is együtt élő, szakmai pályáját mindvégig ott végigfutó munkatárs volt, aki az ötvenes évek elején Alfréd Kantorowicz ajánlására lépett kezdő asszisztensként az akkoriban létesített akadémia szolgálatába, hogy aztán az intézmény vezérigazgatójaként lépjen ki az aktív élet-pályáról a felszámolt, beolvasztott NDK-intézmény virtuálissá vált kapuján. Dietzel a Heinrich Mann archívum kezelőjeként töltötte „inaséveit”, majd vált az Akadémia össz-gyűjteményének szakértő vezetőjévé. Walter Jens tübingeni professzor, a nyugat-német Akadémia elnöke ünnepi gratulációja szerint: „vérbeli kézirat- és levéltáros.” De Dietzel végül is több volt (lett), mint levéltáros: idővel szekcióigazgató, helyettes főtitkár, s a fordulat (Wende) után (!) a léteben folyamatosan fenyegetett intézmény munkatársai bizalmából *megválasztott* (azaz nem kinevezett) vezérigazgató. Ilyen minőségében kellett lelkiismereti válságok közepette lebonyolítania az intézmény felszámolását és a nyugati pályatársak heves tiltakozása ellenére – Walter Jens hathatós támogatásával – részt vennie a keleti és nyugati akadémia egyesítésében. Dietzel az NDK florealásának évtizedeiben – amikor honfitársai az átléphetetlen államhatárok közé voltak zárva – szinte állandóan úton volt – hagyatéki, kiállítási ügyekben – Moszkvától, Prágától és Budapeستől Kaliforniáig és Mexikóig, szinte ingajaratban London, Párizs és Róma között, s otthonosan mozgott az átlagpolgár számára elérhetetlen Nagy Föld, azaz Nyugat-Németország városaiban. Mi sem természetesebb, hogy voltak, akik emiatt IM-nek (Inoffizieller Mitarbeiter), a Stasi ügynökének tartották. A valóságban többszöri ajánlat ellenére sikerült kikerülnie ezt az örvényt, noha a különböző ellenzéki körökhöz (Hans Bunge, Robert Havemann stb.) való

kapcsolata, a magyarországi 1956-hoz, a cseh 1968-hoz való „revizionista” állásfoglalásai miatt háromszor is az Akadémiáról való eltávolítás fenyegette.

Már e tömör életrajzi vázlat is érzékeltetheti a Művészeti akadémia és a keletnémet szellemi élet bonyolult viszonylataiban játszott szerepét. A legkülönbözőbb beosztásokban afféle többé-kevésbé szürke eminenciásként mindig mindenütt jelen volt, képviselt, helyettesített, az akadémiai berkekben ugyanúgy, mint Becher vagy miniszter utódai (Gysi, Hoffmann, Bentzien, Keller, Höpcke) kabinetjeiben folyó tárgyalásokon. Levéltárosi mivoltában, kapcsolatban állt a hagyatékot őrző özvegyekkel, akik – mint a szakmában közismert – külön, sajátos réteget képviselnek, megannyi problémával. A napló seregnyi íróval történt találkozást, eszmecsere-t rögzít, a keletnémet irodalom, művészeti élet szereplőivel kapcsolatos számtalan intim információt közöl, rokon- és ellenszenvéről tudósít. Külön vonulat a pártközpont korifeusaival vívott, véget nem érő viaskodás története. Elmondható, hogy e „folyamatos, előlegezett memoár” anyaga egy még megírandó „keletnémet irodalomtörténet” gazdag forrástára lehet.

Éveken át húzódó fontos fejezete a naplónak az egymást váltó akadémiai elnökökkel, Konrad Wolffal, Manfred Wekwerth-tel, Heiner Müllerrel, továbbá a vezérigazgatókkal, így pl. Heinz Schnabellel, Dieter Heinzével folytatott diskurzusa és polémiái. Dietzel ügyekről referál, egyúttal jellemeket, szellemi fiziognomiákat ábrázol. Így pl. az általában a szakszervezeti vagy párt régiókból érkező „hivatalnok” igazgatók, még az emberileg rendkívül korrekt Schnabel is inkább a párt kulturális irányvonalát szolgáló intézményt kívántak látni a Művészeti Akadémiában, addig a filmregisseur Konrad Wolf egy pezsgő vitákkal teli művészeti-közösségi élet színterének kialakítását szorgalmazta. Ebben teljesen egyetértett elnökével Ulrich Dietzel is. Másképp alakult viszonya az egyébként nagyra becsült utolsó elnökkel, a drámaíró Heiner Müllerrel, aki főleg a „fordulat” után egy avantgarde szemléletű „európai szocietássá” óhajtott átformálni az intézményt, miközben Dietzel – a huszadik századi polgári irodalmon és művészen nevelkedve – a tradicionális művészet őrhelyét féltette e tervektől, s inkább a regionális (Länder) keretekben vélte megőrizhetni e hagyományokat. A nagy, közös akadémia mellett (amelynek két legutóbbi legislaturán át a magyar Konrád György volt az elnöke) így jött létre pl. a Berlin-Brandenburg-i Akadémia is. Külön fejezetet képez a kötetben Dietzel viszonya Stephan Hermlinhez, akinek emlékét idézi a napló ajánlása is. Hermlin 1932 óta volt résztvevője a német munkásmozgalomnak, az emigrációban pedig különböző antifasiszta köröknek. Idegesítően szenzibilis, introvertált egyéniség volt, rendkívüli műgonddal dolgozó költő, műfordító és esszéíró. „Civilben” Honecker barátja, egyúttal a Wolf Biermann sanzonénekes állampolgárságtól való megfosztása (Ausbürgerung) ellen tiltakozó „Nyílt levél” kezdeményezője, aki a memorandumot a nyugatnémet sajtóhoz is eljuttatta. Hermlin a „fordulat” után is kitartott egykori világnézete mellett, vitában Dietzellel, aki a baloldaliság megőrzését csakis a NSzEP (SED) önfeloszlatása esetén tudta volna elképzelni, azaz a pártállami múlttal való demonstratív szakítás körülményei közt.

A napló nem lexikon és nem történetírás, ezért nehezen kérhetők rajta számon hiányosságok, így pl. az Akademie der Künste életében – ha rövid ideig is – de lényeges szerepet játszó Brecht, vagy pl. az írószövetség elnöke, Anna Seghers méltatása, a hozzájuk fűződő viszony rögzítése. A magyar irodalomtudomány szempontjából fájdalmasan hiányzik az Akadémia lipcsei kutatóintézetével kapcsolatos reflexió, hiszen ehhez harminc éven át Dietzelnek és a budapesti Irodalomtudományi Intézetnek is köze volt. Szinte semmit sem tudunk meg a nagy megrázkódtatást okozó Janka-perről, Becher és Seghers abban játszott szánalmas szerepéről. Meglepően hiányzik a reflexió az 1989. november 9-i Alexanderplatz-i sorsdöntő milliós demonstrációra, amelynek vezérszónokai Christa Wolf és Stefan Heym voltak. Érdekes lett volna meghallgatni

Dietzel benyomásait az 1989. október 7-i nagyszabású katonai parádéről, ahol Honecker mellett Gorbacsov is a tribünön fogadta a Volksarmee díszelgését az NDK fennállásának 40. évfordulója alkalmából, holott akkor már rég feladta a német munkás-paraszt állam szuverenitását. A konvertiták (Wendehälse), írók, és közéleti személyiségek néhány éles vonással megrajzolt portréja viszont sokban kárpótol a hiányosságokért. 1977-ben jelent meg – mások mellett Dietzel szerkesztésében – az egyébként háromszáz éves Porosz Akadémia dokumentációja, és éppen Dietzel kapta a megbízást az Akadémia történetének megírására. Ha ez elkészül, bizonyosan eltűnnek a provizórium, a személyes napló kisebb-nagyobb hiányosságai, pontosabban az információk hiányai.

A „mentalitástörténet” jegyében nem kerülhető meg az a körülmény, hogy a napló egy az NDK-ban felnőtt és ma is Kelet-Berlin mellett élő intellektuel szellemi kiteljesedésének rajza, önarcképe, és ilyen minőségében képviselője is egy egész generáció sajátos égalj alatt kiteljesedett (tulajdonképpen töredékessé vált) eszmeiségének, szellem világának. Teljesebbé tette volna ezt a képet, ha – akár a terjedelemlővel – függelékben közli a kötet Dietzel interjúit Herrnfimmel, Wekwerth-tel és Heiner Müllerrel. Naplójának vallva Dietzel nem titkolja végig a hosszú évtizedeken, hogy szülői indíttatásból baloldali érületben nevelkedett és a szocialista eszmékben, az antifaszizmusban remélte megtalálni a humanista alternatívát. A militarista porosz hagyományokban kiteljesedett, örökösen a Szellem és a Hatalom (Geist und Macht) konfliktusában vergődő német köztudat értelmiségi örökösei 1945 után, a fasizmus okozta tragédiától indíttatva a keleti térfélen reménnyel, és bizalommal fogadtak egy ígéreates új alternatívát. Az Ulbricht-Honecker-rezsim megrögzött dogmatizmusa azonban lerombolta a progresszív értelmiségnek az alternatíva realizálásához fűződő sokban naiv illúzióit. A „tiltakozás és fegyelem” szorításában alakult ki az a tudathasadásos állapot, amelyet tömören így jellemez a napló egy bejegyzése: „Tulajdonképpen mindig is egyidejűleg voltam »érte és ellene«. Azért vagyok ellene, mert érte vagyok.” Ez a schizophren tudat stilisztikailag is jellemzi a kötetet: a negyvenöt éven át rótt sorok túlnyomó része konjunktívusban fogalmazódott meg.

Dietzel és nemzedéke rezignációját még fokozta az a mód, ahogy az újraegyesülés számtalan vonatkozásban végbement. A legpregnánsabban Günter Grass fogalmazta meg e folyamat lényegét. Úgy véli Dietzel – erről sem szabad hallgatni. A napló záró soraiban ismét szellemi mentorát, Hermlint idézi: „Rossz dolog, ha az ember nem ismeri az igazságot, de még rosszabb, ha nem is akarja megismerni.”

Befejezésül meg kell említenünk egy apró, filológiai kifogásolható szeplőt az ízléses, szép kiállítású könyvben: a 36. számú jegyzet azt közli, hogy a formalizmus-ellenes kritikai sorozatot a Tägliche Rundschau 1950-ben egy bizonyos N. Orlow írta, s az álnevet még nem sikerült feloldani. A szerzőnek, de főleg a szerkesztőnek emlékeznie kellett volna arra, hogy ugyanezen kiadónál nem sokkal korábban jelent meg Werner Mittenzwei *Die Intellektuellen* című könyve, amely részletesen taglalja N. Orlow alias Vlagyimir Szemjonov szerepét. Az illető diplomata volt, a szovjet katonai adminisztráció parancsnokának tanácsadója, akit Mittenzwei az NDK-ban működő ügynökök egyik legkétésebb figurájának tartott.

(*Helikon*, 2005. 1-2 sz.)

Tört fényben

A címről első olvasatban azt gondolnák: regényt tartunk a kezünkben. (Werner Mittenzwei: *Zwielicht – Aufder Suche nach dem Sinn einer vergangenen Zeit – Eine kulturkritische Autobiographie*. [Alkonyat – Egy letűnt idő értelmének nyomában – Kultúrkritikai önéletrajz.] Leipzig, 2005.)

Az első alcím már felidézi a tárgyalt időt, irodalmi tradícióra is utaló reminiscenciával, a másodikkal pedig elérkeztünk a téma valóságos feltárásának kapujába. Werner Mittenzwei a letűnt fél évszázad NDK-beli germanisztikájának kiemelkedő, nemzetközileg elismert képviselője, aki az emberi létezés útjának messze túl a felén, 80-as évei küszöbén szükségét érzi annak, hogy saját pályafutásának tükrében szemlét tartson egy diszciplína tudománytörténeti eseményei felett egy jellegzetes földrajzi térfélen, egy sajátos szociopolitikai közegben. Beszámoló és számadás, mélyre hatoló értékelés tehát ez a félezer oldalas monográfia, rengeteg információval a korviszonyokról és annak szereplőiről.

A könyv az NDK kultúr- és irodalomtudománya történetéről szól, de korántsem lokális érdeklődéssel. A viharos és zilált 90-s évek után a lehiggadásban lévő kortörténeti szemlélet képesnek mutatkozik arra, hogy a „keletnémet” történetet és tudományt, kultúrát, kultúrpolitikát az össznémet nemzeti múlt története részének tekintse, objektívebben szemlélje, az értékeket ebből a szférából is átmentse a jövő számára – kritikai elemzésre. (Ennek egyik legfrissebb példája a Thomson Corporation keretébe tartozó K. G. Saur Verlag kibocsájtotta *Lexikon der DDR-Historiker* című kapitális munka Lothar Mertens tollából. Ez a mű 1100 keletnémet társadalomtudós munkásságát tárja fel, részletes címszavakban. Bemutatja az NDK-beli folyóiratokat, s elhatol egész a disszertációkig és a nekrológokig.)

A keleti térfélről az ily típusú munkáknak megy elébe a maga részéről Werner Mittenzwei, könyörtelen és objektív viviszekcióval mutatja meg egy olyan értelmiségi pályafutását, munkásságát, aki 1945 után a keletivé vált Németországban nőtt fel, itt szocializálódott s végül is az illúziókkal való azonosulás, majd a fokozatos megrendülés és csalódás érzületével a szakmaiság védvonalán belül vívott – utólag közelharcnak minősíthető – küzdelemben alkotta meg – minden bizonnyal maradandó – műveit. Mint egy jelentős személyiség önéletrajza is eminens érdeklődésre tarthatna számot a könyv, de jellegénél fogva az egyéni teljesítmény egy szélesebb kulturális és tudománytörténeti szféra tükrében vizsgálja a saját életutat és teljesítményt, s ebben van általános érvénye.

Mittenzwei pályája sokban mintaképe lehetne a modern tudósaknak. A közélet iránt mindig szenvedélyesen érdeklődő, folyton team-eket építő vezető, és nagy kollektív vállalkozásokat inspiráló és irányító egyéniség, ugyanakkor legszívesebben a könyvtárakban és archívumokban búvárló magányos tudós volt, aki kitűzött céljait jól megfontolt módszertani elvekkel és vaskövetkezetességgel végzett munkával érte el. Így történhetett, hogy tanulmányok garmadája mellett tucatnyi – általában félezer oldalas – művet írt negyven év alatt azaz nem a csak tudást gyűjtő, olvasgató egyéniség volt a mintaképe, hanem a napi rendszerességgel író, kedvvel publikáló tudós.

Életútja a történelmi kor jellegzetességeit mutatja: egy szászországi kisvárosból indult, munkás szüleitől nem sok szellemi muníciót kaphatott. A végéhez közeledő háború szelétől még megérintve kereste helyét a minden tekintetben rommá lett országban. Őt a számtalan „hiányszakma” közül a pedagógusi pálya vonzotta magához és tartotta fogva hosszú évekig. A lipcsei egyetemen germanisztikát és pedagógiát valamint filozófiát tanult, olyan tanároknál, mint Hans Mayer és Ernst Bloch. Egy új

világ felé akkor fordult a sorsa, amikor egy kirakatban megpillantotta Lukács György frissen megjelent könyvét a poroszságról, ettől kezdve hosszú éveken át a magyar filozófus és irodalmár büvkörébe került. Lukács volt ekkor a feltörekvő keletnémet értelmiségiek pápája. Mittenzwei pár éven át a berlini zenepedagógiai főiskola docense lett, irodalomtudományt és dialektikus materializmust tanított. Itt került először kapcsolatba volt nyugati emigráns tanártársaival, ők irányították figyelmét egy később kibontakozó nagy témája, az emigráns irodalom kutatására. Hanns Eisler Schönbergnél iskolázott zenéje indította itt el később az ún. „Materialästhetik” kimunkálása felé.

A berlini Brecht-Archívum megnyitása tette lehetővé, hogy a roppant mennyiségű publikálatlan anyag elmélyült kutatása során – anélkül, hogy hűtlenné vált volna Lukácshoz – figyelme Bertolt Brecht felé fordult. A darabíró (Stückeschreiber) életműve Mittenzwei tudományos pályájának központi témájává vált. Ekkor már az NSzEP Társadalomtudományi Intézete munkatársa volt, később tanszékvezetője; itt kandidált 1960-ban és néhány évvel később itt habilitált, mindkét alkalommal egy-egy Brechtről szóló könyvvel, itt szerezte meg professzori címét is. Mindezt annak ellenére, hogy a párt kultúrpolitikája távolról sem rokonszenvezett túlzottan Brechttel. A pártonkívüli, de mindvégig baloldali elkötelezettségű művész sohasem vált a hivatalos irányvonal kiszolgálójává. Ezt a történelemszemléletet követte Mittenzwei is, formális pártkötődése ellenére. Már ekkor kiterjedt munkássága elismerése volt, hogy 1968-ban a Tudományos Akadémia irodalomelméleti munkacsoportját vezette.

1969-től az Akadémia Irodalomtörténeti Intézete igazgatója, munkatársaival a jeles romanista Manfred Naumann-al és a nemzetközileg elismert Shakespeare-kutató Robert Weimannal együtt az intézet megalapítója. 1969-ben már az Akadémia levelező, 1971-től rendes tagja. Mittenzwei részletesen leírja, milyen – hiábavaló – küzdelmet folytattak az intézet „irodalomtudományi” megnevezéséért, ezt a pártközpont megakadályozta, lévén, hogy az elméleti kutatás nehezebben ellenőrizhető volt, mint a narratív leírások.

Az 1962-ben megjelent promovációs kötet – *Bertolt Brecht – von der 'Maßnahme' zu 'Leben des Galilei'* – több kiadást ért meg, ez volt lényegében Brecht „bevezetése” a német irodalomtudományba. Mint Mittenzwei beszámol róla, azért állt meg az analízisben a Galilei-darabnál, mivel a továbbiakban megsűrűsödnek Brecht pályáján az „eretnek” mozzanatok, ezeket akkor feltárni nem látszott lehetségesnek. A továbbiakban a Brecht-darabok különböző variánsai nyomán Mittenzwei rekonstruálta az író munkamódszerét, és sajátos – a hagyományostól eltérő – felfogását a realizmusról. 1965-ben jelent meg a *Gestaltung und Gestalten im modernen Drama* című könyve, amelynek fő célkitűzése volt a Beckettől Brechtig terjedő íven a modern figura-felépítés legkülönbözőbb lehetőségeinek vizsgálata. Egyúttal arra törekedett – a későbbiekben is –, hogy oldja a *beleérzés* és az *elidegenítés* merev szembeállítását, azaz az arisztotelészi és a nem-arisztotelészi esztétika közelítését célozta. Ez a felismerése azon a gyakorlati színházi munkán alapult, amelyet a Berliner Ensemble és a Maxim-Gorki Theaterben végzett, mint e színházak dramaturgja, tanácsadója.

A 70-es években újra több alapvető könyve jelent meg Mittenzweinek, 1972-ben a *Brechts Verhältnis zur Tradition*, 1979-ben pedig a *Der Realismus-Streit um Brecht – Grundriß der Brecht-Rezeption in der DDR – 1945-1975*. Ezekben Brechtre támaszkodva egy új hagyományfelfogást vitte bele az NDK hivatalos (többnyire merev) nézeteibe. 1978-ban jelent meg a *Kampf der Richtungen – Strömungen und Tendenzen in der internationalen Dramatik* című tanulmánygyűjtemény, s benne *Brecht und die Schicksale der Materialästhetik – Illusion oder die versäumte Entwicklung einer Kunstrichtung* című alapvető tanulmány, amely Brecht, Eisler, Piscator, Benjamin, Groß, Heartfield munkássága elemzésével a harmincas években –

mondhatni – a művészeti „termelés” és „fogyasztás” (Kunstproduktion und Kunstkonsumtion) teljesen új viszonylatait tárta fel. Ezek Mittenzwei első esszéi, amelyek Nyugat-Németországban is megjelentek és a jelenkori színházművészetet keleten és nyugaton egyaránt befolyásolták.

A 70-es évek közepétől terjedt ki Mittenzwei figyelme egy ekkor nemzetközileg művelt téma, az emigráns irodalom (Exilliteratur) kutatására. Egy általa létrehozott team-mel hét kötetben dolgozta fel e rendkívül kiterjedt jelenséget, amely nemcsak a német irodalom többszáz képviselőjének hányatott sorsát tárta fel, ismét internacionális szemlélettel – hanem a befogadó országok (az Egyesült Államoktól a Szovjetunióig) kulturális életét is. Mittenzwei az irányításon kívül két saját kötetet vett részt a munkában. A sorozatot a Reclam-kiadón kívül a nyugatnémet Rügenstein Verlag is közzétette. Ez az interdisziplináris kutatás már a Tudományos és a Művészeti Akadémia közös vállalkozása volt, miután Mittenzwei a Művészeti Akadémiának is rendes tagja lett. A 70-es években egyként dolgozott az irodalomtudomány és a színháztörténet területén. Ez utóbbi termése egy kollektív munka lett, amely *Theater in der Zeitenwende – Zur Geschichte des Dramas und des Schauspieltheaters in der DDR – 1945-1968* címmel jelent meg. Magyar szempontból különösen fontos, hogy ő szerkesztette és részben írta a *Dialog und Kontroverse mit Georg Lukács* című kötetet, amelyben azt a tanulmányát tette közzé, amely történelmi távlatba állítva az ellentéteket, már a paralelitásokat is érzékeltette. Lukács és Brecht változatlanul a két fő sarokpontja maradt kutatásainak.

Ez az évtized volt a hivatalos kultúrpolitikai „vonallal” való kiélezett viták ideje is. Még megjelentethette a *Position* című kollektív kötetben egy korszerűbb marxista esztétikát felvázoló írásokat, de a szocialista realizmus kidolgozására kapott megbízás nyomán kimunkált kötetet a pártközpont elutasította. Mindeme kontroverziák mellett 1970-ben Lessing-díjat kapott, 1973-ban Nemzeti Díjat, később más elismeréseket is. Tagja lett a PEN-Ciubnak, de az írószövetségbe sohasem lépett be, kerülte a végeérhetetlen értekezleteket, éppen ezért nagyon kevés nemzetközi tudományos tanácskozáson vett részt, noha megtehetné volna. 1977-től a Brecht-Ensemble vezetőségének tagjává választották.

Az 1980-as években figyelmét az Aufbau Verlag és a frankfurti Suhrkamp Verlag közös kiadásában megjelent Brecht Összes kiadása kötötte le. Egy nyugatnémet, karcsú Brecht-biográfiára válaszul megírt két kötetes, 1600 oldalas replikáját *Das Leben des Bertolt Brecht oder der Umgang mit den Weltratseln* címmel publikálta, ez mind Kelet-mind Nyugat-Németországban rendkívül pozitív visszhangra talált.

Az 1980-as évek második felében Mittenzwei egy, az eddigiektől merőben eltérő új téma feltárására vállalkozott, a fasizmus kora irodalma vonta magára figyelmét. E nagy volumenű vállalkozás mintegy bevezető fejezetét képezte a húszas évek konzervatív, nacionalista, s lényegében a nemzetiszocialista ideológia felé tendáló szellemi áramlatok feltérképezésének. A rendszerváltás (Wende) hónapjaiban éppen e művén dolgozott. A hatodfélszáz oldalas mű címe *Der Untergang einer Akademie oder Die Mentalität des ewigen Deutschen*. A több évszázados múltra visszatekintő porosz költői akadémiát, a különböző irányzatok egymás elleni harca és végül is a náci rezsim morzsolta fel. A történet – szándéktalanul – egy jelenkori folyamattal korrespondeál: az egyesítés után feloszlatták az NDK-ban mind a Tudományos, mind a Művészeti Akadémiát. Mittenzwei mindkét Akadémia hullásával elveszítette akadémikusi stallumát, a PEN-Clubból pedig önként lépett ki. Egy hosszú és eredményes kutatói pálya külső keretei ezzel lezárultak. De nem a tudományos munkáé. A 90-es évek közepén Elmar Faber és az Aufbau Verlag új tulajdonosa, Bernd Lunkewitz frankfurti ingatlan-ügynök megbízásából megírta az Aufbau Verlag történetét, amely már nem

került kiadásra. Kiadásra került azonban a *Die Intellektuellen* című monográfiája, amelyben szemlét tartott az NDK-beli értelmiség korábbi és fordulat utáni – nem éppen szívderítő – mentalitása felett. S végül – egyelőre – a jelen kötet felmérte saját négy évtizedes munkáját és életét, egyúttal az NDK teljes kultúrpolitikáját.

Mittenzwei elképesztő bőségű anyaggal dolgozott, dikciója az ún. „erzählerische Schreibweise” (elbeszélői írásmód), amely kellemes olvasmányossággal mutatja be önmagát, privát életét, munkásságát és jellemzi tömör, éles megfogalmazásban, az NDK-beli kultúrában és politikában szerepet játszó személyiségek teljes galériáját, Wolfgang Harichtól Kurt Hagerig és Peter Hucheltől Walter Jankáig. A kötet tudomány- és kultúrtörténeti anyagának értéke ezért felbecsülhetetlen.

(*Helikon*, 2006. 4 .sz.)

Tanulmánykötet Anna Seghersről

Negyven év során keletkezett válogatott tanulmányok a seghersi próza titkainak feltárása érdekében – ez az impozáns terjedelmű kötet megvallott célja (Friedrich Albrecht: *Bemühungen – Arbeiten zum Werk von Anna Seghers –1965-2004. Bern, 2005.*) A szerző a lipcsei egyetemen még Theodor Frings-et és H. A. Korffot hallgatta, mentora pedig Hans Mayer volt, az ő inspirációjára kezdett diplomamunkája kidolgozásához. (*Die Erzählerin Anna Seghers –1926-1932. Berlin, 1965.*) A megjelent művet Albrecht már a „másik” Németországba küldte a professzor után, mivelhogy Hans Mayer, a német irodalomtudósok akkori doyenje, az NDK kultúrpolitikája elleni tiltakozásul 1962-ben elhagyta a munkás-paraszt államot. A háború után az emigrációból hazatért Mayer antifasiszta, liberálisan szocialista szellemiségét a fiatal NDK-germanisták egész nemzedéke örizte. Ez a szellemiség munkált Friedrich Albrechtben is, aki akkor a keletnémet Művészeti Akadémia lipcsei kutatóintézete munkatársa volt. A kis kollektíva nem kevesebbre vállalkozott, mint a weimári korszak szocialista irodalma történetének feltárására, amely eladdig terra incognita volt a háború utáni germanisztika számára. Albrecht itt a polgári értelmiségnek a munkásmozgalommal való találkozása körülményeit vizsgálta. Természetes volt tehát, hogy *Deutsche Schriftsteller in der Entscheidung* (1970) című könyvében terjedelmes fejezetet szentelt ismételten csak Anna Seghersnek. A huszadik századi német prózairodalom kiemelkedő személyisége bonyolult életműve titkai megfejtésének szándéka évtizedeken át nyugtalanította Albrechtét, még akkor is, amikor 1977-ben a lipcsei Johannes R. Becher Irodalmi főiskola professzora lett, s az oktatói munka mellett másfél évtizedet a NDK-ban averzióval kísért Klaus Mann művei „honi” bevezetésének szentelte, majd a „rendszer váltás” (Wende) után az északkelet-franciaországi Metz városa egyetemére a Centre d'étude des periodiques de langue allemande germanista professzorának hívták meg. (Az 1977-től működő tanszék az idők során a francia germanisták mintegy hatvan monográfiáját jelentette meg a német irodalom és a francia–német összehasonlító irodalmi kapcsolatok tárgyköréből, ebbe a sorba illeszkedik Friedrich Albrecht voluminózus munkája is.)

A negyven év kezdeteinél még egy sajátos szemlélet uralta az irodalomértelmezést az NDK-ban. Időközben azonban egy világ változott meg az irodalom és az irodalomtudomány körül. Vajon miképpen hatott ez a kritikus világgépére, különösen,

ha figyelembe vesszük: vizsgálódásának tárgya 1947 után egy nagyon is kiemelt közéleti pozíciót elfoglaló személyiség volt: azt mondhatni: Anna Seghers a nyugati kritika az NDK „hivatalos állami írójának” tartotta (inszinuálta), a keleti irodalomértők pedig – kevés kivétellel – a kötelező hódolat auráját vonták köré. Mindenképpen kényes pozíció volt ez, alkalmas arra, hogy homályba borítsa a valóságos írói oeuvre-öt. Egyúttal nem jelentéktelen próbatétel volt ez egy fiatal germanistának, megkeresni és megtalálni az írói személyiség és a létrehozott mű ideológiai kontroverziákon túl és felül érvényes üzenetét, lényegét. (Anna Seghers a magyar irodalomértő közönség mint *A hetedik kereszt* antifasiszta íróját, az 1950 utáni irodalompolitika pedig az NDK írószövetsége több évtizeden át volt elnökét tartotta számon.) Friedrich Albrecht tanulmánygyűjteménye széttöri ezt a sematikus képet, fáradozásai (*Bemühungen*) nyomán egy rendkívül bonyolult, modern író arculata bontakozik ki előttünk.

Friedrich Albrecht tudósi invenciozítása jeles bizonyítéka az a körülmény, hogy fiatal kutatóként megtalálta, majd a változó időben is megtartotta, tovább finomította és fejlesztette azt az irodalomvizsgálati módszert, amellyel negyven éven át érvényeset mondhatott tárgyáról. A kezdeti impulzust Fritz Martini *Das Wagnis der Sprache* című munkájától kapta a modern német próza interpretációjához. A neves stuttgarti professzor a prózaanalízisben a már korábban tökélyre vitt líraelemzés módszereit alkalmazta. Albrecht így foglalta össze akkor a maga számára a poétikai tanulságokat: „Az irodalomtudós szembesülése a költői szöveggel kardinális kérdés számomra. Ez a szembesülés feltételezi az elfogulatlan tisztességet, a költői értékekkel, az árnyalatokkal szembeni fogékonyságot, a mesterségbeli tudást; a költői szöveggel szembesülve elválnak, hogy a tudós alkalmas-e hivatására, vagy fiaskót szenved.” Bár a szerző sehol sem nevezi meg ezt a módszert, nem nehéz azonosítani annak mibenlétét: a hermeneutikai szemléletről van szó.

Ez emelte ki már Albrecht diplomamunkáját is a kor NDK-beli irodalomtudományából; a könyvben hiába keressük pl. a „szocialista realizmus” obiigát terminusát és alkalmazását. Az 1965 és 2004 között keletkezett huszonegy tanulmány mintegy fele származik a „régiből”, ezek szövegeit a legcsekélyebb változtatás nélkül emelhette át a szerző az egész életművet átfogó kötetébe. Albrecht munkája nem teljességre törekvő monográfia, mégis – mivel az életmű minden lényeges problémáját tárgyalja – betölti a monográfiával szemben támasztott követelményeket is. Annál inkább, mivel a válogatás a kronológia lineáris következetességével él.

Az első jelentékeny írások (*Die Wellblech-Hütte; Auf dem Wege zur amerikanischen Botschaft; Grubetsch*) már bevilágítják az írói mű kezdeteinek teljes színeképét. Ennek fő vonásai élő erezetként átszövik majd a későbbi műveket is. Anna Seghers (1900-1983; eredeti nevén Netty Reiling) művelt polgári családban született, apja a mainzi dóm műkincseinek custosa, egyébként műkereskedő. Leánya művészettörténetet és sinológiát tanul a kölni majd a heidelbergi egyetemen, Rembrandtról írja diplomamunkáját. (Rembrandt zaklatott korának híres és tragikus sorsú grafikus művészeről, Hercules Seghers-ről értekezik óráin az egyetem egyik tanára, mellesleg az kor expresszionista irodalmának és művészetének lelkes híve. Anna Seghers nem kényeztette el műve kutatóit bő életrajzi adatokkal, felfogása szerint a személyiségnek az írói alakok tulajdonságaiból kell nyilvánvalóvá válniuk. Albrecht mikrofilológiai érzékenységének egyik trouvaille-ja, ahogy a nyomára jutott az írói álnév eredetének.)

Még egy sorsdöntő esemény történt Heidelbergben a 20-as évek elején; ide érkezett az elbukott magyar tanácsköztársaság több neves értelmiségi személyisége, (így Lukács György is), s köztük a Vasárnapi Kör egyik fiatal résztvevője, Radványi László, akivel Netty Reiling egy életre összekötötte sorsát. (Radványi hozta létre a weimari

köztársaság idején a Marxista Munkás-főiskolát, a mexikói emigrációban és az NDK-ba való visszatérésük után pedig neves közgazdászként működött.) A modern német prózának elkötelezett Anna Seghers műveit a húszas-harmincas évek fordulóján tematikailag áthatotta találkozása a munkásmozgalommal, anélkül, hogy irányát „megrontotta” volna a proletár retorika. Írásai a mélypszichológia iránti vonzalmával, hősei jellege és tettei behaviourista plaszticitásával, a többnyire tragédiába hajló emberi sorsok újtárgyas (neusachlich) keménységgel történő megformálásával tűntek ki. A munkáshősöknek elsősorban etikai tartását vizsgálta, a létérzékelés szorító magányából az emberi közösség felé való törekvést kutatta. Nem véletlen volt tehát, ha Hans Henny Jahnn kurátor 1929-ben a *Der Aufstand der Fischer von St. Barbara* című művéért neki ítélte a tekintélyes Kleist-díjat.

Seghers következő évtizede továbbra is a világlátás és művészi leképzése bonyolultságának jegyében telik. Kezdetben változatlanul szorosán kapcsolódott a német és nemzetközi munkásmozgalomhoz (*Die Gefährten, Der Weg durch den Februar*). 1933-ban családjával együtt Párizsba menekül, ahol hét évet tölt el. Itteni írásait a válságos években (*Das siebte Kreuz; Die schönsten Sagen vom Räuber Wojnok; Die Rettung; Der Führer, stb.*) egyre inkább átszínezi az antifasiszta érületen átszüremlő általános humanista szemlélet, a „köbe merevedő” világgal szembeni tiltakozás, a mitológiához és a meséhez való vonzódás. A Lukács Györggyel való 1938/39-es kétszeri levélváltásban fogalmazza meg egy életre kiható ars poeticáját, amely élesen eltér a magyar marxista filozófus „perspektivikus” realizmus felfogásától, a pozitív hős tételezésétől, és inkább a közvetlen benyomások művészi érzékletességének tolsztoji lehetőségeit követi. Seghers a német történelem és irodalom válságos éveit írói mintaképeihez nyúl vissza: Hölderlinhez, Karoline von Günderodehoz, Kleisthez, Büchnerhez, akiknek élete és műve torzóban marad t. Ez teszi lehetővé, hogy történelmi regényében is (*Die Toten bleiben jung*) minden korabeli merev esztétikai indítéktól mentesen tudja ábrázolni a munkásmozgalom több generációjának érzékletes rajzán túl azokat az eszmeáramlatokat, amelyek katasztrófába taszították Németországot, és képviselőiket is, mint a balti báró, a későbbi SS-tiszt Emst von Lieven alakját.

A *hetedik kereszt* utolsó mondatai fogalmazzák meg, hogy „milyen mélyen és félelmetesen nyúlnak bele az emberi életekbe, az ember lényegébe a sors külső hatalmai”. Ezt a fátumszerű világtörténelmi érzékelést – Albrecht találó megjegyzése szerint – az a századot átható fenomén inspirálta, amely az emberi életek tömeges kioltása ördögi működésének az idegekig elmélyülő hatása volt. De világirodalmi reminiscenciák is befolyásolták Anna Seghers különös érzékenységét a századokon át működő Gonosz érintésére. Ezt a *Woher sie kommen, wohin sie gehen* című alapvető Dosztojevskij tanulmánya (1962) tanúsítja, főleg a Nagy Inkvizitor személyiségének kisugárzása. Feltűnő – s ennek Albrecht külön tanulmányt szentel – az életet megkörményező Halál problematikájának már a kezdetektől szinte állandó jelenléte a seghersi műben (*Die Toten von der Insel Djal*, a kivételesen önéletrajzi jellegű *Ausflug der toten Mädchen; Das Licht auf dem Galgen; Die Toten bleiben jung; stb.*) Az üldözöttség, a mindenütt, mindenkor jelen lévő fenyegetettség és az idegekben bujkáló félelem motiválja már a húszas évek éles társadalmi összeütközései által inspirált írásokat, s még sokkal inkább a fasizmus előli menekülés (Párizsból Marseille-n és a karibi szigeteken át egész Mexikóig, amelynek regényes krónikája a *Transit*.) Ez a geográfiai is tágas terep a seghers-i próza tematikája lét- és térérzékelésének lényeges összetevője: a szűkös mikrovilág tágas dimenziókba vetülő üzenete, az ahasverusi nyugtalanság szüntelen működése, akár a bizonytalanba való előretérés impulzív akarata.

Íróilag-emberileg érthetően ragaszkodott ifjúkorában lényébe ivódott meggyőző-

déséhez: a kizsákmányolt, üldözött, megalázott Ember lehetséges felszabadulásának képzetéhez. Ezt akkor a szocializmus eszmevilágához társította. A fasizmus feletti győzelem után, az NDK-ban írt elbeszélései, regényei a goethei *Lehrjahre* „nevelési regényei” sugallatait közvetítik. Albrecht finom utalásokkal, elemzésekkel érzékelteti, hogy Seghers hite nem vakhit volt, az akart optimizmus mögött jellemekben, cselekményekben átsejlik a jóval régebről datálódó bizonytalanság, a megingás. 1937-ben – a perek idején – a moszkvai *Internationale Literatur* hasábjain jelent meg egyetlen hangjátéka (*Der Prozeß der Jeanne d'Arc zu Rouen*), amelyben nem a hős figurája állt a középpontban, hanem – az áldozaté. Megdöbbentő dokumentum az 1989-ben a hagyatékából előkerült prózatörredék, a *Der gerechte Richter* (1960), amely megvilágította nemcsak a közvetlenül akkor megjelent Walter Janka esszé (*Schwierigkeiten mit der Wahrheit*) problematikáját, hanem áttételesen az időben jóval mélyebbre nyúlva vissza, a 30-as évek megrendítő történéseit is. (A Walter Janka elleni 1957-es koncepció per során a jelenlevő Anna Seghers és J. R. Becher nem voltak bátrak, hogy kiálljanak a vádlott, egykori antifaszista küzdőtársuk védelmében.) Ez a történet mély emberi-írói konfliktust idézett elő Seghers-nél, utolsó műveiben a számára tragikus megroppanás jelei tűnnek fel. Ez az oka az utolsó nagyobb lélegzetű regényei (*Die Entscheidung; Das Vertrauen*) művészi sikertelenségének; az utolsó erővel védelmezni szándékolt remény még a *Wiederbegegnung* (1977) lapjain sejlik fel.

Friedrich Albrecht tudósi objektivitásának jele, hogy amikor „elszámol” a múlt század e jelentős írójának teljesítményével és világképével – könyve zárófejezetében közzéteszi Christa Wolf Anna Seghers-szel folytatott interjújáról írt tanulmányát is, amelyből kiviláglik; a huszadik század jellegzetes pályát befutó íróművésze oeuvre-je zárt egész, lezárult egész, a késő utókor létszemlélete, írói világa már egy más dimenzióban jelenik meg.

(*Helikon*, 2007.1-2. sz.)

Magyar líra német műfordításban

Az irodalomról szóló tudás – alias irodalomtudomány – szerteágazó rész-diszciplinái közt jelentős, sőt mondhatni izgalmas mezőnyt foglal el a műfordítás, ezen belül is a líra fordításának tudománya. A nehézségeket itt – többek közt – az okozza, – mint ahogy azt Franz Fühmann egyik levelében megfogalmazza hogy ugyanis a líra műfordításánál nem két, hanem három dimenzióval van dolgunk. A „küldő” és „befogadó” nyelvezet közt ugyanis megjelenik egy harmadik szféra is: az, amelyik az újjáalkotás (a *Nachdichtung*) eredményeként „új entitásként” tűnik fel. E produktum új életre kél, miközben meg kell felelnie az eredeti tartalmi-esztétikai valóságának, és adekvát módon kell beilleszkednie a fogadó nyelv kultúrtörténetiségébe is, noha a tartalmi-esztétikai „produktumot” a fogadó nyelvű átültető saját nyelvében nyilvánvalóan másképp alkotta volna meg.

A „harmadik dimenzió” mivoltát így közelíti meg Fühmann Hans Marquardthoz, a Reclam kiadó igazgatójához írt egyik levelében: „Mint ön is tudja, a lírafordítás két funkciónak kell, hogy megfeleljen: legyen olvasható német vers, és legyen adekvát a lefordított költeménnyel, vagyis legyen vele azonos abban, amit „mondanivalónak” szoktak nevezni, tehát tegyen eleget esztétikai-receptív és egyszersmind tudományos

követelményeknek. A kettő nem megy egyszerre...Ha ezt mind véghezvinnék, páratlant alkotnánk a fordítói lelkiismeretesség és pontosság terén, és olyan Vörösmartyknk lenne, amelyet egyaránt használhat a köznapi olvasó és a tudós is.”

A jelen bilingvis kiadvány (Franz Fühmann: *Briefe aus der Werkstatt des Nachdichters – Műfordítói műhelylevelek – 1961-1984. Mitgeteilt vom Adressaten. Engelsdorfer Verlag, Leipzig – Argumentum Kiadó, Bp. 2007.*) sokban hozzájárul az érintett kérdés-komplexum felfejtéséhez, noha egy teljes értelmezéshez – akár ha csak egyetlen műfordító esetében is – nyilvánvalóan annyi más elemzés lenne szükséges, hogy az csupán egy vaskos monográfiában lenne lehetséges. Ezúttal csupán a háború után színrelépő ún. középnemzedék egyik jelentős képviselője, Franz Fühmann (1922-1984) írásaival, leveleivel van találkozásunk, valamint a levelek címzettje, Paul Kárpáti (alias Kárpáti Pál) előszavával, köztes magyarázataival, az összefüggéseket megvilágító szövegeivel. Kezdeményező vagy válaszlevelekkel Kárpáti nincs jelen, de Fühmann reagálásaiból folyamatosan értesülünk jelenlétéről. Kárpáti a háborút követő kitelepítések során került ki a keleti német térfélre, itt végezte el a Humboldt egyetemet, s lett évtizedekre az egyetem magyar tanszéke (Clara Zetkin Str., majd újra Dorotheenstraße) vezető munkatársa. (Ezen a tanszéken tanított egykor Gragger Róbert, Keresztúry Dezső, Szent-Iványi Béla.) Szerves kétnyelvűségénél fogva a magyar és az NDK-beli hivatalosságok „nyelvévé” is vált Kárpáti nyelve, de ennél is fontosabb szerepet osztott rá jósorsa: ő készítette mély beleérzéssel számos NDK-beli költő számára az ún. interlineáris, azaz nyersfordításokat, látta el konzultációk során tanácsaival, értelmezéseivel az ún. „utánköltőket”. Kimagasló szerepe volt abban, hogy a magyar irodalom a keletnémet térfélen korábban sohasem látott volumenben honosodott meg. Egyáltalán, reá vár a magyar líra német nyelvű elterjedésének, történeti-esztétikai értékelésének monografikus feldolgozása is. Ez a – lényegében komparatív – stúdium jelentős kultúrtörténeti-tudománytörténeti fejezet lesz egy jövőendő összefoglalásban.

A kötet tartalmát azonban Franz Fühmann Kárpátihoz 1961-1984 közt intézett levelei képezik. Fühmann, – mint nemzedékéből annyian mások – megperzselődött a háború megpróbáltatásaiban; később keletkezett prózai műveiben lényegében egy megújult, megtisztult, humanista életfelfogás szellemében gondolkodott a világról, s a közéletben a békéért folytatott küzdelem soraiba lépett, a fiatal, felnövő írógeneráció odaadó mentoraként tevékenykedett. Szudéta-német származékként eleinte a cseh, majd a magyar és lengyel líra megismerése és megismertetése életelve fontos tényezőjévé vált.

József Attila költészetére Stephan Hermlin irányította figyelmét. Hermlin még a francia emigrációban olvasta a Résistance folyóirataiban József Attila néhány versét, s a magyar költő iránt támadt erős vonzalma készítette arra, hogy 1958. május 7-re 16 költőt hívott meg a Művészeti Akadémiába egy tanácskozásra, s a megjelent hat lírikus (Günther Deicke, Franz Fühmann, Peter Hacks, Stephan Hermlin, Heinz Kahlau, Max Zimmering) vállalkozott József Attila költői életműve németül történő megjelenítésére. A 36 költeményt tartalmazó kötet, Stephan Hermlin előszavával 1960-ban meg is jelent a berlini Volk und Welt és a budapesti Corvina közös kiadásában. Fühmann Hermlin mellett a legnagyobb részt vállalta a munkából; mindenekelőtt az *Oda* újrateremtésével – mint Kárpáti írja – „József Attila líráját odaemelte a maga irodalmi állócsillagai sorába, ezzel ablakot nyitva önmagának és az olvasóközönségnek a magyar költészetre. írói műhelyében egyszersmind úgyszólván akkreditálta a versfordítást”.

S valóban ezt követően szenvedéllyel munkálkodott közreműködőként közel egy tucatnyi magyar költői művet bemutató kiadvány megszületésénél. Egymás után jelentek meg ezek a gyűjtemények, 1965-ben Ady Endre, 1967-ben az első Radnóti

válogatás, (Fühmann már 1961. december 20-án Radnóti nyersfordítást kért Kárpátitól), 1974-ben Füst Milán, 1975-ben a Hermlin és Vajda György Mihály gondozta *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten*, szintén 1975-ben József Attila a *Poesiealbum* ízléses, karcsú füzetében. 1978-ban meghitt barátja, Hajnal Gábor költeményei, 1982-ben az Aufbau – Rütten & Loening-nél József Attila mellett másik nagy költői idolja, Vörösmarty Mihály, 1984-ben Kalász Márton versgyűjteménye, (ő a megelőző években a berlini Magyar Kultúra Háza igazgatója volt), 1986-ban már posztumuszként a „költő Ágnes királynőként” aposztrofált Nemes Nagy Ágnes szenvedéllyel alakított-alkotott kötete.

S mindez sorjázó saját művei, közel egy tucat autobiografikus regény, mítoszfeldolgozás, esszégyűjtemény, stb. mellett, rendkívüli hajszoltságban (erről a levelek is tudósítanak). S ha rendkívüli távolságból áttetszően is, lírai átköltései a saját élete mélyén meghúzódó drámai változásokat követik. Az 1945 utáni indulás lelkesedésében, és későbbi gyöttrődéseiben újra és újra József Attila; az NDK-beli kultúrpolitikai létkörülmények (pl. 1976-ban Wolt Biermann expatriálása messze gyűrűző következményei, stb.) változásai közepette Radnóti Miklós; az összeomlás háborút is vizionáló előérzetében, kései korszakában egyre inkább Vörösmarty életműve „*A vén cigány*, ez a fájdalmas költemény”, amelynek keserű, sötét tónusában saját érzelmeire találja meg a visszhangot, ahogy ő maga írja egy levelében: „Ezek mind hosszú versek, vadak, dühösek, keserűek, komorak, reménytelenek, csodálatosak; nem ismertük eddig ezt a hangot...páratlan az európai irodalomban, a legázolt 48-as remények voltaképpen költője ő.” József Attila „már közel másfél évtizede meg-megújuló erővel vonzza, hívja ki, rázza meg, rázza fel” – írja Kárpáti –, „...ez a költészet, amelynek nem német nyelvű újraformálása, hanem gondolati, indulati energiái, feszültségei elől olykor menekülne is...igaz, ha menekül...akkor éppenséggel a Vörösmarty versek küzdelmes újraköltéséhez, ahol tipológiailag a végletes feszültségek lényegében azonos erőterben mozognak.”

A József Attila-i *Elégia*, a *Nagyon fáj az Eszmélet* fordítása közben „...a kétségbeesésbe kerget... – mint írja, nem engedi szabadulni, még végletes élethelyzetekben sem. „Ami ép testtel sohasem sikerült, az a kés alatt olyan alakot öltött, ami bizonyára igen messze van az eredeti nagyságától, de alighanem a legmaximálisabb közelítés, ami az én erőmből telik.” Halála előtt nem sokkal még a teljes Radnóti létrehozása, Vörösmarty *Csongor és Tündé*-je, Nemes Nagy Ágnes költészete foglalkoztatta. (Aminthogy egyébként az utolsó években Georg Trakl lírai életműve esszéisztikus feldolgozása, az expresszionizmus-szimbolizmus határán létező, tragikus sorsú költőtárs üzenete – a közelgő halál tudata.)

A levelek számtalan gyötrelmes szakmai problémáról, gondról adnak hírt, a két nyelv gyökeres grammatikai, szintaktikai különbsége, a német nyelv szikár gondolatísága, a magyar képiessége, a német soványabb, a magyar gazdag rímkészlete, a hím- és nőrímek alkalmazásának eltérő lehetőségei és kötelmei, a megfelelő szavak hangulat- és színárnyalatainak eltérései, stb., mindez gyakran megoldhatatlan nehézséget jelentett, amelynek oldásában számtalanszor nyújtott segédkezet a Briefpartner Kárpáti Pál. A zseniális újraköltések mellett is tulajdonképpen egy költői-műfordítói „szenedéstörténet” rajzolódik ki a levelekből és a bennük közölt versrészletekből, vagy a hozzájuk mellékelte egész versszövegekből. Ez a körülmény nem a megoldások minőségi színvonalát érinti, hanem maga a műfordítás mint alkotóművészet létmódjának lényegéhez tartozik. (Ugyan úgy mint többnyire magának az eredeti költeménynek megszületéséhez is.)

A könyvészeti kiállításában is gyönyörű kötet német prózai szövegeinek magyarítása Kurdi Imre érdeme, aki a kissé szálkás gondolati szöveget invenciózus

leleménnyel magyarította, mindenütt a hűség határain belül. A szövegek közlés megoldásainak talán egyetlen nem szerencsés szerkesztői elgondolását említhetnők meg. A kötet bal lapjai közlik a német szöveget, a jobboldali lap prezentálja a magyar megfelelőt. Mint említettük, a német levelekben gyakran említődnek átültetett verssorok, esetenként egy-egy műfordított verset egészében is mellékel a levélküldő. (Pl. *A vén cigány*, az *Eszmélet*, a *Nagyon fáj*, Radnótitól a *Levél a hitveshez*, Nemes Nagy Ágnestől *A szörny*.) A levelek magyar fordításához hasonlóan a jobb oldali lapon természetesen nem lehetett a német fordításokat magyarítani, ez képtelenség lett volna. Ezért a szerkesztés azt a megoldást választotta, hogy a magyar részben is változatlanul németül közli (azaz duplán) a fordított verset. De a bilingvis olvasó számára az eredeti magyar vers közlése lehetett volna hasznos, és a komparativitás lehetősége okán igazán műélvezetet okozó. (Ez esetben tipográfiaiilag kellett volna utalni a magyar verseredetre, forrásra.) Az alkalmazott szerkesztői megoldás éppen az összehasonlítási előnytől fosztja meg – sajnos – az olvasót. A recenzens által vélt eme hiányosságtól eltekintve a kötet a magyar–német irodalmi kapcsolatokhoz és a műfordítás történetéhez való értékes hozzájárulás.

(*Helikon*, 2008. 2-3)

Elszámolás az elmúlt század történelmi kataklizmáival

(Az *irodalmi nézet*) Nadine Gordimer, a Nobel-díjas dél-afrikai író így jellemezte egykor *Günter Grass*-t: „Alihoz a kevésszámú íróhoz tartozik generációmban, akik szétrobbantották az irodalom hagyományos kereteit, úgy ahogy azt ő előtte egy Joyce, Proust és Musil tették.” (Hozzátehetnők ehhez: ahogy azt Kafka, Döblin és Dos Passos tették. S megemlíthetők lennének még Grass kedvenc írói: Charles de Coster *Till Eulenspiegel*-jével, valamint Hans Jacob Cristoph Grimmelshausen, a *Simplicissimus* szerzője, a harmincéves háború zürzavarának barokk krónikása is.) Legújabb regénye, a *Beim Hanten der Zwiebel* (magyarul Győri László kitűnő fordításában: *Hagymahántás közben*. Európa könyvkiadó, 2007.) lezár egy regényfolyamot, amellyel a most nyolcvanéves szerző „elszámol” az elmúlt század történelmi kataklizmáival és az idők forगतagában emberi sorsok töménytelen sokaságával. Új regénye ajánlása így szól: „Mindenkinek, akitől tanultam”. A tanulás Grass esetében nem holmi epigon szerepre utal, hanem az igazán nagyokkal fémjelzett irodalmi folyamat szuverén, hasonlíthatatlanul egyéni arculatú továbbvitelére. Grass 1959-ben *A bádogdob*-bal egyszerre a második világháború utáni német irodalom élvonalába tört be, és világirodalmi rangot vívott ki magának. Amikor először jelentkezett a „Gruppe '47” egy szeánszán, az egyik kritikus „ugrásra kész fenevadat” látott benne; a szintén akkor debütáló Hans Magnus Enzensberger pedig egy „szardíniás dobozba zárt cápaként” aposztrofálta.

Költészete, drámái s főleg és elsősorban tucatnyi regénye új és egyre megújuló aspektusból mutatja be a „század botrányát”, a fasizmus és az általa kirobbantott világegés katasztrófáját, de nem teoretikus értekezések szintjén, hanem emberi életek, sorsok, népek és népcsoportok halálba hajszolásában, elűzetésében, megtiportatásában. A *Hagymahántás közben* nívója abban van, hogy az események kortörténeti beágyazottsága a kora ifjúság eddig homályban maradt két évtizedének rajzával egészíti ki a mozaikokból kirajzolódó nagyszabású freskót, az életmű egészét, teljességét. A történet a német, lengyel, kasub tengermelléki Danzigból (ma Gdansk)

indul, a német sorhajók ágyútűzével, a második világháború kitörésének napján, 1939. szeptember 1-jén. Ettől kezdve kísérhetjük a nyers valóság történéseiben, a fantázia kitöltötte hézagok néha szurrealisztikus rajzolatában a fiú (azaz: ő maga) csetlés-botlását a külső és belső világ fenyegetettségei közepette, iskoláit, családját szétzórattatását, őt, rövidnadrágos kamaszként a Jungvolk és a Hitlerjugend soraiban. Az elkábított és elcsábított tudatlan ifjút, aki még a „végső győzelem” hiedelmében is osztozott; értesülünk önkéntes jelentkezéséről a tengerészethez és – odasodródását a „kettős rúna-jelzésű” egységekhez, olvasóként átéljük frontélményeit, halálfélelmét, menekülését, hadifogságát, szabadulása utáni hányódását paraszti gazdaságokban, feketézés közben, a kálisó bányában, később egy dzsessz-zenekarban, mardosó hármas éhségét (a gyomor korgását, szereleméhségét, és a művészet utáni vágyakozását.) A sírkő faragás után a düsseldorfi Művészeti Akadémiára, majd a berlini Képzőművészeti Főiskolára vezet az útja. Szobrászi és grafikai munkái mellett egyre inkább az írásban bontakozik ki tehetsége. Mi volt ehhez az indítéka? Vallomása szerint: „...ha nem lett volna ott a német múlt és egyben saját múltam megkerülhetetlen görgetegének tömege...lépten-nyomon belébotlottam...mellette nem vezetett másik út...kihűlt lávamező...és mégis azt akarta, hogy rétegről-rétegre lebontsák, szétválogassák és elnevezzék... sorsokat követelt; de az első mondat hiányzott még.” Aztán következett: „...elbeszélések, történetek tömény elegye, amely hajtóműként indította be még mindig lefojtott írásszenvedélyemet.” Azt a bizonyos első mondatot végül is Párizsban találja meg, így tér vissza 1958-ban *A bádogdob* kéziratával Németországba. Szinte minden későbbi regénye címe, vezető mottója egy-egy találó metafora. Jelen esetben a hagyma hántása az, minden egyes héj, belső gerezd lefejtése az évtizedeken át megélt múlt ezernyi eseményét rejti, tárja fel, egyszersmind reflexív módon megvilágítja a későbbi művekbe áramlás körülményeit.

(*A történelmi nézet*) A hagymahántás közben ezúttal egy olyan héj is levált a „keserű gyümölcsről”, amely nemcsak meglepetést okozott az irodalmi életben, hanem – bizonyos értelemben – megrázta az egész német közszellemiséget. Eddig is ismert volt, hogy Grass tizenhat évesen, szinte gyermekként az iskolapadból a munkaszolgálatba, onnan pedig a „Flakhelfer”-ek (a légvédelmi ütegek segédszolgálatosai) egységéhez került, de csupán a mostani vallomásos regényből derült ki hatvan év után, hogy valami rosszabb is történt ekkor: a tengeralattjáró flottához történt korábbi önkéntes jelentkezése 1944 késő őszen élesbe fordult: besorozták a Waffen-SS egy kötelékébe, egy páncélgránátos egységbe. S a pelyhedző állú „tüzér”, aki mit sem tudott e szörnyű alakulat pokoli hivatásáról és szerte Európában elkövetett rémtetteiről, s talán hitt is némileg „az orosz áradattal szemben a Birodalom és a Nyugat védelmezése” mítoszában. A cseh Érchegységben kapott gyorstalpaló kiképzés után 1945 első heteiben a sziléziai frontra került, ahol – hinnünk kell neki – egyetlen mozgó célra sem adott le lövést, annál inkább, mivel egységét a sztálinorgonák megsemmisítő tüze már az első napokban felmorzsolta. Ezután már csak a visszavonulás, a menekülés gyötrelmei következtek. De hogyan sorakozott be mindez a létélmények egyre növekvő tömkelegébe? A regény így vall erről: „Amit ifjú éveim ostoba büszkeségével elfogadtam, a háború után sarjadt szégyenemben el akartam hallgatni, de a teher megmaradt és senki sem tudta enyhíteni; tudatlanságom hangoztatása sem ködösítheti el a felismerést, hogy olyan rendszernek voltam része, amely emberek millióinak megsemmisítését tervezte, szervezte meg és hajtotta végre.” A megdöbbenés és szégyenérzet csak egyre növekedett, amikor az amerikaiak hadifogságában a „jenki átnevelő tiszt” elébe terített egy fénykép-gyűjteményt az auschwitzi haláltábor megkínzott foglyairól, a krematóriumokról, a tönkerezűzött német városokról.

A jobboldali német sajtó hecckampánya most nem az őszinte írói vallomást méltányolta, hanem a háború utáni évtizedekben meggyőződéses baloldallivá váló író „erkölcsi tartásának” érvényét igyekezett kikezdeni, mondván: miképpen válhatott Grass kérlelhetetlen antifasisztává, bűnök számon kérőjévé, harcos szociáldemokratává, amikor hat évtizeden át hallgatott múltjának e homályos foltjáról. Grass válaszát a háború utáni német társadalmi fejlődésről szerzett tapasztalatainak mély átélése adja meg. Ez tulajdonképpen életmű-regényfolyamának tápláló talaja.

Az 1945 utáni (nyugat)német társadalmi-politikai fejlődésben majd két évtizeden át meglehetősen erőteljesek voltak a demokratikus kibontakozást fékező restaurációs törekvések (Adenauer, Kiesinger korszaka). A felnövekvő ifjú generáció, amelyet megérintett a barna ideológia, és megperzselt a vesztt háború szele, ebben a légkörben szocializálódott és most hirtelen a „minden összeomlott”, a becsapottság és megcsalottság tudatával állt egy bizonytalanul körvonalazódó új kezdet előtt. (Tipikus irodalmi dokumentuma ennek Wolfgang Boriert *Draußen vor der Tür* [Az ajtón kívül] című 1946-os drámája.) Grass is ehhez a nemzedékhez tartozott, az évekig tartó vívódás „elszámolása” éppen *A bádogdob*-bal kezdődött el. Ettől kezdve művei az apák nemzedékével való szembekerülés, sőt a „nagy leszámolás” jegyében íródtak. Az egész generációra kiterjedő folyamat lenyomata a '68-as nemzedék lázadása és még másfél évtizeddel később is, az ún. „Historikerstreit” [a történészek vitája.] Lehet kifogásolni Grass hosszú hallgatását amaz eredendő – inkább tragédiáról, mintsem – bűnről, de egy hatalmas életmű dokumentálja meggyőzően, hogy saját „elszámolása”, a múltat és jelent is vizsgáló viviszekciós művészi munkája, a német irodalomban oly kitüntetett szerepet játszó „nevelési regény” sorába tartozik, s egyúttal igazi jóvátétel.

(Az ideológiai nézet) A fiatal Grass az ideológiák összecsapásának közelébe a kálisó-bánya heterogén munkás-kollektívája marakodásai közepette került. A gyakori áramszünetek idején parázs vitákban csaptak össze javíthatatlan nácik, konok kommunisták és mindig a kompromisszumra hajló szociáldemokraták. A csillásfiú a nézetek ütközésében nem vett részt, még sokáig úgy érezte: nincs ezekhez köze. „Tartósan egyik fél mellé sem tudtam odaállni” – írja. A „felszínre” kerülve ellenérzést keltett benne, hogy sírkövek faragásán túl Göbel úr cégének legfontosabb teendője a bankok és biztosító intézetek palotái bombák szaggatta homlokzata restaurálása volt. Ő maga a Caritas menhelyén, egy víz nélküli fürdőszobában, a ferencesek gondozta elesettek aziluma félre eső helyiségében, egy lebombázott istállóból kialakított szükségműteremben, majd ifjú házasként hosszú ideig egy pincelakásban húzódott meg. „Arra emlékszem – írja –, hogy undor fogott el az újjgazdag típus megjelenése láttán, amelynek vonásait a legelsőként Düsseldorfban megmutatkozó gazdasági csoda rajzolta meg.” Hányódásainak tapasztalatai önkénytelenül vitték a baloldali mozgalmak, a szociáldemokrácia közelébe. írásművészete sem valamiféle Tart pour Tart sterilitásában bontakozott ki, hanem a zaklatott életút tanította meg a reáliák tudomásulvételére, amelyet ugyanakkor az idő- és történeti síkok keresztül-kasul villódzásának, a fantázia teremtő játékosságának színei dúsítottak fel a modernség jegyében. Maró gúnnyal aposztrofálta a „tulajdonképpeniség” (heideggeri) szlogenjét, és a „belévetettségg” (egzisztencialista) búvszavát. Őt nem ezek az absztrakt elvontságok érdekelték, hanem a való élet. Élénk részletességgel elemzi a „faldekorációs giccs” avantgardistái és a szobrász Kari Hofer elhúzódó csatáját, mestere az „örök emberi dráma” ábrázolásának híve volt. Némi proletkultos túlzással még a Wagner-kultusz jegyében a Bayreuth-i Ünnepi Játékokon összegyűlő divat- és ékszerbemutató közönségét is képes volt „újjgazdag csürhének” nevezni. A Banco di Spirito-t az obszcenitás templomának tartja, a „Szent Lélek és annak meghitt ellensége – a mozgékony tőke” viszonyát elemzi.

Ugyanakkor – emlékezvén a háború végső napjaira, a fákon függő „dezertőrök” látványára, elutasítja az újra-felfegyverkezés programját. Felháborítja, amikor arról értesül, hogy Kohl kancellár Reagan elnök kíséretében tisztelgő látogatást tesz a bitburgi temetőben, a volt SS-katonák sírhelyén. Formálódó világképe lényeges eleme a szembenállás mindazzal, amit a CDU/CSU hivatalosság oktrojál; önmagát a „Grimmelshausen istállójából való hőshöz” hasonlítja, „akinek a világ egy labirintus zezugos bolondokháza, amelyből csak tollal és tintával, egy „Márismás” nevű másvalaki alakjában foghat szabadulni.” De érik újabb megrázó élmények is. 1987/88 fordulóján fél évet tölt Kalkuttában, a mélységes nyomor hazájában. Egy interjúban közli megrendültségét: „Ha nem vagyunk képesek a harmadik világ éhségét megszüntetni, vagy legalább csillapítani, akkor soha nem győzzük le a terrorizmust, a terrorizmus mindig újratermelődik.” (Kritika, 2004. június. p. 3.)

Regényekbe transzformálva mindezek a tapasztalatok indítják arra, hogy egyre aktívabban vegyen részt a szociáldemokrata mozgalomban. Több választási cikluson át támogatta Willy Brandt kampányait, köteteket töltenek meg e témában publicisztikai írásai. De ellentétes hatások is érik: 1953 júniusában megrendültén áll a Potsdamer Platz-ot szegélyező szöges-drótakadálynál, látja hogy sorakoznak fel a szovjet tankok, védvén a másik, a munkás-paraszt német államot. (Erről tudósít *Die Plebejer proben den Aufstand* című műve.) És mégis ő lesz az, aki 1990-ben a „békésen zsákmányul ejtett ország [az NDK] kiárusítása” ellen tiltakozik, ő a két német állam konföderatív, lassú közeledését szorgalmazta volna. Reá zúdul ekkor a Springer-konzern lapjainak ösztüze, hazafiatlanságot vetnek a szemére, reá, aki már egy évtizeddel korábban a *Das Treffen in Telgte* című regényében a harminc éves háború mocsarába süllyedt német föld íróinak képzeletbeli találkozásán provízionálta a nemzet egységét. Az újra ellenzékbe szorult szociáldemokraták politikájával elégedetlenül 1992-ben elhagyja a párt sorait. Több regénye visszhangozza ezekben a években – tele a mára vonatkozó allúziókkal – a Grimmelshausen-nél megtapasztalt eszmei labirintust, a „világ zezugos bolondokházát.” Ld. (...örtlich betäubt...[... helyileg érzéstelenítve...]; *Aus dem Tagebuch einer Schnecke* [Egy csiga naplójából] és az apokaliptikus vízió, a *Die Rättin* [A patkány nő], valamint az *Ein weites Feld* [Tágas mező, 1995] című kötetét), amely az újraegyesülést kísérő „új honfoglalás” visszásságait elemzi.

Munkásságát 1999-ben Nobel-díjjal ismerik el. (A 19. századi lázadó forradalmár íróról elnevezett Georg-Büchner-díjat még 1965-ben kapta meg.) Úgy tetszik, Günter Grass pályája csúcsára ért. Szociális érzékenysége változatlan maradt, de a társadalmi lét bonyolultsága elrendezésébe vetett bizalmának megingása sem változott. Innen stílusának időnkénti fanyar nyersesége, majdnem cinikus frivolitása is a fennköltségek, a tabuk megnevezésében. Legújabb megnyilatkozásai az európai baloldali értelmiség kínzó dilemmáinak hú tükre. „Most azonban, a tőke abszolút egyeduralmának idején, minden tehetetlenségem birtokában” – idézi fel emlékeit a *Hagymahántás* lapjain.

Ez év januárjában fejtette ki nézeteit legutoljára a Bundestag szociáldemokrata frakciójának ülésén – ő, a pártonkívüli, az elkötelezett baloldali figyelmeztette egykori eszmetársait. (Ld. erről Várkonyi Tibor híradását, in: *Népszava – Szép Szó*, 2008. február 9.) Annak a pártnak a plenumán beszélt Grass, amely 1959-ben, a godesbergi programban lemondott az osztályszemléletről, (azaz a kizsákmányoltak védekezési jogáról a finánc-tőke felülről lefelé gyakorolt osztályharca ellen), elhatárolódott a marxizmustól, általános néppárttá, azaz polgári párttá kívánt válni, s az elmúlt közeli években valamiféle „új közép” programmal távolodott el az olyannyira lenézett „populizmustól”, vagyis a legkiszolgáltatottabb tömegek képviselőjétől. Beszédében Grass világossá tette: mit gondol a jelen globalizált finánc-tőkéje uralmáról, amely „... szédül a szabad piacot; a profit megveszekedett hajszolása munkahelyeket szüntet meg, a minimális bérek megállíthatatlanul zsugorodnak, ...a szakadék a gazdagok és a

szegények között immár felmérhetetlen méreteket ölt.” „Egyetlen alternatívát – úgymond – az abszolút kapitalista hatalommal szemben – a demokratikus szocializmus nyújt!” Ezt az alternatívát ma a baloldali értelmiség széles körei vallják. S ez az alternatíva az emberi tisztesség, erkölcsiség, az eszmei hűség nemesi oklevele sokak számára, egyúttal – valljuk meg keserűen: a globalizált finánc-tőke túlhatalma következtében – önáltató, naiv illúzió. A német szociáldemokraták 2007. évi hamburgi programja kimondja: „A demokratikus szocializmus számunkra...a szabad társadalom látomása [látomása?! –I.L.] marad, az igazságos és szolidáris társadalomé, amelynek megvalósítása állandó feladatunk.” Grass nem tud ehhez a látomáshoz cselekvési programot adni, mint írónak talán nem is feladata ez. Annál sajnálatosabb, hogy a legszélesebb baloldali erők összefogásának szorgalmazása helyett fontosnak tartja az egyre jelentősebb rétegekre támaszkodó Balpárt (Die Linke, La Fontaine és Gregor Gysi pártja) programját támadni. Úgy tetszik, a *Hagymahántás*-ban többször említett kálisó-bánya öreg szocdem szakija emlékezetes ajánlását (...”mi megelégedtünk a felével is”...) megvalósítandó, keményebb eszmei és gyakorlati küzdelmet kellene folytatnia pártnak, osztálynak és minden egyes baloldalinak is ahhoz, hogy a nemzetközi finánc-tőke irtózatossága ellenében mégis megvalósítható legyen – részben – ez az álom: a demokratikus szocializmusnak legalább a minimuma. Günter Grass maga is gyakran idézi ehhez idolja, Camus Sziszüphosza példáját.

(*Ezredvég*, 2008. 5. sz.)

Egy eszméihez mindhalálig hűséges intellektuel végrendelete

A megközelítés nehézségei

A közel másfél évtizedet átívelő, több mint ezer oldalt kitevő opusz (Gáli Ernő: *Napló I. 1977-1990. Napló II. 1990-2000. Kolozsvár, 2003.*) elemző bemutatásának nehézségei több félek. Mindenek előtt a naplóbejegyzések helye az életmű egészén belül: életrajz, közéleti szereplés, tudományos és publicisztikai tevékenység, egyetemi tanári hivatás és hihetetlen energiájú és sugarú levelezés – vagyis egy terjedelmes monográfia anyagának felfejtése helyett egy – mondhatni – intim szféra, a naplóírás, mint műfaj illő bemutatása – szinte megoldhatatlannak tetsző feladat. Ezért szorítkozik ismertetésünk csupán néhány – különösen fontosnak vélt – mozzanatra. Akkor is így van ez, ha tudjuk: a műfaj kiemelkedő szerepet játszott több jelentékeny író életében, s főleg megkönnyítette a dolgát az utókor serény munkásainak, az életrajzíróknak és a művek elemzőinek. Elég példának csak Thomas Mannt felhoznunk a 20. századból, vág}' közelebbről Illyés Gyulát, akiknek sorozatban megjelentetett naplójegyzetei szinte a fő művekhez hasonló érdeklődésre találtak az olvasóközönségnél.

Gáli Ernő azonban nem szépíró volt, és külön nehézséget és izgalmat okoz, hogy naplóbejegyzései élete utolsó közel másfél évtizedéből származnak. Ez az idő ugyanis egy társadalmi világrendszer megingásának és összeomlásának időszaka is volt egyben. Ő ebben a folyamatban, mint jelentős szereplő („tettetársként”) és önmarcangoló-önvádló vesztésként vett részt. Talán éppen ezekben a szerepköreiben túlnó a személyi jelentőségen az öndokumentáció – amely egy egész nemzedék elkötelezett, közéleti személyiségei pályáivének hű és őszinte lenyomata. Ilyen értelemben a napló korhű illusztráció és társadalmi forrásmű is. S az összeomláson belül lejátszódó egyéni

tragédia természete mégis elválasztja a nagy csalódottak, a „renegátok”, a Koestlerék és Silone-k népes táborától; Gáli Ernő „muszaj Herkulesként” szenvedett, mondhatni megszenvedett egykori hitéért és megcsalottságáért.

A személyiség

Személyesen csupán egyszer találkoztam Gáli Ernővel a szegedi „Lukács-kör” egyik szimpóziumán, ahol éppen asztaltársa voltam. E futó találkozás, a rövid időben folyt beszélgetéseink pontosan azt a benyomást erősítették meg bennem, amely a *Napló* lapjairól árad felém: egy mély érzelmi kultúrájú, széles műveltségű, a környező világ iránt csillapíthatatlanul kíváncsi ember szellemi arculatát, aki minden „szelídsége, engedékenysége” ellenére szilárd elviséggel kezelte az éppen a „keze ügyébe” került aktuális témákat, biztos ítélettel választotta ki nemcsak a romániai magyar irodalomból, hanem a „nyugati” irodalomból is azokat a problémákat, amelyek – ez utóbbiaknál valamely parallelitás okán – éppen hevesen érdekelhették a keleti térfél értelmiségét, lett légyen szó akár Lukács György filozófiájáról, a „frankfurti iskola” ideológiája eszmei pozíciójáról, avagy Franz Kafka kemény veretű prózájáról egy már akkor is ingó világban.

A napló lapjai egyúttal valami másról is vallanak: a fokozódó magányról, az egyre nehezebben elviselhető elszigetelődésről, (ahogy ő oly szívesen megnevezte: az „atomizáltságról”), amely nem csupán az életkor előrehaladásával magyarázható, hanem részben a környező intellektuális szféra „színeváltozásával”, a rendszerváltás kikerülhetetlen morális nyomásának fokozódásával is. De különösen fájt Gáli Ernőnek, naplóbejegyzéseinek tanúsága szerint, az egykori eszme- és pályatársak időleges vagy hosszantartó elhidegülése, esetenként hántása, régmúlt történések felhánytorgatása (ez alól még Balogh Edgár és Méliusz József sem voltak kivételek.) Nagyon fájt neki fiatalabb pályatársai, esetleg éppen volt tanítványai, intézmények – például az 1957 után gyakorlatilag őáltala újjáteremtett *Korunk* némely szerkesztőségi tagja szinte fölényes, őt mellőző magatartása.

Hihetnénk, hogy a modem kori Kazinczyként termékeny levelezővel egyszerűen nem volt képes „veleérni” szűkebb és tágasabb környezete, a hazai (romániai) és külföldi (beleértve: a magyarországi) irodalmárok levélíró (vagy válaszlevélíró) azonnali reagálása minden könyvküldeményre, a közvetlen dialógust pótló soraira, megjegyzéseire, esetenként tanulmánnyá sikeredett eszmeifuttatásaira. De valószínű, hogy nemcsak az ő állandóan kontaktust kereső, az állandó eszmeceserére szomjazó buzgalma volt a hibás ebben a sok lelki sérülést okozó, oly gyakori visszhangtalanságban, az idősödő ember hiperérzékenységében, hanem a rohanó kor más életstílusa is, amelynek sodrásában a partnerek önérvényesítése, az „önmegvalósítás” kényszerítő, akaratlan individuális kegyetlensége is megnyilvánult. Más típusú, sok fájdalmat, mondhatni kivédhetetlen gyötrelmet okoztak számára a mindvégig meg-megújuló nemtelen támadások, „sztálinista” múltjára hivatkozva durva megnyilatkozások, éppen olyan tudóssal és közéleti személyiséggel szemben, akinek volt bátorsága önként leszámolni múltbeli tévedéseivel, aki egy embertelen diktatúra légkörében ugyan nem maradhatott sérülhetetlen, de aki mind közéleti, mind tudományos és pedagógiai munkásságával az önkényuralom humanizálására törekedett.

De voltak Gáli Ernőnek igaz és hűséges barátai is, akik többé-kevésbé szoros kapcsolatot tartottak fenn vele mindvégig. Közéjük tartozott a román baloldal, a szocialista meggyőződéséhez mindhalálig ragaszkodó Radu Flórian, Joanid Iliana (Ica), Flórian felesége, Benkő Samu, Domokos Géza, Jánosi János, az esztéta, köztük volt Salat Levente, egykori tanítványa, Gálfalvi Zsolt, Dávid Gyula és még sokan mások. De bizonyos elsősül kell említenünk hű társát, minden dolgában és gondolatában részes

önfeláldozó feleségét Évát, aki most már csupán a hagyaték gondos sáfára. Lélekemelő és szellemi élvezetet kínáló találkozásai voltak számos külföldi útján, konferenciákon, szakmai összejöveteleken. „Külföldről” mégis elsősorban Magyarországot kell említenünk, ahol számtalan „rendszerelváltó” baloldalival került közelebbi barátságba, akik keresték a személyes találkozások lehetőségét, s akik nem feledkeztek el válaszolni sűrűn érkező leveleire. Liberálisokkal, fórumosokkal is összejött, akiknél fejcsóválva kellett helytelenítenie egyikük – másikuk heves antikommunizmusát. De szinte utolsó napjaiig szoros kapcsolatban maradt – nem remélt késői barátság volt ez – a budapesti Politikátörténeti Intézettel és annak vezetőjével, Földes Györggyel. Ez az intézmény feledtette azokat az egykori munkahelyeit, ahol kihűlt körülötte a levegő és ahol nem maradt számára egy rituális kézfogáson túl ötpercnyi idő egy tartalmas eszmecsereére.

A tudományos közíró

Gáli Ernő korábban szociológiát és etikát tanított a kolozsvári egyetemen, vezette a filozófia tanszéket és egy időben prorektora volt a Bolyai egyetemnek. Levelező tagja volt a Román Tudományos Akadémiának, s 1957-től ő vette át az erdélyi szellemi élet 1925-ben alapított, 1940-től egy időre szünetelő (betiltott) orgánuma, a *Korunk* szerkesztését. Az ő időszakában mindenesetre élt még a lapban az alapító Dienes László, majd a markáns folytató Gaál Gábor és Csehi Gyula szellemisége. Élete talán legtermékenyebb korszaka volt ez, amikor könyveit írta, tanulmányai sorát tette közzé, az egyetemi ifjúság több nemzedékét bocsátotta útra, azzal a szellemiséggel, amelyet ő képviselt. Mindez a rendszerváltozással véget ért, noha már a megelőző időszak valamennyire oldódó légkörében, a kitáguló szem ha tár, a cenzúrától mentesebb légkör, a dogmatizmus lassú felszámolása éveiben az a merevség is tovatűnt, amely korábban kétségtelenül jelen volt Gáli Ernő gondolkodásában és írásaiban. Mindez naplója bejegyzéseiből olvasható ki; önvallomását írván, lényegében saját magának gyónta meg tévedéseit és csalódásait.

Mi volt és maradt a fő gondja Gáli Ernőnek, a tudósnek, a publicistának végig a hosszú évtizedeken? Némileg a Kafkáéhoz hasonló helyzetben élt és dolgozott: a román államhatalmi közegben kisebbségi magyarként, ebben az etnikumban zsidóként kellett neki helytállnia, és olyan szociológiát művelnie, amely a mindenoldalú eszmék, és téveszmék közepette az egyedül igaznak vélt utat követte. Gáli Ernő nem szótt lázálmodat, nem kergetett elfoszló délibábokat; a nemzeti kisebbségi státus állandóságának tudomásulvételével együtt járt nála folyamatos és lankadatlan küzdelme a magyar, a szász és román entitás békés együttéléséért, a kultúrák kölcsönhatásában áramlásáért, ma azt mondanók: egy magas szinten működő európaiságért.

1946-49-ben az *Igazság* főszerkesztőjeként tevékenykedett, később dolgozott az *Utunk*-nak is, amelyet azért alapítottak, mivel többen nem kívánták újraindítani a *Korunk*-at. A mégis megtörtént újakezdés után a dinamikus aktív Balogh Edgár és Csehi Gyula mellett Gáli Ernő a „szürke eminenciás” szerepkörbe került, ami tulajdonképpen meg is felelt visszahúzódó egyéniségének. Megváltozott a helyzet 1957-től, amikor Gáli Ernő főszerkesztői pozícióba került, s akarva – nem akarva mobilizálnia kellett küzdelmet igénylő energiáit részben a szerkesztőségen belüli széthúzás, részben pedig a „politikai revizionizmus” visszaszorítása éveiben a dogmatizmus és a nacionalizmus megújult támadásai idején azon erők ellen, amelyek ki óhajtották zárni a magyarországi szerzőket a lapból, elfojtani törekedtek a romániai magyarság kulturális hagyományait, egyáltalán a magyar identitástudatról szóló eszmélkedést. Gáli Ernőt ekkortól kezdve foglalkoztatta egyre intenzívebben az írói felelősség kérdése, (erről később könyvet is írt), és ekkoriban dolgozta ki elméleti

szinten saját munkássága erkölcsi vezérelvét, az annyiszor félreértett „sajátosság méltóságát”, (a reményen túli remény elvét), amelyet némelyek a „belenyugvás ideologikumának” tartottak. 1949 óta részlegesen, 1952 óta már teljes munkakörben látta el a *Korunk* szerkesztését; a tanári, kutatói és szerkesztőségi munka három évtizeden át – annyi nehézség, intrika közepette is – egyensúlyban tartotta intellektusát és pszichikumát. 1984-ben azonban megingott ez a viszonylagos harmónia, elhagyta a szerkesztőséget és (sikertelen) kísérletet tett az egyetemre való visszatérésre. „A pártba való belépésem 50. évfordulóján – írja naplójában – nem akarom elviselni a mellőztetéseket és az állandó gyanúsítgatásokat.” Ekkoriban teljesedett ki „peremre szorításának”, magányosságának érzése, ekkoriban fokozódott fel saját vélelme szerint: szinte a paranoiát súrolóan szellemi dialógus-partnerek utáni vágya, súlyosbítva politikai múltja miatt érzett büntudatával, s megterhelve tudományos teljesítményének értéke iránti elmélyülő szkepszisével. „A nemzetiségi szociológia, etika, stb. kidolgozására irányuló koncepcióm, vállalkozásom összeomlott a kedvezőtlen szubjektív és objektív tényezők összesített nyomása alatt” – panasolja fel 1985 júniusában. Egy magyarországi kritikus ugyan „európai híru nemzetiség-szociológusnak” nevezte, ő maga azonban úgy vélte: „Könyveim nem szakmunkák..., nem publikáltam egy eredeti kutatáson alapuló művet, amelyet nem lehet megkerülni... nincs komoly tudományos életművem.” Egy másik méltatója „a nemzetiségtudomány kolozsvári iskolája” megteremtőjét tisztelte bemre, egy ellenfele viszont „kompilátornak” tartotta. Az *ezredforduló kihívása* című művében – úgy vélte – „nem annyira személyes megfigyelésekre, tényekre alapozok, hanem másodlagos elemzésekre, az elődök, a kortársak felfogásán keresztül bontom ki mondanivalómat. Persze, hogy nem voltam (vagyok) a szigorú szakszerűség kritériumai szerint szociológus – írja – de hozzájárultam a szociológiai gondolkodás bevezetéséhez, én kezdeményeztem a kisebbségi kérdés szociológiai kutatását is.” A napló írása közben befejezett *Tegnapi és mai önismeret* című műve két fő témája: a nemzetiségi kérdés és az értelmiségi hivatás tárgyalása ékes cáfolata eltúlzottan negatív módszertani önértékelésének. Ő maga is világosan látta: „Ez a könyv szellemi születési bizonyítványom”. Könyvekké formált sokszáz tanulmánya dokumentálja Gáli Ernő excellens tudományos és közírói teljesítményét. Az 1996-ban megjelent *Számvetés* című könyvéért elnyerte a Pulitzer-díjat, három évvel később *A felelősség új határai*-t nyújtotta át az olvasóknak, ezt a Napvilág kiadó adta ki.

Az ideológiai önvizsgálat ambivalenciája

A saját tudományos és közírói munkássága igazságtalan – szinte fordítottan exhibicionista – alulértékelése nem egy helyütt már a nihilizmus határát súrolja. „Az erdélyi magyar (baloldali) kultúra európaizálása és a nemzetiség-kutatások kezdeményezése terén kifejtett munkásságomat, – úgymond – senki sem tartja számon.” Ez az önmarcangoló vád szoros korrespondenciában van azzal az önvizsgálattal, amelyet Gáli Ernő kegyetlen viviszekcióval közéleti, politikai pályafutása szemrevételezésével végzett. Ez az a nevezetes „vörös fonál”, amely a valóságban nem holmi vékony szál, hanem a két vaskos kötetben lejegyzettek állványzata, tartó gerince. Midőn Gáli Ernőt is elérték a „sztálinizmus” fogalmával megjelölt, s a nemzetközi munkásmozgalom múltját és jelenét diszkreditáló bűnök és tévedések hírei, megdöbbenésében első mozdulata a saját felelősség felvetése volt. Nem keresett mentséget: „Talán valaminő 'ideológiai holdkórossághoz' volt hasonlítható akkori tudatállapotom és magatartásom, ideológusa, apologetája voltam az egyneműsítésnek, a magyar intézmények, az értékek kíméletlen felszámolásának. Mindezt pedig legmélyebb hajlamaim ellenére tettem, különösebb belső konfliktusok, meghasonlások nélkül.” De hát mi vitte ifjúkorában a

mozgalomba, milyen skizofrénia eredményezte, hogy egyszerre váljon öbelőle is „hóhér és áldozat”. Saját személyes sorsa és az abból következő meggyőződés vitte a mozgalomba, azaz egzisztenciális és erkölcsi indítékok. „Számomra a marxizmus, majd a bolsevizmus egy mélyen igazságtalan, engem létemben veszélyeztető rendszer elutasítását jelentette és – chiliasztikus várakozásoktól eltelten egy új, igazságos rend megteremtéséért folytatott harcban való részvételre készítetett...A kommunizmus számomra nem jelentett semmilyen hatalmi pretenziót...a közösség tagjaként részem volt a közösség erkölcsi erényeiből, a szolidaritásból, a kölcsönös segítség, testvériség atmoszférájából, s mindez építően hatott személyiségre...”

Az indítékok és következmények éles szembeállítására nagyon különböző következtetések levonására készítette a generáció tagjait. Sokan voltak – a nemzetközi színtéren is – akik radikálisan szakítottak nemcsak a szovjet modellel, hanem magával a marxizmussal, a nemzetközi munkásmozgalom másfél évszázados törekvéseivel; és akarva-nem akarva a burzsoázia ideológusává váltak. Voltak, akik remény nélküli csalódottságba zuhantak, mint a naplóban is idézett Jorge Semprun. Gáli Ernő közel került ehhez a lelkiállapothoz. A megcsalottság és a felelősségben osztozás önvádja időnként elhomályosítani látszott előtte is a küzdelem történelmi értelmét és igazságát. Szüntelenül közösségre, a valahová tartozásra vágyó érzülete volt az az indíték, amely nem engedte, hogy a teljes apátiába, a teljes tagadásba taszítsa önmagát. Nem volt könnyű megelégnie az ösvényt – ha nem is végképp elveszett illúzióihoz – de az azokat egykor tápláló erkölcsiséghez, az emberi szolidaritás kötettségéhez. Ezt az utat még nehezebben találta az erdélyi magyarságnak még az anyanemzeténél is összekuszáltabb, szinte kaotikus viszonyai közt, mint a magyarországi szellemi szférában. Itt kezdetben a „népiek” hajoltak felé, de hamar csalódnia kellett „habzó antikommunizmusukban”. Így hát a liberálisok és az ún. reformkommunisták felé tájékozódott, s köztük sok barát, mentorra talált. Melegszívű, őszinte barát, főleg az *Eszmélet* körében, a Politikatörténelmi Intézet szocialista velleitítésű kollektívájában, konferenciáin. A neoliberaisok közt nem lelt igazi otthonra. Meglehetősen averzióval így vonta meg a hozzájuk kapcsolódó mérleget a Gimes Miklósról emlékező dokumentumfilm emlékezőkről: „Ezekből a vallomásokból egyértelműen felidéződött ama furcsa fejlemény, amelynek folyamán magyar zsidó(polgári) értelmiségi családok sarjai felázadnak a szülők liberális, demokratikus értékrendje, illetve világa ellen és a holocaust traumájában is a kommunizmus elkötelezettjeivé válnak. Ideológusokként, újságírókként stb., türelmetlenül, fanatizmussal ítélkeznek élők és holtak felett, majd kiábrándultan – a damaszkuszi úton – eljutnak (egyénekenként és eltérő mértékben és stílusban) a virulens antikommunizmushoz. Görcsös büntudat és kompenzálás készítésére, igazi manicheus módon mindent tagadnak saját bolsi múltjukban s az egész – szocializmusként mutatkozó – kísérletben. Türelmetlen „liberálisokká” válnak”.

Gáli Ernő a liberális értelmiség „színeváltozásában” a weimári szindróma megismétlődésétől tart, ami történelmi példázat arról hogy a polgári értelmiség egy adott kiélezett határhelyzetben mindig a jobboldalt választja. A hazai fasizmus és antiszemitizmus elszórt jeleiben is nagy veszélyt lát s úgy véli: „az új értelmű antisziszmust, egyetlen érvényes crédómat akarom elemezni, ez kínál még valaminő életértelmet.” Megerősödik benne a tudat: „annyi hősi helytállás, önfeláldozás, mártíromság nem lehetett tévedés; a történelem még nem mondta ki az utolsó szót, valamilyen 'fellebbezési tárgyalásra' még egyszer sor kerül” – jegyzi be naplójába november 7-én az októberi forradalom 75. évfordulóján. Esmélkedése ellentétben áll a napló előszavának ama megállapításával, miszerint Gáli Ernő szembenézett „a megvalósíthatatlan utópia szükségszerű kudarcával.” Gáli Ernő a kísérlet kudarcával nézett szembe naplójában, de soha, sehol nem állította, hogy ez az „utópia” megvalósíthatatlan lenne, erről egyik bejegyzésében Merleau-Pontyt követve rögzítette:

„Ha a marxizmus tévedésnek bizonyul, akkor a történelemnek nincs értelme.” Gáli Ernő nem hihette, hogy nem maradt semmi Ernst Bloch nagy ideájából, a „remény filozófiájából”, „az utópiák új távlatot nyitó szerepéből”. Még megérhette a neo-liberalizmusnak a régi világ elemeivel ötvöződő kibontakozását, de joggal állapította meg: „Szerencse, hogy időm, erőm és becsületem maradt a szembesülésre, a tudatosításra, a konzekvenciák levonására.” A napló – ily módon – az életút tükrében, egy önmaga megtisztítására képes, alapvető eszméihez mindhalálig hűséges intellektuel végrendelete.

(*Múltunk*, 2005. 4. sz.)

Az ellipszis két fókusza: nemzeti kultúra – baloldali értékrend

Az elmúlt másfél évtizedből származó tizenhat tanulmányát válogatta új kötetébe Agárdi Péter „...*múltat be kell vallani*” Bp. 2006). Ezek az írások művelődés-, eszme- és recepciótörténeti ihletésűek. Két ciklusba rendeződik a szerves egyetemességű eszmélkedés termése, ahogy a szerző írja: „Az első a XX. század tágan értett *baloldali* forrásvidékével, mindenekelőtt a radikális, demokratikus és szocialista progresszió egyéniségeivel és tendenciáival, illetve ezek nemzeti beágyazottságaival foglalkozik. Szorosan kapcsolódik hozzájuk a második ciklus, amely *József Attila* körüli eszme- és irodalomtörténeti vitákba, értelmezési diskurzusba kalauzol el”. Korábban az eleven szocialista hagyomány *tágítása* volt a szerző szubjektív indítéka, „újabbán – úgymond – inkább a több mint másfél évszázada ható emancipációs és baloldali világkép és mozgalom kulturális *örökségének felmutatása*, a lezárult rendszer vallott értékelveinek és valóságának szembesítése, a múlt – József Attila által oly gyakran megidézett – *bevállása*, a *múlt szövőszéke* működésének megértése és megértetése a személyes motívumom.”

Negyven év szakmai munkássága alapozta meg e célkitűzés megvalósítását, araiak hitelét. A régebbi magyar irodalom búvárlásában és a múlt századelő feltárásában végzett filológiai mestermunka után nyomban nagy figyelmet keltő monográfiával jelentkezett Agárdi Péter (*Értékrend és kritika – Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a harmincas években*, Bp., 1982.) Az újabb kori magyar irodalom történetével és korai József Attila stúdiumaival párhuzamosan vélhetően ebben a munkájában sűrűsödött össze mindaz a tudás és indíték, felismert és magáénak vallott témáinak még teljesebb kibontása, melynek hozadékát következő köteteiben prezentálta. (*Korok, arcok, irányok*. Bp., 1985; *Torlódó múlt-József Attila és kortársai*. Bp., 1995.) A jelen kötet szellemi auráját is áthatja Agárdi érdeklődésének és munkásságának egy általánosabb, régről származó törekvése, mondhatni: tudósi elhivatottsága, ez pedig a magyar művelődéstörténet, még konkrétabban: a kultúra sorsa a századok mélyéről kezdve s különösen a közelmúltban és a jelenben. Mindennek – mintegy – biográfiai kerete volt az a szerencsés körülmény, hogy Agárdi Péter egy évtizednyi időt töltött a magyar irodalmi kultúra intézményesen aktív szolgálatában, majd egy fél évtizeden át a Magyar Rádió kulturális elnökhelyettese volt, később évekig a rádiós Közalapítvány elnöke, másfél évtizede pedig a pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési karának egyetemi tanára. A tudatok megvilágításának, a közműveltség terjesztésének ez a pedagógiai éthosza szövi át több könyvét (*Művészet és közösség*. Bp., 1985; *A kultúra sorsa Magyarországon – 1985-1996*. Bp., 1997;

valamint a magyar művelődéstörténet egyetemi tankönyveiként is hasznosuló többkötetes *szöveggyűjteményei* (1995, 1997.)

Jelen könyvét is ez az éthosz jellemzi. A kötet első fele a szerző eszmei vonzalmait jegyében a századelő és a harmincas évek szocialista, szociáldemokrata mozgalmainak szellemi áramlataival, kiemelkedő személyiségeivel foglalkozik. Agárdi széleskörű és elmélyült történeti és eszmetörténeti erudíciójának köszönhetően minden tárgyalt jelenség vagy kulturpolitikus az adott kor bonyolult és általa bevilágított szövedékében jelenik meg, válik plasztikussá. Közülük kettőről kismonográfiát, illetve egy szöveggyűjteményt bevezető nagytanulmányt már korábban megjelentetett (*Mónus Illés – Metszet az 1930-as évek magyar szellemi életéből. Bp., 1992; Kunfi Zsigmond, Bp., 2001*). „Ideje végre belátni –írja Agárdi-, hogy a szociáldemokrácia kultúrája és értékrendje, kánonja ugyanúgy illetékes összetevője a magyar művelődésnek, mint a más világnézeti ihletettségek, a konzervatív, a liberális vagy a népnemzeti orientációjuk.” Ez az egyetemességre törekvő szemlélet az a módszertani-eszmei kánon Agárdinál, amely lehetővé teszi az értékek felismerését bármely demokratikus, humanista irányultságú mozgalomban és eszmeáramlatban. Ily módon olvashatunk értekezést József Attila liberális barátairól, avagy Illyés Gyula plebejus-népi indítékairól.

Ugyanakkor Agárdi szellemes és élestoplú debattőr minden olyan megnyilatkozással szemben, amely nem ismeri el az egyetemes nemzeti kultúrában a szocialista törekvéseket, és negligálni kívánja a marxizmus filozófiájának értékállóságát, a munkásmozgalom kapitalizmus-kritikáját. Vélhetően nagy szükség van erre a – minden árnyaltsága mellett is – markáns állásfoglalásra, hiszen lehetetlen nem érzékelnit: a közszellemiségben jelen van az a szándék, hogy némelyek kitudják a szocialista kulturális örökség korpuszát a nemzettudatból. A baloldali írástudók ezt nem engedhetik meg, akkor sem, ha tudomásul kénytelenek venni: másfél évszázad munkásmozgalmi törekvései történelmi vereséget szenvedtek, s ez a tény kötelezően írja elő a teljes múlt objektív átvizsgálását.

Erre különleges alkalmat nyújtott a 2005-ös József Attila év, amelynek történetét egy újabb írásában elemzi Agárdi Péter (*Metszet a József Attila centenáriumi nyilvánosság-szerkezetéből. In: Mozgó Világ, 2006. 11. sz. 84-99*). A József Attila év publikációi, rendezvényei megmutatták, hogy a költői mű világa elevenen él a XXI. századelő viszonyai között is; sugallata a legkülönbözőbb létérzékelésre fogékony olvasók tudat- és érzelmvilágát érinti meg. „József Attilának jót tett a rendszerváltás” – írja egyhelyütt Agárdi. Nyilvánvalóan azért lehet ez – tehetjük hozzá –, mivel mára felfokozott módon van jelen az a rendszer, amely líráját és elméleti tanulmányait – a szembenállás jegyében – „kiprovokálta”, s amely összetörte és halálba taszította őt.

A jubileumi év megnyilatkozásainak szemléléséből kitetszik, hogy nem ugyan a szocialista színezetű hivatalosságban, hanem a baloldali intellektualitásban látszik az az övezet, amely őrzi, ápolja és árnyaltan értelmezni képes az eleven József Attila-i örökséget, azt, hogy a költő –mint Agárdi Péter írja – „a demokratikus, humanista, antifasiszta világkép jegyében élete végéig megőrizte a felnőtten eszmélő antikapitalista rendszerkritika szocialista hevületét. S másutt még inkább kibontva: „József Attila költőileg hitelesített 1930-as évekbeli világképe, megrendültsége és reményei, nihilizmusa és az ezt meghaladó-megszüntető harmonikus költőisége, szociális érzékenysége és világtörténelmi léptékű antikapitalizmusa, demokrácia-eszménye és fasizmusellenessége, teoretikus igényessége és érzelmetli patriotizmusa, s mindezekkel együtt: tépelődő, önkorrekciós, bensőséges és mély (nem pártpolitikai rigiditású) szocializmusa az új évszázad küszöbén sem veszítették el frissességüket”.

S ha egy rövidre szabott recenzió nyújtotta lehetőséggel élve – Agárdi módszerét

követve – „metszetet” kívánunk készíteni a szerző fáradhatatlan és gyümölcsöző munkásságának az esztétikumot mobilizáló ideológiai hajtóerejéről, akkor azt a *demokratikus szocializmus* eszméjében jelölhetjük meg. Eszmét mondtunk, mert valóságot nem mondhatunk. A hazai és nemzetközi szociáldemokrata mozgalmak gyakorlati tevékenységének ideológiai kisugárzása a fináncstőke kolosszális nyomása következtében egyre halványodik, a globalizált monopolstőke uralta csatatéren a küzdelem „szép új világunkban az ellenállásra szolgáló szervezőerő nélküli tömegek (azaz már nem osztályok) öntudatának, tudatvilágának a szétoldására, lezüllesztésére, kioltásáért folyik. Ebben a média széles övezetei vezető szerepet játszanak. Ilyen körülmények között csupán az értelmiség elszigetelt csoportjai maradtak hűek a József Attila-i intelemhez: „A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek társadalmi eredete van írva.” Ezt a zászlót kiragadták az egykor öntudatos munkásosztály kezéből, s feliratát posztmodern betűkkel az ellenkezőjére írták át. A József Attila által, s Agárdi okkal nagyra becsült mentora, a költő barátja, Fejtő Ferenc által vallott *demokratikus szocializmus* idolya szellemképpé vált, s a valóságban nincs jelen.

És mégis – mi élteti ezt a virtualitást a sötétben látó recenzens képzelnie ellenében? Mily paradoxon: maga a globális elnyomás és kizsákmányolás gondoskodik erről! József Attila egy ponton tévedett elméleti fejtegetéseiben: úgy vélte, „ha egy osztály a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlenné ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen fel a történelem dobogójára... Tudnunk kell: a monopolstőke sem azért lépett fel erre a dobogóra, letaszítván onnan a munkásosztályt, mert művészileg ki tudta volna fejezni „sajátos életérzését”. A modern klasszikus világirodalom az ember megnyomorításának és megalázásának tőkés életérzése elleni tiltakozás és nem a tőkés rendszer antihumanitása dicsőítésének jegyében fogant. Az *Eszmélet* feljajdulása: „*Minek is kell fegyvert verni belőled / arany öntudat*” – a történelmi válasz ez: azért, hogy a profitmaximálás érdekében a kizsákmányolás igájába hajtsák az öntudatuktól megfosztott milliókat és milliárdokat.

Mindazok azonban, munkások és értelmiségiek, akikben, mint beomlott tárnákban a kincs, az öntudat elpusztíthatatlanul lobog, a végsőkig ragaszkodni fognak ehhez az idolhoz – a *demokratikus szocializmus* eszméjéhez. (Argumentum Kiadó – Lukács Archívum).

(Ezredvég, 2008. 1. sz.)

LUKÁCS GYÖRGYÖT OLVASVA

Tömegpszichózis és irodalompolitika

(Lukács György felszólalása a Szovjet Írószövetség Német szekciója pártszervezetének 1936. szeptember 5-én tartott zárt ülésén)

A közelmúltban bekövetkezett történelmi léptékű változások – Jürgen Habermas szerint: die nachholende Revolution – következtében nagyrészt megnyíltak a volt szocialista országok eddig a tudományos kutatás elől gondosan és szigorúan elzárt levéltárai. A párt és állami szervek által „termelt”, féltve őrzött dokumentumok most a „civil” forráskutatás hozzáférhető szövegeivé válnak. A történelmi és irodalomtörténelmi kutatás szempontjából is nagyjelentőségű szervezeti intézkedések következtében Moszkvában egyesült az SZKP KB, a Marxizmus-Leninizmus Intézete (azaz az ottani Párttörténelmi Intézet), valamint a Komintern irattára. Ide most a belépés – tudományos kutatás céljából – bárki számára lehetséges, azzá vált számomra is. Itt tanulmányozhattam azt az 556 lapnyi németnyelvű jegyzőkönyvet, az 1936. szeptember 4-8-ika közt a Szovjet Írószövetség német szekciója által rendezett, éjszakánként tartott zárt párttaggyűlés anyagát, amelyet mindeddig – jó okkal – titkosítva kezeltek. (A jegyzőkönyv egy-egy példánya ma a Komintern Végrehajtó Bizottsága, és a Marxizmus-Leninizmus Intézete egyesített moszkvai kéziratárában illetve a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége iratai közt található; jelzete: Fond 495., opisz 30/d., gyelo 1120, 1121,1122.)

A zárt ülés nem rutinszerű összejövétel volt. Az újabban közzétett titkos iratok tanúsága szerint (ld. *Izvesztyija CK KPSZSZ*, 1989. 8. sz. 78-115), Kirov 1934. december 1-jén történt meggyilkol(tat)ása után Sztálin már 1935. január 8-án körlevelet intézett a Politikai Bizottság tagjaihoz, egynapos határidővel követelve állásfoglalásukat a helyzet általa történt értékeléséhez. Ezt követően nyomban megkezdődött az ún. „zinovjevista-trockista összeesküvés” felgöngyölítése, amit közvetlenül Sztálin irányított. A hisztérikus ellenségkeresés minden intézményt, üzemet érintett. Másfél év múlva, 1936. július 29-én kelt Sztálin újabb körlevele, ezúttal a területi pártszervek vezetői részére, amelynek címe: „A trockista-zinovjevista ellenforradalmi blokk terrorista tevékenységéről”. E dolgozat közvetlen következménye volt, hogy a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma által 1936. augusztus 9-24-e közt lefolytatott tárgyaláson 16 régi bolsevikot (köztük öt német emigráns pártfunkcionáriust) ítélték halálra, s az ítéletet már másnap végre is hajtották.

E tömör történelmi vázlat talán elegendő annak érzékeltetésére: milyen légkörben ült össze az írószövetség német szekciójának zárt párttaggyűlése tíz nappal később, hogy a „forradalmi éberség” jegyében elvégezze tagjai „átvilágítását”. Az ülésen részt vettek az SZKP, a Komintern és a Szovjet Írószövetség vezetésének képviselői is; az írók sorában pedig ott találjuk Johannes R. Bechert, Willi Bredelt, Emst Fabrit, Hans Günthert, Hugó Huppertet, Alfréd Kurellát, Emst Ottwaltot, Gustav Régiért, Gustaw Wangenheimet, Erich Weinertet és Friedrich Wolfot, s végül, de nem utolsósorban a német szekcióhoz tartozó magyar emigráns írókat, Barta Sándort, Gábor Andort, Háy Gyulát és Lukács Györgyöt. (Balázs Béla kimentette magát, mivel szerencséjére a Krímben töltötte szabadságát, és ezt akceptálták.)

Noha Barta Sándor, a szovjet párt (!) írószövetségi szervező titkára többször megemlítette a gyakran elfajuló hangvételi vita során, hogy nem „párttisztítás” folyik, mind az ő, mind különösen Willi Breciel, Ernst Fabri, Hugó Huppert, Emst Ottwalt magatartásából, az egyre agresszívebbé váló keresztkérdéseik jellegéből nyilvánvalóvá vált minden érintett számára, hogy itt az ún. „Kaderabteilung” előterében hangzanak el

az önkritikák és a vádak, s mint most ismertté vált: ezen szervezettől egyenes út vezetett a NKVD-hez, onnan pedig a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumához – vagyis a halálba. Az „inkvizitorok” kihallgatói magatartásán – talán Ottwalt kivételével – mi sem látszott annak sejtéséből, hogy néhányan (köztük Barta Sándor is) rövidesen ugyanerre az útra lépnek. Huppert és Fabri nem áttalották dicsekvően bevallani, hogy az „éberség” jegyében bizonyítatlan gyanú esetén is jelentéseket tettek az „illetékes hatóságnál”. Betölthették volna-e ilyen körülmények közt az írók az értelmiségtől elvárható „morális instancia” szerepkörét, midőn legtöbbjük egyszerre került a „tettes” és az áldozat helyzetébe?

Az „átvilágítás” közvetlen ürügye és indítéka annak tisztázása volt: ki-ki milyen viszonyban állt a tucatnyi, már letartóztatott vagy a pártból éppen kizárt „zinovjevista-trockistával, kémmelel, ellenforradalmi bűnözővel, terroristával sőt Gestapo-ügynökkel”, noha ezek az emberek többnyire 1918-1919 óta aktív részesei voltak a német, a magyar, általában a közép-európai munkásmozgalomnak, ezért üldözték őket a hazai hatóságok. Nem egy közülük magas (esetenként illegálisan viselt) pártfunkciót töltött be; választott eszméikhez, a mozgalomhoz fűződő hűségüket aligha lehetett kétségbe vonni. Most hosszú évekre visszamenőleg számon kérték (vagyis évek óta gondosan regisztrálták), melyik író hányszor találkozott valakivel, miről folytattak eszmecsereket, milyen hanghordozással szólt valaki valamiről, hogyan értelmezhető egy-egy régi írásának egy mondata, valamely utalása, ki kivel volt intim kapcsolatban, akár egyneműek esetén is. A számonkérés éles légkörében megvilágosodik az a mester-ségesen kialakított és szított hisztéria, az a beteges félelem és rettegés, az a paranoia határán átlépő gyanakvás, rágalmazások, denunciació és önkritikának nevezett marcangoló önmegalázás, azaz a „forradalmi éberségnek” becézett magatartás, amely előtt mindenki gyanússá vált, amelyben a házastársak megfigyelték és feljelentették egymást. Ahol évtizedes barátságok váltak semmivé, ahol elég volt egy elejtett rosszmájú vagy kétértelmű megjegyzés, hogy évek múlva az már mint bizonyított vád jelenjen meg egy kihallgatási típusú jegyzőkönyv lapjain.

Az annyit aposztrofált „trockizmus” mögött – mint a jegyzőkönyvekből látható – nem valamely kidolgozott eszmerendszerhez való vonzódás rejlett, hanem lapos egyszerűséggel: a mindennapi étellel, a szovjet bürokráciával, a felső hierarchia létmódjával való elégedetlenség, az egyedül helyes mindenkori pártvonaltól akár hajszálnyira eltérő magánvélemény. Johannes R. Becher vesszőfutásra kényszerült, mivel az írói munka különlegességéről és megbecsüléséről mert szót ejteni; szigorúan megrótták azokat, akik panaszszót mertek ejteni arról, hogy nincs lakásuk, ahol dolgozzanak. Maga az egyik „inkvizitor”, Ernst Ottwalt (aki 1943-ban majd egy Gulag mélyén tűnik el) késhegyig menő védekezésre kényszerült, amiért a minden energiáját felörlő kényszerű aprómunkát okolta azért, hogy nem tudja megírni „nagy művét”, amelyet a párt elvár tőle.

Vannak, akik valóságos vagy tettetett naivitással ültek a keresztkérdések füzében. Kurella – aki most érkezett több hónapos kaukázusi alkotószabadságáról – úgymond: nem tudott semmiről, de hamarosan megértette, miről van szó, amikor Lázár Schatzkinhoz fűződő 1919-es kapcsolatát kezdték firtatni, ugyanis a magyar Lékai Jánossal együtt ők voltak a Kommunista Ifjúsági Internacionálé alapítói. (Lékai – „szerencséjére” – 1925-ben elhunyt, Schatzkin 1938-ban letartóztatásban halt meg, Kurella öccsét, Heinrichet pedig 1937-ben kivégezték.) Nagy szerencséje volt Gustav Reglemek, akit a Komintern éppen ebben az időben küldött „nyugati munkára”, ahonnan aztán nem igyekezett visszatérni. Zalka Máté is kierőszakolta, hogy Spanyolországba küldjék, egy szándékoltan fedezetlen úton haladva érte el a falangisták tüzéségi tüze. Brechtől tudjuk, hogy szilárdan ült dániai emigrációjában, s eszébe sem jutott megjeleni a moszkvai *Das Wort* lapértekezletein, noha tagja volt a

szük körű szerkesztőségnek. Szinte érthetetlen Gábor Andor szellemes és frivol magatartása, vakmerősége, ahogy – érzékelhetően – átlátott a szitán és nevetségessé tette a bestiális következetességű inkvizitorokat. Pedig lehetett félnivalója: ő vezette ugyanis azt az írói munkaközösséget, amelyben később letartóztatott trockistákat „nevelt” és – úgymond – pártfogolt.

Külön kell szólnunk Lukács György szerepéről. Ő csupán az első két éjszakán vett részt az üléseken, amelyek a korai hajnalba nyúló szeánszok voltak. Néhány kevésbé jelentős közbeszólása után 1936. szeptember 5-én tartott mintegy egy órás felszólalást, pontosabban szabad előadást, [innen a szövegben néhol a nyelvi egyenetlenségek], amely viszonylagos komponáltságával kiemelkedik és elüt a töredezett kuszasággal hömpölygő értekezleti anyagtól. Lukács igyekezett eltérni az „átvilágítás” inszinuáló módszereitől, noha neki is megvoltak a maga személyes ellenségei a másfél évtizedes pártbeli torzsalkodások közepette, és nem is mulasztotta el ezeket aposztrofálni, főleg az ún. „proletáriródalom” köreiből származó kontrahenseit. Élesen bírálta az emigráció egészségtelen légkörét, elvi síkra próbálta emelni az „éberség” követelményét – mérsékelt sikerrel. Nehéz megítélni: vajon ebbe az irányba – előre menekülve – próbálta-e elkerülni ő maga is az újabb és rendszeres támadásokat? Nem sokkal vagyunk a Kommunista Akadémia Filozófiai Intézetének értekezlete után, ahol (1934-ben) leszámolást hajtott végre önmaga ellen a *Történelem és osztálytudat* (1923) idealizmusát ért bírálatok következtében, noha még 1925-ben kisebb könyvnyi terjedelemben igyekezett visszaverni Avram Gyeborin és Rudas László éles kritikáját. (Ezt a Politbüro által megsemmisítésre ítélt, majd a Komintern irattárában elhelyezett, s akkor nem publikált és zárt anyagként kezelt *Chvostismus und Dialektik* című írást 1996-ban tettem közzé eredeti nyelven (Budapest, Áron kiadó), és a *Magyar Filozófiai Szemle* 1996. 4-6. számában.(459-537), fordításomban.) De meg kell állapítanunk, hogy az egzisztenciális önvédelem és irracionális párthűség tudathasadásos állapotában most 1936-ban maga is éles hangnemben lépett fel a náci fasizmus ügynökeinek minősített trockista „söpredék” ellen, és követelte ő is – obligát módon – a „forradalmi éberséget”, a tömegekkel való kapcsolat erősítését, a pártvonal feltétlen követését. Ugyanakkor feltűnő, hogy az 1935. augusztusában tartott VII. Komintern-kongresszuson meghirdetett népfront-politika szellemével ellentétesen, Lukács azzal vádolja a „trockistákat”, hogy fel óhajtották oldani a pártot a népfront „kásájában”. (A népfront-politikával való szembe helyezkedés – mint ismert – Kun Bélának a Komintern vezérkarából való eltávolításához vezetett, Kunt 1939. nov. 30-án főbelőtték). Lukács mereven „balos” megnyilatkozásaihoz képest egyidejűleg lojális fordulatok keretében próbálta menteni Bechert, Hans Günthert és Gábor Andort az őket ért támadások ellenében. A Forradalmi írók Nemzetközi Szövetsége (főleg Illés Béla) ellen ekkor annál inkább könnyű volt hadakoznia, mivel az 1932. április 23-i párthatározat után a RAPP-ot követő csoport már ki volt kapcsolva a közéletből, többük sorsa pár év múlva ugyanaz lett, mint az 1936-os „inkvizitoroké” – és áldozataiké.

Ha számba vesszük az emigráns német párt valamilyen formában érintett azon több mint félszáz tagját, akik a Hitler-fasizmus elől menekültek, s akik a sztálini kelepceből már nem menekülhettek, túlnyomó többségük tömör életrajza így végződik: az NKVD letartóztatta, kivégezték. A statisztikák szerint 2546 német emigráns kommunistát végeztek ki, küldtek a Gulágra – vagy szolgáltatott ki 1939 augusztusa után Hitlernek. Sorsuk összességében mélységes tragédiáról ad számot: a kommunizmus és a fasizmus egymás elleni kérlelhetetlen küzdelmének fogaskerekei közt őrlődtek fel. A sztálinizmus eszelős bestiálitása motiválja pusztulásukat, aminthogy a hitlerizmus antikommunista gyűlölete azokét, akiket Sztálin tömegével szolgáltatott ki a Gestapónak. És mindez az NKP ún. „Kis Bizottsága” (köztük Wilhelm Pieck, Walter

Ulbricht) tevékeny közreműködésével. A négy éjszakán át folyt ülésekről készült jegyzőkönyvek sem adnak választ azonban arra a rejtélyes kérdésre: végül is mi vitte és tartotta meg – a szó szoros értelmében – a grasszáló halál torkában is a munkásmozgalom eszméi mellett a kivégzett és az életben maradt ezreket. Pedig valószínűleg van válasz erre a kérdésre.

Lukács György német nyelven tartott felszólalását, majd araiak magyar nyelvű fordítását a *Lymbus* című kiadvány 2007. p. 293-312. oldalán közöltem. A Lukács szakirodalom – a speciális körülmények miatt – eddig figyelmen kívül hagyta ezt az ideológiatörténetileg jelentős dokumentumot.

A Történelem és osztálytudat védelmében

(Bevezető és utószó Lukács: Hvosztizmus és dialektika című művéhez)

Egy eddig publikálatlan, ismeretlen, német nyelven írt Lukács-tanulmány magyar fordítását közöljük az alábbiakban. (Az eredeti német szöveg külön jelent meg az ÁRON Kiadónál, 1996-ban.) A *Chvostismus und Dialektik* című írás – a szövegben idézett művek megjelenési adataiból is kikövetkeztethetően 1925 folyamán keletkezett Bécsben, a *Lenin*-tanulmány (1924) után és olyan jelentős recenziók szomszédságában, mint a Lassalle-levelezést vagy Moses Hess írásait elemző szövegek. Ezt a dátumot két, újabban előkerült dokumentum is megerősíti. A RCHIDNI egy – 1929-ből származó – dossziéjában (Fond 347, opisz 1, gyelo 1398, p. 211 és 211/b) szereplő, harmadik személyben fogalmazott önéletrajzában olvasható: „Ő a szerzője az alábbi műveknek: *Történelem és osztálytudat*, 1923; *Lenin*, 1924; Az első könyv élénk nemzetközi polémiát váltott ki, de a reá adott válasz, a *Hvostismus und Dialektik*, (1925) ezideig még nem került publikálásra.” Továbbá: Lukács ezt közli a moszkvai Marx-Engels Intézet 1930. november 29-i pártszervezeti közgyűlésén: „*Történelem és osztálytudat* című könyvemet 1923-ban adták ki. 1924-ben jelent meg Deborin elvtárs és mások kritikája. 1925-ben kimerítő választ írtam azokról és elküldtem a *Vesztnyik Kommunisticeszkoj Akademii*-nek, valamint a *Pod znamenem marxizma*-nak. A választ azonban nem közölték.” (Ld. *Vallatás a Lubjankán*. Bp.,2002.p.140.) Föltűnő, hogy Lukács erről az írásáról sehol sem tesz említést későbbi visszaemlékezéseiben. Az a munka, amelyről a *Történelem és osztálytudat* új kiadásához 1967-ben írt előszavában („Marxista fejlődésem –1918 –1930”) mint elkallódott írásról beszél („a kézirat időközben veszendőbe ment”), aligha lehetett azonos a jelen tanulmánnyal, mivel az elveszettnek minősített szöveg – Lukács közlése szerint – azután keletkezett, hogy már Moszkvában megismerkedett Marx *Gazdasági-filozófiai kézírataival*. Az itt bemutatott – egy kis könyvnyi terjedelmű – tanulmány amúgy sem „előlről kezdés”, hanem sokkal inkább utóvédharcnak tekinthető, amelyben a szerző a *Történelem és osztálytudat* védelmére fulmináns szenvedéllyel, olyan kontrahensek ellenében, mint Rudas László és Avram Gyeborin. A *Történelem és osztálytudat a húszas évek vitáiban* című négykötetes dokumentum-gyűjtemény, amely Krausz Tamás és Mesterházi Miklós szerkesztésében jelent meg 1981-ben a „Filozófiai Figyelő Évkönyve”-ként, a *Történelem és osztálytudatra* vonatkozó széles körű reflexiókat közvetíti, de akkor még nem volt ismeretes, hogy Lukács a kritikákkal szemben írásban is védekezett.

E „féloldalas” polémia kiélezett politikai légkörben bontakozott ki, a Komintern V.

kongresszusa (1924 június-július) után. A kongresszus során hangzott el Zinovjev ismert kirohanása a „professzorok”, köztük Lukács ellen. Rudas és Gyeborin Lukács-bírálatát dokumentálhatóan a kongresszusi előkészületek folyamatába illeszkedett. A későbbi szakirodalomban történtek kísérletek rá, hogy ezt az alkotói fázist illetően enyhítsék az „ultraradikalizmus” stigmájának Lukácsra nehezedő súlyát; ő maga is úgy emlékezett az említett „Előszó”-ban, hogy a *Blum-tézisek* (1928/29) előterében elméleti pozíciói átgondolására érzett késztetést. A *Hvosztizmus és dialektika* ezzel szemben arról tanúskodik, hogy 1925-ben még lényegében a régi platformon állt, talán még hangsúlyozottabban tartotta magát a „hozzárendelt osztálytudat” elméletéhez, s továbbra is ragaszkodott a természet dialektikájáról szóló engelsi megfogalmazások kritikájához, noha ezt most már rugalmasabb és árnyaltabb formában tette. A „hvosztizmus”-tanulmány mindenesetre annak dokumentuma, hogy Lukács a „forradalom után” szituációjában, az V. Komintern-kongresszus után fölerősödő bürokratikus konszolidáció légkörében sem volt hajlandó a realitásokkal való megalkuvásra, hanem – ha most már végképp „megkésve” is – továbbra is a forradalmi messianizmus vagy messianisztikus forradalmiság ideológiáját vallotta. Akárhogy is van: a most napvilágra került Lukács-tanulmány jelentős mérföldkő Lukács szellemi fejlődésében a húszas évek közepén.

A kézirat (pontosabban gépirat) fölfedezésére a magyar-országi irodalomtudományi együttműködés keretében került sor. A kutatási program résztvevői: Illés László az MTA Irodalomtudományi Intézete, valamint V. T. Szereda és A. Sz. Sztikalin az OTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete részéről. A kutatási projektum célkitűzése: mindazon publikálatlan dokumentumok összegyűjtése és kiadásra előkészítése, amelyek Lukács György politikai és tudományos tevékenységével kapcsolatban az egykori Szovjetunióban keletkeztek, és most – a legkülönbözőbb orosz archívumokban – hozzáférhetővé váltak. A Lukács Györgytől származó és a reá vonatkozó anyagok összegyűjtéséről van tehát szó, időbelileg a húszas évekkel kezdődően és egészen a szovjet impérium összeomlásáig.

A gépiratot (amelynek külső leírását a szöveget követő általános – itt is közölt – utószó tartalmazza) az SZKP KB és a Komintern egyesített kéziratára (RCHIDNI = Roszsijszkij Centr Hranenyija i Izucsenyija Dokumentov Novejsej Isztorii, Moszkva) őrzi; jelzete: Fond 347, op. 1. delo 188. Az anyag az egykori Lenin-Intézet irattárából került az SZKP KB archívumába, ill. jelenlegi őrzési helyére. Lukács írását Bécsből két szerkesztőségbe is elküldte. A kéziratot fedő borítón ceruzairással a következő szöveg olvasható: „Megsemmisítendő? Egy zsörtölődő értelmetlen írása, az illető nem mondja ki világosan és egyenesen a véleményét. – 1941. okt. 31. Podvojszkij. (Nincs kizárva, hogy a följegyzés abból az alkalomból keletkezett, midőn a Lenin Intézetet a háborús események következtében evakuálták.) A német eredeti szövegnek és magyar fordításának Magyarországon, a *Magyar Filozófiai Szemle* által történő első publikálását 187/4.sz. alatt 1966. február 21-én engedélyezte dr. Kirill Mihajlovics Anderszon, az archívum igazgatója.

Utószó

Lukács György *Chvostizmus und Dialektik* című, német nyelvű kéziratának (pontosabban: gépiratának) egy másolati példánya szolgált alapul a jelen magyar fordításhoz. A kézirat 92 nagy formátumú oldalt tesz ki, a javításokat a példányon Lukács tintairással személyesen végezte. A szöveg az utolsó oldal végén szóelválasztással megszakad, azaz föltehetően folytatódott, noha – az érvelés

logikájából következően – talán csupán egy-két oldal terjedelemben.

A magyar nyelvű első publikálást megelőzte a német eredeti szöveg közlése a Magyar Filozófiai Szemle kiadásában, az ÁRON Kiadónál, szintén első ízben. Ennek utószavában is jeleztem már azokat a csekély mértékű igazításokat, amelyek sehol sem lépték túl a tapintatos szövegápolás kereteit (rövidítések föloldása, géphibák, grammatikai egyenetlenségek kiküszöbölése stb). Ehelyt is megemlítem, hogy Lukács személyes javításai ellenére – bár igen ritka esetekben – maradtak a szövegben hiátusok (pl. egy főnév kiesése), ezeket gondos mérlegelés után pótoltam; az ilyen kiegészítések mindenkor szögletes zárójelbe kerültek a magyar fordításban is. A kerek zárójelek mindenkor Lukácstól származnak; egy-két esetben a zárójel-köz nyilván ideiglenesnek szántan – üresen maradt, itt a szerző nem pótolta a hiányt.

Különleges problémát jelentett az idézetek közlése. Néhány eset kivételével Lukács gondosan és pontosan jelölte meg az általa használt korabeli forrásokat, amelyek közül azonban néhányhoz nem fértünk hozzá. Az idézeteket a jelenkori magyar kiadások alapján közöljük. Az identifikálás érdekében a magyar szövegben is megadjuk az eredeti német forráshivatkozást, a lábjegyzetekben pedig a magyar kiadások lelőhelyét. Ez az eljárás csupán néhány esetben problematikus, ahol az eredeti idézeti szöveg egy-egy passzusa eltérni látszik az újabb kori szövegtől. Az ilyen esetekre a jegyzetek fölhívják a figyelmet. Jelentősebb eltérés esetén természetesen az okfejtés tárgyi tartalma is érintve lehet, ez azonban alig egy-két esetben fordul elő.

Lukács e tanulmányában főleg az Avram Gyeborin és Rudas László tollából származó, a bécsi *Arbeiterliteratur* című folyóirat 1924-es (egyetlen) évfolyamában megjelent, a *Történelem és osztálytudat*ot illető, élesen polemikus írásokat bírálja. (A folyóiratot, Johannes Wertheim szerkesztette és a Verlag für Literatur und Politik publikálta.) E vitacikkre való gyakori hivatkozás esetén maga Lukács is az „AL”, rövidítést alkalmazta; a „GuK” rövidítés pedig természetesen a *Geschichte und Klassenbewusstsein* első kiadását jelölte. A szerző gyakran hivatkozik forrásként egy bizonyos „Sammelband”-ra; ennek adatai: *V.I. Lenin: Ausgewählte Werke. Sammelband – Der Kampf um die soziale Revolution*, Verlag für Literatur und Politik, Wien 1925. (E kötetet egyébként Lukács az *Archiv für die Geschichte der Arbeiterbewegung und des Sozialismus* 1926. évfolyamában recenzálta.) Egy másik hasonló könyvre is gyakran történik hivatkozás, ez a V. I. Lenin und G. Sinowjev: *Gegen den Strom* című gyűjteményes kötet, amely a szerzők 1914 és 1917 közt a svájci *Social Demokrat*ban megjelent írásait tartalmazza. (Verlag der Kommunistischen Internationale, Hamburg-Petrograd 1921.) A *Kommunismus* című folyóiratban („Zeitschrift der Komintern für die Länder Südeuropas,” Wien, 1920-21; hg.v. Gerhardt Eisler) Lukácsnak több írása jelent meg „baloldali radikális” periódusában, ő maga a szerkesztőbizottság belső tagja volt. Az *Inprekorr* – teljes nevén „Internationale Pressekorrespondenz” – a Komintern információs lapja, 1921. szeptember 24-től 1932-ig jelent meg Berlinben, a továbbiakban *Rundschau* címmel Baselben.

Néhány más intézmény és párt szerepléséhez jegyezzük meg tömör információként: Az EKKI teljes megnevezéssel: „Exekutiv-Komitee der Kommunistischen Internationale”. Az „esszerek”, azaz szociálorradalmárok (oroszul: szocialrevolucionerü = sz.r.) 1902-ben váltak ki a narodnyik mozgalomból, fő harci módszerük az egyéni terror volt; hívei kétségbe vonták a bolsevikok vezető szerepét és a proletárdiktatúra jogosultságát, noha egyik szárnyuk 1917 októberétől 1918 márciusáig részt vett a bolsevik többségű szovjet kormányban is. Végül a tanulmány címében szereplő *hvosztizmussal*, amely az orosz *hvoszt* = uszály, fark szóból származik, a magyar munkásmozgalmi szakirodalomban általában „uszály-politika”-ként találkozunk. Az áramlat „hvosztizmus” megnevezését maga Lenin fejti ki a *Mi a teendő?* (1902) című művében; eszerint a *hvosztizmus* képviselői az un. „ökonómisták”

voltak, akik ellenségesen álltak szemben a bolsevikokkal, a tömegek spontaneitására építettek, fölöslegesnek tartották egy forradalmi-marxista párt létezését, nem ismerték el a proletár osztály tudat jelentőségét. Lukács tanulmányában mindvégig, a *hvosztizmus*, *hvosztista* megnevezéseket használja, mi – eleget téve a magyar elméleti irodalomban meghonosodott gyakorlatnak is, tehát némileg következetlenül – hol *hvosztizmus* ként, hol *uszálypolitikaként* nevezzük meg e mozgalmi és elméleti jelenséget.

Lukács két kontrahense: Avram Mojszejevics *Gyeborin* (eredetileg: joffe; 1881-1963) szovjet filozófus, Plehanov tanítványa, az ún. „dialektikus iskola” feje, 1926-30 közt a *Pod znnmenem marxizmn* főszerkesztője; az 1930-as években maga is éles kritika céltáblája. *Rudas László* (1885-1950) filozófus, a MKP alapító tagja, 1919-ben a *Vörös Újság* szerkesztője; a Tanácsköztársaság bukása után a Szovjetunióba emigrált, a Marx-Engels Intézet főmunkatársa volt, tanított az ún. „Vörös Professzúrán”; 1945 után Budapesten akadémikus, egyetemi tanár. (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1996. 4-5-6. sz.)

P.S. A jelen alkalmat felhasználva jegyezném meg azt is, hogy Jan. Freitag úr (Zürich) szíves közlése nyomán sikerült egy nálam hiányzó adatot a *Chvostizmus...* kiadásában kiküszöbölni. Akiadói jegyzetekben, a Magyar Filozófiai Szemle 1996. 4-5-6-sz. 468. oldalon a 10. számú jegyzetben, a német kiadásban a 80. oldalon én azt írtam: „Lukács itt pontatlanul jelöli meg a hivatkozott forrást: a *Die Neue Zeit* X. évfolyamában (1891-92) Plehanovnak Hegel halála hatvanadik évfordulójára írt háromrészes cikke jeleni meg a megadottól eltérő oldalszámokkal.” Jan Freitag úr 1999. febr. 12-én hozzám írt levelében közli: „A mértékviszonyok csomópontvonalával” kapcsolatos kérdéses helyen az egyetlen, hosszabb lábjegyzetről van szó, mégpedig a 280. oldalon”. (Lukács a 230. o-t adta meg, továbbá a szóban forgó elméletet Plehanovnak tulajdonítja, holott ott a valóságban Plehanov Hegelt idézi.) Jan Freitag úrnak ehelyt is szeretném megköszönni az adat igazítását illető közlését.

(A Magyar Filozófiai Szemle szerkesztőségébe küldött kézirat, 2000.)

Szubjektív jegyzetek egy évfordulóra

(*Nyolcvan éve jelent meg Lukács György „Történelem és osztálytudat – Tanulmányok a marxista dialektikáról” című műve*)

„... a burzsoázia leghőbb kívánsága: a proletariátus osztálytudatának elhomályosítása.”

(Lukács György)

Lukács György 1970. július 20-ai levelében – többek közt – ezt írta egykori tanítványának, *Mészáros Istvánnak*: „A kérdés, amelyet Ön az osztálytudat mai

meghatározásával kapcsolatban felvet, lényegében egybeesik a mai kapitalizmus immanens természetével *valóságos* elemzésével: olyan feladat ez, amelyet a marxizmus mostanáig elmulasztott elvégezni. Egészen bizonyos azonban, hogy azok a közvetlen gazdasági hajtóerők, amelyek a spontán osztálytudat tartalmát és irányát természetes módon meghatározták, közvetlen kihatásukban radikálisan megváltoztak, és lényegesen meggyengültek. Másrészt viszont a *Lenin* által bevezetett nem-spontán, általános osztálytudat fogalma a jelenlegi időszak mély analizisét követelné meg. Akkoriban, amikor a *Történelem és osztálytudat* keletkezett, közvetlen bizonyító erejű anyagra lehetett támaszkodni. Mára ugyanezek az elmélet és a gyakorlat legbonyolultabb kérdéseivé váltak.”

Lukács fent idézett levelének megírása óta újabb emberöltő telt el, és nem mondható, hogy a szóban forgó kérdés, vagyis a proletariátus osztálytudatának problémája, a mai világra tekintve világosabbá vált volna. Sőt! Időközben összeomlott a szocialista világrendszer; maradványai – Kínát is beleértve – a nemzetközi munkásmozgalom különleges, eltérő arculatait mutatják. És kevesen vannak, akik – Lukács óhajának megfelelően – marxista módon elvégeznék a mai kapitalizmus immanens természetének analizisét. S mégis, ez a „kísértet”, arculatát folyamatosan változtatva, változatlanul bolyong a világban; a Nem-Létezővel küzdenek államrezonok, hadseregek és – filozófusok. Lukács tanítványai közül is többen, a „Budapesti Iskola” tagjai – a felületes közhiedelemmel ellentétben – az orthodox lukácsi gondolatrendszer felszámolásán fáradoznak. Első pillantásra úgy tetszik: talán valamilyen tévedés, valamilyen félreértés szülte több mint másfél évszázada ezt a „kísértetet”, amelyről a történelmi események hántják le az újabb és újabb burkokat; s talán „a civilizáció normális útjának” (Sevardnadze tézise) győzelmes ügyvivői azok, és nem a proletariátus, akik autentikus osztálytudattal rendelkeznek.

A helyzetet bonyolítja az a tény, hogy az 1923-ban a berlini Malik kiadónál megjelent könyv legvehemensebb korabeli kritikussai (*Zinovjev, Rudas László, Gyeborin, Duncker* és sokan mások) éppen a mozgalomból, a Komintern köréből kerültek ki. (A bírálatok eredeti szövegét négy vastkos kötetben közli: *Krausz Tamás – Mesterházi Miklós: A „Történelem és osztálytudat” a húszas évek vitáiban. Bp., 1981.*) Lukács egy ideig éles polémiában védte nézeteit, de jellemző, hogy *Chvostismus und Dialektik* című, 1925-ben fogant vitairata közzétételére már nem kerülhetett sor, az csupán 1996-ban került elő a Komintern archívumából, és vált publikussá. (A szöveg azóta az eredeti német változaton kívül magyarul, franciául, angolul is megjelent.)

Időközben pedig maga a szerző is egyre kritikusabban szemlélte művét. Erre készítette a fokozódó mértékben bürokratizálódó mozgalom és a szovjetország megmerevedő szellemi élete, de kétségkívül saját, benső indítékú „politikai bolsevizálódása” is. „A szocializmus felépíthető egy országban” sztálini tételét fenntartás nélkül elfogadta, és ez elméleti munkásságában sem maradhatott következmények nélkül. Új tájékozódásához döntő lökést adtak a marxi *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, amelyek 1930-ra váltak hozzáférhetővé a moszkvai Marx-Engels Intézetben. A kor rituáléjának megfelelően gyakorolt önkritikái közül is kiemelkedik az a felszólalás, amelyet 1934. június 21-én tartott a Kommunista Akadémia Filozófiai Intézete ülésén; ennek tárgya *Lenin Materializmus és empiriokriticizmus* című művének méltatása volt.

Ebben az önkritikában az alábbi fő hibákban marasztalja el a kapitális opuszt, amelyet a szakirodalom mindmostanáig a 20. század legjelentősebb marxista filozófiai művének tart. „A harc, amelyet a visszatükrözési elmélet ellen, a természet dialektikájának marxi-engelsi felfogása ellen vívtam, tipikus megjelenési formája az ilyen »lenti, idealizmusnak«. És magától értetődik, hogy ennek megfelelően a »fenti materializmus« csupán idealista módon eltorzított és élettelen »marxizmus« lehetett. Részletesen ki lehetne ezt mutatni a könyvemben tárgyalt összes konkrét kérdésben, a filozófiai

problémákon kezdve, az osztálytudat meghatározásán és a válságelméleten végezve.”

Ezt a vallomást kiegészítette Lukács abban az *Előszó*-ban, amelyet a könyv – végül is általa engedélyezett – 1968-as második kiadása elé írt. Ebben „tévedéseit” idealisztikus utópista forradalmi messianizmusa „intellektuális szenvedélyességére” vezette vissza. Utólag úgy ítélte meg, hogy elemzése „a marxizmus ontológiájának az alapzatai ellen irányul [...] a marxizmust kizárólagosan társadalomtannak fogja fel és a marxizmusból a természetre vonatkozólag következő állásfoglalást ignorálja vagy elveti.” Ezzel összefüggésben történik, hogy a „gazdaság marxista alapkategóriája, a *munka* mint a társadalom természettel való anyagcseréjének közvetítője” kiesik a tárgyalásból. „Ezáltal – úgymond – mind a kapitalizmus ellentmondásainak, mind a proletariátus forradalmasodásának ábrázolása akaratlanul is túlnyomóan szubjektivistikus hangsúlyokat kap.” A proletariátus igaz osztálytudatát az ún. „hozzárendelt osztálytudattal” (*zugerechnetes Klassenbewusstsein*) gondolta elérni, szemben a spontánul keletkező trade-unionista tudattal (erről Lenin írt a *Mi a teendő?*-ben), ez azonban „az én ábrázolásomban tisztán szellemi eredménnyé, és ezzel lényegileg kontemplatív valamivé lett. A hozzárendelt tudatnak forradalmi gyakorlattá váló átcsapása itt – úgymond – objektíve tekintve tisztára csodaként jelenik meg.”

A szinte túlságba vitt önnön tévedés-keresése közben Lukács szerény öntudattal megemlíti a mű fő érdemeit is: a *totalitás* kategóriájának a középponti módszertani helye kijelölését *Marx* nyomán (ami az újkori racionális tudományok izolacionista hajlamai metakritikájához járult hozzá.) „A *Történelem és osztálytudat* jelenti az akkor talán legradikálisabb kísérletet arra – állapítja meg –, hogy *Marx* forradalmiságát a hegeli dialektikának és Hegel módszerének megújítása és továbbvitele útján aktualizálja” Mindezeket túl „egyetlen problémának van döntő jelentősége: az *elidegenedésnek*, amelyet a könyv *Marx* óta először tárgyal a kapitalizmus forradalmi kritikájának középponti kérdéseként, és amelynek elmélettörténeti és módszertani gyökereit a hegeli dialektikára vezeti vissza.” Kétségtelen, hogy a kor valamennyi jelentős gondolkodója felismerte: *az ember elidegenedése* alapvető problémája a század társadalmának. E tekintetben Lukács *Marxon* kívül *Max Weber* és *Georg Simmel* elemzéseire is támaszkodott. A megoldást *Hegel* nyomán Lukács a szubjektum-objektum azonosulásában látja; vulgo: amint a proletariátus felszabadítja önmagát és kezébe veszi sorsa s vele együtt az emberiség jövője intézését, ezáltal a történelem objektumából annak tudatosan alakító szubjektumává válik. Csakhogy Hegelnél a Szellem önazonosulásra találása a tárgyiasulás, a dologisággá, a külsővé válás, azaz az elidegenedés útján halad. E tétel átvétele okozta, hogy Lukács elfogadta: az elidegenedés azonos a dologisággal, a tárgyiasulással. Csak később vált világossá számára, hogy az elidegenedés a társadalmi, emberi viszonylatokra jellemző. Lukács később az önbírálat lázában „tisztán metafizikai konstrukciónak” nevezte a Szubjekt-Objekt teorémát, noha igaztalanul, s a szakirodalom (*Lendvai L. Ferenc*) joggal korrigálta a szerzőt, megállapítván, hogy a „*Történelem és osztálytudat* tanulmányaiban sohasem *általában* van szó a szubjektumról, és az objektumról, hanem mindig a *történelem*, a történelmi *cselekvés* szubjektumáról és objektumáról. Az pedig, hogy a munkás az osztálytársadalmak történelmében ténylegesen az objektum szerepét játszotta és csakis a forradalmi osztályharc mozgalmában jutott öntudatra, vált szubjektummá; ez nemcsak *Marx* többször kifejtett alapgondolata volt, de ennek nyomán közhellyé vált a forradalmi marxista munkásmozgalomban.”

A valóság által előidézett paradoxon az, hogy mind Lukácsnak, mind kritikusainak igaza *volt*. Az empiria ugyanis behozta a vélekedéseket. A szocialista rezsimek sorozatos összeroppanása megsemmisítette a szubjektum-objektum azonosságot (amennyiben egyáltalán nem „metafizikai konstrukció” volt ennek tételezése.) A forradalmi osztályharc hordozója elveszítette osztályöntudatát (már amennyiben nem

„csoda” volt a „*zugerechnetes Klassenbewusstsein*”). Az 1917-től 1923-ig tartó forradalmi konvulziók során működtek azok a „hajtóerők”, amelyekre Lendvai hivatkozik, és amelyekről Lukács ír 1970. július 20-ai levelében. Belőlük táplálkozott szellemileg, elemzései nem voltak a korban „elkésztettek”, ahogy többen állítják, *Ernst Bloch* terminológiájával: nem voltak „ungleichzeitig”. De elkéstek a megjelenés pillanatától kezdve, mivel a győztes forradalom beváltotta *A gothai program kritikája* Lukács által is több helyt – aggodalommal – idézett „jövendöléseit”: a szocializmus kezdetben (a valóságban nemcsak kezdetben) sok vonatkozásban folytatta a tőkés rendszer politikai, gazdasági és társadalmi struktúráinak működését. Maga Lukács 1930 után „átépítette” történetfilozófiáját: már nem a proletár osztályöntudattól remélte messianisztikus ideológiai megváltástana beteljesítését, hanem a „nembeli ember” sorsa foglalkoztatta, főleg az élete utolsó éveiben írt, töredékben maradt *Ontológiá*-jában.

De kényszerűen tömör jegyzeteinkben megkerülhetetlen gond, hogy egy pillantást vessünk a Lukács által egykor vizionált Objekt-Subjekt viszony mai és jövő állapotára, azaz: mi lehet az aktualitása Lukács *magnum opus*-ának? A munkásosztály, mint kohéziós erő – néhány nyugat- és dél-európai ország kivételével és főleg a posztoszocialista államokban – elveszítette viszonylagos egységét, elveszítette azt a „szervezetét is, amelyről a *Történelem és osztálytudat* zárófejezete szól. (E problémához még visszatérünk.)

De hogyan áll a dolog a *munkával* és a *munkás* státusával? Marx *A tőke* III. kötetében ír kedvenc témájáról, a munkáról, kifejtve, hogy a munka világa mindig is a kényszerítő szükségszerűség birodalma lesz. A kultúrateremtő emberi alkotóerőről úgy vélte: ez csak a szabadon maradt időben valósulhat meg. Ez az értelme a produkció intenzitása állandó növelésének és a munkaidő redukálásának. Marx úgy tudta: a szabadság birodalmának megvalósítása a munkásosztály történelmi hivatása. (Nietzsche másképp tudta: makabr véleménye szerint „a rabszolgaság létezése nélkül nincs kultúra, nincs civilizáció”.) A jelenkori valóság mindenesetre, úgy tetszik, radikálisan módosítja a marxi és nyomában a lukácsi teoremat a munkásosztály szerepéről, jeles szociológusok (*Jeremy Rifkin, Alexander Keyssar* s mások) számításai szerint a világ munkaképes erőrezervoárjának a fele már nem aktív. *Vivian Forrester* szerint a hagyományos, jól képzett munkaerő tömegei szorulnak ki a kreatív tevékenységből. Nyugati teoretikusok szerint a „munka társadalmát” fokozatosan felváltja a „tudás társadalma”, amelynek vezető faktora az informatika, a kommunikáció. (Amely *Jürgen Habermas* szerint a konfliktusok megoldásának is eszköze.) Ily módon azonban a valóságban új osztálytársadalom alakul ki, amelyben a *meritokrácia* viszi a *Hightech* vezető szerepét, s szinte rabszolga nivóra szorítja le a *high-touch* kiegészítő, szolgáltató, kevésbé képzett rétegeket. A teljes foglalkoztatottság „felmondása” ezért *Ralf Dahrendorf* szerint ma még be nem látható társadalmi destabilizációhoz vezet. A tőkének többé már nem szerves tartozéka – mint volt még Marx idejében – a bér munkás, extraprofitját önmagából termeli ki, a munkásosztály széles tömegei pedig – feleslegessé válnak.

Perspektivikusan ez lesz tehát az a társadalmi struktúra (részben már ma is az), amelyhez az eldologiasodás (pl. többek közt az emberi munkaerő, a kultúra stb. áruvá válása), azaz szociológiailag szemlélve az *elidegenedés* ezernyi képződménye egyre fokozódó mértékben társul. A „szellemi termelésen” belül élesen elválík a keveseknek szánt magas kultúra és a tömegek tudatának elhomályosítására törő és arra alkalmas silányság, az alantas ösztönök, a brutalitás kultusza, a Nietzsche által tételezett rabszolgatudat. Úgy tetszik, Lukács hiába írta meg a *Történelem és osztálytudat* gerincét alkotó, polgári filozófusok által is briliánsnak minősített *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* című tanulmányát, a történelem és a proletariátus elválík látszanak egymástól. A munkásosztálynak nem sikerült az eldologiasodott, végsőig

racionalizált, mechanizált létviszonylatok szocializálása és humanizálása, s így nem sikerült hozzájárulnia annak a nagy műveket teremtő kultúrának a megvalósításához, amely fő célként – az etikával együtt – mindig is Lukács ideálja volt, s amely – képzelnie szerint – leküzdhetette volna az *elidegenedés* emberhez méltatlan viszonyait. Ezekben egyébként – amint Marx megállapította – a tőkésosztály és szellemi infrastruktúrája kitűnően érzi magát. Így történhetett, hogy – amiként *Anthony Giddens*, az angol Munkáspárt főideológusa megállapította: „Nem a munkásosztály lett a burzsoá sírásója, hanem éppen megfordítva”.

A történelem és a proletár osztálytudat previzionált azonosulása tehát széttört a saját elégtelenségeken és a kontrahens túlerején. A kíméletlen partner, a globalizációs finánc- és kereskedelmi tőke módszeresen törekszik magának a proletariátus létezésének, „szervezetének” és tudatának megsemmisítésére. Kétségkívül az osztályharc klasszikusan tiszta példáját nyújtja ezzel. Ellenállhatatlan militáns ereje vélt tudatában a természetes dialógus-partner méltánylása helyett és az emancipációra törekvő száz- és százmilliók létigényeinek (enyhén szólva) figyelmen kívül hagyásával megteremtette genuin (önmagából nemzett) ellenfelét, a nemzetközi terrorizmust, és ezzel utat nyitott történelmi perspektívában a civilizált barbárság felé.

A jelenkori munkásosztály láthatóan csak mérsékelten képes a védekezésre. A „*zugerechnetes Bewusstsein*”-t képviselő szervezet diszkreditálta önmagát és a proletariátus ügyét, segített aláásni a munkásosztály államrezonszerű vívmányait, ezért ma a legszélesebb értelemben vett munkás rétegek, osztályok tartózkodnak tőle. Helyébe a tradicionális szociáldemokrata pártok léptek, amelyek – hagyományaikhoz híven – az osztálybéke megőrzésén fáradoznak, a tőkés rendszerek struktúráiban keresik helyüket. Példaképük Németország Szociáldemokrata Pártja (az SPD), amely 1959-es godesbergi programjában lemondott az osztályharcról és néppárttá nyilvánította magát, legutóbbi hannoveri kongresszusán pedig még ezt a halvány, nominális „népi” kötődést is feloldotta. A blairi angol és a schröderi német „új közép” *Anthony Giddens* által kifundált szlogenje, a „háromdimenziós szocializmus” képzelme a globalizált, azaz világhatalmi tőkés társadalomba való beilleszkedés pragmatikus ideológiáját képviseli, a munkásosztályra való hivatkozásuk már csupa reminiscenciális értékű. Ezzel a jelenkori *szoláris elit* (*Gottfried Benn* korabeli találó megnevezése) és a szolgálatára rendelt szellemi szféra övezetéhez kísérelnek meg marginálisan illeszkedni a magukat „középnek” vélő szocialista pártok. Rejtély marad és szemlátomást senkit sem érdekel: ki képviseli politikailag a „középen” túl elhelyezkedő több milliárdnyi élőlényt?

Nyolcvan év során tehát ide jutott az egykor „világforradalminak” vélt mozgalom és vele a nemes illúziók pantheonjába a küzdelmet kísérő marxi-lukácsi történetfilozófia. Vajon örzi-e még az utópia emlékét az az intellektuel generáció, amely egykor lelkesen Lukács körül tömörült? Az egyik legkiválóbb tanítvány, *Heller Ágnes* (*Die Philosophie des alten Lukács* című tanulmányában) zsákutcának minősíti a *Történelem és osztálytudat*-ot, mivel – úgymond teljességgel hiányzik belőle a *nembeliség* és az *individualitás* piedesztálra emelése. Heller naivitást vet Lukács szemére (ez a minősítés, úgy lehet, jogosultan jár ki minden vesztesnek) noha meggondolandó, hogy a végletekig kizsákmányolt és a burzsoázia által kirobbantott véres világháborúban tömegével legyilkolt proletariátus is jogosult lehetett arra, hogy egyebeit individuusként tiszteljék, és kollektíve a nembeliségbe emeljék. Ez azonban nem történt meg. S hogy megtörténjen, ezért küzdött Lukács – és veszített. De nem volt naiv, hanem etikus volt. Lukács egy másik volt tanítványa Márkus György (aki a Budapesti Iskola tagjai közül a legmélyebb empátiával viseltetik még ma is a Mester iránt), úgy véli: „A *Történelem és osztálytudat* bizonyos értelemben – minden ellentmondása és következtetésbeli hiányossága ellenére – a legjelentősebb arra

irányuló próbálkozás marad, hogy a marxi elmélet eredeti szándékain és következményein belül találjon megoldást [...] a problémákra. Épp ebben rejlik pragmatikus jelentősége: ez az első és talán a leginkább drámai dokumentuma annak, hogy a 20. századi kritikai szocialista gondolkodás számára Marx meghaladása szükségszerű és egyben lehetetlen.”

A némileg talányos dikció Marx meghaladásán azt értheti, hogy „Marx eldologiasodás-elmélete alapjaiban utópisztikus elgondolás”, és Lukács ezt a tételezett eldologiasodást óhajtotta eliminálni – de ez nem sikerülhetett, mivel Lukács a marxi gondolkörön belül maradt. Holott a megoldás e körön belül – a liberális polgárság felfogása szerint – nem lehetséges.

Fel sem merül azonban a kérdés, hogy vajon a marxizmuson kívül törekszik-e valaki is az elidegenedés megszüntetésére? Partikuláris rezervátumok határain túl ennek semmi jele. A naivítás ódiума ezért – legalábbis – megosztható. De nem mindegy, ki miképpen próbálja oldani ezt a naivitást. Lukács késői kritikusan számára talán elgondolkodtatóak lehetnek Schopenhauer egykori szavai, amelyeket 1858-ban intézett látogatójához, Frédéric Morinhez: Ezt mondotta a keserű, bölcs férfiú: „Az olyan filozófia, amelynek lapjain nem látjuk a könnyeket, amelyből nem halljuk ki az üvöltést és a fogak csikorgatását, az egymás egyetemes legyilkolásának szörnyű hangzavarát, nem érdemli meg a filozófia nevet.”

Lukács kapitális műve nyolcvan évvel ezelőtt beteljesíteni törekedett a filozófia hivatása iránti schopenhaueri igényt; a jelenkori posztmodern filozófiai gondolkodás pedig elhomályosítani segíti a vakmerő vállalkozás nyugtalanító, figyelmeztető emlékét.

(Ezredvég, 2003. 11. sz.)

Lukács György „Történelem és osztálytudat” című művének jelenkori érvényessége

A reális szocializmus (amelyet jó polgári körökben propagandisztikus célból, kéjes borzongással kommunizmusnak becéznek) romokban hever. Az az ideálkép, amelynek felrajzolásában Lukács is részt vett, a jövő vizionárius képzete, a „szakértők” szerint téveszme volt. Intézmények egész sora, számos dúsan dotált alapítvány, csillogó karrierlehetőségek csalogatják az idősebb és főleg a fiatal kutatókat, tudósokat (a napi sajtó propagandistáiról nem is szólva), hogy bebizonyítsák, dokumentálják, miszerint a „gonosz országai” (ti. több ilyen is volt), téveszmére alapoztak, amikor azt hitték, hogy a munkásság, osztálytudatára támaszkodva a brutális kizsákmányolástól és megaláztatásoktól mentes társadalmat, az emberiség (azaz nem csak önmaga) számára egy jobb jövőt tud kiküzdni. Hogy eközben százmilliók emelkedtek fel emberhez nem méltó körülmények közül, a civilizáció hiányának mélységeiből egy többé-kevésbé elfogadható életminőségi szintre – noha a modernizáció megpróbáltatásokkal teli útján –, továbbá, hogy a „reális szocializmus” vezető ereje – a polgári demokráciákkal együttműködve – döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az emberiség állatias ellenségét, a fasizmust – felmérhetetlen ember- és anyagi áldozatok árán – leküzdje, ezt dokumentálni, ezt bizonyítani már sokkal kevesebben képesek, ezzel a céllal nem jönnek létre intézetek, sem alapítványok, sem egyetemi programok, mindezt a feledés

homályába utasítják, sőt kétségbe vonják, hogy volt egyáltalán antifasizmus, mi több: nagy előszeretettel tesznek egyenlőségjelet a fasizmus és kommunizmus közé. Ily módon bontakozik ki egy masszív ideológia, az évszázad nagy csalása.

De felmerül a kérdés: cui prodest? Ez persze szónoki kérdés. Mindez nyilvánvalóan a régebben imperializmusnak, manapság globalizációnak nevezett új *totalitásnak* áll érdekében, egy új osztálytudatnak, amely semmiféle *emberi megváltásról* nem prédikál, éppen ellenkezőleg: a megváltás lehetetlenségét szuggerálja, azzal a céllal, hogy az elnyomottak és kizsákmányoltak tudatát megbénítsa és elterelje a figyelmet a saját működése szörnyű következményeiről. Oly totalitás ez, amely ingerült ellenkezéssel veszi tudomásul a római Szentszék és az aggódó börzei guruk intelmeit, olyan totalitás ez, amely brutális katonai erőszakkal próbál (eredménytelenül) békét teremteni olyan régiókban is, amelyekhez semmi köze nincs; olyan totalitás, amely nem tűri a munkásmozgalmat, a szakszervezeteket, a szocializmusnak még a névszerinti említését sem; amely értelmes dialógusra kész partnerét, a munkásosztályt dezorganizálni törekszik, s helyette genuin (rendszerazonos) kontrahenseket talál magának. A multipolarizálódó világban így keletkeznek a véres etnikai konfliktusok, terjed a nemzetközi terrorizmus, helyenként akár állami szintre emelve; rohamosan terjed a maffiózó bűnözés, *amely a rendszer lényegéből fakad*, a kábítószer fogyasztás, szélesülő rétegek semmibe menekülésének bódító eszköze, a korrupció azaz a rablás hangtalan módja, „tisztos” magas körökben is, összefonódva az állami irányító szervezetekkel, zajlik a környezet elpusztításának és szennyezésének megállíthatatlan folyamata, romboló hatással az emberiség egészségére. Nap mint nap értesülünk a tömegkommunikációból olyan lokális viszonyokról, amelyek alig leplezett emberalatti ösztönökről tudósítanak (emberi páriák az utcára lökve, a szolidaritás hiánya, csalások, rablás és gyilkosság minden mennyiségben; a középkorra emlékeztető magánhadseregnyi őrző-védő szervezetek a felgyújtott vagyonok védelmére; a közhatalmi szféra súlyos mulasztásai a közrendvédelemben, az egészségügyben, a hátrányos helyzetű és érdekérvényesítésre képtelen tömegekkel szemben, stb.) Elképedve kérdezhetjük: Miféle demokratikus szabadság ez, miféle polgári jóléti állam, amelyről a tömegek naivul álmodoztak a Lukács közreműködésével létrehozott társadalmi rendszer összeomlása után?

A válasz nem túl bonyolult: a világméretű gazdasági és politikai globalizáció törvényei működnek itt, mindez az új *totalitás* ügyvivői *osztálytudata* működésének következménye, amely osztálytudat az egyharmad-kétharmad társadalmi stuktúra létrehozásán fáradozik világszerte, vagyis az osztály társadalomról szóló régi elméletek és gyakorlat egyáltalán nem avultak el, csupán most egy másik osztály működteti saját tudatát, saját érdekében politikai, gazdasági és szellemi infrastruktúrája segítségével.

Lukács György hetedfél évtizeddel ezelőtt kidolgozott egy projektet, ezt most az akkori, régi kontrahens alkalmazza, s ellenkező előjellel viszi át a gyakorlatba. A köztudatból kivont terminológiával megnevezve természetesen ma is osztályharcról van szó, amelynek következményei egy csalóka prizmán át szemlélve, mint etnikai ellentétek, atavista testvérgyilkolás és hasonlókként jelennek meg. Mögöttük pedig változatlanul a gyors tempóban növekvő, súlyosodó szociális feszültségek, a „finomított” újkolonizáció következményei húzódnak meg. Megoldásuk nyilvánvalóan az adósságcsapdák felszámolásával, az emberalatti létviszonyokba szorított százmilliók emancipálódásának elősegítésével lenne lehetséges, nem pedig masszív fenyegetésekkel és a durva erőszak alkalmazásával, amely már több térségben csődöt mondott.

Mindez azt jelenti talán, hogy az elvadulás, a civilizált középkor viszonyai közül való kiemelkedés ismét a munkásosztály feladata lenne, ahogy azt Lukács 75 évvel ezelőtt elgondolta? Bizonyosan nem, vagy nem csak. A munkásosztály tradicionális

formájában ma már egyre szűkebb körben létezik, önvédelmi szervezetei meggyengültek, ideológusai egy „harmadik út” álmával hitegetik. A korszerű és szükségszerű technikai fejlődést uralmi eszközként magához kaparintó szoláris elit a munkásosztály helyett sokkal inkább a kizsákmányolt, elnyomott helóták igen heterogén, rétegezett óriási tömegeit hozta létre, akik a tudatmanipuláció, a tömegtájékoztató ipar működése során a globalizáció nagy futószalagja akaratnélküli, szervezettség nélküli kiszolgáltatott áldozataivá válnak.

Ahhoz, hogy a globalizáció hálójában vergődő valamennyi elnyomott osztály és réteg helyzete tudatosodjon bennük, ahhoz arra lenne szükség, hogy a tudatosítók köre nagymértékben kiterjedjen, hogy az írástudók hűek maradjanak igazi humanista hivatásukhoz, az értelmiség „hippokráteszi esküjéhez”. A valóságos demokráciát fenyegető globalizációval szembeni ellenállás átfogó kiterjedése hozzájárulna a tudati szférák általános demokratizálódásához, elősegítené, hogy az egyik oldalon el lehessen kerülni azokat a szerencsétlen, szörnyű torzulásokat, amelyek hetven év során, a „hosszú menetelés” közben megtörténtek. S ahhoz is hozzájárulna, hogy a pusztító háborúk, világháborúk, egész nemzetek kiirtása, a kizsákmányolás és korrupció, az újgyarmatosítás következményei, stb., szerencsétlenséget hozó sorozatát, amely a másik – most újra érvényes – totalitás egész történetét jellemezte és jellemzi ma is, el lehessen kerülni.

És hogy áll a helyzet ilyen körülmények között az értelmiség felelősségével, milyen szerepet játszik manapság a tudatipar ebben a félelmetes színházban? Nagyon messzire vezetne, ha csak megközelítően is vázolni akamók ezt a témát. Például az irodalomtudomány egész övezetei a semlegesített szöveg, a kiürült absztrakt formák állítólag értékmentes szférájába menekülnek, görcsösen igyekeznek elhitetni, hogy az irodalmi mű nem „referenciális”, azaz nem kötelme a valóságról bármit is mondani. Tartalom, eszmei mondanivaló, a költői szó humanista küldetése – mindez fölényesen és bornírt módon leminősített, állítólag nem a tudományhoz tartozó eleme egy „leváltott világnak”.

S hogy áll a dolog a filozófiával?

Nemrégiben részt vettem egy Lukács Györggyel foglalkozó nemzetközi tudományos konferencián, ahol többek közt egy tekintélyes, tiszteletre méltó professzor, Lukács egyik egykori magyar tanítványa referált „Van-e értelme a kultúrkritikának?” címmel. A válasz természetesen így hangzott: „nincs értelme”. A professzor még hozzátette: „A világ olyan, amilyen. Úgy kaptuk, ahogy kaptuk. Ezzel nincs mit tenni... Hogy miért nem tudott Lukács – azt mondanám – a posztmodern megoldással megbékélni, ez egy olyan kérdés, amelyet itt nem tudok kifejteni, ő ezt mindenesetre fel sem vetette”. Végül megemlítette az előadó, Lukácsra utalva, hogy a filozófus éppen hogy a kultúrkritika veszélyes útján járt, „s amely út – nem mulaszthatom el, hogy azt kimondjam – elkerülhetetlenül a totalitarizmushoz vezet”.

Nos tehát, ide jutottunk, idáig süllyedtünk. A „új totalitás” éppen azon buzgólkodik, hogy az emberek többsége számára a civilizált rabszolgaság új tudatát termelje ki, (megjegyzendő: némely kontinens széles övezeteiben ez az operáció *egy ál* talán nem civilizál tan történik), és akkor mérvadó értelmiségiek azt szuggerálják: Ne érintsük ezt a témát, csak semmi tiltakozás az isten szerelmére, hiszen mindez totalitarizmushoz vezetne. „A világ olyan, amilyen” – mondja a bölcs professzor, és úgy véli: a totalitarizmust el lehet kerülni, ha igent mondunk a jelenkori „új totalitásra”, nem illetjük kritikával, s főleg ha azonosulunk vele, engedelmesen beilleszkedünk struktúráiba. Az emberiség további kétharmad részének sorsa ne érdekeljen bennünket, ez nem tárgy a „cinikus tudat” mélységés filozófiájának.

Manapság igen kívánatos, hogy a kultúrkritikától tartózkodást követeljenek; a tarka

és szórakoztató posztmodern show-világnak az a hivatása, hogy elkábítsa, eltompítsa a gondolkodási készséget, és hogy brutalitásra, antihumanitásra neveljen. Lukácsnál másról volt szó, őt a proletariátus tudata érdekelte, az egész emberiség érdekében fellépő proletariátus tudata. Épp ezért bizonytalannal érthető, ha azt gondoljuk: A javításra nagyon is rászoruló szocializmus összeomlása nem csak a nemzetközi munkásmozgalom történelmi szerencsétlensége, hanem az egész emberiségé. Nincs többé védő támasza a világ proletárjainak, az emberi szintű létre vágyó százmillióknak. A szocializmus összeomlását több tényező okozta: a nemzetközi burzsoázia túlereje, a saját sorokban, a legfelsőbb körökben is lapuló árulók serény aktivitása, a rendszer gazdasági törvényeinek kiforratlansága, elégtelenségei és nem utolsósorban: a súlyos erkölcsi-etikai hibák és bűnök következményei, a szocialista demokrácia és az emberi jogok sorozatos, durva megsértése. A burzsoáziának négy és fél évszázad állt rendelkezésére, hogy kiteljesítse rendszerét, (az új világ kirablása és ötvenmilliónyi őslakosságának legyilkolása, azóta is a sorozatos háborúik, csak a 20. században is két világháború és a fasiszta állatiasság, stb.) s hogy milyen messzire jutott a tökéletesedés útján, azt napról-napra láthatjuk. A szocializmus éppen csak hozzáfogott, hogy hibáit kijavítsa. De hogy ne jusson ezen az úton túl messzire, ezért meg kellett semmisíteni.

A történelemnek azonban még nincs vége, (ebben tévedett a derék Fukuyama), a proletariátustól elorozták osztálytudatát és e tudatot ellene fordították; a következmények már eddig is ijesztőek. Önkénytelenül eszünkbe jut, miképpen írta le Walter Benjamin Paul Klee Angelus Novus-át: az „Új Angyal” szeméit elborzadva a múltra függeszti s háttal a jövő felé menekül. Úgy vélem, éppen így néz ki ma a történelem, a *Történelem és osztálytudat* megjelenésének 75. évfordulóján. Egy százötven évvel ezelőtt koncipiált kiáltványban azt olvassuk: az emberiség történelme – osztályharcok története, „amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával, vagy a harcban álló osztályok együttes pusztulásával végződött”. Félő, hogy az „új totalitás” tekintet nélküli brutalitása éppen egy ilyen katasztrófa felé sodorja az emberiséget.

(A cikk eredetileg németül jelent meg a „Lukács-Jahrbuch der internationalen Lukács-Gesellschaft” című kiadványban. Paderborn, 1999. 64-67).

Mi az, ami „holt”, és mi az, ami „elő”?

(A megkerülhetetlen Lukács György)

Az elmúlt század legnagyobb hatású marxista filozófusa 121 évvel ezelőtt született. Művei évtizedek óta a viták kereszttüzében állnak. A hithű antikommunisták esetében a teljes elutasítás természetes. De nem egészen természetes ez a liberális polgári írástudók részéről, akiknek soraiban nagy számban jelen vannak a korábban marxista, vagy marxizáló intellektuelek, akik azóta már rég elhagyták egykori eszmei pozícióikat, és mindmostanáig módfelett irritálja őket Lukács mindhalálig konok hűsége a nemzetközi munkásmozgalomnak a kizsákmányolt tömegek felszabadulását célzó eszmerendszeréhez, a marxizmushoz.

Ritka eset, hogy hazai egyetemi előadások, szemináriumok válasszák stúdiumaik témájaként Lukács György életművét vagy valamely művének tüzetesebb vizsgálatát. (Ez a nyugati tudományos életben nem ennyire feltűnően van így, sőt!) A ritka honi kivé-

telek közé tartozik a pécsi Tudományegyetem filozófiai tanszékének „doktori iskolája”, amely még 2004 őszén konferenciát rendezett az éppen 50 évvel korábban megjelent Lukács-mű, *Az ész trónfosztása* elemzése céljából. Lehetséges, hogy talán ez a „félcentennáriumi” évforduló adta az apropót e vállalkozáshoz, amely éppen a legtöbbet támadott Lukács-művet óhajtotta napirendre tűzni a jelenlegi ideológiai-tudománytörténeti pillanatban. François Furet óta sokan tartják ezt a könyvet Lukács „legrosszabb munkájának”. Némileg sajátos koincidencia, hogy miközben a mű a fasizmus gyökereinek felkutatását célozza, – minden vélt aktualitást figyelembe véve – éppen e cél többnyire élesen kritikus elemzésére vállalkozik több bíráló. Előadásai 2005-ben az *Ész, trónfosztás, demokrácia* című, Boros János filozófia tanár szerkesztette kötetben jelent meg a pécsi Brambauer kiadónál.

A bevezető tanulmány, Boros János munkája a lukácsi értelmezésű irracionalizmust veszi górcső alá. Ismeretes, hogy Lukács a 19. és 20. századi idealista, romantikus, irracionalista német filozófiában vélte felfedezni azokat az eszméket, amelyek – ha transzformálva is, ha alpárvá silányított formában is – elvezettek a fasizmus eklektikus kotyvaléknak minősíthető, de azért nem kevésbé észellenes, emberellenes, gyilkos gyakorlatához. A bevezetőben Boros János joggal indokolja a stúdiumot, mint aktuális vállalkozást: „Feltehetjük a kérdést, mit mond, mondhat-e valamit a mai nemzedéknek ez az írás? Ha a demokráciának – úgymond – nincs „önműködő” védeltsége a totalitarizmussal szemben, akkor az ezt tárgyaló művek sem vezíthetik el teljesen időszerűségüket.” Boros azonban – minden verbális elismerés mellett – nem véli úgy, mintha *Az ész trónfosztása* megfelelné ezeknek az elvárásoknak. O maga is „első nekifutásnak” tartja saját írását, mégis meglehetősen határozottan szögezi le: „A szöveg olvasása során arra a megállapításra jutottam, hogy Lukács elemzési módszere sematikus, elnyomja a vizsgált szerző hangját, irracionalizmus-fogalma nem reflektált, filozófia fogalmának genezise pedig azok fényében, amit olvasott, belsőleg rekonstruálhatatlan.” Mindehhez hozzáteszi: „Lukács páratlan filozófiai és irodalmi olvasottsággal rendelkezett.” Előadása a továbbiakban e nyilvánvaló ellentmondás megvilágítására törekszik: hogyan is volt lehetséges, hogy e „páratlan filozófiai olvasottság” ilyen deformált következményekhez vezetett? Már az meglepő, hogy a lényegében rokon gyökerű amerikai pragmatizmust és az európai marxizmust megrója, amiért nem foglalkoznak sem az időn kívüli valóság, sem az időn kívüli eszmék kérdéseivel. Valóban, az időn kívüli valóság tételezése kívül esett a marxizmus felfogásán, az időn kívüli eszméket pedig éppen az irracionalizmus tartományában vélte felfedezni. Boros helyteleníti Lukács – egyébként a klasszikusoktól átvett tézisének – miszerint a valóság tudatunktól függetlenül létezik; úgy véli: „nincs racionalitás szubjektivitás nélkül.” Azaz ha nincs objektív racionalitás, akkor nincs objektív törvényszerűség sem a társadalmi fejlődésben. E nézetek a filozófiai kategóriák egy sajátos övezetébe tartoznak.

Boros fejtegetései szerint a „filozófia eljuthat a ráció határáig, az irracionálisig, amelyet persze a továbbiakban az előre meghatározott kereteken túl nem vizsgál. Ekkor más módszerre, más gondolkodásra tér át, a költészethez, a művészethez fordul, mint tette azt éppen Hölderlin, Nietzsche vagy Heidegger.” Ha ezt az érvelést elfogadjuk, akkor lényegében tagadjuk az irracionalista filozófia tényét. Lukács tehát egy nem létező fantomot tételezett. A végső határig eljutó racionalitáson túl járó filozófia tehát már nem filozófia, hanem költészet. Eszerint minden filozófia csak racionalista lehet. Költészet tehát a tündérmesék, a mítoszok, de pl. az Hamann vagy a késői Schelling misztikája is, Schopenhauer sötét történelemszemlélete, az Nietzsche Zarathustrája, az Übermensch víziója, arisztokratikus művészetelmélete, a dionüszoszi elv, kereszténység- és kultúrkritikája. De közelebb is léphetünk korunkba: irodalmi alkotásnak minősíthetjük, eszerint pl. Oswald Spengler hulló kultúrköreit, tragikus és

sötéten pesszimista és fatalista történelemszemléletét, az eljövendő Cézárokbá vetett reményeit, a Sors misztikumát, amelyről maga Heidegger Nietzschét idézve megállapította: benne a „pusztaság növekszik” (Die Wüste wächst). Hosszan idézhetnénk Walter Benjamin, a történész Friedrich Meinecke, vagy Thomas Mann véleményét, amelyekben élesen elítélték ezt a „költészetet”, amely aláásta a felvilágosodás eszméit, terjesztette az antihumanizmust, és elébe dolgozott a náciizmus filozófusa, Bäumler fantazmagóriáinak. Spengler maga saját eszmélkedését semmi esetre sem tartotta irodalmi munkásságnak, hanem filozófiának, amelyben a Sors fogalma egy végzetesen titokzatos irracionális víziója volt. Hatása pl. Heideggerre nyilvánvaló.

Noha Boros korábban kifogásolta, hogy Lukács nem határozza meg az irracionális fogalmát, előadása további részében korrekt módon mégis idézi Lukács egy idevágó passzusát: „Az irracionális tisztán az emberi gondolkodás dialektikus fejlődésére való reakciónak egy formája [...] a filozófiának [...] új kérdéseire olyképpen felel [...] hogy az elvi megoldhatatlanságot a világmegértés magasabb formájává nyilvánítja. A nyilvánított megoldhatatlanságnak ez a feleletté stilizáltsága, az az igény, hogy ebben a felelet előtt való kitérésben, meghátrálásban, megfutamodásban pozitív felelet, a valóságnak igazabb elérése foglalatik: ez az irracionális döntő jegye.”

Noha az előadás befejezése adós maradt a kezdő intenció (a lukácsi filozófia mibenléte) kifejtésével, helyette – elismerésre méltó módon – Lukács demokratizmus-értelmezéséről szól mély elismeréssel. Még azt is kijelenti: „Amikor Lukács arra figyelmeztet bennünket, hogy az irracionális a társadalmi elnyomás közege, akkor ezt a tézist komolyan kell vennünk; tétele, hogy nincs ártatlan világnézet [...] akár érvényesnek is tekinthető.” Kár, hogy az előadó nem vonta be a tárgyalásba Lukács 1968-ban írt művét, a *Demokratisierung heute und morgen* című esszét. Ennek taglalása még autentikusabbá tehetné volna Lukácsnak a sztálini totalitarizmust elítélő (igaz, késői) fejtegetései általános érvényét, illetve Boros János idevonatkozó eszmélkedését.

A konferencia Lukáccsal „elszámoló” második legfontosabb előadását Weiss János, a filozófia tanára tartotta. Weiss Borostól eltérően nem szoros szakmai kérdésekben bírálja (utasítja el) Lukács könyvét, hanem kifejezetten ideológiai alapon. Alaptézise: „A mű nemcsak Lukács elméletileg legrosszabb alkotása [ez a megállapítás mint emlékezünk, Furet-től, a heves antikommunistává fejlődött renegát marxistától, mint autentikus-illetékes (?) tanútól származik], hanem (ezzel szoros összefüggésben) az a műve is, amely legközvetlenebbül kapcsolódik a 20. század (egyik) legvéresebb diktatúrájához.” Állítja ezt Weiss akkor, amikor a könyv nem a szovjet kommunizmus dicsőítéséről szól, hanem – mindenki számára, aki a könyvet kézbe vette – az emberiség történetének legádázabb gyilkos rendszere, a náci fasizmus ideológiai előkészítéséről. Ez láthatóan bagatell körülmény, aminthogy rejtély Weiss számára az is: annyi emigrációs tapasztalat után miképpen szánhatta rá magát Lukács arra, hogy e könyvet, amelyet korábbi előzmények után túlnyomó nagy részben a háború befejezése után írt, 1954-ben (!) jelentesse meg. Weiss ne tudná, hogy ez a hidegháború legkeményebb időszaka volt, amikor még egyáltalán nem tűntek el a közgondolkodásból, sőt a közéletből sem a fasizmus maradványai. Sőt, amikor Boros János elismeri a könyv aktualitását, akkor Weiss Jánosnak lehetne arra gondolnia: ez a veszély azóta sem múlt el, elegendő független államok (pl. Vietnam, stb., stb.) kíméletlen megtámadásáról, lerombolásáról, koncentrációs táborok létesítéséről és védtelen emberek brutális bántalmazásáról, megkínzásáról elmélkedni. Nem szörnyülködhetünk azon, ha egy szobatudós filozófus (Weiss szerint: volt filozófus) lelkiismeretétől indítva, maga is üldözöttként – kilép a nyers valóságba, és azzal indítja korábbi könyvét: „Ez itt egy harcos írás” (Kampfschrift). Nem felhőtlen

békeidőben írta ezt Lukács, derűs jókedvében, hanem igenis (ha tetszik) két totalitarisztikus erő egymásnak feszülése idején, amikor is e küzdelem kimenetelétől – csöppnyi túlzással – világ sorsa függött. Még azt is kész vagyok mondani: az obiigát idézeteken túl egy értő fül még a saját térfél irracionalitását is kiérezheti dikciójából. Egyébként maga Weiss említi – igaz mákszemnyi betűs *jegyzetben* –, hogy Heidegger is, 1933. májusi hírhedt rektori beszédében Wehrdienst-re, (tehát egy harcos aktivitásra) hívta fel az egyetemi ifjúságot. A „köztes” erők és ideológiák ekkor még defenzívában voltak, még messze nem volt napirenden Fukuyama későbbi boldog deklarációja arról, hogy a világban végérvényesen győzött a liberális demokrácia. (Vajon győzött-e?) Hogy ez a szintén naiv hiedelem egykor napirendre kerülhessen, ahhoz a Szovjetunió népeinek kellett a legnagyobb áldozatot hozniuk, 19 milliónyi háborús emberveszteséggel. Lukácstól számon kérni *ekkor* a sztálini totalitarizmus bírálatát, enyhén szólva – képzelem. S hogy miképpen lehetett volna egy 1934-ben a magyar sajtóban álnéven publikált cikkecske *Az ész trónfosztása* konstrukciójának döntő cáfolata, (amit Weiss háromszor is megemlít, de egyszer sem tesz világossá), az is rejtély marad. De nem marad rejtély annak elvitatása, hogy a nácizmus elleni háború legnagyobb terhét viselő szovjet nép egyúttal *antifasiszta* küldetést is teljesített. Mindez mit sem számít, Weiss mérlegelés nélkül kész leírni: „A fasiszta ideológia bírálata azonos jelentésű a szovjet kommunizmus közvetlen apológiájával [...] a fasiszta ideológia bírálata egybe esik a szovjet kommunizmus ideológiájának megalapozásával.” A szerző *vaksággal* vádolja Lukácsot, amiért mindezt nem látta, úgy tetszik, ez a betegség késői korok történészeit sem kíméli. S végül: Weiss szemére veti Lukácsnak, hogy nem dolgozta ki koncepciója önkritikáját. Ezt csak akkor mondhatnók, ha nem vennénk tudomást az 1968-ban írt *Demokratisierung heute und morgen* című (fentebb már említett) tanulmányról, amely élesen elhatárolódik a sztálinizmustól, de – való igaz – nem határolódik el egy demokratikus szocializmus eszméjétől, azaz Lukács sohasem lépett a renegátok útjára.

Nem kerülheti el figyelmünket az a körülmény, hogy a két vezető tanulmány kísérletet sem tesz arra, hogy szemügyre vegye Schellingtől Heideggerig a Lukács által bőven elemzett filozófusok műveit, s így cáfolja meg Lukács „tévedéseit”. Igaz, ha lett volna is ilyen szándékuk, hiányzott ehhez a megfelelő terjedelem. Maradt tehát az egyetlen megoldás: az árnyalatlan sematizmus, az apodiktikus elutasítás. Némiképpen enyhíti ezt a helyzetet, hogy a doktoranduszok közül néhányan, ideológiai felhangoktól többnyire mentesen, egy-egy téma vagy mű kapcsán – ha miniatűr kivitelben is – mélyfúrásokat végeznek. Így feltétlenül megemlítendő Gyenge Zoltán tanár Lukács Kierkegaardról, és a doktoranduszok: Krajnik Szabolcs Lukács Wittgenstein értelmezéséről szóló tanulmánya, Rippl Dóra Lukács rejtett Nietzsche képéről szóló írása, Héder István rokonszenves életút elemzése.

Ha a fentiek fényében arra gondolnánk, hogy a kötet lényegében egy Anti-Lukács-sá sikeredett, akkor tévednénk. Szerepel legalább három olyan írás is, amelyek egy objektívebb kép kialakítására törekszenek. Heller Ágnes, Lukács egyik, s bizonyos legjelentősebb tanítványa megvallja ugyan, hogy ötven év után újra olvasva *Az ész trónfosztásá-t*, zavarja és elidegenítik a könyvtől nemcsak a túlburjánzó Marx, Engels és Lenin idézetek, hanem az állandó címkézés is, vagyis hogy Lukács a filozófiai ellenfél álláspontját direkt politikai olvasatban értékeli, noha – Heller szerint – nincs direkt összefüggés filozófia és politika között. Ezt a tézist nehéz közvetlenül elfogadni, gondoljunk csak Schopenhauer viszonyára az 1871-es párizsi kommünhöz, Nietzsche averziójára a kibontakozó német szociáldemokrata mozgalommal szemben, de a 20. században elég az ún. „életfilozófia” több képviselőjére, avagy Spenglerre vagy Heideggerre gondolnunk. Ez utóbbi jelentős filozófus, pl. mindvégig tagdíjat fizető hűséges náci párttag volt. Bevezető eszmefuttatása után Heller behatóan és elismeréssel

elemzi Lukácsnak a náciizmus és a német idealista filozófia viszonyára vonatkozó nézeteit. Ennek során miniatűr terjedelmű, kitűnő elemzését adja Kierkegaard, Schopenhauer és Nietzsche filozófiájának. Nagyon fontos Heller ama megállapítása, miszerint az irracionalista filozófusok ugyan nem közvetlenül készítették elő a náciizmust, hanem sokkal inkább azáltal, hogy „védtelenné tették a német értelmiséget a náciizmussal szemben.” E fejtegetések során némileg sokkolóan hat Heller ama vélelme, hogy a leninizmus is hozzájárult a német értelmiség szellemi lefegyverzéséhez, továbbá hogy a náci uralomra jutása a demokrácia (azaz tehát általában a demokrácia!) belső ellentmondásainak következménye lett volna. A valóságban egy konkrét (azaz a weimári) demokrácia összeomlásának az okairól és következményeiről van szó. A weimári demokrácia méhében virulensen tovább éltek a porosz militarizmus, a junker arisztokrácia, a szélsőjobboldali kezdemények, a rasszizmus, az éles szociális feszültségek, és aligha lehet kifogásolni azt a körülményt, hogy e durván antidemokratikus jelenségek ellen éles küzdelmet folytatott a német baloldal, sőt szélső baloldal. Anémet „demokratikus” polgárság ekkor az adott határhelyzetben a (szélső) jobboldalt választotta. Történelmi mementő ez. Heller Borossal ellentétben különösebb levezetés nélkül elfogadja az irracionalizmus létezését és indokolt jelenlétét Lukács kritikájában. (A jelenség egyébként már Arisztotelésznél megjelenik.) Az ész trónfosztása szerinte a posztmetafizikusoknál a magasabb rendű azaz dialektikus gondolkodás hiánya miatt keletkezik. Heller gondolatébresztő előadása befejezéseként az olyan lukácsi metaforák értelmezésével foglalkozik, mint az „indirekt apológia”, a „romantikus antikapitalizmus” és a „vallásos ateizmus”. E ponton különösen érdekes az a megállapítása, amely szerint az „apológia” „...jövőhagyja azt a világot, amelyet gyűlölettel ír le [...] fontos és megvilágító kategória, *ma is sokan gyakorolják.*” (Kiemelés tőlem – I.L.) Roppant találó jellemzése ez jelenkori világunkban is sok értelmiséginek. Kár, hogy hozzáteszi: [e kategória] „ugyanakkor semmit sem mond ki egy filozófia súlyáról, értékéről, tartalmáról, nem lehet tehát értékelő kategóriaként alkalmazni.” Ez a tézis az értelmiségi „apológiát” felmenti az erkölcsi elítélés (megvetés) ódiума alól, s ezért elfogadhatatlan.

Kelemen János a mai szellemi közegben sokkoló hatású címet adott előadásának: „Az ész trónfosztása védelmében”. Tudni való: húsz évvel ezelőtt azonos címmel tartott ő már egy előadást Lukács századik születési évfordulója alkalmából. Azóta azonban radikális változások történtek a világban. „Felbomlott az a társadalmi-politikai rend, amelynek [...] legitimálásában, minden eredetisége és távolságtartása mellett, oly nagy szerepet játszott” Lukács. Kelemen nagy veszteségnek tartja, hogy megfogyatkoztak Lukács olvasói. „Lukács öröksége – új – a maga korszakának tükörképeként, a belőle levonható pozitív vagy negatív tanulságoknál fogva, és nem utolsó sorban önmagáért, érdemes arra, hogy megőrizzük kultúránk élő részeként.” Kelemen ebből a kritikus, egyúttal értékörző pozícióból veszi szemügyre az életművet. Korábban azt kívánta bizonyítani, hogy Lukács elemzései és állításai – számos tarthatatlan és vitathatatlanul elfogult fejtegetése mellett – a maga korán túlmutató érvényességgel bírnak. Kelemen Lukács elemzései elméleti kereteit a „holt” részekhez sorolja, a részletekben, a konkrét elemzésekben véli feltalálni az „élő” gondolkodót. Mindjárt bevezetőben problematikusnak, tarthatatlannak véli Lukács „hanyatláselméletét.” „Mindazonáltal – mint írja – ha nincs is egyenes vonalú kauzális kapcsolat a fasizmus és a Schellingig és Schopenhauerig visszavezetett irracionalista vonulat között, s ha nyilvánvalóan képtelenség a legvadabb náci eszmékért Nietzsche nyakába varrni a felelősséget, attól még igaz marad, hogy a fasizmus azon a kulturális talajon jött létre, amelyet áthatott az irracionalizmus.” Ez nyilvánvalóan diametrálisan ellentétes azokkal az állításokkal, amelyek kétségbe vonják az irracionalizmus létezését és sztálinizmust írnak Lukács gondolkodásának kontójára. Kelemen autentikusan jelenti ki: „A fasizmus térhódítását

és hatalomra jutását nagymértékben elősegítette, hogy a német kultúrában az irracionális már korábban döntő befolyásra tett szert.” A irracionális létezését tagadókkal szemben Kelemen egyenesen úgy gondolja, hogy a racionalizmus és irracionális ellentéte a huszadik században, legalább is annak első felében, az egyes filozófiai áramlatok között a legfőbb választóvonalat jelentette. S hogy kinek állt (kinek áll!) érdekében az irracionális a közelmúltban és jelenkorunkban is, meglehetősen világos: a társadalmi egész áttekinthetlensége tételezőinek, a veszélyeztetett burzsoázia érdekeinek. „Esetünkben –írja Kelemen – a kapitalizmus mint globális rendszer és az irracionális mint a burzsoázia világnézetét megfogalmazó filozófia között állapítható meg a kauzális kapcsolat.” Mindebből az következik, hogy már Lukács középső korszakában világosan érzékelte a civilizációs haladás közepette fellépő „értékpusztulást, a növekvő kizsákmányolást és embertelenséget.” Mindez az intuicionizmus, az agnoszticizmus, a historizmus és miszticizmus, az ember mint gondolkodó lény tagadása formáiban jelenik meg. Ami körülvette Lukácsot az emigráció idején, ama „rendszer” keretei széthullásával mai olvasói meglepetéssel észlelhetik felismerései változatlan érvényességét a globalizáció kiterjedésének korában. Ezért érdemes őt ma is elmélyülten tanulmányozni.

Sziklai László *Lukács György trónfosztása* ironikus című előadása – kimondatlanul is – mintegy a történeti és a filozófiai övezetekben zajló vita lezárásaként is értékelhető. Sziklai nem látja szükségét a lukácsi irracionális fogalomról folytatott, élesen ellentétesnek tetsző diszkusszió újra felmelegítésének, mégpedig azért nem, mert ezt – úgy tetszik – eldöntötte a történelem s mert ezt a filozófiai eszmét nagyon is összekötendőnek látja a történelmi-társadalmi valósággal, az Ember sorsával a totalitarisztikus hatalmi övezetekben. „A harmincas években – írja Sziklai – olyan közel állt egymáshoz a politika és a filozófia, hogy összeérték.” Lukács – minden nézeteltérés ellenére – egyazon pozíción állt Adorno-val és Ernst Bloch-al a *Volksgemeinschaft*-ot előlegező wagneri zenedrámák megítélésében, az ún. „életfilozófia” és a heideggeri mű minősítésében, és abban is, hogy mindezek igenis elébe dolgoztak a hitleri-rosenbergi mítoszoknak. Ez a kötődés egyúttal tanúbizonysága annak a ténynek, hogy az antifasiszta érzület akkor egyként áthatotta a marxista, marxizáló és a polgári gondolkodók legjavát. Az antifasizmus volt a közös eszme, akkor is, ha mibenlétének megítélésében eltérőek voltak is a vélemények. Valamennyien a németiséget ért szégyen feloldását óhajtották elérni, a bűnös múlt és a hozzá vezető eszmeáramlatokkal való szembenézés, a kíméletlen leszámolás során. „Nincs ártatlan világnézet” – állította Lukács. „Semmi kétség – írja –, rövidesen az egzisztencializmus lesz a mai polgári értelmiség uralkodó szellemi áramlata. A dolog maga már régen készül. Amióta Heidegger *Sein und Zeit* című műve megjelent, azóta a szellemi avantgardisták itt látják a filozófia új felvirágzásának útját, a korszak adekvát világnézetét.” Ezért vette fel Lukács a küzdelmet a múlttal és a jelenkori „tradícióőrző” áramlattal, elsősorban tehát az egzisztencializmussal és Heidegger nézeteivel. Ez annál inkább indokolt volt, mivel pl. a jelenlegi nyugati és hazai irodalomtudományos közszellemiség vezető áramlata éppen a heideggeri filozófia, amelynek ma kultusza van Magyarországon, és amely világszerte bibliája a posztmodern szemléletnek, s amely a globalizáció filozófiájaként – féltő – újra homályba boríthatja a racionális gondolkodást. A posztmodern szélsőséges pólusán Baudrillard [a posztmodern egyik autentikus elméletalkotója] a „filozófia mellőzésével és ironia nélkül a Gonosz previzionálásának profetikus gesztusával utal a katasztrófa végzetességére, a valóság dialektikájának végére, az Esztelenség abszolút győzelmére, a Sorssal szembeni bármiféle ellenállás lehetetlenségére” *A végzetes stratégia* című könyvében (*Les stratégies fatales*, Paris, 1983). (Idézi Gedő András egy figyelemre méltó tanulmányában). Vélhető, hogy Lukács küzdelme az irracionális ellen ismét „élő”

Lukács György nézetei a demokratizálódásról – visszatekintve a mából

Elmélkedéseim középpontjában Lukács György *A demokratizálódás jelene és jövője* [1] című műve áll. A dolgozat végkövetkeztetései adnak választ – remélhetően – arra a kérdésre: milyen aktualitása volt Lukács művének annak idején, és van ma e szemügyre vételezésnek. Hogy jobban megérthessük Lukács 1968-as gondolatait, érdemes pillantást vetnünk azokra a mozzanatokra, amelyek történetileg megelőzték az „új demokráciáról” kialakított gondolatait. Látható lesz: az ehhez az elméleti tételezéshez vezető gondolati út korántsem volt egyenes vonalú, nagyon is bonyolult szakaszok követik egymást és a következetlenségek sem ritkák. A „demokratizálódásról” szóló lukácsi műben a fő problematika szoros kapcsolatban áll a sztálinista örökség, a szocializmus deformálása, a szektáriánus bürokratizmus elleni harccal. E végzetesnek bizonyult terhes örökség előzményeit a szerző korábban a *spontaneitás* megjelenési formájának tartotta. A trade-unionista munkásmozgalom spontaneitását *Mi a teendő?* (1902) című művében már Lenin is a bürokratizmussal hozta kapcsolatba, és határozottan elutasította azt. A téma Lukácsnál némileg bonyolultabban jelenik meg *Néptribun vagy bürokrata* című tanulmányában. (1940). Itt ezt olvassuk: „Lenin itt is látja az élet dialektikus egységét. Elveti a spontaneitást, mint eszményt, mint korlátot, de felismeri, mint az élet megnyilvánulását, mint az összmozgás részét, helyesen értelmezett mozzanatát. Levonja a tanulságokat az orosz sztrájkmozgalmakból és megállapítja a spontaneitás és tudatosság viszonylagosságát, amannak szakadatlan átcsapását emebbe.” Ez mutatja – idézi Lukács Lenint –, hogy a „spontán elem” igazában nem más, mint a céltudatosság *csírája*. [2] A két fogalomnak Lukács által itt megállapított relatív volta (lényegében a dialektika elemi formája) fontos szerepet játszik korábbi és főleg későbbi műveiben. A spontaneitás vélelmezett pozitív oldalaiból sarjad majd ki a demokratizmushoz fűződő vonzalma, a negatív oldalakhoz való időleges ragaszkodása ad magyarázatot balosán szélsőséges nézeteire, messianizmusára, s főleg a 30-as években a sztálinizmushoz fűződő ambivalens viszonyára.

Az 1945-tel bekövetkezett fordulat után lényegesen változik a sztálinista bürokrácia megítélése Lukácsnál, amelyet most már nem a spontaneitásból eredeztet, hanem a „stratégia” és „taktika” fogalmi viszonyainak sajátos sztálinista értelmezéséből. Ily módon Lukács visszanyeri a maga számára a spontaneitás pozitív értelmét, ez lesz a későbbiek folyamán az un. „új demokrácia” elmélete kifejtésének elvi támasztéka, és végül is ez nyitja meg a szocializmus remélt demokratizálhatóságának lehetőségét.

Hogy érzékletesebbé váljanak az elmondottak, érdemes egy pillantást vetni a közelebbi múltra. Amikor Pugacsov őrmester 1941. július 13-án kihallgatta Lukácsot a Lubjankán, azt tudakolta tőle: mivel tudná megmagyarázni a vádlott, hogy meggyőződését oly gyakran változtatta? Így például a budapesti *Szabadgondolat* című folyóiratban szindikalistaként mutatkozott meg, aki tagadja a proletárforradalmat. Alig másfél hónap múltán viszont belépett a kommunista pártba, előadást tartott a proletár-

forradalomban szükséges erőszakra s ezzel diszkreditálta előbbi állásfoglalását. Lukács erre azt a magyarázatot adta, hogy az idő tájt még kevés politikai tapasztalattal rendelkezett, így történhetett, hogy – mivel az Osztrák-Magyar Monarchia lényegében erőszak alkalmazása nélkül esett szét, továbbá mivel 1919-ben az államhatalmat önkéntesen adták át a proletariátusnak – mindebből azt a következtetést vonta le, miszerint a szocializmushoz is el lehet jutni evolúció útján. [3] Amikor aztán a vallató őrmester az iránt érdeklődött: miképpen vélekedett az őrizetes a kommunista pártnak a proletárforradalomban betöltött vezető szerepéről, Lukács azt válaszolta, hogy ő ezt akkor még nem értette meg, annál inkább nem, mivel 1919 márciusában a szocialista és a kommunista párt egyesült Magyarországi Szocialista Párt elnevezéssel, azaz önálló kommunista párt de facto nem is létezett, és ő ebből azt a következtetést vonta le, hogy a forradalomban a vezető szerepet a munkás- és paraszt tanácsok játsszák. [4] (A kihallgatás folyamán Lukács aztán ezt a nézetét hibásnak minősítette.)

Az 1919 utáni évek a forradalmi spontaneitásba vetett hit és a pártos teleológia szélsőségei közötti ingadozás jegyében telnek el. Az utóbbival kapcsolatban elég Lukács alapvető művére, a *Történelem és osztálytudatra* (1923) utalni. S talán még a *Hvosztizmus és dialektikára* (1925), amelynek kézírata nemrégiben a moszkvai Komintern-archívumból került elő és 1996-ig publikálatlan maradt. [5] Ez a könyvméretű tanulmány fulmináns válasz volt azokra, a – Komintem megbízásából készült – éles támadásokra, amelyeket Rudas László és Avram Gyeborin intéztek Lukács ellen a *Történelem és osztálytudat* kapcsán. Lukács úgy gondolta, hogy a *Hvosztizmus és dialektika*-val halálos csapást mért a kommunista mozgalmon belüli *bürokratikus spontaneitásra*. Ebben a hiedelmében tévedett, válasza nagyon is időszerűtlen volt, hiszen a Komintern V. kongresszusa (1924) éppen, hogy elejtette a proletár világforradalom eszméjét és Zinovjev irányítása alatt figyelmét egyre inkább a szovjetország intézményei bürokratikus kiépítésére fordította. De nem lehet megfedelkezni arról, hogy Lukács a „hozzárendelt tudat”-ról szóló művében teljes fejezetet szentelt Rosa Luxemburnak. Bár nem védelmezhetette meg Lenin ellenében a bolsevik forradalom erőszakos cselekményeinek kritikáját, de rendkívül árnyalt érveléssel lehetővé tette a spontaneitás teoretikusaként ismert forradalmárnő nézeteinek bemutatását. Húsz évvel később azonban, a lubjankai kihallgatás során, amikor számadásra kényszerítették: miért nem ismerte el a kommunista párt vezető szerepét, akkor – a maga mentségére – mint akadályozó tényezőt, újra Luxemburg nézeteit nevezte meg. [6]

A „pártos teleológia” fázisának lezárását (1928 végén) a „Blum tézisek” jelzik. A radikális változás valódi indítóokait Michael Löwy – igen találóan – abban látja, hogy „Lukács elfogadta szükségszerűnek az egy országban épülő szocializmus sztálini politikáját”. „Filozófiailag az utópiákat elutasító, realista, megbékélő Hegel – interpretációja jelezte a fordulatot” – magyarázza a történéseket Bayer József, a téma legautentikusabb magyar kutatója. [7] Szemben állva a Kun-vonallal, amely a VI. Komintern-kongresszus (1928) irányvonalát követte, nem egy megismétlendő proletárdiktatúra megteremtése mellett érvelt Lukács, hanem – akkor hallatlan módon – egy demokratikus munkás-paraszt diktatúra kiküzdéséért szállt síkra – azt mondhatnék – demokratikus módon kiszélesítem törekedett a harci terepet.

„Jobboldali elhajlónak” bélyegezve, gyakori önkritikára kényszerítve, a politikában mellékvágányra tolva, filozófiai, esztétikai és irodalomtörténeti stúdiumokba merült a következő fázisban, a harmincas években, s ennek alapján a német klasszika és a XIX. század polgári realizmusának progresszív eszmevilágát közvetítette a dogmatizmus uralta szovjet értelmiség széles köreihez. Manapság munkásságának ezt a vonulatát

hajlamosak némelyek konzervatívnak tartani, de lehetetlen fel nem ismerni abban a megmerevedő sztálini rendszer elleni szubverzív szándékokat. A zsdánovi kultúrpolitika világosan érzekelte ezt. Nem véletlenül akadályozták meg *A fiatal Hegel* című, 1937-ben befejezett nagyszabású műve megjelentetését, hiszen Lukács ebben bebizonyította, hogy az *elidegenedés* minden társadalmi formációra érvényes – értsd: a szovjet társadalomra is. A „realizmus diadala” körül folytatott vita 1939-40-ben a *Lityeraturnij Krityik* (Lukácsnak ekkori fő orgánuma) megszüntetésével végződött: ekkor fejtette ki azt az elméletét, amely szerint a nagy műalkotáshoz nem szükséges a „leghaladóbb világnézet”, ellenben elengedhetetlen a művészi tehetség.

Ez a „partizánharc” a *Nép tribün vagy bürokrata* című tanulmányában érte el végső pontját. Leninre hivatkozva, irodalmi kérdéseket tárgyalva irányul ez az írás a megmerevedő politika ellen. Itt még csupán jelzésszerűen, a későbbi kifejtést mintegy megelőlegezve sejlik át a „taktika – stratégia” korreláció: „A tárgy egy objektív közvetlenségének szükségképpen megfelel a magatartás szubjektív spontaneitására való korlátozódás” – fejtegeti Lukács, majd így folytatja: „Minden, ami ezen túlmegy, az egész társadalom objektív összefüggéseinek és mozgástörvényeinek megismerésén alapszik, „*elvileg*” visszautasításban részesül, mint „*nem proletár*”, mint „*idegen elem*”. A közvetlen okokra való spontán reagálás primitívitását szembeállítják az összesség elméleti megismerésével, mint a szubjektív magasabb formáját, mint a valósághoz való adekvátabb viszonyt.” [8]

1945 augusztusában Lukács visszatért hazájába és felvette a fonalat, amelyet még a Szovjetunióban kezdett sodorni. Amit azonban ott csupán „rabszolga nyelven” (Brecht kifejezése) adhatott elő, most már szabadon, abban a naiv meggyőződésben, hogy a fasizmus katonai veresége után, a háború múltával szükségszerűen egy citoyen típusú demokratikus megújulásnak kell következnie az európai kultúrában. Ebben a szellemben lépett fel számos vitafórumon, és tartotta meg 1946. szeptember 9-én Genfben, a *Rencontres Internationales* keretében emlékezetes előadását *Arisztokratikus és demokratikus világnézet* címmel. [9] Ebben a racionalitás jegyében fogant demokratikus, humanista szellemiség megújulásának szükségességéről beszélt, élesen bírálva egyúttal az irracionalista filozófiákat és a közelmúlt veszélyeit változatlanul rejtegető formális demokráciát. Eszmélkedése háttérében az a gondolati arzenál állt, amelyet a *Liberalizmus és demokrácia harca a német antifasiszta történelmi regény tükrében* (1938) című tanulmányában munkált ki.

Noha az „új demokráciát” illető elképzelései ekkoriban még meglehetősen elmosódottak voltak, annyi bizonyos, hogy annak a társadalmi-gazdasági alapját semmi esetre sem a Szovjetunióban megvalósított szocializmusban látta, hanem valamilyen átmenetben a szocializmus irányába. Konceptiójának másik lényeges összetevője a *közvetlen demokrácia* kibontakozása reálisnak vélt víziója volt, amely már egyenesen *A demokratizálódás jelene és jövője* gondolatait előlegezi. Lukács emlékeztetett arra, hogy „a nagy francia forradalmat, éppen hősi korszakában, teljesen áthatotta a közvetlen demokrácia szelleme.” Most így évelt: „A fejlődés abba az irányba megy – a tömegek politikai öntudatának intézményes és társadalmi tudatos emelésével párhuzamosan –, hogy az állami, társadalmi és kulturális élet minél döntőbb része a benne érdekelt tömegek közvetlen iniciatívája, közvetlen ellenőrzése alá kerüljön, hogy a győztes nép...megtartsa és megszilárdítsa a maga uralmát, anélkül, hogy ez az uralom rögtön szocialista formákat öltene. Ez a demokrácia európai helyzetének mai központi kérdése.” [10]

Bizonyos, hogy a Magyarországon 1918-19-ben lejátszódott spontán forradalmi mozgalmak emlékképei befolyásolták Lukácsot e nézeteinek kibontásakor. Úgy tetszik azonban, hogy Churchill 1946. március 5-én Fultonban tartott beszéde, a Jugoszlávia

elleni Komintem-határozat (1948 június), a magyarországi Rajk-per, a közepes kelet-európai népi demokratikus államrezonok proletárdiktatúrává minősítése után Lukács elképzelései már illúzióknak bizonyultak. Miután az 1956-os magyar és lengyel események után a sztálinista, ill. poszt sztálinista erők kereszttüzébe került, és a revizionizmus fő reprezentánsává minősítették, ^[11] elveszítette vitapartneri pozícióját is. Akarva, nem akarva be kellett látnia ama tétel változatlan érvényességét, amelyet a Kommunista Kiáltvány a „két osztály van” történeti képletében ír le. A *kulturális koegzisztencia problémáiról* 1964-ben írt tanulmány szerint is „a két nagy gazdasági formáció alapjait tekintve univerzális jellegű.” ^[12]

A fentiek figyelembevételével – úgy lehet – tárgyilagosabban tudjuk megítélni Lukács ajánlásainak valóságtartalmát. Előterjesztései 1968-ból származnak, ez az év a nyugat-európai diáklázadások, a „prágai tavasz” éve volt: az események arra indították, hogy a „marxizmus reneszánszának” eljövételében higgyen. A párt vezetése azonban – félve a szovjet rosszállástól is – agyonhallgatással reagált a nem kívánatos javaslatokra. A *Demokratisierung heute und morgen* eredeti német nyelvű szövege csak 1985-ben jelenhetett meg (és akkor is terjesztési tilalom sújtotta): a magyar fordítás pedig – néhány részlet folyóiratbeli közlése után – 1988-ban látott napvilágot, azaz éppen húsz évvel megírása után, túlságosan is későn ahhoz, hogy súlyának megfelelő szerepet játsszon egy szélesebb dialógusban. A *demokratizálódás jelene és jövője* lényegi vonása, kiindulópontja – mint említettük – a sztálinizmussal való leszámolás. Szembenézést jelentett ez egyúttal a szerző életének és munkásságának egy jelentős fejezetével is. Ez az „elszámolás” nem előzmények nélküli. A Petőfi Körben 1956. június 15-én tartott filozófiai vita során elhangzott felszólalása, az 1957-es Postscriptum mellett a *Magánlevél a sztálinizmusról* (1962) című írása ^[13] tanúskodnak erről. Ez utóbbit a *Nuovi Argumenti* című folyóirat kiadója, Albert Carocci felkérésére írta Lukács, válaszul egy körkérdésre, amely az 1961 októberében lezajlott XXII. SZKP kongresszussal foglalkozott. A tanulmány méretűre duzzadt „levél” behatóan elemzi a „személyi kultusz” természetrajzát, megállapítván, hogy e megnevezés elfedi a lényegét, azt, hogy itt egy *egész rendszer* problematikájáról van szó. Már itt feltűnik az a lényeges megállapítás, hogy a jelenség eredetét az 1917-es orosz proletárforradalom belső és *nemzetközi* helyzetében kell keresni. Lenin halála után, – úgymond – lezárult a polgárháborúk és az intervenciók időszaka, „de a legkisebb garancia nélkül atekintetben, hogy az bármikor nem kezdődhet újra”. ^[14] Lukács 1960 és 1969 közti levelezőpartnere, Werner Hofmann közgazdász és szociológus professzor is többek közt éppen ebben a mozzanatban véli látni a bekerítettség és a folyamatos fenyegetettség keltette üldözési pszichózis elhatalmasodását. Hoffmann *Mi a sztálinizmus?* című tanulmányában (1965) ^[15] felsorolja az olasz fasizmus uralomra jutásának (1922), a nácizmus 1933. évi legális győzelmének, Japán Mandzsúria elleni (1931), majd Kína elleni (1937) támadásának tényeit, amelyek preventív intézkedéseket kényszerítettek a létéért küzdő szovjetországra. Ezek: a nehézipari potenciál felfokozott ütemű kiépítése, az ehhez szükséges tőke akkumulálása a parasztság rovására, annak minden szörnyű következményével együtt, az ezáltal előálló feszültségek represszív elfojtásának a kényszere, mindezek öntörvényűvé vált működése, a koncepciós perek, az általános gyanakvás és bizalmatlanság beteges légkörének stb. eluralkodása. Hoffmann szerint a szovjethatalom létét fenyegető kapitalista környezet körülményei között nem konszolidálódhatott a szocialista rendszer úgy, ahogy azt a klasszikusok elképzelték. A forradalom nem a legfejlettebb régiókban győzött, hanem egy elmaradt agrárországban, amelyben amúgy is erősek voltak a despotikus tradíciók: emiatt került a politikai élet centrumába a „szocializmus felépítése egy országban” tézise, vitatémája. „Ebben a kérdésben, a húszas évek vitáiban Sztálinnak teljes mértékben igaza volt

Trockijjal szemben” – írta Lukács Hofmannak 1964. április 11-én. ^[16]

A mából visszatekintve ambivalensnek kell tartanunk a sztálinizmussal való lukácsi konfrontálódást, és ez nem is lehetett másképp, hiszen Lukács következetesen a proletárforradalom történelmi indokoltságának elvi alapján állt, sohasem vált „hite-hagyott” renegáttá, méltányolta a szovjethatalom fennmaradása érdekében hozott lényegi intézkedéseket, tehát valóban bizonyos mértékig „foglyává” vált a rendszernek, amelytől csak jelentős késéssel igyekezett szabadulni, felismervén annak a szocializmust is aláásó antidemokratizmusát. Ezt alátámasztják az 1969-ben publikált. *A szocializmus mint radikális, kritikai reformok kora* című tanulmányában kifejtettek. Itt Lukács elmondja, hogy ő Sztálint elvileg támogatta a Zinovjev-Kun-vonal, valamint a Trockij és Buharin elleni harc során, és helyeselte a „szocializmus egyetlen országban való felépítésének” elvét. A nagy pereket akkoriban úgy értékelte, – írja – „mint forradalmi leszámolást a fennálló szocializmus valóban meglévő aktív ellenzékével... jóllehet történelmileg nyilvánvaló volt, hogy az alkalmazott eszközöket bírálni kell.” A bírálatnak „azonban némának kellett maradnia, mert a Hitler elleni harc mindennél fontosabb volt.” ^[17] Szükségesnek tartja még harminc év távlatából is hangsúlyozni, hogy az indokolt és jogosult rehabilitációk nem jelenthetik azt, mintha „az „érintettek politikai hibái, hamis perspektívái is rehabilitációt igényelhetnének.” ^[18] Ezt mindenekelőtt Trockijjal kapcsolatban hangsúlyozza.

Lukács helyeselte tehát az ellenzék elnyomását, hiszen tisztában volt azokkal a rendkívüli nehézségekkel, amelyekkel a szovjetország vezetésének szembe kellett néznie, midőn megkísérelte „egy országban felépíteni a szocializmust”. Az ország gazdasága a háború, a polgárháborúk, a burzsoá katonai intervenciók következtében romokban hevert. De nem csupán arról volt szó, hogy újra el kellett érni a korábbi gazdasági szintet, hanem ezen túl le kellett rakni az új társadalmi rend alapjait is. És amikor az első lépések ebbe az irányba is megtörténtek (az első ötéves terv során, 1929-1932 közt), s amikor a parasztság rovására végbement az elkerülhetetlennek ítélt „eredeti” tőkeakkumuláció, akkor a feltoluló fasiszta veszéllyel kellett számolnia a szovjet vezetésnek. Egy „nem klasszikus” forradalom következményeként fellépő eme kísérőjelenségek kelthették Lukácsban azt a képzetet, hogy a sarokba szorítottság, a halálos külső fenyegetettség érzésének pszichikai reakciója okozza az önkényes intézkedéseket, és a tanács hatalom demokratizmusának elfojtása, az elbürokratizálódás, vagyis lényegében a „szovjet thermidor” megmagyarázható, ha nem fogadható is el. Ugyanakkor, mintha nem ismerte volna fel, hogy az osztályharc fokozódó éleződéséről szóló sztálini „elmélet” következtében jött létre az a mesterségesen szított hisztérikus légkör, amely a kegyetlen üldöztetéseket körülvette. Lukácsot tehát nem lehet – mint azt sokan teszik – aktív sztálinizmussal vádolni, de bizonyos, hogy latens kritikai érzülete időnként túl mélyre merült, s valójában csupán 1956 után bontakozott ki.

Lukács nem mulasztja el azt sem, hogy a sztálini gazdaságpolitika vívmányait méltassa. Ebben is felismeri az erőszak pozitív funkcióját. Mint írja, az erőszakot „sokszor arra használják, hogy lerombolják vele a kezdetleges termelési viszonyokat (kolhozosítás), lényegi célja mégis az, hogy közvetlenül megteremtse a termelés magas fejlettségi szintű, a szocializmus igazi felépítésének objektív gazdasági lehetőségét nyújtó mennyiségi és minőségi feltételeit.” ^[19] Már ezt megelőzően is: „a Szovjetunió ma... gazdasági nagyhatalom, a világ második legnagyobb ipari országa. Ezt a fokot pedig úgy érte el, hogy a szocializmushoz vezető gazdasági út legfőbb kérdése, a termelési eszközök társadalmi tulajdona tekintetében tapodtat sem engedett.” ^[20] Más helyen lakonikusan megjegyzi, hogy a kapitalizmus megdöntése 1917-ben semmi esetre sem volt hiba, mivel a néptömegek kizsákmányolása Oroszországban elviselhetetlen méreteket öltött, és csakis a bolsevikok törekedtek a háború befejezésére és a

termőföldnek a koldusszegény parasztság közti felosztására. [21]

Lukács előtt tehát a kiindulópont sohasem vált kérdésessé. Megingathatatlan meggyőződéssel vallotta, hogy a proletariátus 1917-es hatalomátvétele az orosz történelem szerves folyománya és jogosult lépés volt. Ha ehhez az axiómához mérjük a következményeket, érthetjük meg, hogy Lukács a baj gyökerét – a szocializmus különböző színezetű ellenfeleinek állításaival szemben – sohasem a szovjet rendszer immanens létében, hanem a nemzetközi burzsoázia fenyegetése folytán létrejött belső felépítményi szintben kereste, hajlandó volt azt nagyrészt a sztálini mentalitásban látni, a taktikai jellegű problémák stratégiai elméletté fejlesztésében tetten érni. A „Roma locuta, causa finita” államelvvé tétele azonban bürokratikus módon elfojtotta a néptömegek kreatív innovációs készségeit. A 30-as években lehetséges alternatívákról így gondolkodott Lukács: „...a valóságos történelmi alternatíva azt a konkrét formát öltötte, hogyan lehetne a fejlesztés formáival összeegyeztetni ezt a szocializmus szempontjából elengedhetetlen, mert objektíven megalapozó központi problémát, vajon a szocialista demokrácia társadalmi előfeltételeit kell-e fejleszteni – a gazdasági fejlettség mindenkori szintjén... – vagy pedig a gazdasági haladás érdekében a háttérbe kell-e szorítani, netán teljesen mellőzött mozzanattá kell-e tenni a szocialista demokráciát.” [22] Sztálin – mivel úgy érezte, hogy a világimperializmus bekerítette országát – a második alternatívát választotta, a Szovjetunió gazdasági és katonai erejét kívánta mindenekelőtt növelni, s ennek érdekében fojtott el a koncepciójától eltérő minden véleményt, rálépett a tömeges represszáliák, sőt a gyilkosságok útjára, s ezzel – végül is – előre beprogramozta a szovjetszocializmus későbbi morális (és valóságos) összeomlását.

Bármilyen is történt, a demokratizálódás igénye semmi esetre sem jelentette Lukácsnál azt, hogy visszahátrált volna a *demokratikus szocializmustól* a polgári demokráciához. A sokat emlegetett „tertium datur” nála nem ezt jelentette, hanem a szocializmuson *belüli* demokratizálódást. (Többek közt ez magyarázza, miért gyűlölik őt olyan engesztelhetetlenül a konvertiták.) Lukács, hasonlóan Brecht-hez, aki szintén bizalmatlanul szemlélte a többpártrendszeren nyugvó politikai formációt, a polgári demokráciákban a fasizmus lehetőségeinek veszélyét érezte. Nagyon is emlékezetében éltek még a weimari demokrácia összeomlásának, „legális aláásásának” tanulságai, amelyekről a Horkheimer-Adorno szerzőpáros találóan állapította meg: az elnyelés által fenyegetettek az örvényben keresik menekülésüket.” [23] A burzsoá parlamentarizmusról Lukács azt tartotta, hogy az „alkalmasabb eszköze lesz annak, hogy érvényre juttassa a tőkés csoportok önző érdekeit, méghozzá éppen a korlátlan szabadság és egyenlőség látszatát keltve.” [24] A polgári demokrácia többpárti rendszerét ő is elutasította: „a polgári demokrácia, mint alternatíva egy válságos időket élő szocialista állam számára a görög perspektívát nyitja meg.” [25] Lukács itt az akkor Athénben uralmon lévő juntára célt, de nem mulasztotta el, hogy be ne idézze Marx véleményét a görög polisz demokráciáról, miszerint annak gazdasági alapja, bázisa a rabszolgaság volt, ahol „a demokratikus küzdelmek mindig csak egy kiváltságos kisebbségen belül zajlanak, míg a nagy tömegek, a tulajdonképpeni termelők, elvileg éppúgy ki vannak ebből rekesztve, akárcsak a társadalmi életben való mindenféle aktív részvételből.” [26] A „demokratizálódás” tanulmány határozott averzióval kezeli a párton belüli pluralizmus ajánlatát is: „a marxizmus azonban minden kérdésre csak egyetlen, az objektív valóságnak megfelelő helyes választ ismer”, amely persze „nem valamilyen szerv határozata alapján születik meg, hanem kutatás, elemzés stb. kell hozzá.” [27] Még határozottabb „egyes ideológusok kísérletével” szemben, akik a belső reformokat „többpártrendszer révén” vélik megvalósítandónak. [28]

A sztálinizmus természetrajzáról, egyúttal a polgári demokrácia nivoltáról alkotott nézetei összefüggésében érthetjük meg teljesebben véleményét a détenté idején a két világrendszer lehetséges koegzisztenciájáról. A konvergencia olyan értelmezését, – amely szerint a kétféle rendszer (azaz a magántulajdonra épülő kapitalizmus és a közönségesen szocializmusnak nevezett államkapitalizmus) azonos gazdasági bázison nyugodva, mint ipari társadalmak perspektivikusan azonosulni fognak, – elutasította, mivel számára a termelőeszközök tulajdonlása döntően megkülönböztető mozzanatnak számított. A koegzisztenciáról vallott nézeteit Lukács két terjedelmes állásfoglalásban rögzítette. 1956. június 28-án, az MDP Politikai Akadémiáján tartott előadására, majd nyolc évvel később, azaz a magyarországi októberi események után és az 1968-as történések előtt publikált tanulmányára utalhatunk. [29] Lukács abból indult ki, hogy a kölcsönös bizalomtól és az egymás megértésének óhajától vezettetve a két rendszer képes lehet egymással dialógust folytatni. „A koegzisztenciát, a két rendszer békés egymás mellett élését szó szerint kell értelmezni – mondotta –, abban az értelemben, hogy mindkét világ saját belső fejlődési törvényei szerint élhet. Ezt mindkét oldal elismeri a másikról...S ezen az alapon jöjjön azután létre a dialógus, a vita, a párbeszéd, az állandó érintkezésnek minél magasabb foka, a politikától és gazdaságtól kezdve egészen a kultúráig.” [30]

Persze, a szocialista térfélről a dialógust csakis egy „hatalom-védte biztonság” pozícióiról lehetett folytatni. A koegzisztencia gyakorlati megvalósítását a radikálisan megváltozott nemzetközi helyzet körülményei közt képzelte el Lukács. A „demokratizálódás”-tanulmányban fejti ki, hogy a szocializmusnak már nincs oka félni a diszkontinuitástól, a megszokott múlt folytonosságával való szakítástól: „Leninnek még úgy kellett fáradságosan kihasználnia a ritka «lélegzetvételn yi időknek»...hogy közben a szovjetek állandó életveszélyben forogtak. A szocializmus nagy politikai tettei a közelmúltban (győzelem Hitler fölött, atompatt) objektive sokkal szilárdabb alapot teremtettek a belső átépítésre fordítható „lélegzetvételn yi időknek”... „az a társadalmi hátország, amelyet az [imperialisták – I.L.] maradéktalanul és gátlástalanul felhasználhatnak, ma egészen más, mint 1914-ben és közvetlenül a háború után volt... Az imperialista világ fegyveres intervenciójának veszélye annak idején sokkal nagyobb volt, mint manapság” – fejtegeti Lukács. [31]

A Werner Hofmannal folytatott levélváltás során (1969-ben) ezért nem ért egyet a német szociológus aggodalmaival, melyek szerint a manipulált burzsoá demokrácia az újfasizmus felé tendál, noha Hofmann árnyaltan elemzi a szituációt: „mindenütt, ahol nem fenyegeti közvetlen veszély a rendszert, az uralkodó elitek nem kényszerülnek az alkotmány hatályon kívül helyezésére, megelégszenek azzal, hogy azt igényeiknek megfelelően átigazítsák, s túlteszik magukat annak betű szerinti értelmén.” [32] A koegzisztencia elméletépítését lehetővé tevő támasz belső erők által kivitelezett leomlását és ezzel naiv illúziói összeomlását Lukács már nem érte meg.

A mából visszatekintve talán igazságtalan lenne, ha ezt az eszmefuttatást álmoképnek minősítenénk. A demokratikus szocialista lorradalomként induló októberi népfelkelés napjaiban Lukács, az elméleti tudós, bizonyosan nem látta előre, hova tendálnak az események. De, mint a politikai harcokban tapasztalt ideológusnak, kellett volna ezt tudnia. A történelem iróniája, hogy éppen a posztsztalinistáknak kellett figyelmeztetniük őt erre. Az *Einheit*ben olvashatjuk ekkor: „Az antagonisztikus ideológiák koegzisztenciájának elmélete nem egyéb, mint a pártosság osztálypozíciójának, a munkásosztály céljaiért folytatott harcnak az elárulása. Lukács kísérlete, hogy a különböző államok békés koegzisztenciája helyes politikáját az antagonisztikus ideológiák koegzisztenciája hamis tézisével összekeverjük, ez az egymás mellett élés jelenkori kritikus periódusában a tudatok összezavarását

eredményezi.” [33]

Csakhogy Lukács mélységesen meg volt győződve arról, hogy a marxizmus reneszánsza a két „univerzalizmus” békés versenye közepette csakis a szocialista eszmék győzelmével végződhet. „E sorok szerzője – írta szó szerint – egyáltalán nem titkolja azt a meggyőződését, hogy az újra magára találó, újra valódi marxizmus a világnézeteknek a kulturális koegzisztencia keretei közt folyó versenyéből győztesként fog kikerülni.” [34] A fentiek jegyében értendők a diszkontinuitásra vonatkozó követelése is és a sztálinizmus örökségével való radikális leszámolás igénye is. Meggyőződéséből eredő jóhiszeműsége magyarázza azokat a szavait is, amelyek, az 56-os eseményekre való visszaemlékezésésként nem sokkal halála előtt egy interjúban hangzottak el: „Én ötvenhatot egy nagy spontán mozgalomnak fogtam fel. Ennek a spontán mozgalomnak kellett egy bizonyos ideológiát adni, és én vállalkoztam arra, hogy egyes előadásokban elvégzem a feladatot.” [35] Úgy vélte: Nagy Imre népszerűsége okán sikerülni fog, hogy „a spontán (nagyon heterogén) mozgalmat mégis szocialista keretek közt tarthatja. Ezért fogadtam pl. el a párttagságot, sőt a miniszterséget is – hogy ebben segíthessek.” [36]

Az ekkor újra előtérbe került ideálkép, a progresszív társadalmi mozgalmak spontaneitásába vetett hit vörös fonálként húzódik végig *A demokratizálódás jelene és jövője* lapjain. Ez a tanácsköztársaság turbulens napjaiban támadt fel beítne, majd vagy másfél évtizedre visszaszorította a tételezett osztálytudat eszméje, de ezt követően újra medret keresett magának, hogy kiteljesedjen a demokratizálódás követelésében. Amikor azonban úgy gondolta, hogy „az első lépés a szocialista demokratizálódás felé szerintem az, ha a ma – társadalmi dinamikáját tekintve – javarészt «néma», «földalatti» közvéleményt rendszeres-nyilvános gyakorlattá sikerül mozgósítani,” [37] valószínűleg nem érezte, mennyire sokarcú szellemet enged ki a palackból. Az aposztrofált „néma, földalatti erők” túlnyomórészt nem a szocializmus demokratizálódásában és nem a párbeszéd folytatásában voltak érdekeltek, hanem sokkal inkább a rendszer „leváltásában”, felszámolásában.

Lukács persze nem ezekhez az „erőkhöz” intézte javaslatát. Tudatos munkát követelt a marxistáktól, úgy vélte: „itt olyan aktivitásról van szó, amelynek szükségképpen csak a kommunista párt lehet természetes mozgató és vezető ereje.” [38] Levonva a sztálinizmus fogalommal összefoglalt torzulások tanulságait, javasolta a „demokratizálódás”-tanulmányban a párt és állami élet struktúráinak szétválasztását, a bírói függetlenséget, a szakszervezeti mozgalom kiszabadítását a „transzmissziós” szerepből, a szabad társadalmi viták lehetőségét, a pártosság lenini értelmének visszaállítását („a pártosság az objektivitás legmélyrehatóbb foka”), a leegyszerűsítés és vulgarizálás kiiktatását a tudomány és a művészet területéről, a „közvetítő mozzanatok” szerepének felélesztését, a „civil öngazgatás” kiterjesztését, a „szövetségesekhez” való egyenrangú viszony kialakítását, végeredményben az elidegenedtettség, a félelem és gyanakvó bizalmatlanság felszámolását, egyáltalán az „egész élet demokratikus megújulását... a kommunista értelmű általános demokratizálódást” követelte. [39]

Vajon tisztában volt-e javaslati visszhangtalanságával?

Ezekben a nehéz években, a történések örvényében, mit is tehetett volna más teoretikusként? – újra Marxhoz és Leninhez fordult támaszért. Marx 3. Feuerbach tézisének hívta segítségül, amelyben a nevelők nevelőiről van szó: „Az ember eme önnevelésének – világtörténelmileg nézve: a szó marxi értelmében igazi emberlétre való önnevelésének – organonja a szocialista demokrácia”. [40] És Leninre hivatkozott, aki arról álmodozott, hogy az emberek „saját életüket és másokhoz fűződő viszo-

nyaikat...az igazi emberi lét szellemében kezdik fokozatosan kiépíteni.” [41] A reálisan létező és mély válságban vergődő szocializmus adott viszonyai közt mindez csupán vízió maradhatott. Ez a képzet – eltekintve az egykori, spontánul kirobbant nagy konvulziók viharos időszakaitól – a történelem hétköznapi során sohasem valósult meg. Nem létezett olyan szocializmus, amelyre ne borult volna árnyékként a bürokrácia kényszerűsége (hasonlóan egyébként a polgári demokráciák valamennyi válfajához).

Úgy tűnik, a társadalom tagjainak többsége a szocializmusban sem hajlik az eszmei tökéletesedésre és a munkateljesítmény fokozására ideálok és az osztálytudat sugallatára, hanem elsősorban az anyagi érdekeltségtől fűtötten cselekszik. Lukács régi vitapartnere, Kassák Lajos ezt már egy fél évszázaddal korábban felismerte: „A materiális forradalmak...a gondolkodó ember elé elhozták annak az igazságát, hogy kizárólag erőszakszervezetekre támaszkodva, kizárólag gazdasági forradalommal nem lehet a mai élet problémáját megoldani. A kapitalista társadalmi rendnek...szörnyű morális ereje van, és épp ezért vele szemben mindig kevésnek fog bizonyulni az elnyomottak éhséglázadása. Mert sajnos az ő éhségük... bármikor egy nagyobb falat kenyérral kielégíthető. Elindul a világot megváltani akaró forradalom, és egy kenyérmorzván elbukottan meghal, mint lázadás.” [42] A Szovjetunióban évtizedeken át nem, a népi demokratikus országokban csupán mérsékelt szinten működött az anyagi érdekeltségre apelláló motiváció. Ugyanakkor a munkástömegeket – a szocialista elvekből kifolyólag – nem fenyegette a munkanélküliség réme. A társadalmi termelés fokozásának kényszerű igénye ilyen körülmények között – mutatis mutandis – ismét a mindent átfogó bürokráciát hozta mozgásba. Ezekre a kényszerintézkedésekre az érintettek mérsékelt hatékonysággal válaszoltak. Lukács ezt az egyszerű mechanizmust csak részben látta át. A kérdésre adott bonyolult magyarázatait rezignáció szövi át. Ezt olvassuk a szóban forgó nagy tanulmányban: „a jelenleg létező szocialista társadalmak alaposabb és mélyreható elemzéséből az derülne ki, hogy bár objektíve megszűnt, lehetetlenné vált bennük az embernek ember általi mindennemű kizsákmányolása, ám gazdasági-társadalmi fejlődésük úgy alakult, hogy a gazdaságigyakorlati élet nem – még nem – tud olyan helyzeteket és tendenciákat életre hívni, amelyek úgy változtatják meg a dolgozókat, méghozzá saját egyéni életük és a társadalom mint totalitás gazdasági újratermelésének eszközeivel, hogy saját szubjektivitásuk olyan irányban fejlődjen, amely majdan alkalmassá teszi őket arra, hogy a kommunista formáció szabad emberei legyenek.” [43] E nélkül azonban, teszi hozzá, „soha nem jöhet létre a kommunista társadalom, akármilyen magas szintre fejlődjen is az anyagi termelés.” [44]

Lukács aggodalmai e tekintetben beigazolódtak. Mindent egybevetve meg kell állapítanunk, hogy Lukács is – a „magántulajdon-köztulajdon” banális egyszerűségű dichotomiája és annak a teljes történelemre és a társadalmi létre kiható következményei szétszakíthatatlan hálójában vergődve – azokhoz a nagy álmodozókhöz tartozik, akik mindmostanáig hiábavalóan fáradoztak a tudatosságra apellálással, a morális nevelés eszközével a szenvedő emberiség megváltásán. A „megváltás” mind ez ideig legnagyobb szabású kísérlete a XX. században – valószínűleg végérvényesen – elbukott. De az experimentum „anyaga” örökségként a XXI. századra maradt. A „történelmi horderejű változás” eseményei széles néprétegekben tudatosíthatták: hol a helyük a nagy átalakulásban, s ha egyáltalán tudatában vannak annak, hogy létezik olyasmi, mint „osztálytudat”, akkor ezt legalábbis helyzetük felmérésére felhasználhatják. Ezt a folyamatot nagymértékben gátolja a tömegmédiának a tömegek tudata elhomályosítására irányuló szorgos igyekezete. Ehhez járul az a körülmény is, hogy a „fordulat” előtt nem akadt olyan nagyformátumú elméletalkotó, aki ki tudta volna dolgozni: miképpen lehetséges a tömegek alkotó erőit mobilizálni oly körülmények közt, midőn a termelőeszközök társadalmi tulajdonban vannak. Ez volt a „nagy

kísérlet” bukásának punctum salience.

A szocializmus közép- és kelet európai összeomlását végső soron a rendszer súlyos belső gazdasági és politikai problémái okozták, de kivitelezéséhez nagymértékben hozzájárult vezető kádereinek és ideológusainak oportunizmusa is. A létező rendszer lerombolása, kijavíthatatlannak minősítése sokkal egyszerűbbnek tetszett, mint Lukács demokratizálási javaslatainak megvalósítása. A termelőeszköz nélküli emberek százmilliói a történelmi fordulattal csöbörből vödörbe kerültek: a tőke és a munka univerzális ellentétének problémája a változó világban változatlanul megmaradt és megoldatlan. Fukuyama naiv tézise a liberalizmus végleges győzelméről történelmi okokból legfőbb Nyugat- és Észak-Európára, Észak-Amerikára érvényes. Lukács aggodalmai, miszerint egy rendszerváltás után Közép-Európában „görög viszonyok” keletkeznének, nem igazolódtak be: de nem lehet elfelejteni, hogy az éleződő szociális ellentétek az újabb korban áthelyeződtek, etnikai konfliktusok formájában bukkannak fel (legutóbb a Balkánon, és más kontinenseken is). A főleg angolszász globalizáció (korábban ezt imperializmusnak nevezték) formájában előretörő „győzelmes” liberális demokrácia lényegéből eredően termeli az elidegenedést, a létbizonytalanságot széles tömegeknek, a bűnözést (amely a kizsákmányolás igen effektív formája), a gazdasági és közéletet átható korrupciót, a kétségbeesésből való menekülés legegyszerűbb formáját, a kábítószer függőséget, a hátrányos helyzetű széles rétegek (munkanélküliek, idősök, betegek, nők, a pályakezdő ifjúság) problémái valóságos megoldásnak mellőzését a „perifériák” kiterjedt övezeteiben. Kifinomultabb módszerekkel, de változatlanul folyik a volt „harmadik világ” és a „felzárkózni törekvő” poszt-socialista térség kizsákmányolása. Lukács a görög juntától félt, képzeletében még nem jelenhetett meg ez a világot átfogó „posztmodem” fantom. A nemzetközi burzsoázia letiporta természetes dialóguspartnerét, a munkásosztályt és megkapta helyette ellenfélként a globális terrorizmust.

A Lukács által maró iróniával aposztrofált „arisztokratikus világnézet” mai hordozója, a *szoláris elit* világméretben törekszik az egyharmad-kétharmad társadalmi modell létrehozására. Lukács 1946-os genfi előadásában – a múltat felidézve – világosan látta az emberek egyenlőtlenségéről, mint „természeti tényről” szőtt filozófiák valóságos szociológiai „hozzárendeltségét”. Ha emlékezetünkbe idézzük Marx fejtegetéseit a rabszolgatartó poliszdemokráciáról (amely végül is a történelem folyamán örök mintakép maradt), hajjunk arra, hogy azt higgyük: a történelem egy „magasabb síkon” megismétli önmagát.

Úgy tűnik, negyedszázaddal Lukácsnak a szocializmus demokratizálására tett (azóta okafogyottá vált) javaslatai után itt lenne az ideje, hogy a szocialista és szociáldemokrata pártok „előgondolkodói” megfontolják: mi következik e történelmi változásból? Az eddigi erre irányuló gondolati erőfeszítés szerény hozadéka az „Új Közép” elmélete. Ez az a fogalom, amelynek segítségével e pártok felső apparátusa és maga a Szocialista Internacionálé is (talán a melditerrán térség kivételével) betagolódni törekszik a globalizációba, elfoglalja helyét a *szoláris elit*et körülvéő társadalmi infrastruktúra, a *szolgáltató elit* alsóbb régióiban, ezekre az övezetekre próbálja kiterjeszteni befolyását, s kevésbé tartja immár hivatásának az alsó, túlnyomó többség érdekeinek képviselőjét. Ezt a képviselőt – Lukács szavával szólva – az *árral szemben úszva* munkások és értelmiségiek szűk rétege kísérli meg továbbra is – legalább elméletileg – fenntartani. Vélhetően ilyen képletben definiálható a glóbuszra kiterjedt „görög polisz-demokrácia” működése a XXI. században.

Lukács a demokratizálódásról szóló könyvét egy, a Kommunista Kiáltványból vett – egyébként relativizálni szándékolt – idézettel kezdi, amely szerint elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben, szakadatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívtak,

olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött.” ^[45] Ez a marxi tétel elveszítette érvényességét. Az öntelt és kíméletlen globalizációs elitiek és ideológusaik hatalmas katonai arzenálokra támaszkodva ma mindkét alternatívát kizártnak tartják. Nincs szükségük demokratizálódási javaslatokra, sem konvergencia-, vagy koegzisztencia-elméletekre. Az effajta elméletek inkább csak jószándékú, naiv marxista filozófusok gondolatai közt bolyonghattak egy letűnt korban és elmerült világban.

JEGYZETEK

[1] Lukács György: A demokratizálódás jelene és jövője. Szerk.: Sziklai László. Magvető Kiadó, Budapest, 1988. (A továbbiakban: A demokratizálódás.) [\[vissza\]](#)

[2] Lukács György: Néptribün vagy bürokrata. In: Uő.: A realizmus problémái. Athenaeum. Budapest, 1948. 189-235. /194./ o. [\[vissza\]](#)

[3] Beszedi na Lubjanke (Vallatás a Lubjankán). Szerk.: V. T. Szereda és A . Sztikalin. Moszkva, 1999. 41. o. (A továbbiakabn Beszedi.). [\[vissza\]](#)

[4] U.o. [\[vissza\]](#)

[5] Georg Lukács: Chvostismus und Dialektik (1925). Hrsg. von László Illés. Budapest, 1996. – Magyarul: Hvosztizmus és dialektika. Magyar Filozófiai Szemle. 1996. 4-5-6.sz. 459-537. o. [\[vissza\]](#)

[6] Beszedi. 52. o. [\[vissza\]](#)

[7] Michael Löwy: Georg Lukács – From Romanticism to Bolsevizm. London, 1979. Idézi Bayer József: Lukács és a sztálinizmus. In.: Uő: Fordul a világ. Válogatott esszék, publicisztikai írások. 1989-1993. T-Twins Kiadó. 1994. 83-100. /92./o. [\[vissza\]](#)

[8] Lukács György: Néptribun vagy bürokrata. 192. o. [\[vissza\]](#)

[9] Arisztokratikus és demokratikus világnézet. Fórum. 1946. november. 197-216. o.: A genfi eszmecseréről 1. részletesebben: *Dénes Zoltai*: Lukács and the Rencontres Internationa les of Geneve. The Hungárián Quarterly. XXVI. K. 98. sz. Summer 1985. 68-75. o. – Részben magyarul is: *Zoltai Dénes*: Genf. 1946. – „Európai kulturális fórum” a háború után. Kritika. 1986. 12. sz. 29-30. o.; A vita anyagából részleteket

közöl *Lenkei Júlia*. Uo. 31-41. o. [\[vissza\]](#)

[10] Lukács György: Irodalom és demokrácia. Szikra. Budapest, 1948. 74-76. o. [\[vissza\]](#)

[11] Ld. A Lukács-vita (1949-1951). Szerk.: *Ambrus János*. Múzsák. Budapest, 1985.: Georg Lukács und der Revisionismus. Berlin. 1960. [\[vissza\]](#)

[12] Georg Lukács: Probleme der kulturellen Koexistenz. Fórum (Wien). 1964.124-125. sz. – Uaz.: Georg Lukács: Marxismus und Stalinismus. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Verlag, 1970. 214-234. /214/. o. [\[vissza\]](#)

[13] Az 1962 február 8-án kelt levél első ízben a *Nuovi Argumenti* 1962. 57-58. számában jelent meg olaszul, majd Privatbrief über den Stalinismus címmel a bécsi Fórum 1963. évi 115, 116 és 117. számában németül. [\[vissza\]](#)

[14] *Georg Lukács*: Brief an Alberto Carocci. In: Ist der Sozialismus zu retten? Brierwechsel zwischen Georg Lukács und Werner Hofmann. Georg Lukács Archív – T-Twins Verlag. Budapest, 1991. 83. o. (A továbbiakban Ist der Sozialismus zu retten?) [\[vissza\]](#)

[15] Werner Hofmann: Was ist Stalinismus? In: Festschrift zum 80. Geburtstag von Georg Lukács. Luchterhand Verlag. Neuwied. 1965: Újabban: Ist der Sozialismus zu retten? 108. o. [\[vissza\]](#)

[16] Ist der Sozialismus zu retten? 46. o. [\[vissza\]](#)

[17] *Lukács György*: A szocializmus mint radikális, kritikai reformok kora. In: Curriculum vitae. Szer. *Ambrus János*. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1982. 375-376. o. [\[vissza\]](#)

[18] Ist der Sozialismus zu retten? 83. o. [\[vissza\]](#)

[19] A demokratizálódás. 148. o. [\[vissza\]](#)

[20] Uo. 138. o. [\[vissza\]](#)

[21] Uo. 64-65. o. [\[vissza\]](#)

[22] Uo. 126.0. [\[vissza\]](#)

[23] Max Horkheimer – Theodor W. Adorno: A felvilágosodás dialektikája. Gondolat Kiadó. Budapest, 1990. 162. o. [\[vissza\]](#)

[24] A demokratizálódás. 39-40. o. [\[vissza\]](#)

[25] Uo. 59. o. [\[vissza\]](#)

[26] Uo. 30. o. [\[vissza\]](#)

[27] Uo. 191. o. [\[vissza\]](#)

[28] Uo. 194. o. [\[vissza\]](#)

[29] *Lukács György*: A haladás és a reakció harca a mai kultúrában. Szikra. Budapest, 1956.: *Georg Lukács*: Probleme der kulturellen Koexistenz. In: Uo.: Marxismus und Stalinismus. [\[vissza\]](#)

[30] *Lukács György*: A haladás és a reakció harca a mai kultúrában. 10. o. [\[vissza\]](#)

[31] A demokratizálódás. 203. o. [\[vissza\]](#)

[32] Ist der Sozialismus zu retten? 95-96. o. [\[vissza\]](#)

[33] *Peter Alfons Steiniger*: Über die Politik der friedlicher Koexistenz – an einigen Äusserungen jugoslawischer Genossen und zu Gedanken von Georg Lukács. (A békés egymás mellett élés politikájáról jugoszláv elvtársak néhány megjegyzése és Lukács György gondolatai kapcsán.) In: *Einheit*.1957. 6. sz. 727-736. /736/. o. [\[vissza\]](#)

[34] *Georg Lukács*: Probleme der kulturellen Koexistenz,. In: Uo.: Marxismus und Stalinismus. 234. o. [\[vissza\]](#)

[35] *Lukács György*: Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon. Szerk. Eörsi István és Vezér Erzsébet. Magvető Kiadó. Budapest, 1989. 30. o. [\[vissza\]](#)

[36] Uo. [\[vissza\]](#)

[37] A demokratizálódás. 172. o. [\[vissza\]](#)

[38] Uo. 192. o. [\[vissza\]](#)

[39] Ist der Sozialismus zu retten? 95-96. o. [\[vissza\]](#)

[40] A demokratizálódás. 69-70. o. [\[vissza\]](#)

[41] Uo. 195. o. [\[vissza\]](#)

[42] *Kassák Lajos*: Képarchitektura. MA (Wien). 1922. március 15. 4. sz. 53. o. [\[vissza\]](#)

[43] A demokratizálódás. 178. o. [\[vissza\]](#)

[44] Uo. 195. o. [\[vissza\]](#)

[45] Uo. 23. o. [\[vissza\]](#)

(*Múltunk*, 2001. 2-3. sz.)

Lukács György Szolzsenyicin-képe

„Minden új stílus társadalmi és történelmi szükségszerűséggel az életből keletkezik, szükségszerűen terméke a társadalmi fejlődésnek.”

*Lukács György: Elbeszélés vagy leírás?
(1936)*

Az előzmények

Minden jelentős irodalomkritikusnak szüksége van kongeniális (vagy annak vélt)

írómédiára, akinek oeuvre-jéből elvonhatja esztétikai rendszere alapelveit, amelyeket aztán epigonjai rendszerint sablonként erőszakolnak rá más karakterű kortárs művészekre, így választotta ki magának kanonikus idolként *Balázs Bélát* a fiatal *Lukács*, hogy aztán csalódva benne (vagy saját képzelmeiben) *Déry Tiborban* találja meg a hazai térfélen azt a romancier-t, aki beteljesítheti a francia, orosz, angol és német „nagyrealisták”-ból elvont ideált, annak ellenére, hogy Déry a harmincas években inkább *Proust*-hoz és *Joyce*-hoz járt iskolába, mintsem *Balzachoz* vagy *Tolsztojhoz*. Az orosz forradalmi demokraták a „kritikai realizmus” kánonja kidolgozásához segítették hozzá Lukácsot, míg *Gorkijban* a „szocialista realizmus” ama nagymesterét találta meg, akihez képest – legalább is a húszas-harmincas években – a szovjet korszak irodalmi képviselői – ha egyáltalán foglalkozott velük – inkább a negatív ellenpélda szerepkörét töltötték be.

A pozitív kánon kidolgozásához valóban szüksége volt negatív öntőformákhoz, ezeket fedezte fel a német, francia és skandináv naturalizmus vonulataiban. Ugyanakkor nagyvonalúan átsiklott tekintete – noha tudott róluk – Dosztojevszkij révületos víziói, a *Klim Számgin* zaklatott kompozíciója, majd Déry „dekadens” velleitása felett. Elkeseredett küzdelme a polgári világ széthullásáról (dekadenciájáról) tudósító avantgárd ellen együtt járt a harmonikus világrend (a formák) biztonságosnak hitt realista víziója kiépítésével. Eközben még a görög polisz-demokrácia ősképig is visszanyúlt, némileg könnyed említésével ama körülménynek, hogy ez a demokrácia és annak harmonikus művészete – a rabszolgaságon nyugodott. Nem maradt rejtve előtte az sem, hogy kedvelt „nagyrealistái”, *Balzac*, *Stendhal*, *Dickens*, és *Tolsztoj* is a dinamikus fel- és előretörő burzsoá társadalmi rend mélyrétegeiben örvénylő materiális és erkölcsi szörnyűségektől megérintve (megriadva) keresték a poszthumán viszonyok ellenszerét – az esztétikum szférájában. Az egész életműre érvényes kánon azonban mégis a német klasszika volt, *Goethe* és *Hegel*, akik a szintézis bölcs kiegyensúlyozottságában megtalálták és életművükkel reprezentálták az egyedüli érvényes célkitűzést: a harmonikus ember esztétikai ideálját.

Nem mondhatni azonban, hogy a társadalomban és a jelentős individuumban is esztétikailag megjeleníteni vágyott fenomén megteremtését Lukács teljesen a gondolati absztrakciók honában képzelte volna alakítani. Amiként Babits Mihály, *A veszedelmes világnézet* című korszakos jelentőségű esszéjében az első világháború idején rádöbben az irracionalista szellemi irányzatok felelősségére az európai kultúra katasztrófája előidézésében, igen hasonlóan Lukács György, a német szellemtörténet neveltje is mindenekelőtt a *formák* kultuszával törekedett afelé az új *klasszicizmus* felé, amely a káosz leküzdésére egyedül alkalmas eszmerendszerként a kor talán legfontosabb vezéreszméjévé vált. A kor maga azonban minden inkább volt, mintsem a rendezettség, a kiegyensúlyozottság, az emberi harmónia kora. Az első világháborút követő összeomlás, monarchiák és impériumok szétesése, forradalmak és ellenforradalmak egymást kioltó hullámválása éppen, hogy a hegeli teorema cáfolatát hozták: a világ nem az ésszerűség és szabadság irányába haladt, hanem a kaotikus állapotok és a diktatúrák felé, azt a zilált szétesettséget demonstrálván, amelynek művészi leképzését az egymás sarkába hágó izmusok, az avantgarde hullámai érzékeltették. Oroszországban a polgárháborúból a (tudatosan, tévesen) szocializmusnak, illetve kommunizmusnak nevezett *államkapitalizmus* emelkedett fel, Közép- és Dél-Európában a *fasizmusokat* termelte ki a *privátkapitalizmus*, hogy aztán a második világháborúban a demokráciák romjain ez e két – egymás ellen szegülő – totalitárius extrémítás próbálja megszerezni önmagának az oly hön óhajtott világalmat.

Lukács – mint ismeretes – 1919-ben olyan útra lépett, amelyen a „neokantianizmus rendfilozófusából” egy másfajta vizionált Rend filozófusává óhajtott válni: a „*hozzárendelt osztálytudat*-tal” felvértezett proletariátusban látta a messianisztikus

megváltás-tana kivitelezőjét. Tétélezett harmonikus világképe széttörésének első nagyszabású aktusa az a koncentrált támadás volt, amelyet ortodox filozófusok és a Kominternben tömörült politikusok indítottak az 1923-ban megjelent *Történelem és osztálytudat* című műve ellen. A *Hvosztizmus és dialektika* (1925) című vitairatában még védelmezni próbálta idealista pozícióit, a későbbiekben azonban (főleg az 1934-ben a Kommunista Akadémia Filozófiai Intézetének vitáján tartott önkritikájában) „belátta” tévedéseit, s már korábban, a „Blum-tézisek” körül kitört vita (1929) során rádöbbsent, hogy a világképi harmóniát a politikai mozgalomban nem képes kivívni. Élete és munkássága Moszkvába költözésével radikális fordulatot vett, politikusból irodalmárrá változott, noha filozófusi ambícióit sem adta fel, aminek legfőbb bizonyossága az 1937-ben befejezett *A fiatal Hegel* című kapitális műve, amellyel csak egy fél évtized múlva doktorálhatott, s amely csak *hosszú* évtizedek múlva jelenhetett meg oroszul a Szovjetunióban.

A szovjetországban eltöltött másfél évtizedet Lukács maga legtermékenyebb alkotói fázisának minősítette, késői kritikusan viszont munkássága legsivárabb időszakának látták. Vajon honnan e diszkrépancia az önértékelés és a külső kritikai megítélés között? A „viszály almáját” a nagyrealizmus teóriájának kidolgozása és az elmélet érvényességének késői kétségbevonása között lelhetjük meg. Ismeretes, mivel teltek el a harmincas évek Lukács műhelyében: egyfelől folyamatos és elkeseredett küzdelem a szovjet irodalmat is eluralni látszó naturalizmus és változatai (új tárgyiasság, montázs, riportázs, szimultaneizmus, stb.) ellen, másrészt a 19. századi nyugat-európai polgári irodalom, a történelmi regény hatalmas realista vonulatai példaképpül állítása tanulmányok és előszavak formájában. Filozófiai „alépitményként” a hegeli eszmerendszer bevezetését szorgalmazta a *Lityeraturnij Krityik* körül tömörült eszmetársaival karöltve; szubverzív módon dokumentálta a minden társadalomban, így a szovjet társadalomban is működő dialektikát és az itt is érvényes *ellentmondások tanát*, az elidegenedés jelenlétét az „élenjáró” társadalmi rendszerben, mindez folyamatosan a gyanakvás légkörét táplálta körülötte. A kritikusan által mindmostanáig oly előszeretettel ismételt „sztálinizmusa” semmi esetre sem a „szocializmus” építés sztálini módszereihez való vonzalmat jelentette, hanem részben kényszerűen frazeológiai természetű volt, részben és lényegében pedig a szocialista rendszerhez való töretlen ragaszkodás közvetett kifejeződése. A szovjet (és általában a nemzetközi baloldali) irodalomban akkor futótűzként terjedő módon modern (modernnek tartott) diszkurzus-elemek elfojtással fenyegették az áramlat (tyecsenyije, Strömung) akarásait, miközben Lukács egy maréknyi szovjet irodalomkritikus élén 1939-ben odáig merészkedett, hogy kétségbe vonta a progresszív világnézet szerepét a valóság-hű műalkotás létrejöttében és a „realizmus diadala” jegyében deklarálta a művészi tehetség döntő jelentőségét a mű teremtésében.

A körülmények és készsége okán teoretikus tanulmányokat írt, de tartózkodott attól, hogy kritikusként frontális támadást indítson a szovjet irodalomban kiterjedő avantgarde (újnaturalista) iramlatok képviselői ellen, ez a „feladat” a *Lityeraturnij Krityik* körében a „hazai” kritikusokra (*Uszijevis, Szac, Grib, Lifsic* és mások) hárult, akik ezt a folyóirat 1940-ben történt adminisztratív megszüntetéséig, avagy némelyek életük korai végéig folytatták; Lukács maga nem irodalmi vádakkal került 1941-ben hónapokra a *Lubjankára*, a GPU börtönébe.

Megállapítható tehát, hogy 1945-ig (sőt: 1949-ig) Lukács nagy-realista elmélete igazolása (vagy korrigálása) érdekében közvetlenül nem vette fel a kesztyűt a korabeli szovjet irodalom argumentációjával szemben. Noha megfelelni óhajtott a konokul akart realista valóság-hűség elvének, azért az őt körülvevő létvalóságból már ekkor igenis beszüremlettek műve indikációi közé a zaklatott, széttört, kaotikus és életveszélyekkel teli totalitásnak a műformákat is befolyásoló, alakító impulzusai. De ezeket az emberi

teljesség harmonikus ideálja tételezett valósága érdekében még egyelőre (hosszú időre) elhárította magától és hátvédjét a klasszikában és a nagyrealisták módszereiben jelölte meg. A legközelebbi övezet, ameddig a küzdelemben elmerészkedett, az a *forradalom előtti* Oroszország „emberi komédiája”, azaz Gorkij életműve, helyesebben korai korszaka volt.

Tanulságos az út, amelyen a közelébe jutott a legvalóságosabb valóságnak, a jelenkori ma égető kérdéseinek, hogy – élete vége felé – éles konfliktusok közepette mérlegre tegye legsajátosabb találmánya, a *nagyrealizmus* értékállóságát és mineműségét. Ehhez katalizátorként éppen *Szolzsenyicin* általa akkor már elérhető művei segíthették hozzá. Az út idáig azonban hosszú volt. Még 1936-ban írta meg (németül és oroszul publikálta) *A forradalom előtti Oroszország „Emberi komédiáját”* [1] s csak 1948-ban közölte egy német folyóiratban *A szovjet irodalom funkcionális problematikája* című vázlatos írását. [2] 1945-től 1949-ig két kiadást ért meg *Nagy orosz realisták* című gyűjteményes kötete, amely kizárólag a régi orosz irodalomról szóló írásait tartalmazta (a forradalmi demokrata irodalomkritikáról, Tolsztojról, Dosztojevszkijről, Gorkijról, s csak a legutolsó kiadás bővült egy Puskin-esszével.)

1949-50-ben aztán földindulásszerű események történtek, amelyek középpontjába (újra) éppen Lukács került. A népi demokráciát proletárdiktatúrává átlényegíteni akaró pártvezetés ideológiai offenzívája (*Rudas, Révai, Horváth Márton, Fagyjev* s mások) Lukácsnak a szovjet mintától eltérő demokrácia-felfogását vették célba, s ennek mintegy elágazása volt az a vád, hogy Lukács figyelmen kívül hagyja, lebecsüli a szovjet korszak irodalmának kritikai értékelését. [3]

Lukács fegyelmezett tagja volt pártjának. A hiányosság korrigálására irányuló felhívás nem volt ellenére: önbírálatában magyarázatot adott mulasztása okáról, és ígéretet tett azok helyrehozására: „Ha igaz is – úgymond – hogy felkészültségem nem elegendő tudományos igényű tanulmányokat írni a szovjet irodalomról, vagy egyes írókat a szocialista irodalom teljes összefüggésében tárgyalni, mivel állandóan olvastam a szovjet irodalom kiváló műveit, igenis módomban lett volna annak egyes kiemelkedő íróival vagy alkotásaival kisebb igényű esszéekben vagy könyvismertetésekben foglalkozni. Remélem – ha elkésve is – ki fogom pótolhatni itt elkövetett súlyos mulasztásomat.” [4] E nyilatkozata szellemében a következő években több mint fél tucat – a tárgykörbe vágó – hagyományos kivitelezésű esszét írt Solohov: *Csendes Don-járól, Új barázdát szánt az eke* című regényéről, *Virta Magány-áról, Kazakevics Tavas az Oderán, Fagyjev Tizenkilencen, Platonov A halhatatlanok* című művéről. A sort kiegészítette Bek *A volokalamszki országút-ja*, és fontos útjelzőül: Makarenko *Az új ember kovácsa* méltatása. Ezek a tanulmányok három nagy témakört ölelnek fel: a polgárháború hősei arculatának rajzát, a szocialista építés és az „új ember” megszületésének problematikáját, illetve a nagy honvédő háború hőseinek helytállásáról tudósítanak. 1952-ben, követve az Aufbau-Verlag publikációját, idehaza két külön kötetben jelenik meg a *Nagy orosz realisták*; az első kötet a „kritikai realistákat” tárgyalja, a második kötet pedig a „szocialista realizmust”. Sok új módszertani mozzanatot tartalmaznak ezek az írások: középpontjukban a személyiség helytállása és kibontakozása áll. A *Frank Benseler* gondozásában megjelenő életmű sorozat 1964-es 5. kötetében aztán az írói névsor kibővül: az 1963-as első német kiadás után itt újra megjelenik *Szolzsenyicin*, mégpedig az *Iván Gyenyiszovics egy napja* című novellájának beható elemzésével. [5]

A körülmények azonban ambivalensek voltak, amíg Lukács idáig jutott. Még 1958-ban Hamburgban jelent meg *A félreértett realizmus* című könyve, benne az emlékezetes *Thomas Mann vagy Franz Kafka?* című tanulmány s egyúttal *Az avantgardizmus*

világnézeti alapjai, ezek egyként jelei annak, mily görcsösen ragaszkodott Lukács szinte vérévé vált „irodalomideológiai” nézeteihez. [6] De 1962-ben már a *Nouvi argumenti* és a bécsi *Forum* közölte a *Magánlevél a sztálinizmusról*, című tanulmányát, amelyet Alberto Carocci felkérésére írt. [7] Ez idő tájt bontakozott ki és erősödött fel munkásságában a sztálinizmussal való leszámolás igénye, s ez messzemenően befolyásolta irodalomelméleti, irodalomkritikai munkásságát, végül is ez vezet majd a nagyrealizmus elmélet önkéntes feltöréséhez. A *Neue Rundschau*-ban a szocialista realizmust már a „sztálini korszakkal való kritikái” konfrontálódás szellemében elemezte, [8] s még felerősödött és kiterjedt ez az attitűd az Antonin Liehm-nek adott emlékezetes interjúban, amelyet fél Európa és Észak-Amerika sajtója publikált. (*Literarni Noviny, Zürcher Woche, Tagebuch, Christ und Welt, II Contemporaneo, Rádió Free Europe, East Europe* (New York)), stb. [9] Sokat megelőlegezett azonban a később is ambivalensen bonyolódó történésekből Theodor Pinkus cikkének már maga a címe: *Lukács György a revizionizmus és a dogmatizmus között*. [10]

A lukácsi realizmus-elmélet átépülése

Lukács – annak ellenére, hogy a munkásságát sokan mindmáig elsősorban irodalom-szociológiának, illetve irodalom-ideologikusnak minősítik – meglepő módon elsősorban esztétikai „formatani” szempontok alapján szembesült Szolzsenyicin műveivel. E megközelítési módot már akkor is fontosnak tartotta, amikor még – feltehetően – nem is hallott Szolzsenyicinről. Nevezetes önbírálatában Lukács kifejtette: „A szocialista realizmus elméletének az a kérdés áll a homlokterében, hogyan módosítja, vagy változtatja meg a szocializmusban létrejövő új társadalmi szerkezet, új társadalmi tartalom a régi formákat, mennyiben fejleszt ki új műfajokat, mennyiben módosít, vagy újít fel régieket, és hogyan fejleszti ezáltal az irodalmat minden eddiginél magasabb fokra. [11] Olcsó dolog lenne, ha 1949 vonatkozásában vetnénk Lukács szemére, hogy akkor még nem látta át „a szocializmusban létrejövő új társadalmi szerkezet” azonosságát a szovjetország egészét átfogó gulág-paradigmával, és állt volna döbbenetesen „az irodalmat minden eddiginél magasabb tokra” fejlesztő jelenség előtt. Nyilvánvalóan a „normalitásra” gondolt ekkor Lukács, akkor is, ha szelektíven értékelte közelmúltbeli tapasztalatait. Mindenesetre már a Magyar írók Szövetsége I. kongresszusán (1951-ben) arról beszélt, hogy kerülni kell a merev és sablonos pozitív alakok rajzát, hogy az íróknak még a negatív jelenségekben is a megbúvó új csírára kell összpontosítania figyelmét.

Lukács nem vezetett ekkoriban naplót, egyéb írásaiban sem találjuk jelét annak, hogy meglepetéssel, mélységes erkölcsi megrendüléssel, morális válsaggal fogadta volna a „személyi kultuszról” a sztálinizmus bűncselekményeiről érkező, egyre nagyobb tömegű információt, lett légyen szó a hruscsovi beszámolóról a XX. kongresszuson, vagy a lágerirodalom első híradásairól. Ez az attitűd azért volt természetes, mivel a racionalista Lukács a maga komplexitásában látta, azaz ismerte és tudta a szovjet társadalom reális mibenlétét. A sztálinizmust és minden következményét – ha látens módon is – régtől elutasította, és ezért higgadt mérlegeléssel fordulhatott az esztétikai elemzés, a szolzsenyicini novella és regények kompozíciós, formai problémái felé. Két nagy Szolzsenyicin-tanulmányát ismerjük; az *Iván Gyenyiszovics egy napja* elemzése 1963-1964-ből származik. A novellát valószínűleg a Rowohlt-nál 1963-ban megjelent kiadásból, de esetleg az 1962-es magyar publikációból ismerhette; A *pokol tornáca* és a *Rákostály* együttes tárgyalására 1968-69-ben került sor. [12]

Lukács kiindulópontja a Szolzsenyicin írások elemzésénél feltétlenül helytálló: „A szocialista realizmus központi problémája ma a sztálini korszak kritikai feldolgozása” – állapítja meg már a bevezetőben. [13] Úgy vélte: a múlt feltárása nélkül nem lehetséges szembenézni a ma problémáival. De Lukács számára a múlttal való „elszámolásban” nem a koncentrációs táborok borzalmainak leírása volt a döntő; nem narratív-kolloquiális írásműveket várt, hiszen – mint mondotta – az ily típusú közlemények a XX. kongresszus óta nyugaton elárasztották a könyvpiacot és ezzel egyúttal „elvesztették sokkhatásukat”. (Nem gondolhatott arra, hogy az ily típusú irodalom mindaddig folytatódik, amíg a restaurációs establishmentek nem érzik magukat megkérdőjelezhetetlen biztonságban.) Számára annak eldöntése tetszett fontosnak: a novella és a regény esztétikai viszonya előhírnöke-e vagy utóvédje egy bizonyos hitt irodalmi fellendülésnek. Visszatekintve a novella fejlődéstörténetére, bizonyosnak tetszett számára: egy új, nagy fellendülés kezdetét jelenti a novella, jelesül éppen Szolzsenyicin „*Egy nap*”-ja, mivel az elbeszélés tökéletes zártsága, nem kommentáló szükségzavúsága, perspektívanélkülisége, figurái, szinte behaviourista jellem- és magatartásrajza, lemondása a geneziszről olyan mozaikszerű képződményként jelent meg előtte, amely építőköve lehet vélhetően egy totalitás irányába szerveződő prózai folyamannak, azaz egy új típusú regénynek. Az „*Egy nap...*” mintájával szembesülve ezt még csupán lehetőségnek tartotta, a későbbi két regényben pedig már előzetes sejtelmei világirodalmi léptékű igazolását, megvalósulását látta.

Az esztétikai „előrelátást” természetesen a történetfilozófus optimizmusa is táplálta. Lukács – tapasztalva a hatvanas évek nyugtalan mozgalmasságát – nem a szocialista rendszerek megingását érzékelte, hanem ellenkezőleg: a sztálinizmus megingásából felszárnyaló kezdemény: a „marxizmus reneszánsza” kibontakozását. (Ez a vélelem lényegesen befolyásolta a Szolzsenyicin-írások végső értékelését és (félreértését), egyelőre azonban vissza kell térnünk az új típusú novella és az új típusú regények lukácsi szemrevételezéséhez.)

Az okfejtés, amellyel Lukács elhárította a nyugati avantgarde formai megoldásait és szemlélete tartalmait a reneszánszként remélt szocialista realizmustól és egyúttal hallgatólagosan adoptálta – a retorikailag elutasított – húszas évekbeli megoldásokat, mindez meglehetősen bonyolult, esetenként homályos levezetés keretében jelenik meg előttünk.

A szolzsenyicini novella egyik fő jellegzetességének minősíti Lukács a zárt világ *perspektívanélküliségét*: „Ábrázolásmódjának objektivitása egy társadalmi-emberi berendezkedés „természetszerű” kegyetlensége és embertelensége – minden patetikus deklamálásnál megsemmisítőbb ítéletet képes kimondani” – írja Szolzsenyicinről . és „ugyanígy a minden perspektívától való aszketikus önmegtartóztatásban mégiscsak bennfoglaltatik rejtve a perspektíva... Formanyelvének lakonizmusa – az életnek az a körülhatárolt részlete (!-I.L.) éppen ebben a sűrítetten takarékos tartózkodásban válik egy eljövendő nagy irodalom nyitányává”. [14] A perspektívatlanság, a kibontakozás nélküli zárt világ, amely mégis magában foglal valaminő perspektívát – ez a paradox esztétikai eszme Lukácsnál – csupa ellentmondás. A részek halmazából álló „dióit mozgalmasság” Joyce-nál konstatált képe, a Dos Passos-i törmelékhalmoz mint világ-egész, konkrét részletek realizmuskusan kidolgozott tárgyiassága átcsapása .1 fantasztikumba (Kafkánál), a Neue Sachlichkeit elemeinek kísérleties, hidegen fenyegető szuggesztiója, Nagy Lajos lefojtott létmozzanatainak explozivitása – mind-mind ellentmondás-teliségükben korrespondeálnak Lukács vívódásával, aki is a klasszika zárt világa ideája és a részekre tört világ totalitása koordinátái közti létezés művészi képének, egy „megtisztult” szocialista realista kánonba való értelmezésével, sőt, beillesztésével fáradozott.

A polgári avantgárdról pár évvel korábban írt nagy tanulmánya .1 részekre törtség perpektívátlanása szuggesztív rajzán tói az ember mivolta eltorzulásának, az emberi személyiség megszűnésének leírását adja, mégpedig a művészi formák által közvetítetten: „Az avantgárdnak az ad történelmi létjogosultságot” – fejtegeti –, „i/ ember eltorzulása, az emberi viszonyok művészetellenessé válása a kapitalista társadalom szükségszerű terméke. Az avantgardizmus azonban az eltorzulást a maga torz közvetlenségében tükrözi vissza, hisz olyan művészi formákat gondol ki, amelyek a művészetellenes lendenciákat az élet egyeduralgó hatalmaiként jelenítik meg, és így fenomenológiai leírásból objektív valósággá torzítja az eltorzulást, s ennél fogva eltüntet, ontológiailag elhanyagolhatóknak minősíti a valóságosan hatékony ellen-erőket és ellen-tendenciákat.” [15] Ha figyelmesen olvassuk Szolzsenyicin novelláját és főleg regényeit, akkor ez a „kapitalista társadalom” számlájára írt diagnózis megrendítő félelmetességgel azonosítható *A pokol tornáca* atmoszférájával, de regényszerkezeti konstrukciója elemeivel is. Kérdés: milyen következtetéseket von le ebből Lukács?

Ha pár évvel korábban *Franz Kafka vagy Thomas Mami?* alternatíváját vázolja a történelmi folyamat alaptendenciájáról „a perspektíva teremtő funkciójáról” szól, akkor a *Rákostály*-ban meg kellett látnia a történelmi folyamat tökéletes hiányát, az „alaptendencia” ontologizálását, azt a statikus állapotot, amely nemhogy a „szocialista realizmus” megújulása felé nem mutat, de a *condition humaine* olyan megsemmisülését dokumentálja, amely a töredékekben felvillanó emberi tartások semmibe hullását is magába foglalja. Szolzsenyicin konkrét utalások nélkül egy széles világ végső romlását sugallja; Lukács pedig e földi birodalom fölött virtuálisan lebegő szféra gyógyulása számára keres a műformák világában szilárd támaszokat.

Miközben fokozatosan szorult vissza eszmeileg – a Szolzsenyicin prezentálta életanyag döbbenetes hatására – a klasszikus harmónia virtuális realizmusa védvonalairól, retorikailag kétségbeesetten védte azt, ami elveszett. „Ama megújuló szocializmus eljövendő nagy irodalma semmi esetre sem lehet – éppen az utolsó döntő formai kérdésekben – a húszas évek első fellendülésének egyenes vonalú folytatása, az ehhez való visszatérés. [...] Az volt a szándékom, hogy utaljak arra az életbázisra, amely ma a szocialista realizmus számára parancsolóan más stílust (! I.L.) ír elő, mint a húszas évek valósága.” [16]

Lukács képes volt arra, hogy a szintetizáló összefüggések bármennyire téves konklúziói ellenére a részletekben megőrizze (megőrizni vélje) azokat a humánus értékeket, amelyek morális alapot adhatnak az esztétikai szerkezetben önkénytelenül végrehajtott átépítésnek, (belátásnak, vagy megalkuvásnak.)

Ezek a részletek Szolzsenyicin és következőleg Lukács számára az egyes ember, az individuum helytállásában és erkölcsi önvédelmében, mint zárványokban testesülnek meg. Az író szemében az olyan figurákban, mint Kosztoglotov, Doncova doktornő, Vera Gangart, ideológiai ellenérzései ellenére: mint Rubin és Nyerzsin, akik konokul ragaszkodnak eszmei meggyőződésükhöz, sőt Sulubin is, aki gyónásában tárja fel egy gyávaságban és hazugságban eltöltött élet mélyebb értelmét, Lukács pedig: „Szolzsenyicin [...] a helytállás és a kudarc emberi problémáiban mutatja meg az újonnan meghódított területeket.” [17] Ebben Lukács az avantgarde-tanulmányban is kiemelt *Sollen* jelenvalóságát igazolja. Ott már képes volt a tört formákban is felismerni *Kafkánál*, *Gide-nél*, *Joyce-nál* a törekvést, hogy kiterjesszék a realizmus határait, megfelelő formákat keresőnek a jelenkor sajátos tartalmaihoz. [18] Sőt egy életen át szellemi kontrahenséről, *Bertolt Brechtről* is képes volt elismerni: „Az érett Brecht költőileg és gyakorlatilag meghaladta túlzásai folytán hamissá vált elméletét, és kora legnagyobb realista drámaírójává vált.” [19] Ez a felismerés készülődik Bartókról avagy

Jancsó Miklósról szóló tanulmányaiban, ennek a történetfilozófiai megalapozása körvonalazódik *Az esztétikum sajátossága* összegezésében.

A meghaladás kötelme, mély benső indítéka – Szolzsenyicinnel, az általa szuggesztíven ábrázolt világgal szembesülvén – magát Lukácsot is megérintette, sőt hatalmába vonta. Megtörtént a korábban elképzelhetetlen: a lineáris cselekménybonyolításra, a logikailag zárt mesére, a jellemek fejlődésére, a konfliktusok katarlikus feloldására, a nyílt perspektívára épülő harmonikus világ képe – Szolzsenyicint konzultálva – elsötétült Lukács előtt, de nem tűnt el az az igény és meggyőződés, hogy a művészet a valóságot tükrözi vissza és a valóság középpontjában – az ember áll. Ebből „i szituációból egyetlen kiút kínálkozott; a realizmus elveihez hozzá kellett igazítani a FORMÁT, át kellett építeni az eszköztárat, vissza kellett nyúlni azokhoz a tapasztalatokhoz, amelyeket az első világháború kataklizmája felé tántorgó Európa kultúrája produkált s a két világháború közti neuralgikus szellemi élet ajánlott fel. A hatvanas években világossá vált Lukács számára, hogy egykori álma szertefoszlott: a munkásosztály és a történelem útjai elváltak egymástól, ezt az utat a „hozzáadott osztálytudatot”, az eszmét normálisan hordó mozgalom maga torlaszolta el, a klasszikus harmónia eszméje mint művészet-szervező energia kimerült, el kell fogadni, hogy a darabjaira hullt világkép csak egy radikálisan elfordult szögből szemlélhető. A avantgárd hallgatólagos elfogadása történt meg Lukács részéről, de csupán a formákban, anélkül, hogy „i történetfilozófiai remény véglegesen elveszett volna.

Lukács természetesen tisztában volt az esztétikájában végrehajtott *radikális fordulat* jelentőségével és kihatásával. Nem véletlenül fordult a genesis igazolásául a világ-irodalomhoz, amelybe beágyazva vélte igazolhatónak tudni Szolzsenyicin vállalkozását. „Szolzsenyicin nemrégiben megjelent két regénye – írja – a jelenlegi világ-irodalom csúcsát képezi.” [20] Úgy vélte, hogy a világirodalom végső soron arra kereste a választ: miképpen lehet válaszolni „az emberi lét, az emberré válás s ellenkezőleg: az elembertelenedés és az ember önmagától való elidegenedése folyamataira”. [21] Szolzsenyicin ebben a nagy orosz irodalom hatalmas örökébe, elsősorban Tolsztoj és Dosztojevszkij nyomába lép. A *Krebsstation* (Rákostály) Heinrich Böll előszavával 1968-ban útjára bocsátott kiadása is egyedül Paszternák *Doktor Zsivágó*-ját tartja érdemesnek Szolzsenyicin műve mellé állítani. A legfőbb minősítő arzenált Lukács – bármily meglepő – Thomas Mann *A varázshegy*-ében fedezi fel. Úgy véli, hogy a megelőző naturalizmusban (lényegében az avantgárd irányzatokat is ide sorolja) elhalványult a tárgyi totalitásnak az emberi reakciókra válaszoló totalitása. Az elveszett tárgyi totalitás újra megtalálásához – így Lukács – új kompozíciós eszközök kellenek. Ezeket fedezi fel Thomas Mann korszakos regényében. Ezek közt – úgy lehet – a *helyszín egységében* működő reakciók játszó a főszerepet, mivel a véletlen, a közös tér demonstrálja szuggesztíven az egymáshoz való emberi, szellemi, erkölcsi viszony teljességét. A novella regénnyé fejlődésének is ez a fő motívuma: az új, elszigetelt környezet az emberi reakciók univerzálissá fejlődését váltja ki. Ez a kiemelt erőter Thomas Mann-nál a davosi fennsíkon épült szanatórium; Makarenkónál a gyermek-nevelő telep, Szolzsenyicinnél *A pokol tornáca* „saraskája”, a *Rákostály* kórterme, és az *Egy nap...* építési telephelye. Ily módon – fejtegeti Lukács – „fölslegessé, válik az addig egységes epikai mese...az új regénytípusban... az egységes mese hiánya ellenére, sőt éppen e hiány következtében magas fokú epikai mozgalmasság, belső drámaiság van jelen.” [22] És a következőkben még megerősíti e tételt: „Az egységes színhellyel jelképezett társadalmi létben...részjelenetek (! I.L.) egész sora jön létre, és ezek külön-külön is és egymásra vonatkoztatva is magas fokú, koncentrált drámaiságot sugározhatnak. Ehhez egyáltalán nem szükséges egységes mesévé összekapcsolni őket.” [23]

Nos, itt deklaráltatik a nagyrealizmus zárt, logikailag egyenes vonalúra rendezett képződményének felbomlása, a montázs, a szimultánéitás egykori detronizációjának visszavonása, egy új típusú realizmus elvi magalapozása, amely már magába foglalja az avantgarde lényeges eszköztárát, igaz, azzal a meggyőződéssel, hogy mindez nem a fetiszmus, az elidegenedés formációja, hanem a nagyrealizmus eszmei, humanista tartalmainak az új társadalmi valóság körülményei közt más módon történő megvalósulása.

A „megszüntetve megőrzés” ambivalens ideológiája

Lukács a nagyrealizmus zárt rendszerű poétikai konstrukcióját a szolzsenyidni világképpel szembesülve, mint formai képződményt átépítette, adoptálta rendszerébe az avantgarde korábban gyanakvással szemlélt, elidegenedettnek minősített fogásait, ugyanakkor változatlanul ragaszkodott a montázsszerűség drámai mobilitásához, az emberi sorskérdések pozitív megválaszolásához, a művészeti perspektívához, mint alapvető konstrukciós elemhez, azaz lényegében egy távlatos, humanista történetfilozófiához. Miképpen volt lehetséges e sokban ellentétes viszonyrendszer működtetése?

Ez nagymértékben a teleologikus komponens bekapcsolásával és a szolzsenyidni művek világképének sajátos értelmezésével történhetett. Valamikor még azt deklarálta Lukács: „Ha az irodalom tényleg az objektív valóság tükröződésének különleges formája, akkor nagyon is fontos számára, hogy ezt a valóságot úgy fogja fel, amilyen valóban, és ne szorítkozzék annak visszaadására, aminek és ahogyan közvetlenül megjelenik.” [24] Továbbá: „Fontos, hogy a mozzanatot a totális összefüggés mozzanatának ismerjük fel.” [25] Márpedig az *Egy nap...* történései, avagy a *Rákostály* eseménymozzanatai közvetlensége mögött Szolzsenyicin nem látatja a „totális összefüggést”, a „közvetlen megjelenés” távrolról sem olyan intenzitású, mint a *Gulág szigetcsoportban*, amelyet Lukács már nem olvashatott. A totális „összefüggést” a történelmi dimenziókat ismerő olvasó tudja felvázolni, midőn a közvetlen részmozzanatokot appercipiálja, s midőn „visszafelé olvas”.

Bármilyen meglepő is a késői olvasónak, Lukács a szolzsenyidni írásokat – mint már említettük – a szocialista realizmus nagyszabású felívelésének óhajtotta látni. E vélelem kettős tévedésen, optikai csalódáson alapult.

Lukács őszintén hitt a „marxizmus reneszánszában”, ez a formula nem retorikai túlzás volt részéről. Emlékeznünk kell arra, hogy a szóban forgó regényekről szóló tanulmányát akkor írta, amikor a nyugati diáklázadások, a „prágai tavasz” lelkesítő híreitől ihleteden *A demokratizálódás jelene és jövője* [26] című könyve sorait róttá. Lukács túl volt már (az időben) 1956 megrázkódtatásain, melyek nemcsak eszmeileg, hanem személyében fizikailag is érintették, megélhette, hogy „kilépett belőle a párt”, értesülhetett a megtorlásokról, tanítványai üldözéséről, és az „ancien régime” restaurációjáról. És mégis! Noha ő maga is – önkéntelenül is –, „spontaneitás elméletével” hozzájárult az „olvadáshoz”, amikor úgy vélte: „Az első lépés a szocialista demokratizálódás felé szerintem az, ha ma – társadalmi dinamikáját tekintve – javarészt néma, földalatti közvéleményt rendszeres-nyilvános gyakorlattá sikerül megvalósítani”, [27] valószínűleg nem érezte, mennyire sokarcú elemet szabadít ki a palackból. Az aposztrofált „néma földalatti erők” túlnyomórészt nem a szocializmus demokratiálásában voltak érdekeltek, hanem sokkal inkább a rendszer felszámolásában.

Lukács persze nem ezekhez az „erőkhöz” intézte demokratizálódási javaslatait.

Tudatos munkát követelt volna a „marxista reneszánsz” munkásaitól, és nemcsak a magyar térfélen, hanem a nemzetköziségben is. „Itt olyan aktivitásról van szó” – írta – 1968-ban, amikor paralelleg dolgozott a Szolzsenyicin-regényekről szóló nagy tanulmányán – „amelynek szükségképpen csak a kommunista párt lehet természetes mozgató és vezető ereje.” [28] Levonva a sztálinizmus fogalommal összefoglalt torzulások – azaz Szolzsenyicin életre szóló nagy témája – tanulságait, javasolta a párt- és állami élet struktúráinak szétválasztását, a bírói függetlenséget, a szakszervezeti mozgalom kiszabadítását a „transzmissziós” szerepből, a szabad társadalmi viták lehetőségét, a pártosság lenni értelmének visszaállítását („a pártosság az objektivitás legmélyrehatóbb foka”) a leegyszerűsítés és vulgarizálás kiiktatását a tudomány és a művészet területéről, a „közvetítő mozzanatok” szerepének felélesztését, a „civil öngazgatás” kiterjesztését, a „szövetségeselekhez” való egyenrangú viszony kialakítását, az elidegenedettség, a félelem és gyanakvó bizalmatlanság felszámolását, egyáltalán az „egész élet demokratikus megújulását [...] a kommunista értelmű általános demokratizálódást.” [29]

Vajon tisztában volt-e javaslatai visszhangtalanságával? (A pártszervek – tartva a vélhetően kedvezőtlen szovjet reakciótól is – két évtizeden át megakadályozták a demokratizálódás-tanulmány magyarnyelvű megjelenését.) Minden esetre az egyidejű politológiai esszé ismeretében érthetjük meg a Szolzsenyicin-tanulmányok lelkesülten egyetértő, azonosuló hangvételét. Szolzsenyicin novellái, regényei szuggesztíven negatív tükörképét nyújtottak mindannak, amit Lukács a politológia nyelvezetével felvázolt.

És mégis – honnan a disszonancia a lukácsi recepcióban? Emlékezzünk arra, hogy Lukács a demokratizálódást „csak a kommunista párt [...] természetes mozgató és vezető erejétől” remélte. S hogy illeszkedett ehhez a szolzsenyicini művészi világkép? Vélhetnénk – sehogy. Nem így azonban Lukács. Saját „átépített” realizmus-elmélete foglyaként a „zárt világot”, a „perspektívanélküliséget” a kommentálás nélküli montázs-tömeget, a *Rákostályt* nem az egész elrákosodott impérium, a hangtalanul kiáltó tiltakozás művészi produktumának látta, hanem a kibontakozás, a megújulás, az elrugaszkodás startpályájának. „Már felületes olvasásnál is feltűnik – szögezi le Lukács – hogy egyik regényben sincs egyetlen olyan figura sem, akinek a gondolkodása és érzélemvilága akár csak a legtávolabbról is restaurációra, a szocialista rendszer megdöntésére, vagy a kapitalizmus visszaállítására irányulna.” [30] S ha a felületes olvasó ezt az első regény esetében a marafinói saraskában a kiszolgáltatottság érzésére vezetné vissza, a *Rákostályban*, ahol az emberek többsége szabadon mozoghat és ellenőrzéstől mentes magánéletet élhet, – úgymond – „egyértelműen kiviláglik Szolzsenyicin lel fogása a jelenlegi válságról.” [31] Mintha Szolzsenyicin csupán a sztálinizmusra mondana nemet, és nem azonosítaná azt a Gulággá változott, elrákosodott egész rendszerrel. Lukács esztétikai érzékenysége defektusának mentségére meg kell állapítani, hogy a teoretikus által még elért írói művek ezt még valóban nem demonstrálják. Ivan Gyenyiszovics és Kosztoglotov az emberi önmegőrzésért folytatott hősei Lukács szemében, őket azonban egy megtisztult jövő lélektanilag és erkölcsileg belülről ábrázolt reprezentánsainak akarta látni, és éppen az ilyen hősokeket minősítette a „szocialista realizmus” reális perspektívája fenntartóinak. Ezért jelenthette ki: „Szolzsenyicin művei – világirodalmi értelemben – a szocialista realizmus nagyszerű kezdeteinek újjászületéseként jelennek meg.” [32]

De csupán „kezdetei” újjászületésének. Lukács kilépett volna önmagából, ha megállt volna marxista esztétaként ennél a frázisnál. Nem tartja elegendőnek „a szubjektumban rekedt önmegőrzést”, nem tudja ezt „mint valami végső emberit

elfogadni.” Szolzsenyicin rendkívüli történelmi érdemének tartja, hogy fenntartotta és méltóan folytatta a demokratikus orosz irodalmi hagyomány, főleg Tosztoj plebejus velleitását, de úgy véli „ez korlátozza is az író irodalmi rangját, hacsak későbbi műveiben nem haladja meg ezt az ábrázolási szintet.”^[34] Bizonytalan Lukács afelől, mit is gondol Kosztoglotov-Szolzszenyicin a Sulubin által vallott „erkölcsös szocializmusról”, Vlagyimir Szolovjov és Kropotkin idealizálásáról, Kosztoglotov végső távozása száműzetése helyére, Us-Terekbe („amely még a vasúti menetrendben sem szerepel”) a kilátástalanság látszatát kelti. „A szubjektumban rekedt önmegőrzést – véli Lukács – mint valami végső emberit kell elfogadnunk [...] ez korlátozza Szolzsenyicin oly mély és találó, egy felettébb fontos, átmeneti korszakra vonatkozó társadalombírálatának teljes emberi, átfogó jellegét.”^[35]

Itt visszatér Lukács a hegelianus gyökerekhez, a sérthetetlen történetfilozófiához. „Az emberi önmegőrzést valamilyen – még ha gyakorlatilag a jelenben kevéssé is megvalósítható – általános, emberi-társadalmi tartalomnak kell hordoznia.”^[36]

Szolzszenyicin tehát médium volt Lukács számára, vele és művével kívánta és tudta dokumentálni a szocializmust eltorzító sztálinizmust illető kritikáját, mély averzióját; ennek érdekében kész volt „átépíteni” nagyrealista elmélete konstrukcióját, de mindezt azzal a teleológiával, hogy fenntarthassa „a kiteljesedett bűnösség kora” (Fichte) megválthatóságának *Sollen*-jét. Az esztétikai FORMA alakítása így csapott át az etikai LÉNYEG-be. Szolzsenyicin további útja nem igazolta Lukács várakozásait, (bár nem semmisíthette meg visszamenőleg az első két regényben dokumentált „realizmus diadalát”) aminthogy az irodalom alakulása sem igazolta Lukács esztétikai teoreimái realitását. Sem a szocializmus demokratizálódása nem valósult meg, sem a szocialista realizmus felívelése nem történt meg. Mindezt lehengerelte egy olyan kontrahens, amelynek történelemfilozófiai gyökereit nem Hegelnél, hanem *Hobbes*-nál kell keresnünk a „bellum omnium contra omnes” (mindenki harca mindenki ellen) egyre inkább eluralkodó létszemléletében. De a humanitás fenntartására vonatkozó követelés kantiánus kategorikus imperativusát – vélhetően – ez sem ingatta meg.

JEGYZETEK

[1] „Cselovecseszka komegyija”predrevolucionnoj Rosszii. In: Lityeraturnij Krityik, 1936. 9.sz. 13-35; „Die menschliche Komödie” des vorrevolutionären Russlands. In: Internationale Literatur, 1937. 6-7. sz. 123-135. [\[vissza\]](#)

[2] Die funktionelle Problematik der sowjetischen Literatur. In: Die Fairre, 1948. 563-571. [\[vissza\]](#)

[3] A Lukács vita fontosabb publikációi: Rudas László: Irodalom és demokrácia. In: Társadalmi szemle, 1949.6-7. sz. 412-439; Lukács György: Bírálat és önbírálat. In: Társadalmi szemle, 1949. 8-9. sz. 571-592; Horváth Márton: A Lukács-vitáról. In: Szabad Nép, 1949. december 25. p. 11; Horváth Márton: Magyar irodalom – szovjet irodalom. In: Csillag, 1950. március, p. 1-13; Révai József: Megjegyzések irodalmunk

néhány kérdéséhez. In: Társadalmi szemle, 1950. 3-4. SZ. 193-211.; A. Fagyjev: Az irodalmi kritika feladatai. [Előadás a Szovjet írók Szövetsége 1950. februári plenumán]. In: Társadalmi Szemle, 1950. 3-4. sz. 217-218; Lukács György: Következtetések az irodalmi vitából. In: Társadalmi Szemle, 1950. 7-8. sz. 613-616.; Lukács György: Felszólalás a Magyar írók Szövetsége I. Kongresszusán. In: Csillag, 1951. május, 563-569; A vita több dokumentumát közli: A Lukács-vita 1949-1951.(Szerk. Ambrus János). Bp. 1985. [\[vissza\]](#)

[4] Lukács György: Bíráló és önbíráló. In: Társadalmi Szemle, 1949. 8-9. sz. 571-592. [\[vissza\]](#)

[5] Solszenizyn: Ein Tag im Leben des Iwan Denissowits. In: Probleme des Realismus, Bd. II; Der russische Realismus in der Weltliteratur. In: Werke, Bd. 5. Luhterhand V. Neuwied, 1964. [\[vissza\]](#)

[6] Wider den missverstandenen Realismus Claassen, Hamburg, 1958.; Benne: Die weltanschaulichen Grundlagen des Avantgardeismus. – Franz Kafka oder Thomas Mann? – Magyarul: A kritikai realizmus jelentősége ma. Bp. 1985. [\[vissza\]](#)

[7] 8 demande sul XXII. Congresso del PCUS. In: Nuovi argomenti, 1962. 57-58. sz. Privatbrief über Stalinismus. – Brief an Alberto Carocci. In: Forum (Wien), 1963.115-116-117. sz. [\[vissza\]](#)

[8] Sozialistischer Realismus heute. Kritische Auseinandersetzung mit der Stalinzeit. In: Neue Rundschau, 1964. 3. sz. 401-418. (A szám közli az Ivan Gyenyiszovicsot is.) [\[vissza\]](#)

[9] Többek közt: Lukács fordert Gedankenfreiheit. Aus dem Wortlaut eines aufsehenerregenden Interviews mit Antonin Liehm, Prag. In: (hrist und Welt, 1964. ápr. [\[vissza\]](#)

[10] Theodor Pinkus: Georg Lukács zwischen Revisionismus und Dogmatismus. In: Die Weltwoche, 1965. február 26. p. 25. [\[vissza\]](#)

[11] Lukács György: Bíráló és önbíráló. In: A Lukács-vita. 90. [\[vissza\]](#)

[12] A Rákostyály 1968-ban jelent meg Párizsban, s ugyanebben az évben Krebsstation címmel németül Heinrich Böll előszavával; A pokol tornáca redukált szöveggel szintén 1968-ban jelent meg New-Yorkban, s ugyanebben az évben Der erste Kreis der Hölle címmel németül. Lukács nagy valószínűséggel a német kiadásokat tanulmányozhatta, intenzív érdeklődésének jele, hogy a regényekről szóló véleményét már 1969-ben írásba foglalta. – A *Gulág-szigetvilág* 1963-68-ban keletkezett szövegét és a *Vörös*

kerék (1971-1991) című regényfolyamot, valamint Szolzsenyicinnek a későbbiekben egyre inkább kiterjedő politikai publicisztikáját Lukács már nem ismerhette meg, mivel 1971-ben elhunyt. A *Gulág-szigetvilág* ismerete a késői olvasónak azért lehet fontos, mivel annak epikai sajátosságai, kompozicionális módszere visszahatólag teljes mértékben igazolják Lukács esztétikai elemzésének helyességét, previzionárius megállapításait. [\[vissza\]](#)

[13] Lukács György: Szolzsenyicin-tanulmányok. Bp., 1990. (A továbbiakban: Tanulmányok.) [\[vissza\]](#)

[14] Tanulmányok, 26-27. [\[vissza\]](#)

[15] Az avantgardizmus világnézeti alapjai (1955-56).In: A kritikai realizmus jelentősége ma. Bp., 1985.108-6. [\[vissza\]](#)

[16] Tanulmányok, 38. [\[vissza\]](#)

[17] Uott., [\[vissza\]](#)

[18] A kritikai realizmus jelentősége ma. 1968. p. 19. [\[vissza\]](#)

[19] Uott. 127. [\[vissza\]](#)

[20] Tanulmányok, 41. [\[vissza\]](#)

[21] Uott. [\[vissza\]](#)

[22] Uott. 54. [\[vissza\]](#)

[23] Uott. 55 [\[vissza\]](#)

[24] A realizmusról van szó. (1938) In: A realizmus problémái. Bp., 1948. 290. [\[vissza\]](#)

[25] Uott. 29. [\[vissza\]](#)

[26] A demokratizálódás jelene és jövője. (Szerk.: Sziklai László. Bp., 1988. (A továb-

biakban: A demokratizálódás.) Ld. a kötetről szóló tanulmányt: Illés László: Lukács György nézetei a demokratizálódásról – visszatekintve a mából. Ld. a jelen kötetben. [\[vissza\]](#)

[27] A demokratizálódás, 172 [\[vissza\]](#)

[28] Uott. 192. [\[vissza\]](#)

[29] Georg Lukács – Werner Hofmann: [Briefwechsel.] Ist der Sozialismus zu retten? Bp., 1991. [\[vissza\]](#)

[30] Tanulmányok, 86. [\[vissza\]](#)

[31] Uott. [\[vissza\]](#)

[32] Uott. 99. [\[vissza\]](#)

[33] Uott. 111. [\[vissza\]](#)

[34] Uott. 113. [\[vissza\]](#)

[35] Uott. 111. [\[vissza\]](#)

[36] Uott. 75. [\[vissza\]](#)

(Ezredvég, 2004. 4. sz.)

Lukács György Kafkáról

Lukács sohasem írt külön tanulmányt a cseh–német íróról, esztétikai szemléletének mégis a középpontjában áll *Franz Kafka*. Ezért a kérdés esztétikai, ideológiai munkásságának tágasabb összefüggéseiben vizsgálható. Az elemzés koordinátáit az avantgarde jelenségek és a történetfilozófia összefüggései jelölik ki. Ezek sűrítőménye Lukács *Wider den mißverstandenen Realismus* című kötetében összefoglalt tanulmány-trilógiában tanulmányozható. Ezek *Die weltanschaulichen Grundlagen des Avantgardeismus, Franz Kafka oder Thomas Mann?* valamint *Der kritische Realismus*

in der sozialistischen Gesellschaft címmel jelentek meg. (A magyar kiadásban: Az avantgardizmus világnézeti alapjai; Franz Kafka vagy Thomas Mann?; A kritikai realizmus a szocialista társadalomban) [1]

Az olvasót nem tévesztheti meg az a körülmény, hogy ezek a kérdések viszonylag későn (1955/56-ban) kerültek kidolgozásra, valamint az sem, hogy a látszólag elkülönülő témakörök egyetlen összefüggő elemzésben egyesültek. A kötetben történt egyesítés több évtizedes munkásság elvi hozadékának összesítése, mintegy a teoretikus munka sűrítménye, hosszan érlelődő stúdiumok eredménye, amely nem csupán állapotfelmérés, hanem „visszafelé” is sok mindent bevilágít a jeles marxista esztéta korábbi munkásságában.

Ismeretes, hogy Lukács esztétikai gondolkodásának középpontjában mindvégig a *realizmus* fogalma állt. A tízes években, Heidelbergben a német idealista esztétika hatása alatt állt, az 1918/19-es radikális marxista fordulatát követően végig a húszas években aránylag csekélyszámú irodalomtörténeti munka mellett figyelmét a párt-politikai tevékenység zsurnalisztikus kötetmei kötötték le, valamint a filozófia kérdései, amelyek összefoglalása a marxista történetfilozófia kiemelkedő műve, a *Geschichte und Klassenbewußtsein (Történelem és osztálytudat, 1923)* volt. Ezek főleg a bécsi emigráció idejének termékei. A húszas évek végének konfliktusokkal terhelt párt-munkája és rövid berlini tartózkodás után az 1945-ig terjedő moszkvai emigráció idején visszahúzódott a politikai működés övezetéből a filozófiai és irodalomtörténeti munkálkodás – viszonylag – nyugalmasabb területére, ez azonban valóban csupán viszonylagosan tette lehetővé az elmélyült tudományos kutatómunkát, tekintve a szovjet szellemi élet heves átpolitizáltságára. A Szovjet Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének munkatársaként figyelme előterébe Hegel munkásságának vizsgálata került monográfiájával 1937-ben készült el), [2] továbbá a marxista esztétikai gondolkodás kialakulásának vizsgálata kötötte le érdeklődését, ennek legkiemelkedőbb hozadéka regényelmélete volt. A *történelmi regény* kéziratát a Hegel-könyvvel ellentétben (amely csak a háború után külföldön, Svájcban jelenhetett meg) részleteiben publikálhatta a *Lityeraturnij Krityik* hasábjain.

Ez a folyóirat volt a műhelye az ún. tyecsenyije (Strömung) körnek, itt jelentek meg Lukács irodalmi- és vitacikkei, éles polémiában a hamvaikból feltámadt rappistákkal, az ún. proletárirodalom egykori képviselőivel. A folyóiratot párthatározat szüntette be 1941-ben, ugyanezen évben került Lukács pár hónapra az NKVD börtönébe. [3] De már ezt megelőzően, a harmincas évek közepén éles harcokat vívott a szovjet irodalomban egyre inkább elterjedő dogmatizmus, sematizmus és formalizmus ellen. Az 1937/38-as vitában jelent meg kiemelkedő tanulmánya, amelyet *Es geht um den Realismus* (A realizmusról van szó) címmel publikált. Az ebben az időszakban írt munkái képezik a centrumát az avantgardeizmus ellen és a realizmusért folytatott küzdelmének. Itt súrolja először azokat a problémákat, amelyeket húsz évvel később megjelent művében „teoretikus sűrítményként” prezentál az egy kötetbe foglalt „trilógiában”. Itt foglalja el első ízben központi szerepét Franz Kafka, aki gyaníthatóan *acteur latens*-ként mindvégig jelen volt eszmélkedésében. (Legalább is 1945 után, hiszen – közismerten – Kafka csak a háború után foglalta el méltó helyét a világirodalmi közgondolkodásban.)

Az idevezető út, a „realizmus széles útja” kidolgozását a valóságban heves polémiák kísérték. A „tyecsenyije” ellenfelei érvelésének kiindulópontja az a Marx-i tétel volt (a *Német ideológiá*-ból), miszerint a kapitalizmus ellenségesen viszonylik a szellemi produkció bizonyos fajtáival, így a költészettel és általában a művészetekkel szemben. Ebből egyenesen következett, hogy a társadalmi haladással, s főleg a szocializmus kibontakozásával parallel virágzik fel a művészet, amelyek motorja a

leghaladóbb világnézet, a marxizmus. Párhuzamos indíttatású volt ezzel az a főleg Mihail Lifsic ulla képviselt nézetrendszer, amely Hegelre támaszkodott, s amely el szerint a szellemi alkotóművészet a modern korban a folyamatos hanyatlás állapotában van, s ennek kiindulópontja a görög eposz megismételhetetlensége. Hegel szerint a „világszellem” (Weltgeist) fokozódó „visszatérése” a gondolati világba a fogalmi létfelfogásnak kedvez. Itt a forrása Lukács ambivalens viszonyának is a hegeli és marxi vélelmekkel szemben. A XIX. századi ún. „nagyrealizmus” alkotásaira, majd az ún. „kritikai realizmus” pozitív idoljára támaszkodva szállt szembe Lukács a „hanyatlás-elmélettel”, másrészt a feltörekvő antirealista áramlatok elleni küzdelemben hallgatólagosan mégis csak elismerte a hanyatlás-elmélet igazát. Munkásságának vezérelve ily módon a realizmusért folytatott és az antirealizmus elleni küzdelem lett.

Csakhogy a „tyecsenyije” ellenfelei, akikhez többek közt Jermilov, Kirpotin, Altmann, William-Wilmont is tartoztak, ^[4] 1939/40-ben éles támadást indítottak a Lukács-Lifsic iskola ellen. Egyrészt támadták azt a lukácsi tézist, miszerint a nagy művészet, a nagy realizmus (Balzac, Tolsztoj) létszemléletének negatív vonásai járultak hozzá művészi zsenialitásuk kibontakozásához, hiszen ebből az következett volna, hogy a nagy művészek reakciós nézeteik ellenére érték el a realizmust. Ezt az eszmefuttatást kifejezetten a korabeli szovjet irodalom és irodalompolitika elleni támadásnak, a marxista világnézet lebecsülésének fogták fel.

A Lukács-iskola ezzel szemben a realizmus hanyatlását az avantgarde irányzatok térnyerésére vezette vissza, amelyek egyre intenzívebben terjedtek el a formalizmus és a naturalizmus formájában a szovjet művészetben, irodalomban, képzőművészetben egyaránt. Ily módon egy rendkívül kusza tudatállapot bontakozott ki a szovjet közszellemisségben: a Lukács-iskola a korszerű realizmus kibontakozását akár reakciós világnézet alapján is el tudta képzelni, egyúttal küzdelmet folytatott a közvetlenül progresszív világnézetre alapozott tézis-irodalom ellen, amelyben a szovjet irodalmat elmarasztalta, s ezzel gyakorlatilag szembekerült a sztálini-zsdánovi kultúrpolitikával. (Ez a körülmény is cáfolata annak az állításnak, miszerint Lukács a 30-as években hithű sztálinista lett volna.) Egyúttal ő volt az, aki már ekkor Hegel könyvében kifejtette a minden társadalomban, azaz a szovjet társadalomban is jelenlevő ellentmondások elvét.

Lukács avantgarde ellenessége tehát történelemfilozófiája összefüggéseiben érthető. Realizmus-koncepciója középpontjában a kiteljesedett Ember állt, úgy ahogy az a német klasszika nagy műveiben megvalósult. Minden ettől eltérő jelenségben az ember lefokozásának, eltorzulásának jelét látta. Ily módon a realizmus kibontakozásával egyidőben egy ellentétes áramlat feltűnését konstataálta., amely a naturalizmus kibontakozásától kezdve a XX. századi izmusokon át egészen a szürrealizmusig terjedő ívet rajzolta fel. Ez volt a Hegel által previzionált hanyatlás íve, amelynek természetesen megvoltak a valóságban is az indítékai. A nagyrealizmus „lealkonyulásának” kezdeteit az 1848. júniusi francia forradalomtól és főleg az 1871-es párizsi kommüntől datálta, tehát amikor a feltörekvő és kiteljesedő burzsoáziával szemben egy új osztály, a proletariátus, mint világtörténelmi tényező lépett színre.

A naturalizmussal kezdődően nem a fejlődés humanista eszménye lett a haladás vezérelve, hanem a hullásé, a hanyatlásé, bármilyen új formai struktúrában. Lukács avantgarde felfogásában nem a különböző iskolák formai jellegzetességei voltak a fontosak, hanem a tartalmiak. S ezek közt is legfontosabb a szorongás, a félelem (die Angst) lelkiállapota. S az avantgarde-ról szóló eszmélkedése során itt lép be fejtegetései középpontjába Franz Kafka. Lukács számára nem az volt a fontos, hogy Kafka expresszionista-e, (mint ismeretes Kafka első munkái expresszionista folyóiratokban jelentek meg) sem az, hogy világképe szürrealista-e (ahogy a szakiroda-

lomban állatában tartják.) Lukács szerint: „Az avantgardizmus azonban az eltorzulást a maga torz közvetlenségében tükrözi vissza, hiszen olyan művészi formákat gondol ki, amelyek a művészetellenes tendenciákat az élet egyeduralkodó hatalmaiként jelenítik meg, s így fenomenológiai leírásból objektív valósággá torzítja az eltorzulást, s ennél fogva eltünteti, ontológiailag elhanyagolhatóknak minősíti a valóságosan hatékony ellenerőket és ellentendenciákat.” [5] Ez a meghatározás tökéletesen ráillik Kafkára, hiszen az egész művészetét átlényegítő *szorongás* nélkülözi a feloldást, a kibontakozást, mind *A per*-ben, éppúgy a *Kastély*-ban és elbeszéléseiben. Nem a formai jellegzetességek minősítik tehát Kafkát avantgardistává, hanem világképének állapotyszerűsége, a bénultság a Sorssal szemben, a perspektíva teljes hiánya. S olyan töménységben és olyan kísértetiességgel, amely messze túlmutat az ún. „modernség” illúzióin a tiszta szellemiség honában, azaz George és Rilke horizontján, de túl helyezkedik el az expresszionisták céltalan lázadásán is. Az „örök” ontológiai kategóriák világában honos Kafka világa, vagyis az „elveszettség” állapotában. Lukács Benn és Heidegger „ősformáinak” antihumanizmusa közelében keresi Kafka helyét a kor szellemi áramlatai között. Az állapotyszerűség Benn történelem ellenességének rajzolata, nála ez a valóság lényege. Kafka reménytelen igyekezete, hogy eljusson a *Kastély*ba, hogy megismerje *A per* bírját, az ellene irányuló vád lényegét, mindez a polgári hétköznapi visszfénye, az emberi személyiség eltorzulására vezethető vissza. Lukács mindenekelőtt a naturalizmus indítékaiból magyarázza ezt a tudatállapotot, az örök, elvileg megváltozhatatlan „condition humaine” tételezésére, a perspektívatlanságra, amely változó formában jellemezte az utolsó fél évszázad művészetét. A legszuggesztívebb képei löje ennek az irányzatnak Franz Kafka. Így foglalja össze ezt Lukács György *Franz Kafka vagy Thomas Mann?* című tanulmányában: „A vak szorongás és a páni félelem fogságában rekedt művészet klasszikusa Franz Kafka. Egyedülálló helyét annak köszönheti a mai irodalomban, hogy közvetlenül és egyszerűen, formalista, technicista és modoros ábrázolási eszközök nélkül fejezi ki ezt az életérzést. Az életérzés a maga egyszerű közvetlenségében határozza meg a művészi formát. A megformálásnak ez a módja mintha a jelentős realisták sorába állítaná Franz Kafkát. És szubjektív tekintetben még inkább közéjük tartozik, mert kevés író van, aki olyan eredeti és elemi módon fogná fel és adná vissza a világot, akinél olyan mélyről fakadna a csodálkozás a világ sohasem látott egyszerűségén, mint nála. Ma, amikor kísérletező és sematizáló rutin uralkodik az írókon és olvasóikon, kiváltképpen erőteljes benyomást kelt ez az írói lendület. Költészetének intenzitását még tovább fokozza, hogy nemcsak művészi magatartásában van meg ez a ma már oly ritka nyíltság, hanem kifejeződik művei világának egyszerűségében és magától értetődően is. Ebben rejlik Kafka legmélyebb eredetisége. Kierkegaard mondja: „Minél eredetibb valaki, annál mélyebb a szorongás benne.” Kafka valóban eredeti módon önti formába ezt a szorongást, és azt, amit ellenállhatatlan kényszerrel kivált: az objektív valóság – állítólag – neki megfelelő, őt életre hívó struktúráját és tárgyiasságát. Kafka egyedülálló teljesítménye művészileg nem új formai kifejező eszközein alapul, hanem tárgyi világának, alakjai reakcióinak szuggesztivitást és felháborodást keltő evidenciáján. „Nem a szörnyűségeken ütközünk meg – írja erről Adorno – hanem, hogy a szörnyűség magától értetődő.” A modern kapitalizmus, mint pokol és az ember tehetetlensége az alvilág borzalmaival szemben – ez Kafka költészetének tartalma.” [6]

És a továbbiakban úgy véli: „Kafka életművét az egész modern művészet jelképévé teszi ez a világnézetté fokozott és emelt tehetetlenségi érzés, a szorongás megrendítő víziója, amelyet a világ valamennyi eseménye és az a meggyőződése eredményez, hogy az ember tökéletesen ki van szolgáltatva ennek a megmagyarázhatatlan és megszüntethetetlen rémületnek.” [7]

Semmi kétség afelől, hogy ez a tudatállapot, ez a „pokoli életérzés” a korabeli kapitalizmus produktuma, noha későbbi történéseket Kafka még csak previzionálni tudott, de ezek a víziók még a harmincas-negyvenes éveken túlmenően, azaz Lukács tanulmánya megírásának idején is érvényesek voltak. (Az azóta eltelt fél évszázad pedig nem csökkentette, hanem inkább növelte ezen víziók szuggesztív jelenlétét.). Nem csoda hát, hogy amikor Lukács igen magasra értékelte Kafka állapotleírását, ugyanakkor nem volt képes elfogadni a hegeli történetfilozófiai koncepció megingását. Hegel eszméje az volt, hogy az emberiség a szabadság és az ésszerűség hona felé tart. Ezt Lukács is így gondolta. Ezért volt kénytelen egy ellenerőt keresni a történelemben és az irodalomban. Ez utóbbi kiemelkedő reprezentánsa Thomas Mann volt, az a polgári író, aki nem utasította el „à limine” a szocializmust, hanem végső soron a vele való együttélést, a nevezetes koegzisztenciát is lehetségesnek tartotta. Itt keresendők a lukácsi eszmélkedés azon gyökerei, amelyek mind a két ideológiai térfélen a *kritikai realizmus* érvényességét kutatták.

Lukács nem tagadta tehát az avantgarde irodalom, nem tagadta Kafka ábrázoló-művészetének jogosultságát és érvényességét. Így vélekedett: „Nagyon is érthető, hogy a mai kapitalista társadalom élményei, elsősorban az értelmiségiéknél a szorongás, az undor, az elveszettség, a kétségbeesés, a megvetés és az önmegvetés stb. effektusait válthatták ki. Sőt, a valóság olyan ábrázolása, amely nem keltene fel ilyen érzelmeket, amely nem tudná formába önteni ezeket az effektusokat, szükségképpen hamis, megszépítő visszatükrözése volna a mai világnak. Nem az a kérdés tehát, hogy megvan-e mindez a valóságban. Hanem csak az, hogy ez-e a teljes valóság? Nem azt kérdezzük, hogy ábrázolni kell-e mindezt. Csak azt, hogy meg kell-e állni ennél? [8]

Lukács úgy vélte: nem lehet megállni ennél az állapotrajznál, keresni kell az ellenállás erőit és azok ábrázolását. Ehhez az impulzusokat kétségtelenül szocialista meggyőződése adta. Lukács több unni egy félévszázadot töltött el a kommunista munkásmozgalomban. Ez a hosszú idő részben lelkes pártmunkával telt el, részint intenzív ideológiai munkával, tele volt csalódásokkal, sőt üldözésekkel is a párton belül, volt ő messianisztikus rajongó és volt „revizionista”. Volt alkalom, hogy felülvizsgálta, sőt megtagadta korábbi nézeteit. Egy valami azonban állandó maradt életében és életműveken. A kommunista párt melletti kitartása, meggyőződése, hogy a világkapitalizmus megnyomorítja az Embert és katasztrófához vezet. Történelemfilozófiája kiútja a szocializmus megvalósítása volt. Ennek gyakorlati megvalósíthatóságában csupán élete vége felé kezdett kételkedni. 1955-56-ban, amikor az avantgarde-ról, amikor Kafka és Thomas Mann művészetének ellentéteiről értekezett, ez a végső kétely még nem merült fel benne. Ez a magyarázata annak, hogy az avantgarde művészet dilemmájának feloldását a *perspektíva* jelenlététől remélte. A perspektíva problémáját a IV. (kelet)német írókongresszuson fejtette ki részletesen, de esztétikai szemléletének ez korábról is, és később is egyik döntő eleme volt. Konstatálta, hogy mind Kafka, mind Benn, vagy akár Musil felháborodva utasítanak el a perspektíva követelményét, mint művészetüktől idegen elemet, mert hiszen ez a kifejtés az előrehaladás rendező elve, a tipikus alakok teremtésének előfeltétele, a realista végkifejlet stratégiáját jelentené. Mindez azonban diametriálisan szemben áll az avantgarde művészet ideológiai szerkezeti elveivel.

Tagadhatatlan, hogy 1955/56-ban írt tanulmányaiban a perspektíva még *szocialista perspektíva* volt, a realista művek alaptendenciája a *szocialista realizmus* felé mutatott előre. Feltűnő azonban, hogy már akkor az elméleti fejtegetések mellé nem. rendelődött konkrét művek konkrét elemzése, mintha a szocialista perspektíva maga is, többé-kevésbé a jövő víziója lett volna. Tág terjedelmet szentelt ugyanakkor fejtegetéseinek arról, hogy a szovjet irodalmi művekben megjelenő jövőkép gyakran a „kincstári

optimizmus” jegyeit viseli, a sematizmust teremti meg, ugyanazokat a formalisztikus jegyeket mutatja fel, amelyeket már két évtizeddel korábban, mint az avantgarde formai elemeinek a szovjet irodalomba való beszivárgásaként utasított el. Attól tartott, hogy a szovjet élet ellentmondásai újra antagonisztikussá válhatnak, ha gazdasági voluntarizmusra és szubjektivizmusra támaszkodnak. Ennek a jelei pedig egyre világosabban rajzolódtak ki a szovjet társadalomban és következőleg az irodalomban is. (Elég itt a zsdánovi kultúrpolitika következményeire utalnunk.) Bizonytalán itt találjuk meg a magyarázatot arra, hogy a perspektíva elvét kutatva hangsúlyosan Dreiserre, Heinrich Mannra, Thomas Mannra s más polgári írókra is utalt, mintha csak a *szocialista realizmus* idolja mellett szemléletében a *kritikai realizmus* is szinte egyenlő helyet foglalt volna el.

Úgy lehet, previzionálta azt az eseményt, az 1963-ban lezajlott liblicei Kafka-konferenciát, ^[9] amelynek több neves előadója (Ernst Fischer, Roger Garaudy) kimondták az addig tabunak számító megállapítást, hogy a szocialista társadalomban is jelen van az Entfremdung, az elidegenedés s ezzel hallgatólagosan megrendült a szocialista perspektíva legitim jelenléte a marxista művészetelméletben. Lukács majd csak 1968-ban írt *Demokratisierung heute und morgen* című, (évekre elhallgatott) művében reflektált a sztálinizmus következményeire ^[10] s a Szolzsenyicinnél írt tanulmányaiban ^[11] arra is kész volt, hogy az avantgardeizmus jegyeit felmutató művekben engedményeket tegyen a realizmus, sőt a szocialista realizmus fogalmi körének tágítására. Nem történt meg ez azonban Franz Kafka esetében, pedig az következetes lépés lett volna, hiszen ő maga deklarálta, hogy az avantgardeizmus nem a formai jegyek sajátosságaiban, hanem a művész létszemléletében gyökerezik. Mivel pedig Franz Kafka a XX. század legmélyebb tudati élményének, az elidegenedésnek a Lukács által elismert legnagyobb művésze volt, számára akár a kritikai realizmus kiemelkedő képviselője is lehetett volna. Minden engedménye ellenére azonban Lukács kitartott történetfilozófiai koncepciója mellett, de már nem érthette meg annak teljes összeomlását. A szocialista rendszer bukásával elveszett a Lukács previzionálta *perspektíva* elve, pontosabban a polgári demokráciák nyújtotta kritikai lehetőséggé zsugorodott. Megmaradt a azonban, sőt Kafka korához képest óriási mértékben kiterjedt az a világméretű jelenség, amely – ha hihetünk Lukács analógiájának – alapvető oka volt az avantgarde szellemisége fő elemének. Ez a fenomén *a szorongás, a félelem* – Kafka művészete fő konstrukciós elve. A világban meglévő óriási szociális feszültségek, etnikai konfliktusok, háborús szituációk, a terrorizmus, az atomfenyegetettség a szorongásnak ma is fő okozói. Így tehát az avantgarde irodalom létezése, sőt kibontakozása szociológiai alapjai megerősödtek. Perspektívának – ha Lukács elméletét reálisnak véljük – megmaradt a polgári demokráciák nyújtotta perspektíva. Visszautalva Lukács 1956-os tanulmánya címére, némi modifikációval azt mondhatjuk: Franz Kafka és Thomas Mann.

JEGYZETEK

[1] Lukács György: *Wider den mißverstandenen Realismus* Claasen Verlag, Hamburg, 1958. Magyar kiadás: *A kritikai realizmus jelentősége ma*. Bp. 1985. (A továbbiakban: *A kritikai realizmus*). [\[vissza\]](#)

[2] Lukács György: Der junge Hegel – über die Beziehungen von Dialektik und Ökonomie. Europa-Verlag, Zürich und Wien, 1948. Magyar kiadás: A fiatal Hegel. Bp. 1976. [\[vissza\]](#)

[3] Beszedi na Lubjanke - Szledsztennoe gyelo Györgya Lukacsa. Moszkva, 1999. Magyar kiadása: Vallatás a Lubjankán – Lukács György vizsgálati ügyiratai. – Életrajzi dokumentumok Bp. 2002. [\[vissza\]](#)

[4] A mintegy 40 cikket tartalmazó vita eredeti orosznyelvű anyaga és ennek magyar fordítása a szerző tulajdonában. [\[vissza\]](#)

[5] A kritikai realizmus, 108. [\[vissza\]](#)

[6] Uott, 109-110. [\[vissza\]](#)

[7] Uott, 47. [\[vissza\]](#)

[8] Uott, 108. [\[vissza\]](#)

[9] Franz Kafka – aus Prager Sicht. Verlag der Tschechoslovakischen Akademie der Wissenschaften, Prag. 1965. [\[vissza\]](#)

[10] Magyarul: A demokratizálódás jelene és jövője, 1988; Ld. ehhez: Illés László: Georg Lukács' Ansichten über die Demokratisierung. In: Sozialismus und Demokratie – Georg Lukács Überlegungen zu einem ungelösten Problem. Rosa - Luxemburg – Stiftung Sachsen, Leipzig, 2002. S. 29-47. [\[vissza\]](#)

[11] Illés László: Georg Lukács' Solschenyzin-Bild. In: Lukács Jahrbuch – 2005. Aisthesis Verlag, Bielefeld, 2005. S. 233-253. [\[vissza\]](#)

(Ezredvég, 2006. 12. sz.)

FÜGGELÉK

A huszadik századi magyar irodalmi modernitás egy alternatív kísérlete

(Habilitációs tanulmány – Miskolci Egyetem – 1997.)

Előszó

A Miskolci Egyetem Habilitációs Bizottsága 2. számú Módszertani levele szerint: „A jelöltnek a kandidátusi ill. a PhD fokozat megszerzése óta kifejtett tudományos munkásságáról kell számot adnia.”

A habilitációs kérelem mellékleteként előírt „tudományos szakmai” életrajzban részletesebben vázoltam azokat a körülményeket, amelyek magyarázzák: miért *most* kerül sor esetemben a habilitációs eljárásra, noha kandidátusi disszertációm 1967-ben védtem meg. A kiterjed tudományszervezési, szerkesztői, stb. tevékenység mellett rendszeresen folytattam kutatómunkámat, ennek eredményeként közel két- és félszáz publikációm (könyveim, tanulmányok, cikkek) jelent meg az elmúlt időben.

Természetesen – mint minden irodalomkutatónak – nekem is megvolt és (megvan) a különösen preferált kutatási területem. Ez magyarázza, hogy (egyelőre) disszertációs összefoglalás nélkül is belső koherencia figyelhető meg bizonyos alapvető kutatási irányok kirajzolódása nyomán munkásságomban, s ezek igen tömör összefoglalása jelenik meg a Habilitációs füzetben. A két háború közti magyar emigráció – elsősorban baloldali velleitású – irodalmi és kulturális törekvései, – amelyek természetrajzának teljesebb megvilágítását tűztem ki célul – értelemszerűen a nemzetköziség övezeteiben alakultak és játszódtak le, fenomenológiailag tehát teljesen megfelelnek az egyetemi doktori program: A MODERN MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETI ÉS ELMÉLETI MODELLJEI strukturális elvárásainak, azzal a kiegészítéssel, hogy ezek a történések módszertanilag eredményesen csak egy szélesebb, legalábbis európai összefüggésben, azaz az összehasonlító irodalomértés módszereivel világíthatók meg.

A XX. századi magyar irodalmi modernitás egy alternatív kísérlete

A századfordulón a magyar irodalomban is új korszak kezdődött – a modernség kora. Ezt nálunk elsősorban Ady Endre lírája, a Nyugat nagy nemzedékének munkássága fémjelzi. Az európai irodalmakban a realizmust és a naturalizmust széles sávokon felváltó „új beszédmód” áthatotta a kulturális szférát, felfokozta a művészetek és az irodalom spirituális érzékenységét, útjára indította az „izmusok” egymást követő

hullámait. A jelenség mögött – vélhetően – az ipari civilizáció rohamos terjedése és annak következményei álltak, a nagyvárosi élet megváltozott kommunikációs sajátosságai, a művészlétnek a „való világ”-hoz kapcsolódó új viszonya kialakítási kényszere, a lét felfogásának és művé formálásának megváltozott feltételrendszere, végül is a polgári szellem által inspirált válaszkérés az emberi létezés alapvető kérdéseire, a condition humaine korai huszadik századi problémáira. A modern művészet – többek közt – a mélypszichológia segítségével vélte feltárhatni az individuum önazonosságát.

A magyar irodalomban különös intenzitással fellépett aktivizmus, Kassák Lajos mozgalma, a modernitásnak a Nyugat eszméitől is elforduló új arculatot adott, benne „a végtelenbe derülő ember” és a „kollektív individuum” képzetei öltöttek testet. Az első világháború okozta rendkívüli erkölcsi és szociális megrázkódtatásokra azonban egészen más módon reagált az újkori munkásmozgalomból kinőtt baloldali radikalizmus. Képviselői maguk is a kassáki körből kiszakadva, őrizték egy ideig avantgardista modernségüket, majd rohamosan távolodtak az új típusú művésziesség szellemi övezeteiből és aktivitásukat a szélsőbal politikai irányzat szolgálatába állították. Ily módon a művészi elhivatottság addig lényegében ismeretlen paradigmája jött létre, amely messzire ható konfliktusok sorát indította el a munkásmozgalom radikális áramlata és a baloldali velleitítésű magyar és európai értelmiségi rétegek között.

A tízes-húszas évek fordulóján Európa- és Észak-Amerika szerte gomba módra sarjadó „proletkult-körök” a feudális, polgári és konfesszionális múlt kulturális értékeinek radikális tagadását vallották, úgy vélték: a korszerűséget, a modernséget nem a tradicionális társadalom- és kultúrafejlődés képviseli immár, hanem a negyedik rend, főleg mivel annak deklarált hatalma 1917-től (Magyarországon 1919-ben) biztosítottnak látszott. A paradigmaváltást, az új típusú modellteremtést a szélsőbaloldali expresszionista aktivizmus erőszakkal vélte megoldhatni. A messianizmus szelídebb, mondhatni melankolikus változata időlegesen megérintette Kassák Lajost is, a magyar avantgarde „atyját”, a ridegebb ideológiai teorémák övezetében viszont a kizárólagosság jegyében Lukács Györgyöt, a filozófust, valamint a proletkult műhelyek „teoretikusait”.

A húszas évek közepén aztán szertefoszlott a világmegváltás messianisztikus képzelnie. Új kulturális modell képződött az USA-ban és Németországban: az „új tárgyiasság” paradigmája. E „váltás” mögött nem nehéz felismerni a modernség új arculatának kirajzolásában döntő szerepet játszó s Európába is betört amerikanizálódás, (konkrétebben szólva: egy új ipari forradalom) gazdaságot és kultúrát, a munkát és a lét valamennyi övezetét racionálisan megszervező, átformáló megjelenését. A józan célszerűség e világlátása és ábrázolásmódja átcsapott Kelet- és Közép-Európára is, megtermékenyítette a képzőművészetet és az ipari formaalkotást (gondoljunk csak a Bauhaus-ra), de ugyanígy a magyar szociografikus szépirodalmat is, s ezzel végül is döntő lökést adott az un. „népi irodalom” kibontakozásához, amely természetesen a hazai, magyar valóságból formálta meg irodalmi üzenetét.

Az áramlat antipszichologizmusa (a behaviorizmus hatására) és a dokumentatív naturalizmushoz, a „tényirodalomhoz” való vonzódása erősen befolyásolta Európa-szerte az un. „proletárirodalmat”, így a magyar hazai és emigrációs változatot is, amely ellen egy új művésziesség képzetét, egyéni – de marxistának minősítettészétikáját építve Lukács György lépett fel a harmincas évek elején-közepén. Lukács saját messianizmusát leküzdve fordult szembe az avantgarde művészetlennek minősített áramlataival és módszereivel, helyettük verbálisán – akkori lehetőségei közt apokrif módon – a „proletár műalkotást” hirdette, a valóságban pedig a klasszikus polgári filozófia és irodalom nagy példaképeit ajánlotta. „Realizmus-elméletével” azonban érzéketlenül állt a modern kor művészetének „beszédmódja” előtt.

Azt lehet gondolni tehát, hogy a proletkult messianizmustól az „új-tárgyiasságon” át a „realizmus-elméletig” terjedő kísérletek, mint a modernitás sajátos – azaz nem tradicionális – alternatívái nem váltották be a hozzájuk fűződő reményeket. Már – úgy lehet – akkor bebizonyosodott: a negyedik rend nem tudja „leváltani a modern polgári korszak kultúráját, noha félreismerhetetlen, hogy kisebb mértékben talán elméleteivel és sokkal inkább jeles alkotóművészei teljesítményével múlhatatlan érvényű alkotásokkal járult hozzá az egyetemes emberi kultúrához (gondoljunk csak József Attilára vagy Bertolt Brechtre), mely kultúrának lényegi eleme az a fontos mozzanat, amelyet Jürgen Habermas fogalmazott meg jelen korunkban, midőn a modernségről mint be nem végzett projektumról szól: „A modernség programja – úgymond – abban áll, hogy hasznára váljon a gyakorlatnak, azaz a *létvizonyok ésszerű alakításának*”. (Kiemelés tőlem I. L.)

1./ A „proletkult” és a „proletárirodalom” mint kulturális alternatíva

1.1 A „proletkult” mint az ellenkultúra autonóm modellje

A proletkult százezreket, sőt időnként félmillió tagot is átfogó, sok szempontból spontán tömegmozgalomként indult útjára – két évtizedes előzmények nyomán – az októberi forradalmat követően Oroszországban, hogy aztán az 1920. évi kongresszuson életre hívott Ideiglenes Nemzetközi Iroda kezdeményezésére gyors ütemben terjedjen ki hatása, Nyugat-, Közép- és Dél-Európára, sőt az Egyesült Államokra, nem különben Japánra és Koreára. Különösen erős szervezetei jöttek létre Német- és Franciaországban (a Clarté című folyóirat körül; a magyar szekciót Illyés Gyula vezette), továbbá Csehszlovákiában, Ausztriában, Olaszországban és Bulgáriában, de – kisebb hatósugárral – Angliában, Belgiumban és Svájcban is. Az európai és az amerikai térfélen igen tevékeny szerepet játszottak mindeme kulturális „egyesületekben” az 1919 után a világba kirajzott magyar emigráns literátorok. A mozgalom tulajdonképpen a kultúra befogadására legfogékonyabb vagy magukban alkotó tevékenységre készséget, illetve vágyat érző tömegek, főleg munkások művelődési igényeit volt hivatva kielégíteni. A századfordulón főleg Németországban és a Monarchiában igen népszerű művelődési intézmények (Bildungsvereine) lényegében ideológiamentes szellemiségével szemben a proletkultok – már csak időbeli és geográfiai szituáltságuk miatt is – radikális, sőt anarchisztikus vonásokat viseltek magukon, s míg Közép-Európában általában többé-kevésbé szorosan kapcsolódtak a marxista munkásmozgalomhoz és álltak annak szolgálatába, sajátos módon éppen Oroszországban egyre hevesebb konfliktusba kerültek az ott etablirozódó hatalmi szervekkel, miután autonóm struktúrákba szerveződve, nem ismerték el a pártbürokrácia befolyásolási igényeit, s így' furcsa módon egyszerre valósították meg egy „ellenkultúra” paradigmájának ultrabalos és anarchista programját és mondták fel egyúttal – önállóságukat védve – a művelődésbe beavatkozó hatalmi szervek nyomasztó gyámkodását.

(Tevékenységüknek éppen ez a vonása minősült „folytatható hagyománynak” az 1968. körüli nyugat-európai diákmozgalmak számára, amelyek a létező konstellációk elleni heves lázadásuk idején sem voltak hajlandók pártkötöttségeket elfogadni.) Emst Bloch és Herbert Marcuse mellett éppen Lukács György 1923-ban kiadott *Történelem és osztálytudat* című művére esküdtek, ez volt a bibliájuk, amely – paradox módon – ideológiáját tekintve bizonyosan a proletkult legkiemelkedőbb elméleti műve volt egy régi világ és régi kultúra lerombolásának teleologikus tételezésével a filozófiában, ugyanakkor maga is céltáblájává vált már megjelenésekor (de az 1930-as években is) a rohamosan kiépülő Komintern-bürokráciának és az antidemokratikus – tehát egy új Thermidor felé haladó – bolsevizmusnak, mivel a természet dialektikájának el-

nemismerésével a szubjektív kreativitást állította piederesztálra.

A proletkult által previzionált „proletárkultúra” eszmei alapja a bogdánovi – lényegében Maciihoz kapcsolódó – „biopszichológiai” filozófia volt, amely azonosította a társadalmi létet és annak szociális tudatát, ezt pedig az individuum teljes lelki tartalmára kiterjesztve minősítette érvényesnek. Ebben a képzetben rejlett a későbbiekre is kiható felfogás arról, hogy a forradalom teleológiája szerint majd megszülető „kultúrájában is forradalmasított ember” olyan tudat- és képzeletvilágot fog birtokolni, amelyet szociális rétegszármazása predesztinál.

Pár év távlatából ezt érzékelteti az a levél, amelyet a kétségtelenül eredeti tehetségű festő és grafikus, Uitz Béla intézett (1926 januárjában) a párizsi magyar emigráció proletkult köreihez: „Mindenekelőtt tudjuk – úgymond –, hogy nekünk ugyanolyan feladatunk van a proletárművészetben, mint az életünkben: megdönteni a polgári művészetet, felépíteni a proletárkultúrát. Ha tehát egy előadásra anyagot választotok, mindig azt nézzétek, hogy a versnek, a színdarabnak mi a tartalma. Más darabot, mint a ti életetekkel foglalkozót, mint a ti szenvedésektől megváltót ne vegyetek.” Mint látható, a „proletárkultúra” hívei különös konoksággal a bezárkózást, a beltenyészetet keresték, a tízes-húszas évek fordulójára különös megkeseredettséggel folytatott szociális küzdelmek közepette, objektív sorsukat – hermeneutikai megközelítéssel – bizonnyal átérthetően, de a történelmi horizontról szemlélve mégis szektás önszemléletre korlátozottan, elszakítván önmagukat az egyetemes társadalomlátástól, lehetséges szövetségeseiktől is, főleg az emberiség múltjában felhalmozott kultúrától.

Nem nehéz felfedezni e nézetrendszer korrespondeálását a hasonlíthatatlanul mélyebb és kiterjedtebb filozófia-szociológiai erudícióra támaszkodó plechanovi nézetekkel (igaz, azok legsematikusabb) részeivel, amelyek V. Fricse és Pereverzev tanaiban, a proletkult elhalása után a belőle kisarjadó ún. „proletárirodalomban” is egy ideig még tovább éltek.

A proletkult tehát a polgári múlt kultúrájával szemben teljesen nihilista álláspontra helyezkedett, figyelmét kizárólag a nagyipari proletariátusra koncentrált, tőle várta a laboratóriumban, a stúdiókban kifejlesztett tradíció nélküli „proletártudomány” és „proletárművészet” eredményeit, s minden más osztályt és réteget kizárt a kultúra-teremtés folyamatából.

A korabeli „rendszerváltás” súlyos megpróbáltatásai mellett vagy azzal együtt befolyásával jelentékenyen hozzájárult ahhoz, hogy a régi orosz értelmiség (tudósok és művészek) igen nagy számban hagyták el hazájukat a forradalom után. Így többek közt maga Gorkij is (egy időre, Ehrenburg, Bunyin, Mereskovszkij, gróf Alekszej Tolsztoj, Chagall, s annyan mások).

A nemzetközi proletkult maga elsősorban az említett országok társadalmi mozgalmából nőtt ki, képviselvén így mindenütt a helyi sajátosságokat is. Így pl. az olaszországi Torinóban az *Ordine nuovo* körül, Antonio Gramsci vezetésével működő szervezet fő gondja volt az értelmiség közelítése a mozgalomhoz, törekvésük már eleve feltételezte a bezárkózás oldását. Minden esetre ezt a velleitást nem hasznosította a Komját Aladár és testvére Korach Mór körüli tömörülés, amely kezdeti bolognai emigrációja után majd Bécsben (1922-től) és Berlinben (1924-ig) formálta ki *Egység* című lapja körül az egyik legjelentősebb, kifejezetten magyar kezdeményt.

Ez a kulturális alternatíva egy radikálisan új formanyelvet kívánt adaptálni, mégpedig a polgári művészet korabeli formakincsét, lényegében az avantgárdot.

1.2. A proletkult formai ideálja a polgári avantgarde

Ez a futurizmusból, expresszionizmusból, dinamizmusból és konstruktivizmusból

kialakítani szándékolt létérzékelés és formanyelv nyilvánvalóan csak absztraktum lehetett; de teleológiájában, legalább is a megsejtés szintjén előjelzett valamit, aminek az ideje – új kísérletként – csak évek után jött el újra egy objektívált formavilág felemelkedésével, a messianisztikus lobogás lehanyatlásával, az avantgarde expresszionizmus lázainak lecsillapultával. Nem segített ezen az elmélet, amely úgy vélte: a polgári művészet produkálta avantgarde vívmányait, mint legkorszerűbb formákat el kell fogadni, át kell venni (Malevics fekete négyzetét pl. a „dinamikai nyugalom” szuggesztíójának, a kör-szimbolikát a „statikai-erő” szemiotikai jelzésének vélték), s csupán meg kell azokat – úgymond – tölteni proletár tartalommal (ennek a gondolatnak szuggesztív megvalósulása Uitz Béla Ludditák-sorozata), a művelődési hagyomány folyamatosságát ily módon aligha lehetett biztosítani. Annál inkább nem, mivel egyre inkább felerősödően volt az a szellemi áramlat, amely az avantgarde formavilágát nem tartotta közérthetőnek, azaz a világmegváltásra mozgósítani szándékolt tömegek számára elsajátíthatónak. (Ez az avantgarde-ellenesség lényegi vonása lesz majd az évtized végén kulmináló „proletárirodalomnak” is, és a 30-as években Lukács Györgynél éri el csúcspontját).

Míg az *Egység* köre főleg „teoretikus” hajlamaival tűnt ki, addig az Erwin Piscator alapította „Proletarisches Theater” gyakorlati síkon igyekezett megvalósítani törekvéseit. Egy korai darabjuk, Sas László [Gábor Andor] tolmácsolásában a hazai fehérterrortól referált, a Barta Lajos szinopszisa nyomán színpadra került Russlandstag hősei viszont vértelen szócsőnek bizonyultak, dialógusai merő szólamok voltak. Ebben azonban nem merült ki sem a német, sem – főleg – a cseh proletkult mozgalom, amelynek keretében irodalmi klubok, szavalókórusok, színjátszó mozgalom, zenei, pedagógiai programok zajlottak, előadássorozatok folytak, amelyek a hétköznapi élet problémáitól a természettudományos ismeretek közvetítésén át a nyelvek tanulásáig „közművelődési” tudnivalókat terjesztettek. Ezek a „proletkultok” előfutárai voltak, a 20-30-as évek fordulóján Berlinben alapított munkás-közművelődési egyetemnek (MASCH), élén Radványi Lászlóval, (Anna Seghers férjével), akinek szervezői zsenialitása folytán egész Németországban tucatnyi fiálét sikerült létrehozni. Az előadók közt Lukács György, Balázs Béla, Durus-Kemény Alfréd mellett ott találjuk a német szellemi élet (irodalmárok, filozófusok, természettudósok, közgazdászok) egész sorát. (Bizonytalán sokat mond, ha tudjuk: az egyetem közgazdasági karán használt tananyag, az un. Schönstein-füzetek formájában Magyarországra is eljutott. József Attila ezekből oktatott illegális szemináriumain).

E vonatkozásban feltétlenül meg kell emlékeznünk még egy csehszlovákiai, noha magyarnyelvű műhelyről, a kassai proletkultról, amelynek irányításában jelentős szerepet játszott Mácza János rendező és színháztörténész, aki Kassák köréből indult, majd 1923-as újabb emigráció nyomán Lunacsarszkij közvetlen munkatársa lett, a korabeli modern nyugati művészetéről írt több könyvet és adott ki a húszas évek közepén, (ekkor még megtehetette, később ő is üldözötté vált és megfosztották katedrájától). Nevéhez fűződik még Kassán 1922-ben az a tömegjáték, amellyel Kersencev, a kor neves rendezője utolsó nagy proletkult-spektákuluma példáját követte, az utóbbin 1920-ban a petrográdi Sándor téren százezres tömeg mozgósításával játszották el újra a Téli palota egykori ostromát.

Mint jelzéseinkből érzékelhető, a Horthy-rezsim elől menekülő magyar emigránsok egy vizionált világtörténelmi fordulat ígézetében törekedtek megtalálni a kor általuk adekvátnak vélt nyelvezetét, a modernitás kifejezőeszközeit. A költők látomásaiban kozmikus révületben jelent meg többnyire az, amit elveszítettek, (gondoljunk csak az igazán művészi értékű *Máglyák énekelnek*-re, a különben proletkult-ellenes Kassák nagy lamentációjára), s egy ideig – rövid ideig – az a hiedelem is, hogy a veszített forradalmak után az oly hön várt világforradalom közeledik, s az egykori

expresszionisták álma, az erkölcsében megtisztult ÚJ EMBER, a jövő megváltója (Lékainál az Új KRISZTUS) majd megszületik.

1.3. A proletkult átfelődése proletárirodalomká

Ugyanakkor a történelem menete egy időre keresztezte azokat a kezdeményeket, amelyek a kor bonyolult viszonylatai közepette is oldani igyekeztek volna az önmegsemmisítő redukcióra „beállt” proletkult-törekvéseket. Ilyen körülmények közt érthető, ha a proletkult legitim örökösének látjuk a húszas évek közepétől a harmincas évek első harmadáig létező ún. „proletárirodalmat”. Ez a konstruktum – azt mondhatni – minden lényeges vonást megőrzött a proletkultból, egy fontos különbséggel: a kozmikus révületet elutasította; valóság-közelibbé vált, a tektonikus társadalmi erők rendkívüli egymásnak feszülése idején az áramlat legjobb műveiben felmutatta a kollektívizmusból is az individuumot, aki a szociális összeütközések őrlő malmában is valamiképpen „a nembeli ember” sorsát jelképezi. (Gondoljunk csak József Attila ekkori megragadó és megrendítő proletárverseire, Bertolt Brecht tándramáira, Aragon lírájára s még annyi más maradandó értékre.)

A „proletárirodalom” meghaladásának nem csupán olyan „rendszerimmanens” szorgalmazói voltak, mint pl. Franz Mehring, vagy a későbbiekben maga Kassák, és főleg Lunacsarszkij, aki egy emelkedettebb fázist previzionált a kiteljesedni remélt és a polgári kultúrát is magába olvasztó *szocialista* kultúrában, (lényegében ez húzódott meg Lukács György 30-as évekbéli munkássága hátterében is.) Voltak, akik egyszerűen a proletárjelleg tagadták. Ennek az elméletnek D. Trockij volt a kútfeje; végig a „létező proletárirodalom” története során a vele való polémia volt az áramlat legitimációs érv-arszenálja. Trockij elméletének alapja az volt, hogy a forradalom nem győzhet egy országban, csak permanens világforradalomként létezhet, s ebben végül is az orosz forradalom fennmaradása iránti szkepszis fejeződött ki, midőn azt tétélezte, hogy az osztályküzdelmek átmeneti szakaszában a kulturális szférának nem lesz módja fejlődni, ama feltételezett esetben pedig, midőn az osztályok megszűnnek, már nem lesz proletariátus, csak egyetemes emberiség. Trockijjal, Voronszkijjal s a *Krasznojá novj* körével szemben az orosz proletárirodalom hősöztráteszi indulatú menedzser-teoretikusai (Averbach, Fagyjev és mások) azonban a „proletár tömegszellem”, a „proletár életérzés” hívei voltak, az írói „kádereket” az üzemekből toborozták, a „vagy barát vagy ellenség” jelszavával félemlítettek meg széles írói köröket, Gorkijt támadták, Majakovszkijt a halálba üldözték.

Ez a képződmény volt a szervező ereje annak az újra csak világszerte futótűz gyorsasággal elterjedő mozgalomnak, amely a gazdasági világválság éveinek éles feszültségei közepette a Forradalmi írók Nemzetközi Szövetsége nevet viselte, s amelynek élén – hogyan is lehetett volna másként – ismét egy magyar emigráns író, Illés Béla állt; lapjai szerkesztőségeiben úgyszintén magyarok ültek, s a testvér-szervezetben, a német Bund-ban nemkülönben. Az orosz „proletárirodalom”, a RAPP végletesen szektás vonalát legkövetkezetesebben a német Bund képviselte Közép-Európában, s nem sokkal maradt el mögötte a hazai testvérlap, a 100% kulturális vonala. E homályos képből két olyan irodalmi orgánus válik ki csupán, amelyek a tradicionális kultúra iránt nyitottak maradtak, ezek Flenri Barbusse *Monde*-ja és Dienes László és Gaál Gábor *Korunk*-ja Kolozsvárott.

1930 novemberében összeült a nemzetközi szervezet konferenciája, Harkovban négy kontinens 22 országából mintegy száz író gyűlt egybe. A jelenlévők érzékelték, hogy mozgalmuk fordulóponthoz érkezett. A proletárirodalom elvi-elméleti alapjait annyi éven át tartó viták során és sok kísérlettel sem lehetett tető alá hozni. A német Bund „esztétikai alapkonceptióján” Johannes R. Becher, Gábor Andor és Lukács

György dolgoztak sikertelenül. A moszkvai magyar írócsoport a harkovi határozatra támaszkodva dolgozta ki *A magyar proletáriródalom platform-tervezetét*, amely a szocialista líra legnagyobb tehetségét, József Attilát a fasizmus táborában látta, s ez a példa talán mindennél világosabban jelzi, hogy ez a gondolati képződmény és kultúrpolitikai gyakorlat, amely Harkovban a proletáriródalom „világhegemóniájának” programját hirdette meg, egy téveszmére épült és össze kellett omlania. A felszámolást a nevezetes 1932. április 23-ai határozattal az a szervezet végezte el, amely nem sokkal előbb még az osztályharc mesterséges kiélezésében leghűbb segédcsapatának tartotta az introvertált „proletáriródalmat”, a „lélek mérnökeit”, akiknek igazi hivatása az *egész* társadalom szellemi proletarizálása lett volna, olyan körülmények között, midőn maga a proletariátus is ki kívánt törni osztály-karanténjából.

Az irodalmi kultúrának e proletár típusú modernizációja tehát fiaszóval végződött s lekerült a történelem napirendjéről.

2./ *Az avantgarde messianizmusa az irodalomban és az ideológiában*

2.1. *Az emberi személyiség megingott integritása*

A „proletáriródalom” modernizációs kísérletével szinte párhuzamosan zajlott le egy kísérlet a messianisztikus víziók övezetében egy új kulturális modell kidolgozására, részben az irodalmi-művészi szférában, részben a történetfilozófiai régiókban. Az emberiség elleni szörnyű méretű bűncselekményként felfogható első világháború és az azt követő konvulziók nyomán nemcsak baloldali (vagy szélsőségesen baloldali) értelmiségiek regisztráltak valamilyen helyrehozhatatlan veszteséget, hanem például egy Oswald Spengler is, az életfilozófus, a „fausti kultúra” haláláról szóló prófétai szavakkal, s az általános hullásban a „nyugat alkonyát” vizionálta. Úgy tűnt: az emberi emancipáció és evolúció békésnek remélt útjai szétporladtak, a boldogság és harmónia-utópiák naiv álmái szétfoslottak, valami nehezen meghatározható szorongás, büntudat és félelem terült rá a „nembeli emberre”. (A polgári művészetben ezt az életérzést fejezte ki Kafka művészete.) Az emigrációba kényszerült magyar irodalmárok közül Barta Sándor, Kassák Lajos, Lékai János, Lengyel József s annyian mások természetesen a maguk módján a Baj okainak pontosabb meghatározására törekedtek. Szinte egyetemlegesen az *Ember szolgatérképében*, a tömegek elkábított öntudatlanságában vélték felfedezni a vereség előidézőjét s a Nagy Megváltás elmaradását.

A messianisztikus modell-építést két példán, Kassák Lajos költő, és Lukács György, a filozófus paradox módon parallel és egyúttal diametriális ellentétben futó pályájának húszas évekbeli szakaszán láthatjuk talán legvilágosabban. Az *öntudatnak*, mint a Megváltást megkísérlő mobilizáló erőnek az egyiküknél rezignatív módon, a másiküknél „muszáj-Herkulesként” megjelentett látomásait figyelhettük meg.

Abból kell kiindulnunk, hogy a művészi és filozófusi gondolkodási folyamatok mélyén lényegében ugyanaz a törvényszerűség működik, amely összeköti egymással a modernséget, az avantgárdot és az ideológémmákkal színezett filozófiát (noha esetenként negatív dialektikával), azaz *az emberi személyiség megingott integritásnak ügye* a huszadik században, az az ügy, amely az első világháború kataklizmájától kezdve, forradalmakon és ellenforradalmakon, a különféle totalitarizmusok szörnyűségein át annyiszor került veszélybe és látszott alámerülni. A kezdeti konvulziók valósága és a későbbi történések bujkáló előérzete munkál már a húszas évek elejének történéseiben és jelenik meg sajátos megfogalmazásban és „megoldási” javaslatokkal, a költőnél és a filozófusnál.

Bizonyossággal megállapítható: a múlt századvég óta egyre gyorsabb ütemű és az

egész emberi egzisztenciát befolyásoló technikai civilizációs fejlődés mellett az 1871-ben és az azóta feltört társadalmi konfrontációk is lényeges hatást gyakoroltak a huszadik századelő művészi világlátására. A háborút követően Keleten lejátszódott történelmi kísérlet már előkészületi fázisában, sőt utána is legalább egy évtizedig éppen a szóban forgó húszas években, mágnesként vonzott magához irodalmi irányzatokat és jeles alkotókat, a kassáki avantgarde iskolából is. A hegeli szellemben mindörökké etablirozott polgári világrend ingott meg ekkor egy pillanatra (noha ez a „történelmi pillanat” mint alternatív kísérlet még hét évtizedig tarlóit az időben s még egészen nem zárult le ma sem). Az európai s benne a magyar avantgarde mélyén és nyelvi átstrukturálásában más fontos faktorok mellett ott munkál a két világ – egy valóságos i egy filozófiailag lehetségesnek vélt kísérleti világ – neuralgikus egymásnak feszülése.

Radikális poétikai változás a költői messianizmusban

Ez a problematika jelenik meg Kassák avantgarde költészetében e., ő reprezentálja a magyar avantgarde világlátásban testet öltő indítékot, azt a tudati és pszichikai megrázkódtatást, amelyet a világháború és a nyomában kibomló káosz kataklizmája váltott ki, amelynek előérzete már megfigyelhetően ott munkált az érzékeny művésztudatokban és idegzetekben. A tagadás a történések és az a/okat előidéző struktúra ellen irányult, de magába foglalta a hagyományos költői nyelv elleni lázadást is, mivel a nyelv, a „beszédmód” már nem tudta egyenértékűen kifejezni az ember viszonyát a megingott és megváltozott világrendhez. Nem kétséges, hogy I. ássák és eszmetársai akkori létszemlélete a diagnózist illetően in concreto messzemenően indokolt volt; de ugyanígy nem kétséges, hogy a történelmi perspektíva felrajzolásában megnyilatkozó naiv messianizmust nem igazolta a jövő. Meg kell említenünk, hogy az a vantgarde költői világlátás nem magyar specifikum volt, hanem – legalábbis – közép-európai. Elég talán bizonyosságul a német expresszionizmus hú krónikását, Kurt Pinthust megidézni, aki a *Menschheitsdämmerung* című antológia előszavában ezt mondta:

„E költészet...témája a vele egyidőben élő emberiség, amelyre panaszt emel, amelyet elátkoz, kigúnyol, megsemmisít, mialatt iszonyú kitörésekkel keresi a jövő változások lehetőségeit...a legjobb és legszenvedélyesebb költők nem az emberiség külső formái ellen hadakoznak, hanem az eltorzított, meggyötört tévútra vezetett ember állapota ellen.”

Ugyanezekben az impulzusokban vélhetjük felfedezni a magyar avantgarde legjelentősebb áramlatának szellemi indítékait. Az akkori világ szégyenletes morális csődje a liberalizmus válságához vezetett a század első harmadában, teoretikusok és művészek az önvizsgálatra és válaszütra kényszerültek. Lukács György, az idealista filozófus ekkoriban átmenetileg a politikai pályát választotta; Kassáktól, a művésztől távol állt ez a szerepkör. Következétesen ment a maga művészi útján, a „szellem abszolút tisztaságát” hirdette, arra hívta fel az avantgarde művészeket, hogy – úgymond – „az élet maximum-pluszát énekeljük bornak és kenyérnek a dolgozó tömegek lelkébe”. Ennek a szándéknak feleltek meg az aktivista vezér eszméi, a „kollektív individuum” és a „végtelenbe derülő ember” képze. „Mert minden pártpolitikán, nemzeti és faji ideológián túl a soha be nem érhető végcél felé indítottuk el harcunkat az emberért, akiben a világ képe él” nyilatkozta Kassák. Minden további nélkül belátható, hogy efféle maximákkal nem azonosulhatott a baloldali radikalizmus követelményeivel a bécsi emigráció köreibben.

Jelképes volt ez az összeütközés, mely a korszerű művészet és a szélsőbaloldali munkásmozgalom elválásának nyitánya lett, és nem csak a magyar térfélen. A kétféle „világmegváltó” mozgalmat paradox módon egy pillanatra parallel útra terelte, majd hamarosan és tartósan konfrontálta a történelmi szituáció. A kassáki avantgarde

radikális fordulata a forradalmak bukásával, egy bizonyos átmeneti szakasz után a húszas évek elején, a bécsi emigrációban megy végbe. Az átmenet kiemelkedő műve a *Máglyák énekelnek* (1920). Ez a poéma a szó szoros értelmében máglya, virtuális füzében elégték a forradalmi korszak illúziói, de maga az expresszionista nyelvezet is. A magyar irodalmi aktivizmus fináléja ez a lamentáló elégia; benne kavargó az egykori felbuzdulás és az illúziókat szertefosztató bukás tengernyi élményanyaga. Kassák komolyan hitt egykor az Ember lehetséges felszabadulásában, a remények összeomlását pedig tragédiaként élte meg. Az avantgarde esztétikumában megjelenő változások nem a szöveg önelvűségéből értelmezhetők, indítékaik a szövegen kívül találhatók meg, a nagy elégia olyan soraiban, amelyek szerint „...Leszakadtak a fekete drapériák s a horizontokon még magasabbra nőttek a hegyek... Minden a megváltoztathatatlanság törvényében forrott.”

Nos, éppen ez az utóbbi mozzanat, a *megváltoztathatatlanság törvénye* lesz a leglényegesebb faktora a radikális politikai, a radikális poétikai változásnak. Kassák, aki nem volt teoretikus elme, az események vaslogikája tudomásulvételében meghaladta a lukácsi voluntarista teleológia Hegellel szemben kierőszakolt jövőképét. Lukács nem bízott a kassáki „kollektív etikában”, igaz, a proletariátus ösztönös forradalmiságában sem bízott. Ezért tételezte ekkori alapvető munkájában, a *Történelem és osztálytudat*-ban az un. „hozzáadott tudatot” (zugerechnetes Bewusstsein), amelyet egy olyan szervezet képviselt, amellyel Kassák sohasem, később sem talált közös nevezőt. Kassák már ekkor megértette, hogy a magyarországi kísérlet bukásával szélesebb dimenziókra is érvényesen e történetfilozófiai álom ért véget. Egyik programatikus cikkében írja: „A kapitalista társadalmi rendnek...szörnyű morális ereje is van és épp ezért vele szemben mindig kevésnek fog bizonyulni az elnyomottak éhséglázadása. Mert sajnos az ő éhségük ... bármikor egy nagyobb falat kenyérral kielégíthető. Elindul a világot megváltani akaró forradalom, és egy kenyérmorzsan elbukottan meghal, mint lázadás”. (Maga a történelmi valóság csupán hét évtized múlva érte be a korai kassáki felismerést, aminek döntő jelentősége lett a posztmodern világkép kialakulásában.)

Kassák azonban a történelmi perspektívavesztés után is képes volt még egy kísérletre, a képarcitektúra műfajában megvalósult *konstruktivizmus* megalkotására, amely kísérlet volt a széthulló, dekomponált világ – legalább művészi – újjáalkotására, új egység megszerkesztésére ott, ahol már – Ady Endre szavaival élve – „Minden Egész eltörött”. (Mint ismeretes, e feltörő sóhaj Nietzsche gondjaira rímelt.) Az aktivista vers tehát a konstruktivizmus övezeteiben „kilépett a történelemből”. Kassákon, az avantgarde mesterén is beteljesedett a schilleri maxima: az idők szorongatása közepette művészetében nem hátrafelé lépett, hanem – fölfelé.

Messianizmus a történetfilozófiában

Ugyanebben az időben azonban formálódott Bécsben egy másik gondolati rendszer is, amelyik pontosan fordítva, az időtlenségből a történelembe kívánt belépni. Ez a gondolati és gyakorlati konstrukció Lukács György filozófus nevéhez fűződik. Kassák és Lukács ellentétei két egymással diametriálisan szembehelyezkedő világlátásban, a civilizatórikus modernizáció két ellentétes modellje felfogásában gyökereztek. Lukács az „örök forradalom” iránti elkötelezettség költői tézisének vetette Kassák szemébe. Lukács előtt ekkor semmi sem lehetett ellenszenvesebb, mint holmi „örök forradalmi” eszmevilág. Ez számára a semmire sem kötelezettség elmosódó képzetét jelentette, holott az ő világképe a konkrét tettek realizálására épült fel.

Sokak számára a mai napig talány: Miképpen volt lehetséges, hogy Lukács, a német szellem-történeten iskolázott esztéta teljesen váratlanul, „egyik vasárnapról a

másikra” Saulusból Paulussá változott? Már a regényről szóló nagy tanulmányában benne rejlett egy „baloldali etika és egy jobboldali ismeretelmélet” mély dilemmája. Ezt a dilemmát Lukács 1918 végén az előbbi javára döntötte el. A szellemtörténet képviselőinek szigorú véleménye szerint Lukács ezzel, mint értelmiségi „eredendő bűnt” követett el: az etikától a metafizika felé elágazó útra lépett. Ekkoriban egy sor polgári gondolkodó hasonlóképpen vélekedett a szellem válságáról. Csakhogy legtöbbjük számára a polgári kultúra értékeinek megrendülése sorsszerűnek és megváltoztathatatatlannak tűnt fel, e felismerés passzivitást váltott ki vagy menekülést a misztikába. Lukácsnál azonban éppen ellenkező attitűdöt figyelhetünk meg: a szellemtörténeti módszer a polgári kultúra válságát produkáló konkrét környezet mély kritikájáig hatolt és annak elutasításával párosult. A *regény elmélete* azt a rezignált vágyakozást fejezte ki, amely szerzőjét a homéroszi eposz harmonikus világa iránt töltötte el.

A tízes évek végén kelt tanulmányaiban pedig már olyan mozzanatok bukkannak fel, amelyek a tárgyias lét közvetlenebb összefüggései felé mutatnak. Ezzel sem volt egyedül kortársai között. Ernst Bloch az expresszionista ideológia fő művének számító munkájában, a *Geist der Utopie*-ben messianisztikus extrapolációval állapítja meg, hogy a „múlандó már mögöttünk van”. A polgári kultúra szerves rendszerének válsága, az ebből eredő emberi és művészi megrázkódtatások, az első világháború kataklizmája arra indították Lukácsot, (ahogy kortársai nevezték őt: a „neokantianizmus rendfilozófusát”), hogy az etikát alárendelje a bűnösség vállalásának, ezáltal azonban kilépett a tiszta kontempláció övezetéből és elindult egy messianisztikus világkép kiépítése felé.

A kikerülhetetlennek érzett döntés rejtélye nyitját a *hit* (!) szolgáltatja. Ezt írja Lukács egyik, korabeli alapvető tanulmányában: „És hinni kell – és ez az igazi credo quia absurdum est, hogy az elnyomásból nem ismét az elnyomottak küzdelme az uralomért (egy új elnyomás lehetőségéért) fog következni, és így tovább, céltalan és értelmetlen örök küzdelmek sora, hanem az elnyomás önmegsemmisítése.” Nem maradt rejtve azonban előtte, hogy az elnyomás megszüntetése csak újabb romboló erők elszabadulása útján lesz lehetséges. Ez a tudása már korábban kiérlelődött. 1915-ben barátjához, Paul Ernsthez írt levelében felmerül a gondolat: „Hogy megmentjük a lelket, éppen hogy a lelket kell feláldoznunk. Egy misztikus etikából kiindulva 'kegyetlen reálpolitikussá' kell válni és az abszolút parancsot, a „Ne ölj!” parancsát meg kell sérteni.” Mindezek után Lukács olyan elhatározásra jutott, amelyben a kétely és a jövő esélyek mozzanatai mind jelen vannak. Ez az elhatározás természetesen igen nagy intellektuális rizikóval kapcsolódott össze, vezérlő csillaga csakis a messianisztikus *küldetéstudat* lehetett, amely egy „végső válság” víziójának sötét háttere előtt sejlett fel.

A háborúit követő konvulziók során a chiliasztikus elméletek évszázados történetének új fejezete nyílt meg. A „Vasárnapi Kör” egykori résztvevője, Radványi László éppen ezekben az években írta disszertációját Heidelbergben a chiliazmusról. Az egész kor abban a szellemi állapotban leledzett, hogy „a megváltás” közeledik, ez a sejtelmes tudat benne volt a levegőben. Ernst Bloch doktori disszertációja a Megváltóra utal, „Aki nem azért jött, hogy békét hozzon, hanem a kardot.” Az evangéliumban – úgymond – nem az a tanítás szerepel, hogy ne tanúsítsunk ellenállást a Gonosszal szemben, ez a békülékeny tézis először Pál apostolnál tűnik fel. Vele szemben hangsúlyozza Bloch és disszertációjának hőse, Thomas Müntzer is a „jó erőszakhoz való jogát.”

Az eschatológiai teoréma működése

A kor teleológiai és eschatológiai teorémái válaszójukon nem tudták tökéletesen megnyugtani Lukácsot. Az eschatológiai tanítása szerint a világtörténelem menete előre meg van határozva, determinálva van. A kérdés azonban változatlanul válaszra vár: mégis milyen úton jut el a szenvedő emberiség a megváltáshoz? Lukács nem hitt abban, hogy ez spontán módon megtörténhet, az automatikus haladásba vetett hitnek, a fejlődés feltartóztatatlanságának szüksége volt egy katalizátorra. Mint látható, a gondolatok ismét csak a tudat körül keringtek, e tudatban jutott világos felismerésre a világtörténelmi fejlődés kényszerpályája. Ez a tudat a híres (mások szerint – hírhedt) „hozzáadott tudat”, amelynek jegyében megvalósul a „Subjekt-Objekt” – azonosság tételezése, párosulva a természetben működő dialektika tagadásával; ez – kioldva az elmosódó szakzsargon terminológiájából – nem kevesebbet jelent, mint hogy a szubjektív mozzanat, „magyarán” a szubjektív voluntarizmus akadálytalanul működésbe léphet. Hogy ez milyen végzetes következményekhez vezetett a későbbiekben – közzismert. Lukács helyesen tudta: e nélkül a „hozzáadott tudat” nélkül semmiféle radikális struktúra-átalakító helyzet nem jönne létre. Ez volt tehát az a pillanat, amikor a messianisztikus küldetéstudat szereplői a színre léptek. Lukács így gondolkodott erről: „Mert amit emberi erő a történelemben véghez vihet, az nem több mint, a tudatosítása a világtörténelmi szükségszerűségnek. Ezt a szükségszerűséget láttuk mi meg, és ezt óhajtottuk, az ígét hirdetve, azokban, akik e szükségszerűség végrehajtására hivatva vannak...tudatra váltani. Mert tudtuk: ha létrejött a tudatosság, az igazi érdekek helyes felismerése, akkor semmi sem tartóztatja fel többé az új világrend létrejöttét.”

Kétség nem fér hozzá, hogy a lukácsi filozófia szubjektív vágyképzetként megjelenő egzakt elméleti összefoglalása egy tételezett világtörténelmi fordulatnak, egy új modellnek, egy új paradigmának, amely a hegeli filozófia egy későbbi interpretációjára nyúl vissza. A hegeli filozófia legfontosabb öröksége abban állt, hogy az újabb interpretáció ezt a dialektikát nem „post festum... állapította meg, hanem a dialektika működését a jelenvaló tudatban vélte felfedezni.” Lukács *Történelem és osztálytudat*-a azonban mindenoldalú elutasító kritikával találta magát szemben. Ernst Bloch pl. a filozófustárs száraz, militáns messianisztikus ideológiáival szemben lép fel egy emberszabású utópia érdekében. A legélesebb kritika azonban nem a nyugati humán értelmiségtől jött, – hanem váratlan módon a Komintern háttérországának számító birodalomból. Lukács tézisei ugyanis elkéstek, a könyv egy előrehaladó képződmény ideológiájaként volt kontemplálva, megjelenésekor pedig a konvulzív hullámok lefutóban voltak Közép-Európában; Keleten pedig a konszolidálódó és a nyugati kapcsolatokban érdekelt hatalmi struktúra nem is óhajtott többé semmiféle „forradalmi” filozófiát és szubjektív kreativitást. Ezt Lukács nem értette meg, ezzel magyarázható, hogy militáns „ellen-kritikát” szegezett szembe 1925-ben bírálóival a *Chvostismus und Dialektik* című írást, (amelyet nemrégiben fedeztünk fel a Komintern irattárában, s amely 1996-ban jelent meg először a Magyar Filozófiai Szemle kiadásában német eredetiben és magyarul.)

Végkövetkeztetéseink így foglalhatók össze: Az egyik oldalon áll egy költő, emberszabású, szimpatikus, elomló kontúrú utópiával, amelyeknek megvalósítására ugyan törekedett, de amelyek valósággá válását sohasem érthette meg, mivel azok eleve illúzióval telítettek voltak, s éppen ennek felismerése ad magyarázatot arra, miért volt költészete rezignációval átitatva már a harmincas évektől kezdve. Vele perben állva, a másik oldalon ott áll a filozófus, aki a szenvedő ember megváltását a Söreitől származó, megszállott messianizmus kemény fegyelmével kísérelte meg elérni. Megváltás-eszméivel azonban ugyanúgy, mint a költő – a *Semmibe* futott. A megváltó messianizmus két alternatívája hullásával, egy újabb modernizációs kísérlet vereségével szembenézve, úgy vélhető: Nyitva maradt a kérdés – melyik út volt az inkább járható,

talán egy harmadik?

3./ Paradigma-váltás az expresszionista avantgárdból az „új tárgyiasság”-ba

3.1 Az expresszionista avantgarde lehanyagatlása

A modernség klasszikus és avantgarde fázisai után, a húszas-harmioncas évek fordulóján olyan irodalmi-művészeti irányzat lépett fel széles földrajzi övezetekben, nevezetesen az „új tárgyiasság” (Neue Sachlichkeit), amely őrizte még avantgardista tradícióit, de egyúttal – különös módon – tagadta is azokat. Az „új tárgyiasság” a modernség második hullámának, azaz az avantgárdnak utolsó fellobbanása a két háború közti időben. Az áramlat feltétlenül létezik viszonyban van a modernséggel, s nem csupán a negatívitás okán (ti. az „új tárgyiasság” az expresszionizmus, e jellegzetes s talán legfontosabb avantgarde irányzat ellenhatásaként jött létre), hanem mivel „megszüntetve megőrizve” változatlanok maradtak az időben (mivel nagyrészt megoldatlanok maradtak) azok a kérdések, amelyek a modernséget éltették.

„De mik voltak a »modern ember« számára a szubsztantív, a legnagyobb értékek?” – tette fel a kérdést egyetemi előadásai során, az első világháborút követően Ortega y Gasset, a madridi egyetem tanára. Így válaszolt: „A tudomány, az erkölcs, a művészet, az igazságosság – az, amit kultúrának nevezünk. [...] egy pillanatra azt lehetett gondolni, hogy a modernitás felfedezi az élet immanens értékeit. De ha kissé gondosabban megvizsgáljuk a kérdést, kiderül: elképzelésünk tévesnek bizonyult.” A rezignáció, amely Ortega szavaiból kicsendül, a későbbiekben még felerősödik. A modernitásban megnyilvánuló Nagy Akarat, a *felvilágosodás örökségeként* vállalt *volonté générale* ügye – úgy tetszett – vesztesre áll az első világháború addig sohasem látott méretű szörnyűségei és az azt követő konvulziók idején. A klasszikus modernség szelídebb hullámai után az avantgarde agresszivitása tett felfokozott kísérleteket a modernség projektumának valóra váltására, megkísérelte belevinni a művészetet az életbe és az életet a művészetbe.

Mi volt végül is a modernség tervezetének (projektumának) lényege? Úgy vélem, Jürgen Habermas válasza e tekintetben a legtalálóbb, midőn Max Weber nyomán kifejti: „A modernség programját a 18. században a felvilágosodás filozófusai dolgozták ki, s ez abban áll, hogy az objektív tudományok, az erkölcs és a jog egyetemes alapjai és az autonóm művészet mindenkor öntörvényeik szerint fejlődnek, de a felgyült kognitív potenciál ugyanakkor kilép ezoterikusán felsőbbrendű formái közül, mégpedig azért, hogy hasznára váljon a gyakorlatnak, azaz a *létviszonyok ésszerű alakításának*.” (Kiemelés tőlem – I.L.) Említést érdemel, hogy az „erkölcs és jog” habermasi terminusa Max Webernél még konkrétabb volt: „ő az „igazságosság” (Gerechtigkeit) fogalmát használta. (Emlékezzünk: Ortégánál ugyanezt a fogalmat találjuk). Maga Habermas nem mulasztja el megemlíteni, hogy már a „promesse de bonheur”-t képviselő Baudelaire-nél „a megbékélés utópiája a szociális világ megbékélés-nélkülisége kritikai visszatükrözésébe csap át.” Látható tehát: az erkölcs, a jog, az igazságosság, „mint a létviszonyok ésszerű alakításának „eszközei” – kétségkívül az individuum, mint szociális lény státusának elengedhetetlen feltételei voltak a modernségben.

A húszas évek elején azonban elmúlt egy világ, amely többé vissza nem térhetett. A „modernség projektje” olyan vereséget szenvedett ekkor, amelyet az – minden önáltató hiedelem ellenére – soha többé nem tudott kiheverni. (A korrekcióra erőszakkal vállalkozó későbbi „univerzális képződmények” még tovább mélyítették ezt a válságot.) Korlátozzuk azonban figyelmünket a közvetlenül a háborút követő évtizedre, a weimári demokráciára, mint az új „tárgyiasság” művészete keretének viszonyaira.

Találón jellemezte ezt az ellentmondásos világot W. Schmied német művészettörténész: „idézzük emlékezetünkbe a nagyvárosi éjszakai életet, a klubokat, a baletteket és a bálakat, a bárokat és a bordélyházakat, a Bamum és Baley cirkuszát, s talán még a technikai találmányok, a modern gépkonstrukciók is eszünkbe jutnak, a rádió és a hanglemezek, a repülőgép és a Zeppelin léghajó; de ugyanakkor nem szabadna elfelejtenünk ezeknek az éveknek egy másik aspektusát, az infláció és a depresszió éveit, a munkanélküliséget és a lázongásokat, a szociális nyomorúságot és az erkölcsi agóniát, gyanús koalíciókat és a parlamenti szócséplést, nacionalista puccsokat és politikai gyilkosságokat, a gazdasági összeomlást és a társadalmi jogfosztottságot.” (A magyar irodalom olvasója mintha csak Nagy Lajos *Jeremiáda* című novellájának sűrítményét hallaná.) Mindezt figyelembe véve meg kell értenünk, hogy az expresszionizmusnak szükségszerűen le kellett hanyatlania. Mint Lukács György egy tanulmányából tudjuk, Wilhelm Worringer már 1920-ban meghirdette: az expresszionizmus halott. Valószínű azonban, hogy ez a nekrológ elszietett volt, hiszen nem véletlenül tört ki több mint másfél évtized után, 1938-ban az ún. „expresszionizmus” vita, amelyben a fő kontrahensek Lukács, Ernst Bloch és Bertolt Brecht – mindegyik a maga módján – változatlanul a korszerű, azaz a modern művészet arculatának kialakításáért küzdöttek. Átfogóbb ügyről volt tehát szó, de az expresszionizmus ürügyén. Lukács számára az expresszionizmus, általában az avantgarde s legközvetlenebbül éppen az „új tárgyiasság” leküzdését, a *realizmus* tételezését jelenítette (v. a vita, ebbe a fogalomba sűrítette a Hegeltől, Goethétől származtatott univerzalitást, a „fausti modellt” vízióját).

Mindezek a viták azonban kétségtelenül az avantgarde *utóélete* során zajlottak, maga az expresszionizmus nagy korszaka elmúlt. A háború és a polgárháborúk borzalmi elsöpörték a hiedelmet, hogy „az ember – jó”, hogy „az ember áll a középpontban”, s hogy az embertestvériség” célul tűzhető ki, s hogy e földön megvalósítható a humanitás. Ezek a pacifista és szocialisztikus nézetek – már korán megelőlegezve a jövőt – vízióknak bizonyultak, a tézisekből gyúrt hősök vértelen sémákká sápadtak. Az extázis kifulladás, a pátosz komédiává silányult. Nem szűnt meg ugyan a modernitás igényének explozívítása, de merőben új megjelenési formákat kellett öltetnie.

3.2 Az „új tárgyiasság” színrelépésének indítékai

Ekkor ütött az „új tárgyiasság” órája. Az a pillanat volt ez, amikor – Kulcsár Szabó Ernő megfogalmazásával élve – „többé már nem a nyelv, hanem a dologi, az anyagi, a létező válik az irodalmiság instanciájává”. A dessau Bauhaus magyar teoretikusa, Kállai Ernő, Kassák Lajos képarművészeti iskolájának értő méltatója, a modern művészetnek az individualista életérzés szűkösségéből való kitörésre irányuló két radikális kísérletét az expresszionizmusban és az azt felváltó konstruktivizmusban jelölte meg. A kor jeles esztétája, Walter Benjamin a tárgyas ábrázolás körülményeiről így vélekedett: Elméleti fejtegetéseim szerint az irodalom funkciójának egyik döntő kritériuma a technikai haladás mértékében rejlik, s ez a művészeti formák és ezzel együtt a szellemi termelési eszközök átfunkcionálására fut ki.” Nem hagyható persze figyelmen kívül, hogy a tárgyaságra, a dologiságra hivatkozó művészetet a sivár kiürülés is fenyegethette. Megemlíthetjük, Adorno „elművésztelenítéséről” beszél, a magyar származású Karl Mannheim a „léttanszcendencia” destrukciójában katasztrófát látott, amely a világnak varázsától való megfosztásához vezet. És valóban, ez a veszély az cm. „mágikus realizmusban” is megjelent. Az olasz „pittura metafisica” vagy a német festők vásznain többnyire a magány, az üresség, az értelmezhetetlen talányosság, meghatározhatatlan félelem, szorongás, valamiféle titkos mágikum jelenik meg.

Akármilyen eszmei indítékból születtek is azonban ezek a képek és rajzok, s majd társul hozzájuk az irodalom, a fotóművészet, a formatervezés, a színpadalakítás, a zene és a tánc is, szinte valamennyi művészet – közös bennük az, hogy a művészek egy új orientációra, a valóság józan látására tettek kísérletet a kaotikussá és áttekinthetlenné vált világban. Jellemezte a látásmódot a pillantás élessége, a szentimentalizmustól mentes érzelemszegénység, a banális, a hétköznapi szemügyre vétele, a jelentéktelen és igénytelen szüzsé kedvelése, a rút esztétikai rangra emelése, a statikus építkezés, szinte légüresnek ható üveges terek kiképzése, a dinamizmus kerülése. Mindezek az ábrázolási módszerek egyaránt megjelenhetnek az „új tárgyiasság” két nagy irányzatában, a *mágikus realizmusban*, ahol a lét antagonizmusai a kísérteties merevség álarca mögé rejtettek, avagy a *verista* irányzatban, főleg az irodalomban, amely rendszerint árnyalás nélkül konfrontálta a műélvezőt a szociális valósággal, azaz a valóság – úgymond – „éji oldalával”. Ez az „éji oldal” egyre homályosabbá vált a húszas-harmincas évek fordulójára; a gazdasági világválság fenyegető hullámai elérték Németországot is, a fasizmus megásta a weimári polgári demokrácia sírját. E háttér előtt ment végbe a *verista* vonulat kedvelt adaptációja nemcsak a német, hanem a félvilágra terjedő un. „proletárforradalmi” velleítésű irodalomban. Hatása átcsapott Magyarországra és az utódállamokra is. Csehszlovákiai reprezentánsa pl. Fábry Zoltán volt, aki az expresszionista *Vox humana*-tól az un. *tény irodalom*, majd a *valóságirodalom* *képzetéig* jutott el gondolkodásában. Főleg az áramlat hatására terjedt el a dokumentarizmus, amely interjúk, életrajzok beiktatásával behatolt a prózai szövegekbe, Walter Benjamin Brecht epikus színházában találta meg azt a modellt, amely technikájában és a praxist átalakító szándékában egyaránt megfelelt a korszerűség (értsd: a modernség) aktuális követelményeinek. A szimultán technika, a montázs és a riportázs irodalmi rangra emelése, prózapoetikai alkalmazása volt ennek a „verista új tárgyiasságnak” a legfőbb újdonsága.

Mindezek a művészi akarások egy új szellemű modernitás olyan reprezentánsainak a műveiben váltak paradigmaticus érvényűvé és messzire kisugárzó erővé, mint James Joyce, John Dos Passos és Németországban Alfred Döblin, Magyarországon egy időre Nagy Lajos és nyomában – mutatis mutandis – az un. népi szociográfia. Dos Passos USA-trilógiájában a szimultaneizmus prózai technikája, a filmszerű vágások, a montázs, a tudatáram-technika valamennyi vívmányát felvonultatja tényanyagának hatalmasan és szélesen hömpölygő epikai áradásában, amely – bevallottan – az amerikai élet *totalitásának* megjelenítésére törekedett. E regények a metropolis tempóját, a gigantikus iparvilág lüktetését, az egymásra való vonatkozás nélküli tényhalmaz áradását közvetítették. Ugyanígy jár el Döblin a *Berlin-Alexanderplatz* című regényében. Vannak, akik éppen ezt a módszert, tehát a nagyvárosi életforma, a „modernség e szimbolikus terepe” létformájának ábrázolását ily típusú eszközökkel tekintik a modernség feltételének. Ha azonban fenti fejtegetéseinkre utalva – a létviszonyok ésszerű alakítását (Jürgen Habermas) is a modernség részének tudjuk, akkor a kérdés megítélése lényegesen bonyolultabbá válik.

Lukács előtt a *totalitásnak* olyan eszménye lebegett, amely magába foglalta a mobilitást is, azaz a társadalmi létben létező ellentmondások működésének nyílt feltárását. Ennek a totalitás-eszmények az „új tárgyiasság” prózai poetikai teljesítménye – hangsúlyozott töredékessége és statikussága okán – nem felelhetett meg.

3.3 Az új tárgyiasság feltűnése a magyar irodalomban

Ha a magyar prózairodalomban gondolnánk számba venni az „újtárgyas” lét- és művészetszemlélet néhány elemét, akkor elsősorban az irányzat reprezentánsának

tekinthető Nagy Lajosra kell gondolnunk. Olvasmányai közt kitüntetett helye volt Flaubert-nek, akitől az *impassibilité* módszerét tanulta el, jól ismerte Schnitzlert, a tudatfolyam poétikai eszközének egyik első alkalmazóját, (egyébként az osztrák modernitás jeles képviselőjét); korán felfigyelt az új amerikai regényre, Upton Sinclair írásainak „gyorstempójú akció-pergése”, „mozgófényképszerű” eljárására. Különösen intenzíven édeklődött Sigmund Freud munkássága iránt, újabb és újabb írásokban tért vissza éveken át a pszichoanalízis, a tudattalan lelkeség, az elfojtott agresszív ösztönök problémáihoz. Vonzalma megfigyelt alakjainak pszichikai motivációi iránt mindig erős volt, miközben – furcsa kontrasztként- félreismerhetetlen figurái fiziognómiájának „behaviourista” rajza. Mindezek a modern látás- és ábrázolási módszerek megjelennek „késő-expresszionista” szövegeiben, mint pl. a *Jereminádában* és a *Leckében*. Már Döblin azt tanácsolta: „Történeket, mozgásokat jegyezzünk le, anélkül, hogy a figyelmet indítóokokra és motívumokra fecsérelnénk”, ugyanott a „tények fantáziájáról” szolt. Mindezek a tulajdonságok szembeütően jelentkeznek Nagy Lajos pár excellence „újtárgyas” novelláiban (Napirend, Bérház, Január, stb.) Mégis szemléletének egyéni *verista* jellegzetessége lesz, hogy a *mágikus realizmus* lélektelen dologi világával szemben – igen mélyre rejtetten ugyan, de – jelen van a minuciózusán kidolgozott pszichológiai motiváció, a szenvedélenség mögött pedig az érzelmi elkötelezettség.

Az író elvi cikkeiben is nyomon követhetjük a szemléletváltás indokolását. A *Napirend* keletkezése idején írta a hagyományos próza felbomlásáról: „A régimódi történetes, azaz mesés, jellemrajzos, főalakos, epizódos, expozíciós és befejezéses és háttérregénynek is sok egyéb ócskasággal együtt nemsokára befellegzik véleményem szerint, és új, tágasabb perspektívájú, formákat áttörő, szabadabb és pazarabb képzettársítást ontó írások következnek”. Ugyancsak rendkívüli hatást tett rá Walter Ruttmann 1928-ban Budapesten is bemutatott „újtárgyas” filmje, a *Berlin – A nagyváros szimfóniája*. Lelkesen nyilatkozott róla: „A műnek nincs meséje, részleteinek összefüggése mélyebb gondolat, mintha egy történet hordozná magán a részleteket. Nincs tehát főhőse és hősnője, nincs expozíciója és befejezése, kezdődik és abbamarad az egész... Gyors ritmusú élet kellős közepén vagyunk, élünk benne, látunk, megismerünk, ítélünk, életkedvet kapunk, ujjongunk, értelmünk kritikai attitűdöt vesz fel, önkéntelenül helyeslünk, kívánunk, elutasítunk, ez tűnjön el, szűnjön meg, újat a helyébe.” Dos Passos és Döblin módszereire emlékeztető hangütése félreismerhetetlen a *Napirend*, *Január*, a *Bérház* című novelláiban, noha – hangsúlyoznunk kell, szó sincs utánzásról, az írói attitűd hasonlíthatatlanul egyéni.

Ugyanakkor Nagy Lajos sejtette: „Nem végső stáció ez a látásmód, hanem közbeeső. Utána jön az ábrázoláson túl terjedő pozitív „művészi akarás”; (amely kifejezés természetesen azonos a modernitás teóriáiban Riegl nyomán polgárjogot nyert Kunstwollen-nel), s amely nem volt más, mint a „nagy elbeszélés” (a grand récit), azaz egy átfogó társadalomkritikai *regény* megírása. Erre törekedett, ezt óhajtotta, de ez lényegében sohasem sikerült neki – talán éppen az „újtárgyas” módszer okán, mivel a Lukács által óhajtott totalitáshoz szükséges diszpozíciókkal – úgy lehet – nem rendelkezett. De bizonyosan nem véletlen, hogy „újtárgyas” elbeszéléseinek előkészületi fázisa és városszociográfiái nyomán éppen ő lett az oly tipikusan magyar tárgyias műfaj, az *irodalmi igényű szociográfia* útnak indítója. (Kezdeményezéseit aztán ki teljesíti tette a harmincas évek legerőteljesebb irányzatának tartott „népi irodalom” gazdag szociográfiai termése, amely az „új tárgyiaság” *verista* irányzata szellemében a „hárommillió koldus országáról” tudósított.) Nagy Lajos „új tárgyias” szociográfiai munkásságának legkiválóbb alkotása a *Kiskunhalom* (1934), amely minden eddigi modernizációs poétikai vívmányát összefoglalja és kiteljesíti. József Attila ezt írta szerzőnknek egy levelében: „Remekmű ez barátom! Több, mint filozófia

és több, mint költemény.” De hozzátette: „Bennem szinte szorongást keltett a Kiskunhalom végzetszerűsége”. A költő valamilyen nagyon lényeges mozzanatra tapintott rá e megjegyzésével anélkül, hogy annak gondolati tartalmát bővebben kifejtette volna. Ez a „végzetszerűség” nemcsak a porba fulladt alföldi magyar falu létperspektíváira utalt önkéntelenül, hanem a Nagy Lajos-i változatban megjelenő „magyar modernség” sorsára is.

Nagy Lajos – mint ismert – 1934-ben részt vett a szovjet írók első kongresszusán, majd beutazta az országot. *Tízezer kilométer Oroszország földjén* című riport-sorozatának összbenyomása lehangoló és kiábrándult. Így ő is részese lett az európai baloldali értelmiség harmincas évekbeli súlyos lelkiismereti válságának. A kétféle barbárság malomkövei közt őrlődve elveszítette reményét abban, hogy a modernség nagy álma, a *létvizonyok ésszerűsége* bárhol is megvalósítható. Láttuk: ő ezt nem csupán az irodalom poétikai arzenáljának megújítása útján képzelte el, emezt eszköznek vélte a szociális utópia” megvalósításához, ezért szándékai túlmutattak az esztétikum határain. Ezért vált kezén a szociográfiai műfaj „irodalmi és irodalmon kívüli formaelvek kapcsolatává.”

Döblin – naivul – még így fejezte be a *Berlin Alexandcrplatz* dikcióját: „A szabadság felé megyünk, be a szabadságba, a régi világot meg, kell dönten, itt a Hajnal fuvallata.” Ezt a hajnalt Nagy Lajos, a szkeptikus moralista nem látta felvirradni a harmincas évek elkomoruló világában. írásművészete formai modernségéből a későbbiekben sok mindent feladott, de a „weimari újtárgyiasság” erkölcsi kötelmét haláláig megőrizte.

4./ *A baloldali modernitás sorsa a „totális univerzalizmusok” korában*

4.1. *A modernitás újabb paradigmaváltása a harmincas években*

A korszakváltások történetében kevés olyan esetet találunk, amelyik annyira szembeszökő módon dokumentálná a változások végső indítékait, mint éppen a századunk húszas-harmincas éveiben végbement paradigmaváltás, amit alig megengedhető leegyszerűsítéssel az avantgarde művészetek lehanyagolása és valamiféle „új klasszicizmus” felé való tájékozódás szándéka megnyilatkozásának látunk. (Célkitűzéseink és terjedelmi okok miatt le kell mondanunk arról, hogy a paradigmaváltást a nemzeti szocialista „univerzalizmus” övezeteiben is bevonjuk a kritikai szemlélet körébe, hiszen a modernitás egyik kísérleti alternatívája felvázolásánál tárgyunkat a baloldali experimentum vizsgálatára összpontosítottuk. Ehhez képest megemlíthető, hogy a nácizmusnak a modern művészetek elleni averziójában és az alakadémikus-álklasszicista-sematikus formavilágához való vonzódásában nagyon sok hasonlóságot vélhetünk felfedezni a szovjet diktatúra hatókörében keletkezett művészeti produktumokkal, e kérdés felfejtése azonban külön stúdiumot igényel.)

Vélhető: a harmincas évtized kezdetén végbement újabb művészetszemléleti paradigmaváltás (a modernitás) komoly veszélyeztetettsége végső és legáltalánosabb indítékát abban lehet látni, hogy véget ért az az 1871-gyel kezdődő konvulzív korszak (Mario de Micheli hangsúlyozza ezt a dátumot), amelyben többszöri kísérlet után felmerült a valószínűsége annak, hogy a negyedik rend felválthatja a több évszázados múltra visszatekintő polgári rendet, és ezzel együtt átalakítja a művelődés szerkezetét és formavilágát. Elmealkotók és gyakorlati kivitelezők azonban végül is nem haladhatták meg Hegelt, aki már több mint egy évszázaddal előbb felismerte: a polgári világrend örök és tartósan immár megbonthatatlan. Ez a felismerés egy hosszú folyamat eredménye, ellentmondásokkal, új és új kísérletekkel és vereségekkel,

keresztül-kasul a világnézeti prediszpozíciókon.

Az avantgarde művészetekben (a modernitásban) a válságokkal teli, bár örök polgári rend elleni *belső* lázadás munkált, egyidejűleg a nemzetközi munkásmozgalom emancipációs törekvéseivel, ahonnan a baloldalinak tetsző modernizációs kísérletek életerőiket szívták, mindegyikükben közös volt azonban az eresztékeiben megrendült létezés kifejezésének adekvát, azaz új és korszerű nyelvezete. Nem volt ez másképp a század 30-as éveiben sem. A totális diktatúrák azonban ebben az évtizedben minden korábbinál radikálisabban vonták le a következtetést: a negyedik rend emancipálódását célzó mozgalmak, forradalmak, művészeti irányzatok többé nem kívánatosak, sőt nem is tűrhetők. Mindkét képződmény programjába iktatta – bármi áron – az ipari modernizációt, ezért is stabilitásra és egyensúlyra tört, ehhez volt szükséges a szellemi szférában az egyéniség integritásának megsemmisítése, a tömeghatás óhaja, a monumentális szuggesztivitása, a nyugtalan ziláltságot, a válságot kifejező szellemi modernitás (az avantgarde) elfojtása és egy nagyon is egymásra hasonlító típusú, álklasszicisztikus, nyugalmat és megrendíthetetlen hatalmat sugalló művészeti, irodalmi formáció kierőszoakolása.

Mint említettük: a totalitarisztikus paradigmaváltás a társadalmi forradalmak kora végérvényes lezárásával esik egybe, az erre a történelmi fejleményre adott radikális válasznak is felfogható. Európának azonban széles más térségei is voltak, ahol a demokratikus társadalmi rendet többé vagy kevésbé megőrizték. Itt nem közvetlenül a fenti törvényszerűség hatott, hanem a fenyegető diktatúrák közvetett kisugárzása indította a művésztudatokat arra, hogy feladva a „remény princípiumát”, búcsút vegyenek saját „forradalmi” avantgarde múltjuktól és megszilárdítsák, kiegyensúlyozottá tegyék költői világképük eszmei-politikai alapzatát. Jellegzetes színt kölcsönzött pl. a magyar irodalmi életben a „fordulatnak”, hogy az alkotóművészek „új klasszicizmust” keresése a nemzetközi és a hazai fenyegető erők szorításában a harmónia, az emberiesség, a biztonság megteremtésének vágyát fejezték ki, (gondoljunk csak József Attila, Radnóti Miklós és mások költészetére); az ő műveikben tehát életes tartalmat nyert ez a menedéket kereső mozdulat és távol állt az „álklasszicizmus” merev és élettelenül adaptált formációitól (gondoljunk itt viszont a náci és a sztálinista monumentális archaizáló építészetre, a „szocreál” regényre, a német un. „belső emigráció” áltörténeli kulisszák közt játszódoó prózairodalmára.)

4.2. Lukács György, a modernitás kritikusa

A harmincas évek radikálisan megváltozott viszonyai közt újra azt a teoretikus életművet kell „konzultálnunk”, (Lukács György esztétika-építő törekvéseit), amelyek a történelem által kikényszerített – természetesnek aligha nevezhető – kultúramodellek elméleti leírásai közül az egyik leghatásosabbnak bizonyult. Bécsből Moszkvába kerülve (a harmincas évek elején néhány évig tartó berlini kitérő után) a Filozófiai Intézet munkatársaként kapcsolódott be a szovjet szellemi életbe, de ez semmiféle törést nem jelentett gondolkodói pályáján, hiszen a német proletárirói szervezet szektás, proletkult-reminiszcenciákból táplálkozó írói gyakorlata és „elméleti” kísérletei és az újabb „Wahlheimat” eszmei természetrajza közt nem sok különbséget láthatott. A német és a szovjet proletáriróadalom un. leíró jellege (azaz az ábrázolásra való képtelensége, a riportázshoz és a filmszerűséghez való vonzódása), az „új tárgyiasság” szenvtelensége a naturalizmus és a montázstechnika, az epikus színházi kísérletek összefüggésében látott szövedéke volt kritikája célpontja, mindezekben a létezés *felületének* megragadását ügyelhette meg, a világkép töredezettségét, a totalitás hiányát, azaz az antirealizmust, amellyel szemben az új korszak új paradigmájaként a *realizmus esztétikai kategóriáját* emelte magasba, ezt látta ő korszerűnek, ezt vélte –

ma azt mondanók modernnek,- noha az ő esztétikai-irodalomszemléleti szótárában ez a kifejezés még nem szerepelt, legfeljebb a polgári dekadencia megjelölésére.

Lukács vitáinak egyik gyújtópontja a *montázs* technika módszere volt, a lírai *ízmusokból* ismert szabad *asszociáció* (lényegében a szürrealizmus vívmánya) prózai változata. Maga Lukács az un. expresszionista-vita során Ernst Bloch-hal vitatkozván ki is mondta, hogy az „antirealizmus” jelenkori kifejezési formáját a montázsban látja, hogy a formákat szétromboló irányzatban „a montázs tetőpontját jelenti ennek a fejlődésnek”, amely fejlődésen a korabeli polgári és proletáriradalomban egyaránt az elművésztelenítés folyamatát állapítja meg, sőt még ennél is többet, az elidegenített lét kifejeződését.

A kialakulóban levő proletáriradalom másik „bűnös tette” a *riportázs* szerű ábrázoláshoz való vonzódás volt. Ezt főleg az „üzemi levelezők közül íróvá fejlődött” munkások gyakorolták, úgy gondolták, hogy élményeik leírásával szolgálhatják szervezetük célkitűzéseit. Lukács Willi Bredel és Ernst Ottwalt regényeit elemezve nem csak azt igyekszik bizonyítani, hogy ezek a botladozó kísérletek beletartoznak a realizmus megbontásának folyamatába, hanem fő érve az, hogy e művek szemléleti alapja és formai megoldásaik – polgáriak. Úgy véli, hogy „egy egész irodalmi irányzattal, az alkotói módszer egy egészen határozott fajtájával” áll szemben. „Ez az irányzat – írja a továbbiakban – nemzetközi méretekben elterjedt Upton Sinclairtól Ilja Ehrenburgig és Tretyakovig...őseit Zolánál lehet megtalálni.”

E ponton nem hagyható figyelmen kívül, hogy a polgári művészet széteső, dekadens képzete mögött felsejlett Lukács egyre intenzívebbé váló filozófiai küzdelme az *irracionalizmus* ellen, amelyet visszafelé nyomozva a német szellemtörténetben már a romantika előtti korban felfedezni vél, majd a 19. sz. filozófiatörténetében Schopenhauernél és főleg Nietzschénél identifikál, s a századelő életfilozófiáján át húzza meg az összekötő szálakat – egészen a fasizmusig, amelybe – felfogása szerint – az idealista német szellem útja egyenesen vezetett.

4.3. Az expresszionizmus-vita és a „realizmus” képzete

A 30-as évekbeli modernitás-visszfény az *expresszionizmus* vitában lép premier-plánba, s ehhez éppen Lukács szolgáltatta az indítékot még Berlinben írt, de már Oroszországban közzétett nagyszabású tanulmányával, amelynek címe *Az expresszionizmus nagysága és bukása*. Itt az expresszionista generáció anarchizmusát a független szocialistákhoz való ideológiai vonzalomban fedezte fel, útinkat egyenesen követte – a fasizmusig. Az 1937-ben kirobbant vitában Lukács, Balázs Béla, Kemény Alfréd, Alfred Kurella és néhány német képzőművész kivételével több-kevesebb határozottsággal valamennyi vitázó kifejezte ellenérzéseit e tételekkel szemben, mivel azokban az esztétikai címkézésbe burkolt ideológiai anatómiát látták. Herwarth Waiden, a *Der Sturm* egykori szerkesztője kijelentette, hogy éppenséggel az vezetett a fasizmushoz, az „entartete Kunst” ideájához, ami annak idején az expresszionizmus *ellen* harcolt, kezdve az akadémiától a porosz államhatalomig. Mások az alkotóművészek példájára hivatkozva emlékeztetnek az expresszionizmus éles háborúellenességére, nyugtalan újratörésére, amiben a áramlat pacifizmusa, az imperialista korszak embertelensége elleni lázadás nyilatkozott meg, emlékeztetnek a képző és építőművészetben elért eredményekre, máig élő értékekre. Nem gondolják, hogy az expresszionizmus feltámasztható irányzat lenne, de szinte valamennyien hangsúlyozzák örökségként felfogható érintős elemét, a művészi kísérletezésre irányuló heves indulatát. Éppen ezért vélik többen azt, hogy az avantgarde vívmányának be kellene épülniük a „szocialista realizmusba”, amin természetesen az egyre inkább megmerevedő, sematikusabbá váló hivatalos művészeti doktrína elleni kritikájukat fogalmazzák

meg. Ekkor mondja ki Brecht a 19 századi realizmusra orientált lukácsi modellel szemben „Nem szabad meghatározott, adott művekből elvonnunk a realizmust... Tartózkodunk attól, hogy csupán egy adott korszak meghatározott, történeti regényformáját jelöljük realistának, mondjuk Balzacét vagy Tolsztojét, s így a realizmus számára pusztán formális és csak irodalmi kritériumokat állítsunk fel... Megengedjük a művészeknek, hogy teljes fantáziáját, teljes eredetiségét, minden humorát, teljes képzelőerejét bevesse ennek érdekében.”

Két esztétikai felfogás, két külön világ. Nyilvánvaló, hogy a modernitás, az expresszionista avantgarde elleni harc zászlaja alatt egy ilyen szélesre – a német és magyar proletárirodalomtól Ehrenburgon át Brechtig – nyitott fronton való hadakozásnak mélyen gyökerező ízlésbeli, világszemléleti okai vannak. Lukács a harmincas években – abban az országban, ahol élt – rendkívül bonyolult viszonyok közt kísérelte meg érvényesíteni saját – mereven ismeretelméleti alapzatú – realizmus-elméletét. Ebben egy kétségtelenül zseniális felismerés – a társadalmi-történelmi nembeli emberi lényeg objektivitásának művészi visszatükröződése – nem szerencsés módon társult a formák objektivitásának merev képzetével, ami feltétlenül a kor lényegének értelmezési sajátosságával függött össze. Lukács egyfelől világosan látta a „forradalom utáni” (après la révolution) társadalom valóságos, azaz nem forradalmi jellegét, ezért támaszkodott érvelése rendszeresen a „forradalmi demokrácia” elvére. Érvényesnek tudta a Hegel tanulmányaiból megismert maximát, hogy ugyanis *minden* társadalom alapvető törvényszerűsége a dialektikus ellentmondásosság. Írásaiban – ha apokrif módon is – megkövetelte ennek objektív elismerését és kifejezését, másrészt, különösen a regényről kifejlesztett elméletében, az eposz újjáéledésének a „forradalmi proletariátus” felemelkedéséhez fűződő illúzióival, „muszáj-Herkulesként” lényegében „megbékélt” a sok tekintetben az ő számára is viszolyogtató valósággal, főleg mert a feltoluló fasizmus veszélyével szembenézve nem látott más hátvédet élete és munkássága mögött. A zilált társadalmi viszonyokkal adekvát töredezett formák ellentmondásosságával nem tudott megbékülni és ezért harmóniát követelt a művészetben ott, ahol csak diszharmóniát talált a valóságban.

Nem csodálható, hogy ekkori fő törekvése, egy új kulturális paradigma keretébe illesztett marxista esztétika kidolgozása nem sikerülhetett. Világosan látta, hogy a „klasszikusok” elejtett megjegyzéseiből nem lehet koherens esztétikát kiépíteni, de e megnyilatkozásokat rávetítve a feldolgozott hatalmas irodalmi anyagra, kísérelte meg rekonstruálni ezt a nem létező korpuszt. Késői fő művében *Az esztétikum sajátosságában* megállapítja Lukács, hogy a realizmus az ábrázoló művészet alapvető jellegzetessége, és a különböző stílusok csak a realizmus körén belül differenciálódhatnak, ami annak indirekt közlése, hogy a stílári eszközök *nem határozzák meg közvetlenül* a realizmus esztétikai értelmét. Ez a lehetőség azonban a *lényeg és stílus* szoros korrelációjának legszigorúbb szövegkörnyezetében is felmerül már 1934-ben is! Itt kifejti egyhelyt Lukács: „Az elmúlt korok nagy írói, egy Shakespeare és Cervantes, egy Balzac és Tolsztoj művészileg adekvátan, elevenen és teljesen tükröztették korukat. Az örökség kérdése abban áll, hogy íróinknak eleven képet adjunk egy kor adekvát ábrázolásának alapproblémáiból. Mert ezt kell megtanulni az elmúlt korok nagy íróitól, nem pedig technikai, formai külsőségeket. Senki sem írhat, és ne is írjon ma úgy, ahogyan Shakespeare vagy Balzac írtak. A fontos az, hogy alapvető módszerük titkára rájövünk.”

E fejtegetésben és a nagyjából egykorú *szatíra*-tanulmányból is felcsillanó és később sajnos tovább nem fejlesztett mozzanatok a technika, formai eszközök differenciáltabb szemléletének lehetőségét jelezték. A korabeli irodalmi életben kiobbant viták (a naturalizmusról, a formalizmusról, az expresszionizmusról, amelyekben Lukács intenzíven részt vett) hevesége és közvetlennek látott társadalmi kötöttsége azonban

inkább a megmerevedés, mintsem a hajlékonyság irányába vonta Lukácsot. Pedig kedvelt filozófusa, Hegel is adhatott volna neki ehhez indítékot, ő ugyanis esztétikai előadásában kifejtette, hogy „...a természeti alak elhagyása és eltorzítása...tökéletlen művészet, amely technikai és egyéb tekintetben teljesen tökéletes lehet a maga meghatározott szférájában.”

Berlinben és Moszkvában egy új fejezet kezdődött Lukács munkásságában, nem kevésbé ellentmondásteljes, a diktatúra valóságával való „megbékélés” és a latens ellenállás malomkövei közt őrlődve. A baloldali etikát ugyan Lukács élete végéig nem adta fel, de a 30-as években küldetéstudata homlokterébe, az egykor tételezett „osztálytudat” ijesztő torzulásait látva, egyre inkább a polgári klasszikus kultúra tradícióinak védelme és népszerűsítése lépett. Leszek Kolakowski bizonyosan túl szigorúan ítél, amikor művét az ész elárulása 20. századi paradigmájával azonosítja; inkább hajlunk Ernst Loewy vélelmére, aki úgy gondolja: Lukács két világ közt kívánt kompromisszumot létrehozni, rettegett a fasizmustól, s ki akarta békíteni a másik alternatívát, a kommunizmust a polgári demokratikus kultúrával.”

Ez az elhivatottság – úgy vélem – maga is kísérlet volt a késői modernitás kiküzdésére, noha ezt a modernséget – főleg a realizmus-elméletet – korunk közgondolkodása meglehetősen szkepszissel fogadja.

Összefoglalás

A huszadik századi magyar irodalmi modernitás egy alternatív kísérlete eszmétörténeti és összehasonlító módszerrel végzett átvilágítása a jelen koncepcióban és megszövegezésben bizonyosan merész vállalkozásnak tetszik. Annak ellenére így van ez, hogy e széles áramlat feltárása és kutatása terén igen nagy munka folyt az elmúlt időben és jeles eredmények születtek: szövegkiadások, tanulmánykötetek, összefoglaló művek, ez utóbbiak közül is kiemelkedik Szabolcsi Miklós négykötetes József Attila monográfiája. A Kassák és Lukács-kutatások is produktív stúdiumokra tekinthetnek vissza. A jelen tézisek szerzője főleg az európai emigrációs irodalom kutatásában mutatott fel eredeti teljesítményt. Mégis, a „történelmi időben” részben megerősödhetett a felismerés, hogy a szellemi modernizációnak az itt tárgyalt kísérletsorozata nem iktatható ki a magyar művelődés-, irodalom-, és eszmétörténetből, (amire történetek kísérletek), másrészt hogy a korábbi – kényszerűen affirmatív – megközelítések után eljött az ideje annak is, hogy egyetemes irodalmi szemhatárról „bemérve” a modernizációs szándékú kísérleti teljesítményeket, adekvát és korszerű kritikával élve jelöljük ki helyüket (valós szerepüket) a nemzeti kultúra térképén. A „finális teleológiák” (Németh G. Béla találó terminusa) széles övezetekben vitték tévútra az „igazságot” és a „megváltást” kereső baloldal szellemiségét, ugyanakkor lehetetlen nem látni, mennyi értéket hoztak létre az emberi emancipáció kiküzdésének elkötelezett alkotóművészek. Ez még az irodalomba átszűrődő utópiák iránti vonzalomra is vonatkozik. Ki ne emlékezne Németh László megfogalmazására *Tanú* című folyóiratában: „Az utópia a történelem ellenereje, a lélek válasza a valóságra, s mint ilyen, maga is valóság- és történelem csináló erő”. Mindezekért vélhető talán joggal: a szociális gondolat az emberi személyiség társadalmi létezés módjából ered, ezért irodalmi megjelenése és egyúttal kutatásának perspektívái is nyitottak maradnak a jövőben.

BIBLIOGRÁFIA a témában publikált tanulmányokból

(Saját vagy szerkesztett kötetek)

1962-1985 Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből – I.-VI. kötet (Egy kivételével társszerkesztésben). Bp.

1988 A megőrzött utópia – Irodalomtörténeti tanulmányok. Bp., 366 p.

1994 Vita az expresszionizmusról (Szerk., előszó és apparátus – 3-7., 261-364.) Bp. 364. p. (Egyetemi oktatási segédletként is.)

1995 Mítosz és utópia – Irodalom – és eszmetörténeti tanulmányok. (Társszerk.) Bp., 400 p.

(Kötetben megjelent saját tanulmányok)

1985 A proletkult eszmei örököse – a proletárirodalom. In: „Az időt mi hoztuk magunkkal”. Bp., 253-274.

1988 Az „objektivitás” és a „szubjektivitás” szerepe Lukács György realizmus elméletében. In: Illés László: A megőrzött utópia Bp., 179-194.

1990 Nagy Lajos (pályakép) In: A magyar irodalom története –1945-75. Bp. III/1 köt. 106-109"

1990 Georg Lukács' Bemühungen um eine Realismustheorie. In: Literaturtheorie und Literaturkritik in den frühsowjetischen Diskussionen – Standorte – Programme – Schulen. Berlin, 538-572., és 687-697.

1991 Dichterische Utopie und geschichtsphilosophischer Messianismus, In: Nostalgie –

Realität – politische Utopie; Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Innsbruck., 21-35

Kann das „Faust'sche Ideal“ verabschiedet werden? – Das Weltbild der Avantgarde und der Postmoderne in der ungarischen Literatur. In: Avantgarde und Postmoderne – Prozesse struktureller und funktioneller Veränderungen. Tübingen, 97-113.

A paradigmaváltás és a totális diktatúrák. Ln: „De nem felelnek, úgy felelnek” – A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. Szerk.: Kabdebó Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő. Pécs 145-165

1993 The Struggle for „Reconciliation”? – Georg Lukács' Marxist Aesthetic in the 1930s. In: Hungárián Studies on György Lukács Bp., Vol. I. 234-299.

Ungarische Exilliteratur in der Weimarer Republik. In: Régi és új peregrináció (A III. Hungarológiai Kongresszus anvaga). Szeged, 2. köt. 784-789.

Weimártól Kiskunhalomig – Az „újtárgyiasság” Nagy Lajos szociográfiai elbeszéléseiben. In: Szintézis nélküli évek – Nyelv, elbeszélés és világkép a harmincas évek epikájában. Szerk.: Kabdebó Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő. Pécs, 139-173.

1994 Die „Neue Sachlichkeit” und ihr Widerhall in der ungarischen Literatur. In: Celebrating comparativism. Szerk: Kürtösi Katalin és Pál József. Szeged, 531-542

KGB-akták vallomása magyar írói sorsokról. In: Feltáratlan értékek a magyar irodalomban. Bp. 289-301.

1995 Lukács György előmunkálatai a marxista esztétikához. In: Mítosz és utópia Bp., 241-267.

1996 Geleitwort (und) Anmerkungen des Herausgebers. In: Georg Lukács: Chvostismus und Dialektik. Magyar Filozófiai Szemle kiadása. Bp., 5-6 és 78-81.,

(Periodikákban megjelent saját tanulmányok)

1993 Die erzwungene Selbstkritik des Messianismus im Vorfeld der Realismustheorie

von Georg Lukács. In: Hungárián Studies, 2. sz. 217-225.

1996. Von Todeserwartung überzogene Sehnsucht nach Schönheit – Die links-extreme Avantgarde-Lyrik des Johann Lékai. In: Neohelicon XI II/1 sz. 265-276.

Lukács György és a modernitás – L.Gy. az európai gondolkodás történetében. Szeged, 1996. In: Helikon, 4. sz. 578-579.

A kultúrpolitika alapjai a totalitárius diktatúrákban

I. Módszertani és elvi megközelítés

A „rövid” és „bűnös” huszadik század (1914-1989) hamarosan véget ér; elkerülhetetlen feladat, hogy a tudomány és a publicisztika mellett az egyetemi oktatás is szembenézzen a lezajlott történésekkel, mégpedig valamennyi humaniorában. Ez a „konfrontálódás” amiál célszerűbb, mivel – *contradictio in adjecto* – a lezárult furcsa módon egyáltalán nem zárult le. A felmerült problémák – *mutatis mutandis* – tovább élnek, s vélhetően a XXI. század alapanyagát is szolgáltatni fogják. Az elmúlt rövid egy évtized megcáfolta Francis Fukuyama euforikus jóslatát a történelem végéről, azaz a totalitarisztikus rezsimek bukása után a liberalizmus végérvényes győzelméről. Úgy tetszik, az út még igen hosszú odáig.

Kétségtelen, hogy Európában a század „válságos évtizedei”-ben (Berend T. Iván megfogalmazása) a demokratikus rendszerek és a rájuk épülő kultúrák tűnnek inkább szigeteknek a történelem áradatában, amelynek zavaros és sötét kavargását éppen a totalitarisztikus törekvések, sőt államrezonok működése határozta meg. A romantikus történelem-szemlélet ez utóbbiakat ugyan kisiklásnak tekinti; elszigetelt jelenségnek azonban már senki sem minősíti őket. Francois Furet nyomán úgy vélhetjük: az első világháborúban megrendült polgári társadalom mélyreható és kiterjedt válsága az az alapképlet, amelyhez képest a későbbi történelem analizálható.

Ha kétségesnek tartjuk is az apokaliptikus történelemszemlélet igazságát (hiszen annyi leírhatatlan és felfoghatatlan emberiségellenes bűncselekmény ellenére az emberi nem ma is létezik, alkalmazkodik a körülményekhez, sőt, még affirmációra is képes), meg kell állapítanunk, hogy az időben végig az összes kontinenseken, a történelmi folyamatban és geográfiailag is szemlélődve mindenkor és mindenütt számtalan jelét (előképét) látjuk a totalitarisztikus uralmi rendszereknek és diktatórikus államrezonoknak. Mégis, témánkat az időben és térben szűkebb körbe vonva meg kell elégednünk azzal, hogy még a XX. századon belül is – egy vázlat vázlataként – csupán a két alapvető totalitarisztikus rezsime: az oroszországi kommunizmust és a németországi fasizmust vizsgáljuk, mégpedig „kiteljesedésük” idején.

E korlátozás csupán módszertanilag indokolható, hiszen nyilvánvaló, hogy mindkét rendszer gyökerei sokkal mélyebbre nyúlnak vissza. A fasizmus okkult misztikus irracionális forrásvidéke XIX. századi, az adaptált fajelmélet úgyszintén, a *Heimatliteratur*ban fölnevelt nacionalizmus, a világháborús vereség szította revans-érzés, a militarizmus, a modern munkásmozgalom elleni zsigeri gyűlölet egyesülve a germán mítoszokkal, a *Herrenvolk* és az *Übermensch* kultuszával, készítették elő a

weimari demokrácia összeroppanását, a harmincas évek elején történt radikális fordulatot, a politikai és kulturális paradigmaváltást. A kommunizmus (pontosabban: a „reálisan létező szocializmus”) létrejötte sem köthető egyszerűen az osztályharcban megvalósult 1917-es forradalomhoz; ez a konvulzió minden későbbi deformáció ellenére a parasztlázadások, a nagy francia forradalom, a későbbi külföldi és hazai proletárforradalmak legitim örökösének tudta magát, s mikor a leninizmus ideológiája összekötötte az ösztönös mozgalmakat a marxí teoremmával, akkor ez az ideológia feldúsult a XVIII. századi angol közgazdaságtannal, a német klasszikus filozófiában újra feltűnő dialektikával és a szellemtörténetben benne rejlő voluntarizmussal, majd az utópikus szocializmus eszméivel. Az intervenciók és az ellenforradalmak okozta civilizatórikus pusztulás, az állandósult fenyegetettség érzése, a megerőszkolt gazdasági törvényszerűségek nyomán előállt katasztrófális létviszonyok „kikényszerítették” a terrort, s állandósult, majd a harmincas évekre kiteljesedett a bolsevista totalitarizmus.

Mindezek a jelzésszerűen érintett mozzanatok involválják a felismerést: a totalitarisztikus rendszerek „kultúrtörténete”, szellemi élete nem vizsgálható csak a spirituális szférában – szinte durva közvetlenséggel bizonyított a szellemi felépítmények materiális gyökérzete. A történeti kutatómunka fontos feladata éppen ezért a történelmi-gazdasági létviszonyok tüzetes elemzése és annak feltárása: miképpen felelnek meg ezeknek az ideológiai övezetek. Például az „ezeréves birodalom” avagy a „világforradalmi folyamat” eszméje, mint a náci-német és az orosz-kommunista világhuralmi projektumokat belengő ideológiák valóságos szerepének átvilágítása.

E jelzések azt is érzékeltetik, hogy az eszmetörténeti (pontosabban és többnyire: „téveszme”-történeti) kutatások esetén fel kell hagyni azzal az újabb keletű tudománytalan mítosszal, amely neuralgikusán tagadja az ideológiák létét és hatékony szerepét a történelem és visszfénye: a humán alkotások konzisztenciájában. Bármennyire irritáló ez a tény, a fasizmus és kommunizmus „felépítményi” alakulatainak vizsgálata során megkerülhetetlen e jelenségek tudomásul vétele. Világossá válik ily módon a történelem feletti mítoszokba menekülés természete, pl. a német ún. „belső emigráció” művészi produkcióiban, vagy az orosz emigráció nosztalgikus múltba merülése a „tisza művészetben.”

S végül, de nem utolsó sorban nyomatékosítani szükséges a *tudományos objektivitás* követelményét e kutatások során és az eredmények bemutatása esetén. A szóban forgó korok még nem merültek el a távoli múltba, sőt erezeteik a jelenbe nyúlnak. Még élnek azok a generációk, amelyek közvetlenül megélték (ha egyáltalán túléltek) azokat a történéseket, amelyek akár fizikai egzisztenciájukban fenyegették őket. Könnyen érthető, hogy e múlt (közelmúlt) értelmezése akár a hamis tudat (a szubjektív, avagy az elmosódó tudat) működése során, avagy politikai szándékoktól motivált értelmezésben eltorzulhat és a bornírt propagandisztikus publicisztika színvonalára süllyedhet. A veszély e tematika okán fokozottan fenyegeti mindkét totalitarisztikus rendszer szellemi produkciójának objektív, tényszerű értékelését.

A megközelítés elvi-módszertani előfeltevései sorába tartozik az a vita is, amely a fasizmus és a kommunizmus azonosságairól és különbségeiről szól, s mind a mai napig – érhetően – nem jutott nyugvópontra. Egyik legutóbbi fellángolása a vitának az ún. *Historikerstreit* volt a német történészek közt. E kérdéskörre vonatkozó következtéseinkhez téziseink végén még visszatérünk.

II. A téma tárgyi anyagának megközelítő vázlata

Ismeretes, hogy a nemzetiszocializmus és a kommunizmus, mint a totalitárius diktatúrák sajátos képződményei története, kultúrpolitikája, művészete, ideológiája főleg nemzetközi szakirodalma könyvtárnyi méretű. Az ezek által tárgyalt ismeretanyagból – célkitűzésünknek megfelelően – elsősorban a történeti és kultúrtörténeti vonatkozásokra utalunk, szinte csak címszószerűen.

A totalitárius ideológiák geneziséhez legalább is a századelőhöz kell visszanyúlnunk, a liberalizmus válságához, (ez az első jele egy korszakot érintő paradigma-váltásnak), a kibontakozó imperializmus korának filozófiájához, a nihilista és pesszimista világképekhez, az életfilozófiákhoz, az individualizmus válságához, az anarchizmus szelleméhez, a bolsevizmus keletkezéséhez. Szemügyre kell vennünk az ipari civilizáció múlt századvégi gyors és kiterjedt kibontakozásának következményeit a létfeltételekben. A naturalizmus determinizmusára és nyomorábrázolására, mint riasztó tényezőkre adott modernista, elitárista-arisztokratikus (escapizmus) és expresszionista-aktivista-voluntarista válaszok mind az orosz, mind a német irodalomban, a kulturális szférában megjelentek és domináns szerepet töltöttek be. Mindezeket a jelenségeket (előjeleket) elmélyíti és kiteljesíti az első világháború, amely eddig soha nem látott mértékben semmisíti meg a klasszikus polgári értékrendet a szellem minden övezetében, hogy helyére részben a proletár megoldási kísérlet, részben a „Blut und Boden” misztika toluljon. Általánossá válik a „Nyugat Alkonya” képzet (Spengler és mások), s ennek nyomán a változás, valamilyen kibontakozás heves óhaja.

A háborút és Oroszországban a polgárháborúkat (amelyek szinte középkori civilizációs szintre szorítanak le széles térségeket), a kudarcba fulladt nyugati intervenciókat a mérsékelt szintű kapitalisztikus kezdeményezések (a lenini NEP-gazdaságpolitika) követi. Ennek nyomán szinte az egész húszas éveken át a szovjet rendszer bizonyos mértékű liberalizmusa bontakozik ki, amely a különböző modern művészeti kísérletezésekkel, változatos palettájú folyóirat kiadással, viszonylag visszafogott irodalompolitikával (1925-ös irodalmi párthatározat), a nyugat-európai műveltségű Lunacsarszkij kulturális minisztériuma toleráns irányzatával nyújtott reményt egy „emberarcú” szocialista kultúrpolitika kibontakozására. Ezt mindvégig és egyre fokozódó mértékben veszélyeztették a proletkultus, majd proletárirodalmi irányzatok, amelyek agresszív módon hegemoniára törtek. Soraiban jelen voltak a tanács hatalom bukása után a Szovjetunióba menekült magyar emigráns proletárirók is, akik vezető szerepet vittek a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetségében. E szervezet több tucat ország és több kontinens proletárirói mozgalmát fogta át, amely az 1930-as harkovi konferencián egyenesen a világforradalmi folyamatba ágyazódó „proletár világ-irodalom” programját hirdette meg.

Ugyanezen időben etablirozódott az ún. „weimari köztársaság” Németországban, s bontakozott ki a „weimari demokrácia”, amely időszakot az „arany húszas éveknek” nevezi a német kultúrtörténet. Kezdetben a vilmosi monarchia romjain, szociáldemokrata velleitású kezdemények nyomán, kétségtelenül liberális korszak kezdődött, amelyet azonban már kezdeteitől egyre fokozódó mértékben fenyegetett az élet minden területére benyomuló faszálódás. Ezt lehetővé tette, hogy 1925-től Hindenburg lett a köztársaság elnöke, s vele visszatért a monarchia militarista szellemisége. Az ún. Dawes-terv 1924-től dollár-milliárdokkal árasztotta el és szanálta a szétzilált német gazdaságot. Nemcsak az iparba, hanem a szellemi élet minden területére bevonult a racionalizmus, az ún. *Neue Sachlichkeit* („új tárgyiasság”), magával hozva a rideg tényszerűségek ábrázolási igényét, a szimultaneizmust, a montázst, a tudatáramtechnikát. Mindezt a polgári irodalom vonatkozásában Ernst Bloch „a felcicomázott sírok művészetének” nevezte. Döblin tollán a nagyvárosi nyomor embert-örlő gépezete rajzolódott ki. Gottfried Benn frivolcinikus, nihilista világképe egyre inkább jobboldali

irányba, a hasonló indíttatású Bertolt Brechté pedig – különböző hatásokra – egyre szélsőségesebb marxista irányba fordult. (Mindezek paradigmaticus példák.) A szélsőbalos extremitás jellemezte a német „proletár forradalmi” irodalmat is, míg a másik oldalon egyre intenzívebben rajzolódott ki a fasizmus szellemiségével telt „harcikultúra.” A világgazdasági válság következtében utcára taszított, hatmillió munkanélkülivel súlyosbított, robbanásig feszült szociális ellentétek közepette – gyakori utcai összeütközésekben – feszült egymásnak a proletárdiktatúrára törő kommunista és a hatalom átvételére készülő náci-fasiszta extremitás. A nácik és a nagytőke képviselői (együttesen is alig haladták meg az 50%-ot) koalícióra léptek egymással a Reichstagban, és legális-demokratikus úton hatalomra juttatták 1933. január 31-én a fasizmust, annak minden szörnyű következményével.

A Szovjetunióban a húszas-harmincas évek fordulóján az ötéves ipari tervek, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, a gyorsított ütemű „eredeti tőkefelhalmozás,” (amely a parasztság végsőkig menő, több millió áldozatot követelő kiszipolyozásával történt) következtében előállt rendkívüli társadalmi feszültségeket csak terrorral lehetett kontroll alatt tartani. Aztán 1932-33-ban végbement a „szovjet thermidor”, azaz egy sajátos ellenforradalmi fordulattal etablirozódott a totalitarizmus. A bekövetkező terrorhullám során kiirtották az ellenzékét, szinte a teljes „lenini gárdát”, amely még hitt a „világmegváltó” szocializmusban, a valóságban pedig létrejött a bürokratikus antidemokratikus diktatúra vörös változata. A későbbiekre marad válasz-kísérletünk arra a kérdésre: kísérteties azonosságai ellenére mi fordította végül egymás ellen halálos ellenségként a két totalitarisztikus rendszert.

III. A két totalitarisztikus rendszer kultúrpolitikáinak néhány kiragadott mozzanata

Mindenekelőtt tárgyalandó itt az a radikális paradigma-váltás, amely mindkét rendszer kultúraszemléletében a harmincas évek első felében végbement. Mindkét képzőművészetben véget ért a korábbi évtized viszonylagosan demokratikus-liberális szellemisége; mindenütt szembefordultak a modern „avantgarde” művészettel, főleg az expresszionista örökséggel, amely nyugtalan, antietatikus gondolkodásával az éles ellentmondások feltárására és bemutatására hajló készségével, a tradicionális formák széttörésével, a mindig mindent kétségbevonó attitűdjével egyként gyűlöletesnek tetszett a megmerevedett álklasszicista ízlés számára a diktatúrákban.

Érzékletes példaként említhetjük itt azt a kontroverziát, amely éppen az expresszionizmus megítélésében mutatkozott meg. Németországban a rosenbergi nordikus-misztikus szemlélet – Goebbels kezdeti rokonszenve után – nem tűrhette e „kulturbolsevista” áramlatot, amely irodalomban, képzőművészetben, zenében oly nagyszerű alkotásokat hozott létre a tízes-húszas években. Jelképes értelművé nőtt az 1937-es müncheni „Entartete Kunst” kiállítás, amelynek anyagát később nagyrészt máglyára hajították (éppúgy, mint pár évvel korábban a marxista és nem-árja irodalom színe-javát), más részét pedig nyugati aukciókon árusították ki.

A Szovjetunióban szinte ugyanebben az időben robbant ki az ún. „expresszionizmus-vita” a *Das Wort* című német emigráns folyóirat hasábjain. A vita korábbi indítéka Lukács György nagy tanulmánya volt 1932/33-ból, amelyben leszámolt ezzel az „antirealista” irányzattal. A későbbi vita – amelyben Ernst Bloch, Anna Seghers, Bertolt Brecht és sok más egykori expresszionista művész és kritikus ellenében újra Lukács lépett fel. „A realizmusról van szó” című tanulmányával lényegében véget vetett minden művészi kísérletezésnek, *nolens-volens* utat nyitott a vulgarizáló epigonok előtt, akik a lukácsi gondolatot a sematizmus aprópénzére

váltották. A Szovjetunió-beli expresszionizmus-vita a harmincas években az utolsó bátor kísérlet volt a művészet szabadsága védelmében a zsdánovi kultúrpolitika sötét háttere előtt. Az objektivitás azonban megköveteli, hogy megállapítsuk: Lukács a zilálnak látott expresszionizmus ellenében a görög klasszicizmusban, az antik democráciák társadalmi és politikai felépítésében, a német klasszikában szubjektíve a harmonikus ember eszményét kereste, azaz azt, ami kiáltó ellentétben állt kora szovjet társadalmának valóságával. Ő volt az, aki *A fiatal Hegel* című művében (1937) felmutatta az *ellentmondások tanát*, amelyet a szovjet kultúrpolitika semmi esetre sem ismerhetett el. Az antikvitás harmóniájának álma – írta – „pontos ellentéte annak, ami az állítólagosan a klasszikusokat folytató akadémizmus célja, pontos ellentéte annak az álbeteljesedésnek, annak a hazug és üres álösszhangnak, amelyet ez tálal élénk.” Lukács tertium daturt keresett, két ellentétes világ közt kívánt kompromisszumot létrehozni; rettegett a fasizmustól s ki akarta békíteni a másik alternatívát, a kommunizmust a polgári demokratikus kultúrával.

Mindkét totalitarisztikus rendszer törekedett a szellemi szféra, az értelmiség „gleichschaltolására”. Ezt Oroszországban elősegítette a keleti és nyugati humanista értelmiség genuin vonzódása a „megváltást”, a szocialista democráciát ígérő „üdv-tanokhoz”. A későbbiekben a szovjet térfélen a „homogenizálás” attraktív mozzanatai, káros folyamatok beindítói voltak a proletárirodalmi szervezetek feloszlata (1932) és az egységesített (és államosított) irodalom seregszemléje, az 1934-es I. Szovjet írókongresszus, amelyen Zsdánov meghirdette a „szocialista realizmus” doktrínáját. A német értelmiség járszalagra vonása látványos kongresszusok nélkül, a Reichskulturkammer keretében a szellemi élet egész területére kiterjedően szívósan és eredményesen folyt.

Mindkét diktatúra megteremtette „külső” és „belső” emigrációját. A szovjet rendszer elől már 1917-20-ban az orosz értelmiség számos kiemelkedő képviselője távozott nyugatra; Németországból 1933 után az irodalom, a művészetek képviselőinek színe-java elmenekült. „A német kultúra ott van, ahol én vagyok” – jelenthette ki joggal Thomas Mann, sokak képviselőjében. Külön probléma ugyanakkor mindkét rendszerben az otthon maradtak kétféle lehetséges pozíciója: a totalitarizmushoz teljesen vagy időlegesen hasonló kiemelkedő kvalitású írástudók alkotás-lélektani rejtélye; másrészt a konformizmustól visszahúzódók, izoláltságba menekülők és – gyakran – üldözöttek alkotó munkásságának jellegzetességei (Ernst Barlach, Ricarda Huch, E. Langgässer, Ernst Wiechert, illetve Bulgakov, Mandelstam, Pilnyak, Platonov és mások.)

IV. Végül egy megkerülhetetlenül neuralgikus kérdés

A totalitarisztikus rendszerek létrejöttének, szellemi életének, kultúrfilozófiájának végső magyarázatát a tudománynak kell megadnia. Ez korántsem látszik egyszerű feladatnak; mindenesetre teljesen elégtelennek lehet tartani a „lelkiségben”, holmi „nemzetkarakterológiában” keresett megoldást.

Az 1919 után előállt és a német polgári rendet különösen fenyegető konstelláció nyomán, a weimari democrácia törekeny voltával elégedetlenül nyúlt a totalitarisztikus diktatúra eszközeihez a náci hatalom. Keleten pedig a megkésett és felgyorsított tőkeakkumuláció kényszerétől űzött torz államkapitalizmus – amely legitimációs célzattal leplezte önnön valóságos lényegét szocialisztikus frázisokkal – volt kénytelen olyan eszközökhöz nyúlni, amelyek széttörték a democráciát. Mindkét, a democráciát megsemmisítő, tehát *ellenforradalmi* képződmény mögött, történetileg és technológiai

fejlettségben ugyan eltérő fázisokban, de lényegében *ugyanaz a gazdasági rendszer állt* – privátkapitalista illetve államkapitalista változatban. Ideológiai sajátosságukban megmutatózó különbségeik, eltéréseik ellenére ezért van oly sok hasonlóság bennük, a tudatformákat, a magatartási formákat és az intézményi kreációkat illetően. Mindkét képződmény stabilitásra és egyensúlyra tört, ehhez volt szükséges a szellemi szférában a személyiség megsemmisítése, a tömeghatás óhaja, azaz a manipuláció gyakorlata, s a nyugtalan ziláltságot, a krízist kifejező „avantgarde” elfojtása és egy álklasszicisztikus, nyugalmat és rendíthetetlen hatalmat sugalló művészeti, irodalmi formáció kieroszakolása.

E rendszerek szörnyű cselekményeinek módszeréhez tartozik széles rétegek üldözése faji vagy osztályindítékból (emögött a tudatalattiakban meghúzódó gyűlöletigény mobilizálásának szándéka rejlik) – ámde mindennek meg kell lennie a mélyebb okának is. Történészek állítása szerint az 1917-es orosz forradalom is lényegében polgári forradalom volt, csupán megkésettsége miatt volt proletárnak kosztúmírozva. A nemzetiszocialista diktatúra változtatás nélkül épült rá a meglévő tőkés rendszerre; minden ideológiai máz ellenére a szovjet rendszer is tőkés gazdálkodáson alapult (tőkeakkumuláció, investíciók, modernizáció, termelés, elosztás stb.), mivelhogy tőke nélkül nincs gazdálkodás. Ha emlékezünk arra, hogy Ortega y Gasset a „tömegek lázadásáról” beszélt, nyilvánvalónak tetszik, hogy az emancipálódni vágyó sokmillió rétegek, osztályok „forradalma” többé már nem volt kívánatos az uralmi rendszerek egyike számára sem. A negyedik rend proletár forradalmának kora véget ért. A tömegek lázadására a szoláris elit terrortal válaszolt, s ezzel tradíciót létesített. A paradigmaváltás végső értelme éppen ebben rejlik. A különböző diktatórikus képződmények szuverén törekvései, érdekellentétei, viláгурalmi aspirációi vezettek a véres konfliktusokhoz, így a második világháborúhoz is. Az ily típusú lokális aspirációk vezetnek ma is, a nacionalista ideológiákkal és rasszizmussal átítatott etnikai formában megjelenő konfliktusokban, újabb és újabb katasztrófákhoz – mögöttük mindenütt diktatúrák jelennek meg és a szellemi értékek pusztulása folyik. A totalitarisztikus képződmények végső okát tehát – ha áttételesen is – mindig a rendkívüli kiélezett szociális feszültségek szférájában találjuk meg, s antitézisként a felhalmozott vagyonok védelme érdekében, ha azt veszélyezteteti „a föld söpredéke”.

A réteg- és osztályérdekek kiegyensúlyozottsága, kompromisszuma lehetne egyedüli ellenszere a történelmi katasztrófák megismétlődésének. Jelenkori világunk, a globalizáció és a multipolarizáció kiterjedése nem vezet automatikusan ehhez a felismeréshez, mivel a szociális feszültségek világméreteken ijesztő mértékben és tempóban növekednek. Az értelmiség megkerülhetetlen feladatává kellene válnia, hogy szüntelenül és fáradhatatlanul felmutassa a történelmi tényeket és azok tanulságait.

*(Előadás egy egyetemi konferencián –2001)
(In: Irodalom és politika. Miskolc, 2002.)*

Emlékezés múlt időkre

Talán ott kellene kezdenem, hogy 1945 januárjában több ezernyi nyugat-dunántúli levente-társammal együtt az eszelős nyilas hatalom Németországba „evakuált” a közelítő front, a szovjet csapatok elől. Nem tudok arról, hogy valaha, valaki is szót emelt

volna az elhurcolt tíz-egynéhány éves leventékért. A helyenként emlékezők legalább is erkölcsi mementót kívántak állítani ezeknek a gyerek-embereknek, akik valódi áldozataivá váltak a háborút működtető ördögi erőknek. Nemsokára éppen tizenhét éves lettem, amikor hazakerülvén az összeomlott Németországból, Szlovénia felől jövet 1945. augusztus 8-a sötét éjjelén, kifiztyelvén a járőröző szerb granicsárok osztagát, egy kukorica-táblában kúszva értem el a határpatakat és derékig vízbe merülve léptem újra hazai földre. Éjfél után, úgy három órakor zörgettem be házunkba; apám megindultan, szegény édesanyám csillapíthatatlan zokogással fogadott.

A határ menti kis falu, Szíjártóháza, negyven házával, alig száz-egynéhány lakosával nagy várakozásban élt akkoriban: a háború viharának elmúltával valódi felszabadulásra várt a szegényparasztság, akik közül nyaranta sokan a távoli Baranyába jártak a nagybirtokokra sumnrás munkásnak, hogy megkeressék télire a kenyérnek valót. Én magam 12-14 éves koromban gyakorta dolgoztam a lendva-hegyi hercegi erdészetben, a csemetés kertben. Egyébként a lenti-i polgári iskolába jártam, ahonnan különbözetivel kerültem 1941-ben a zalaegerszegi gimnáziumba. Az öt km-re fekvő rédicsi vasútállomáson szálltam vonatra minden reggel 6 órakor, télen néha olyan hóban éviékéivé, hogy még az út mentét sem láttam, csak ha belecsúsztam. 1945-ben sok minden megváltozott. A kezdődő új világ iránti reménnyel várták a parasztemberek a földosztást. A herceg Esterházy hitbizományt Rédicsről irányította Raffensperger úr jószágkormányzó, akit csak nagy ritkán lehetett látni hintójában, amikor kikocsizott ellenőrizni tisztartóit, akik a részesművelésben tartott réteken végezték a „harmadolást”. Ennek most már vége lett, jött egy földmérő, (én vittem utána a láncot), aki is kimérte a falu határában elterülő hercegi szántókat, réteket a parasztembereknek, kinek 2 hold, kinek 3 hold jutott, családja nagyságától függően. így lettek „földhözjuttatottak” az én szüleim is, noha igásjószág dolgában, kezdetben nem álltak valami jól. Apám Illés Vendel, felesége, édesanyám Soós Mária.

Talán kétévnyi nyugalmasabb, reményre jogosító időszak következett. 1945 őszén jelentkeztem ismét zalaegerszegi iskolámban. Egy időben albérletben is laktam, de mivel szállásadóim spóroltak a villannyal, emlékszem, nem egyszer az utcai közvilágítás lámpája alatt tanultam, pl. az integrál-számítást. Megváltás volt, amikor bekerülhettem az 1947 februárjában alakult Batsányi János Népi Kollégiumba, amely az ola-i templomon túl, egy volt laktanyaépületben kapott helyet. A Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NEKOSz) 1946 őszén alakult meg. Ezután az egész országban gomba módra szaporodtak a népi kollégiumok, 1947 tavaszára már 130-ra rúgott a számuk, elősegítvén a szegényparaszti és munkás gyermekek tanulását. A kollégiumokat a pesti Györffy-kollégisták szervezték, akik nem sokkal azelőtt az országos földosztás végrehajtói voltak. Az egerszegi kollégium létrehozásában jelentős szerepet játszottak Pallosi Gyula és Kerek Gábor – Pestről leérkezett – Györffy kollégisták. A kollégium fenntartása nagyrészt „tarhálás” útján volt ekkor lehetséges, azaz intézmények és magánszemélyek csurranó-cseppenő adományaiból. Az igazgató Hegedűs Raymond ^[1] tanár úr volt, aki korábban a gimnázium felső emeletén lakott feleségével, később Esztergomba költözött. Itt kollégista társaim voltak: az őriszentpéteri Vörös Antal, a későbbi neves történész, a pajzsszegi Pais István, később az ókori filozófia tudósa, Szalay Sándor Zalalövőről, később Gárdonyi Géza életművének kutatója, és még sokan mások. Gimnáziumi tanulmányaink mellett aktívan részt vettünk a jellegzetes kollégiumi „önnevelő” szemináriumokon, rendezvényeken. Emlékezetes maradt az egykori szereplőknek és jelenlévőknek 1947 későtavaszi „bemutatókozásunk” egy műsorral az Arany Bárány szálló nagytermében. A falon, egy transzparenson Illyés Gyula híres „intelme” volt olvasható: „Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh ma nem azzal kellene: honnan jössz, azzal ecsém, hova mésh.” ^[2] Lelkesen harsogtuk a Nékosz indulót: „Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják, / Sej, az van arra írva:

Éljen a szabadság! / Sej szellők, fényes szellők, fújjátok, fújjátok, Holnapra megforgatjuk az egész világot!” [3] Vörös Antallal és Hegedűs tanár úr támogatásával kiadtunk egy válogatást Batsányi János költeményeiből. [4]

Az 1947-es választások után azonban elkezdődött a „népi demokrácia” átlényegülése „proletárdiktatúrába”. Éppen a 47-es választások alkalmából ért egy olyan „ütés”, amely azonban eltörpült a későbbiekhez képest. Történt, hogy a választási bizottság felkért – mint afféle „írástudó” diákot –, hogy végezzem a választások lebonyolítása során adódó adminisztrációt. Én tehát a kapott útmutatásoknak megfelelően kértem az ún. „kék cédulát” attól az agitátortól, akit több hónapra előkészítő munkára, azaz propagandára helyeztek ki a környékre az MKP. Ekkor reccsent rám durván a falu párttitkára, aki felügyelte a választást: „Nem feladatod a kék cédulák elkérése; majd gondoskodom arról, hogy kivágjanak az iskolából.” Ez volt az első találkozásom az agresszív hatalommal, később még több ilyen leckét kaptam.

Már 1945 őszén letettem elmaradt vizsgáimat, olaszból Szombathelyen a piaristáknál, mivel zalaegerszegi olasz tanárunk a háború alatt túl messzire ment az olasz fascio dicsőítésében, és ezért „kivált” a tanintézményből. Éppen az olasz tanár volt az, aki – alighogy felvettek a gimnáziumba – egy alkalommal megállított a folyosón és azt mondta: „Hát téged meg honnan szalajtottak, talán Tótországból? – mivel féllábszárig érő nadrágot és bocskort viselsz.” Szavai úgy értek, mint egy ostorcsapás. Képzeltetni, milyen érzés volt ez abban az iskolai közösségben, ahova a város tisztségviselő krémje gyermekei is jártak, a polgármester, a térparancsnok fia stb. Sőt, a háború vége felé a nyugatra szorult arisztokrácia gyermekei, egy gróf Károlyi, egy gróf Andrássy fiú is.

1947 júniusában érettségiztem a zalaegerszegi Deák Ferenc gimnáziumban. Hálával emlékezem vissza Csernay László matematika tanárunkra, Tegzes Erzsébetre, aki a földrajzot tanította, Móra Jánosra, a latintanárra ...nem is sorolom őket, noha még többen elevenen élnek emlékezetemben, emlékszem oktatási módszereikre, sajátos gesztusaikra. Diák kollégáim felsorolására sem vállalkozom már, egyre ritkuló osztálytalálkozóinkon egyre fogyatkozó létszámban jelennek meg.

Augusztusban a pesti Györffy István kollégiumban [5] felvételiztem, ez a több napos esemény a nagytétényi Gömbös villában zajlott le. Fel is vettek, így módom nyílt 1947 szeptemberében beiratkozni a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán magyar-német szakra. A Kardos László által irányított Györffy kollégium szelleme, nevelési elvei mindhalálig hálás emlékezetemben maradnak. A Rákosi-Révai vezette diktatúra azonban gyanakodva szemlélte az egyre szélesebben kibontakozó kollégiumi mozgalmat, a párt lehetséges riválisát látta benne, ezért a vezető kollégiumot, a Györffyt 1948-ban feloszlatták. Én az I. ker. Dezső utcai „szakosított” azaz nyelvi Körösi Csorna Sándor kollégiumba mentem át, innen később negyedmagammal felvettek az Eötvös Kollégiumba. [6] Egy év után, mint tapasztalt kollégistát a XIV. ker., Szabó József utcába telepített Körösi Csorna kollégium igazgatásával bíztak meg. Így csak hallomásból értesültem arról, hogy az Eötvösben, ebben az évben sorra „nyírták ki” az osztályellenségnek minősített kollégistákat. [7]

1950 nyarán az „elitképző” Eötvöst is feloszlatták, a kollégiumok fokozatosan diákszállókká alakultak át. A Művelődésügyi Minisztérium keretében alakultak át az ODKH (Országos Diákjóléti Kollégiumi Hivatal) intézményeivé. Az Eötvös „diákszállóba” mentem én is vissza, miután a NÉKOSZ likvidálása (1948. márc.15) a Körösi Csorna kollégiumot is elérte. De a megelőző évben még súlyos következményekkel járó események történtek. 1949 nyarán, Budapesten zajlott a VIT (Világifjúsági Találkozó), és én sokadmagammal a Mária utcai kollégiumban találtam helyet, mivel

az Eötvös épületét a kínai delegáció foglalta el. Itt készültem a szeptemberre halasztott alapvizsgáimra. A Mária utcai kollégiumból mentem haza szüleimhez kétheti pihenésre, Dél-Zalába. Ekkor tettem azt a meggondolatlan, végzetesnek bizonyult megjegyzést egy történész kolléga kérdésére: hova megyek? Mariborba válaszoltam könnyedén. (Ez a város a másik oldalon van, Szlovéniában.) Az azóta elhunyt történész, T. Zs., (később jeles Erdély-kutató), akivel csupán kollegiális köszönő viszonyban voltam, mint később kiderült, akkor elrohant a rendőrségre és feljelentett engem. Ebből született két évvel később a vád, hogy 1949 nyarán én az UDB [8] (a jugoszláv titkosrendőrség) diverzáns-iskoláján tartózkodtam, Zágrábban, Tito-Jugoszláviában. A történész kolléga 1956 őszén kétségbeesve kereste fel Szűcs Jenőt, [9] jó barátomat (szintén történész volt, a magyar nemzettudat kiváló kutatója, később tragikus körülmények közt hunyt el) s azt tudakolta tőle: mit tanácsol, mit tegyen, nem lesz-e baja abból, hogy engem akkor feljelentett? Így tudtam meg Szűcs Jenőtől 1957 tavaszán, mi is történt 1949 augusztusában, ami oly éles fordulatot vágott sorsomba.

1950 júniusában, még a Körösi Csorna kollégiumban kaptam egy Szolnokon feladott gyűrött levelet, amelyet a jugoszláv határövezetből kitelepített szüleim dobtak ki a lezárt marhavagon rácsos ablakán, s valamely jótét lélek, talán egy vasutas felbélyegezte és feladta címemre. Arról értesültem e levélből, hogy szegényparaszt, földhözjuttatott szüleimét mint „Tito-ügynököket” június 23-án az AVH elhurcolta, s most ismeretlen irányban (mindenesetre kelet felé) viszik őket. (Mint emlékezetes, az 1948. évi Kominform Titót elítélő határozata nyomán [10] a jugoszláv határ egész hosszában 30 kilométeres szélességben ún. „határsávot” létesítettek, ahová csak külön engedéllyel lehetett belépni, s ahonnan 1950-ben sok ezer embert telepítettek ki. (Volt azonban még becsületes ember is a legfelső vezetésben: a kitelepítések megkezdésekor lett öngyilkos – családjával együtt – Zöld Sándor belügyminiszter.) A következő levél már arról tudósított, hogy a „szállítmány” a Hortobágyra érkezett, ahol a szerencsétleneket az óhat-pusztakócs-i Állami Gazdaságban „telepítették le”. [11] Abban a birkahodályban éltek három évig, amit a Gulyás testvérek *Törvénysértés nélkül* [12] című filmjében lehetett látni a későbbiekben. A közeli Egyekről a gazdaságba bejáró egyik szakmunkás (talán Nagy Józsefnek hívták) – egyáltalán nem veszélytelen – közvetítésével tudtam levélbeli kapcsolatot találni szüleimmel. S egy forró nyári napon, 1950 nyarán elindultam megkeresni őket azon a vidéken, ahol azelőtt sohasem jártam. Egy földrajz szakos kollégám keresett ki egy régi katonai térképet, amelyen jelölve volt Pusztakócs. Az egyeki vasútállomástól vagy 8 kilométerre fekvő tanyaközpontba jutottam a kiégett, szikes pusztaságon áthaladva és megtaláltam szüleimét, akikkel ekkor azonban csak rövid ideig beszélhettem, mert a rendőr-őrsről felfedeztek, kiutasítottak és megfenyegettek: ha még egyszer beteszem a lábam a táborba, akkor „bevágnak oda engem is”. Az ekkor ott töltött rövid idő alatt is sok mindent megtudtam arról: mi is történt? (Később, „konszolidáltabb” körülmények közt újra bejutottam illegálisan a tanyavilágba, amely ekkor gyakorlatilag koncentrációs tábor volt.) Az ide hurcoltakat „osztályidegen ellenségként” tartották számon, és a legdurvább fenyegetésekkel és fenytésekkel félemlítették meg. Jellemző a viszonyokra és bánásmódra, hogy pl. apámat bűnvádi eljárás alá vonták azzal az ürüggyel, hogy a házuk szérűjén lévő szénaboglyában a nyomozók fegyvert találtak. Szintén az akkor is elvétve meglévő becsületérzés körébe tartozik, hogy apámat a Szolnok megyei bíróság felmentette a vád alól, (ebben a légkörben!), mivel a házkutatás nem a vádlott jelenlétében történt. (Mondanom sem kell, hogy apám semmiféle fegyvert nem rejtgetett, azt – ha volt – a „nyomozók” rejtették csak oda.) Az érkezettek első feladata volt, hogy szinte szerszámok nélkül ki kellett takarítaniuk a majdan szálláshelyükül szolgáló birkahodályt, amelyben bokán felül állt az állatok ürüléke. Az ezután

leterített szalma szolgált hosszú időre mintegy száz embernek közös alvóhelyül A viszonyok „rendeződése” után a rabok csoportosan mezőgazdasági munkára jártak, mindig rendőri felügyelet mellett. Ez különös megpróbáltatás volt azoknak, akik arisztokratákként, vagy értelmiségiként nem szokták meg a nehéz fizikai munkát. Anyám a földeken dolgozott, apám a tábor asztalos műhelyében. (Fiatal korában kitanulta a szakmát, dolgozott Nagykanizsán, Sopronban.)

A kitelepítésükről szüleim soha semmiféle hivatalos okmányt nem kaptak; egyszerűen „Tito-kémeknek” minősítették őket, noha semmiféle kapcsolatuk a jugoszláv határ túloldalán, Radamosban élő, igen távoli rokonokkal sem volt. Az ún. Kominform-határozat után (1948) a Magyarországról szított ellenséges propaganda légkörében alakult ki az a hisztérikus hangulat, amely szinte hadiövezetté változtatta a déli határsávot. Gyakran előfordult ott lövöldözés is. A mesterségesen szított félelem agresszív indulatokat szült, a védelmi hatóság betonutakat, laktanyákat, bunkereket telepített a Mura és a Dráva lápos, ingoványos árterületén. Ennek során került sor a kitelepítésnek nevezett, emberiség-ellenes, hivatalból elkövetett köztörvényes bűncselekményekre is. Az egyik ok a termelőszövetkezetek erőszakolt megalakításával szembeni ellenállás megtörésének igyekezete volt, ezért kellett a paraszti lakosságot megfélemlíteni. De szerepet játszott a büntényben a „szövetségessel való rivalizálás” is, vagyis a Nemzeti Parasztpárt félre szorítása, így kitelepítették Ihász Sándort is, aki a lenti-i járás parasztpárti szervezete elnöke volt, de a párt több más tagját is elvitték.

Apám különösen szálla lehetett az MKP szemében, mivel az 1947-es választásokon, a Parasztpárt megyei listáján a 39. volt, és kétségtelenül az ő szervező munkája nyomán történt, hogy a Barankovics-párt által uralt Zalában, Szíjártóházán a Parasztpárt győzött. Ez kiváltotta a helyi MKP párttitkár féltékenységét. Ezek voltak az általános politikai szempontok.

De mi volt vajon a vétke szomszédunknak, a szintén szegény sorsú Darabos Józsefnek, akit a politika soha sem érdekelt, minden örömét négy gyermekében és néhány kaptárnyi méhesében lelte. Igaz, legidősebb lánya, Jolán, a határon túlra került, Göntérházára ment férjhez. Vagy elég ürügy (indok) volt-e a Magyar család kitelepítésére, ahol a férjet még 1934-ben (!) távolították el igen alacsony beosztásából a csendőrségtől italozása miatt.

A helyi „kivitelezés” azonban konkrét személyek tevékeny közreműködésével zajlott le, s ebben a személyi gyűlölködések és érdekek játszották a fő szerepet. A falu legszegényebbjeihez tartozó apám esetében az, hogy a Nemzeti Parasztpárt híveként 1945-ben nem volt hajlandó belépni a kommunista pártba, amelynek helyi párttitkára (Sz. P.) levanteoktatóként ugyan híven kiszolgálta a Horthy-rendszert (a vele egy házban lakó öccse volt a nyilas faluvezető), majd az oroszok bejövetele után hirtelen eszébe jutott 1919-es „vörös” múltja (amiért annak idején kitiltották Budapestről), és ritka erőszakossággal szervezte pártját, azaz túlteljesített, láthatóan ott kívánta folytatni, ahol negyedszázaddal korábban abbahagyta. Egyik hű (és hírhedten részeges) segítőtársával (H. J.) együtt, pár nappal a kitelepítés előtt a Lentiben történt „eligazításról” visszatérve bekiabálták apámnak: „Most aztán elintéztük az Istók Vendelt, a nép ellenségét!” A „nép ellensége” szlogenje akkoriban igen divatos volt az üldözések során.

A fenyegetés következménye valóban, pár nap múlva, be is következett. Éjjel három órakor törtek rá szüleimre, s a legszükségesebb motyóik összeszedése után, három másik szerencsétlen, szegényparaszti családdal együtt kihajtották őket a rédicsi vasútállomáson várakozó szerelvényhez. A hátrahagyott állatokat, a szegényes berendezéseket és egyéb javakat a következő napokban kirendelt helybeliek „leltározták” és a hatóság osztotta szét különböző „rászorultaknak”. (így kapott pl. a

gutorföldei jegyző is két télikabátot, így kapta meg a lenti pártbizottság egyik tagja bútorainkat, egy Zalaszentgrót melletti termelőszövetkezet 3 tehenünket, és a helybeli párttitkár „sajátította el” szüleim földosztáskor kapott földjét.) Mivel Pesten, kollégiumban lakván, nem tudtam új könyveimet elhelyezni, azokat minden alkalommal hazavittem, (már akkor is nagy könyvbarát voltam), nos, most ezt a könyvtárat szekérderekra hányták és beledobálták a Lentin átfolyó Kerkába. Mint megtudtam, a kutyánkat, amely napokig a környéken vonítva kereste gazdáit, könyörületből egy vadász lőtte le. A többiekhez hasonlóan, szüleimnek is idős korokra kemény munkával összegyűjtött kis vagyonkáját gyakorlatilag kirabolták, ők maguk pedig egy szál ruhában földönfutókká váltak.

Nem kívánom visszaemlékezésemben teljes név szerint megemlíteni (és ezzel megörökíteni) azokat a helyi párt és tanácsi személyeket, akik túteljesítő buzgalommal segédkeztek szegényparaszti sorstársaik tönkretételében, az állatias felsőbb szervek utasításainak serény végrehajtásában. A kitelepítések későbbi feloldása után ezekért a jogszabállyal leplezett (vagy anélkül végrehajtott) köztörvényes bűncselekményekért soha senkit nem vontak felelősségre. Nem várhatja hát senki tőlem, hogy akárcsak lélekben is megbocsássak nekik; s mivel már mind a temetőben nyugszanak, nem kívánhatom nekik az ősi egyházi kívánsággal, hogy legyen nekik könnyű a föld.

Az 1953-as Nagy Imre-féle kormányprogram során felszámolták a kitelepítettek táborait; de tilos volt számukra visszatérni eredeti lakóhelyükre, valószínűleg azért, nehogy jelenlétükkel megzavarják üldözőik lelki nyugalmát. De hová is mentek volna vissza, hiszen kényszerűen elhagyott házukból még az ablakkereteket is kiszedték valakik; Szíjártóházán szüleimnek a szó szoros értelmében nem maradt semmijük. Így aztán a tábor feloszlata után a Pest melletti Dunaharasztiiban találtak egy düledező vályogház egy kis szobájában új „otthont”, majd megvásároltak egy, az 1956. január 25-i földrengés során erősen megrongálódott házacska, s azt újjáépítve váltak haraszti lakosokká. Innen jártak el dolgozni Pestre, apám egy asztalosműhelybe, anyám pedig egy üzemi konyhára. De lelki békéjüket sohasem találták meg többé.

Apámmal véletlenül éppen az 56-os események napjaiban, juttatott földjei ügyében lent jártunk Szíjártóházán, de Lentiben semmit sem tudtunk elintézni, mivel akkor a hivatalokban nem találtunk senkit. Két hétig voltunk lent a faluban, apám nővérénél laktunk. Az ottaniak természetesen felzaklatva élték meg ezeket a napokat, a rádióból hallgatták a pesti eseményeket. Az említett párttitkár mindenestre elmenekült a gáborjánházai erdőbe, és csak november 4-e után került elő. Apám 1957-ben is felkereste faluját, de éber ellensége, a nevezett párttitkár rendőri kísérettel távolította el újra szülőföldjéről. A Lenti Járási Hivatal pedig írásban értesítette, hogy „ellenforradalmi” tevékenysége miatt földügyével a továbbiakban nem foglalkoznak. A párttitkár tehát nyugodtan használhatta tovább apámnak a földosztáskor juttatott földjét. Apám ezután már soha többé nem tette be lábát a faluba, ahonnan kitaszították. Megkeseredve halt meg 1962-ben; anyám 21 évvel túlélte őt, most mindketten a dunaharaszti temetőben, idegen földben nyugszanak, távol szülőföldjüktől.

Talán érdekli e krónika olvasóját, mi lett gyermekeik sorsa? Bátyám 1945 júliusában Pesten egy rejtélyes szerencsétlenség következtében meghalt, most ő is Dunaharasztiiban van eltemetve. Én a lenti polgári iskola, majd a zalaegerszegi gimnázium elvégzése után – ahogy már említettem – Pestre kerültem és a Györffy István kollégium tagjaként egyetemre jártam. 1951 tavaszán kezdődött a szüleimmel történetekre és saját „cselekményeimre” hivatkozással az én „ügyem”, amit Békéi Józsefné egyetemi párttitkár és Kékes Andor tanulmányi osztályvezető asszisztálásával Berzsák Béla és Hrabecz József egyetemi hallgatók (a valóságban az ÁVH ügynökei) intéztek. Az egyetemet terror alatt tartó Berzsák testileg is nyomorék volt, lelki

eltorzulása talán erre vezethető vissza. Furcsa módon „segédje”, Hrabcz is, őt a salgótarjáni üvegyárban érte egy baleset, egész arca egy összeégett sebhely volt. Róla mesélte el nekem Mátrai László a filozófia tanára, az Egyetemi Könyvtár későbbi igazgatója, hogy amikor egy órán a felvilágosodásról, a Nagy Francia Forradalomról beszélt, felugrott a padosorokból egy bizonyos Brabcz (sic!), és emelt hangon kioktatta a professzort: Nagy Forradalom csak egy volt: a Nagy Októberi Szocialista Forradalom!) Képzhető, milyen légkör uralkodott akkor az egyetemen. Én akkor a nyelvi intézetek bizottságának elnöke voltam. Berzsák pl. egy alkalommal felszólított: állítsak össze egy 10-12 főből álló listát az államvizsgák előtt álló német szakos hallgatókról, akiket soron kívül el kell távolítani az egyetemről Ezt kategorikusan megtagadtam. Ezt követően, megalázó és megfélemlítő procedúrák, kihallgatások és fenyegetések sora után, közvetlenül államvizsgáim előtt az egyetemi fegyelmi bizottság – mint a néphatalommal szemben ellenséges elemet – kizárt az ország összes egyeteméről. Visszaemlékezem erre a fegyelmi bizottságra: mint vonult el előttem, aki az előszobában várakoztam, félre fordított fejjel B. L., a magyar irodalom tanára, akivel pedig jó viszonyban voltam, és T. L. dékánra, akit az Egyetem téri rendház templomából láttam kijönni, amikor a fegyelmi tárgyalásomra sietett. Rendkívül nagy tudós volt, kedves ember, ő volt a bizottság elnöke. De hát mit tehetett, a rendszer megnyomorította a becsületes embereket is. A „kiirtásomra” ezután összehívott kari gyűlés azonban (óriási dolog volt ez abban a légkörben) *nem* szavazta meg a kizárásomra tett előterjesztést, amely felsorolta összes bűneimet: szüleim kitelepítését, UDB-s diverzáns múltamat (?), olyan egyetemi hallgatók pártfogolását, akiket egyidejűleg a kizárás fenyegetett. Ennek ellenére a felsőbb instanciák 1951 májusában eltávolítottak az egyetemről. Ezt követően közel nyolc éven át a Csepel Művekben dolgoztam, – későbbi feleségemnek a gyárban dolgozó nővére segített be oda –, mint vas- és fémesztergályos, miután elvégeztem egy átképző tanfolyamot. A csepeli Királyerdőben laktam egy komfort nélküli házban, innen jártam be kerékpáron a gyárba. A Rákosi-rezsim légkörében ekkor – úgy éreztem – lezárult körülöttem a világ. Nem műkedvelő voltam az üzemben, hanem egy munkásközösség tagja, vélhetően életem végéig. Furcsa módon, ezt nem szerencsétlenségként éltem meg, fiatal voltam és érdekelt, amit csináltam. Eleinte három műszakban dolgoztunk, de aztán Pék János váltótársunk valamilyen szakszervezeti iskolára ment, mi pedig Balázs Gáborral, a szakma valóságos művészeivel kettesben maradtunk a gépnél, egy WM 300-as esztergapadnál. 1951–52 az ún. „feszített öt éves tervek” ideje volt, több mint egy éven át 12 órás váltásban dolgoztunk, egy évben talán 2-3 szabad vasárnapjal. Az eredmény pedig az lett, hogy Balázs Gabi bácsi értő oktatása mellett – azt hiszem – alaposan megtanultam a szakmát, „osztályidegen” létemre háromszor kaptam meg a sztahanovista csillagot. Nagy szó volt ez akkor, hiszen ugyanabban az üzemrészben dolgozott a két híressé vált sztahanovista, Muszka Imre és Bordás András.

Még ma is jóleső érzéssel gondolok vissza azokra az élményekre, amikor egy-egy 12 órás műszak után reggel 6 órakor meglepődéssel néztem rá a csillogó-villogó kúpkerékekre a gép végénél, ezeket én munkáltam meg, én alkottam. Egy keresztútnál állt a gépünk, a reggeli műszakra érkezők alig tudtak átjutni a fémforgács halmokon. 1953-54-ben, amikor lazult némileg a „hajrá”, beiratkoztam levelező hallgatóként a Vendel utcai gépipari technikumba. Nagyon távoli perspektívaként felsejlett előttem a Műegyetemre bejutás lehetősége.

1955-ben azonban engedélyezték az egyetem befejezését, magyar–német szakos tanári oklevelet kaptam, amivel visszamentem a Szerszámgépgyár Fogaskerek üzemébe dolgozni, még újabb három évre, mivel egy instancia szerint „magyar szakos tanárokkal Dunát lehet rekeszteni.” így tehát letaszítottak a munkásosztályba, amely pedig egyúttal az uralkodó osztály volt – állítólag. Egy alkalommal bent jártam az

egyetemen, és találkoztam Lutter Tiborral, az angol tanszék vezetőjével, korábban az Eötvös kollégium igazgatójával, aki aggódalmasan körültekintve bevont szobájába és bocsánatot kért, amiért nem állt ki mellettem a tortúrák során, de mint mondta: „én is féltem.” Volt egy másik tanár is, Pándi Pál, aki szintén bocsánatot kért tőlem, noha nem neki volt erre a leginkább oka. Azok azonban, akik tevékenyen részt vettek üldözésemben, sohasem kísérelték meg, hogy kezet nyújtsanak, igaz, nem is fogadtam volna el.

Volt egyetemi pályatársaimmal csak ritkán és véletlenül találkoztam, évek múltak el, hogy nem léptem át a Nagykörút vonalát. Nem egy volt köztük, aki elfordította a fejét, amikor meglátott. A leginkább az fájt, amikor hírül vettem: legjobb barátomat azzal a feltétellel vették fel a pártba, ha engem nyilvánosan megtagad. És ő ezt megtette. Az egyetlen, aki – dacolva a kizárással való állandó fenyegetettséggel – mindvégig hűségesen kitartott mellettem, menyasszonyom Strauss Ilona, későbbi feleségem volt. 1954-ben házasodtunk össze. 1956 nyarán aztán rehabilitáltak, közölték velem, hogy semmi sem igaz abból, amit ellenem felhoztak.

1958 őszén „utánam nyúltak” régi egyetemi pályatársaim és így 1993-ig a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének munkatársaként, tudományos titkáráként, később osztályvezetőjeként dolgoztam. Közben 1970–75 közt az országos hatáskörű Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója voltam, s folytattam irodalomtörténeti tudományos munkámat. Mint pártonkívüli főigazgató a Minisztérium és a Pártközpont, gyakran személyesen Aczél György folyamatos vegzálása közepette igyekeztem dolgozni, a korábban teljesen lezüllött múzeumot a szakterület elismert intézményévé fejlesztettem. Miután már nem tudtam elviselni az állandó tortúrákat, 1975. december végén visszatértem az akadémiai intézetbe. Intézeti éveimben német, orosz és francia nyelvtudásomra támaszkodva bejártam fél Európát, Párizstól Rómáig és Berlintől Moszkváig; több irodalomtörténeti tárgyú könyvem jelent meg és több száz tanulmányom magyar és idegen nyelveken. Az Akadémián szereztem meg tudományos minősítésemet is. Nyugdíjazásom után, 1994-től 2004-ig a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi kara Német irodalmi tanszékének tanára voltam. Itt is habilitáltam, 1997-ben.

1965-ben József Attila díjjal tüntettek ki. 1987-ben megkaptam az Akadémia Díjat, 1988-ban a SZOT díjat, és 2005-ben a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztjét.

Főbb irodalomtudományos munkáim: Józanság és szenvedély (1966), A megőrzött utópia (1988), Üzenet Thermopüléből (1999). Szerkesztettem többek között: Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. I.-VI. kötet (1962-1985), Befunde und Entwürfe (Berlin, 1984), Vita az expresszionizmusról (1994), Hungarian Studies on György Lukács (Bp. 1994.), Mítosz és utópia (1995) című műveket.

(Itt kell, úgy érzem, egy lényeges körülményt megvilágítanom: feltűnhet az olvasónak életrajzomban, hogy miután mindez velem és szüleimmel megtörtént, mégis stúdiumaim egyik fontos tárgya a két világháború közti emigráció, és a hazai ill. nemzetközi szocialista irodalom lett. Ennek egyszerű a magyarázata: az foglalkoztatott, hogy nyomára jussak: mi volt az az ördögi, bűnös erő, amely kiforgatta eredeti értelméből a szociális gondolatot, amely pedig jelen volt az európai örökségben, a Spartakus-féle rabszolgalázadástól, az őskeresztényektől kezdve, az eschatológikus álmodozáson, az utópistákon, a parasztháborúkon, a Nagy Francia Forradalmon, az 1848-as forradalmakon át mindig és mindenütt s amelynek célja az emberiség felszabadítása volt a rabszolgaságból, a kizsákmányolásból és a jogfosztottságból. És én ezekhez a szabadságeszmékhez hű maradtam, miközben mélyen elítéltem és megvettem azokat, akik visszaélve ezzel az eszmével diszkreditálták azt, üldöztek engem, földhözragadt szegény szüléimét, és mások ellen még szörnyűbb

bűncselekményeket követtek el.)

Az 1956 óta eltelt negyven év során én magam sem jutottam el szülőfalumba. Erre csak 1996 nyarán és 1997 tavaszán került sor. Valamilyen ellenállhatatlan érzés vonzott vissza, tulajdonképpen a búcsúvétel tudatalatti szándéka. Jóleső érzés volt találkozni egykori – megfogyatkozott számú – barátommal, köztük is elsősorban Szabó Ferencsel, akikkel hajdanán együtt koptattuk a zalaszombatfai elemi iskola padját, tanítónőnk, Tüskéné Horváth Etelka szeretetreméltóan erélyes oktatásán nevelődve.

A szülőfalumról négy évtized után kelt benyomásaim nagyon ellentétesek voltak: örömmel láttam a faluközpont ízléses kialakítását, az aszfaltozott utakat, a telefonhálózatot, a villanyvilágítást, az autóbusz-közlekedést – ez mind nem volt fél évszázaddal ezelőtt. De lehangolt a lélekszám erős megfogyatkozása, a félig-meddig romokban heverő házak látványa, amelyeket elhagytak egykori lakóik, a valamikori ápolt rétek, legelők elhanyagolt állapota.

A falu kültekén, a Kükecen állt – azóta elbontott – házunk helyén a telket felverte az elvadult növényzet, de megmaradt még néhány korhadó kerítésoszlop, kerítés-szögesdrót foszlány. És az egykori csenevész kis almafák azóta nagyra nőttek. A szintén elhurcolt szomszédunk, Darabos Józsefék házat is benőtte a vadon, csak a megrongált falak álltak, az üres ablakhelyeken átfütyült a szél. Ezeken a helyeken a pusztulás, az elmúlás hangulata csapott meg; s a boldog gyermekkor sok-sok emléke tolult fel gondolataimban, és annak tudata, hogy mindez visszavonhatatlanul elmúlt, és megrendítő tragédiák közepette múlt el.

Szülőfalumtól ily módon fájdalommal vettem búcsút, s azzal a kívánsággal, hogy lakói boldoguljanak a jövőben, és sohase felejtsek el azt, ami egy sötét, embertelen korszakban sorstársaikkal történt, s őrizzék meg az emlékezéssel együtt a legfőbb tanulságot: az embertársaink iránti szolidaritást és szeretetet.

JEGYZETEK

[1] Hegedűs Raymond magyar–német szakos középiskolai tanár, 1947-ben megszervezte a Batsányi János Népi Kollégiumot; 1948–50 között a zalaegerszegi gimnázium tanára volt. [\[vissza\]](#)

[2] Az idézet Illyés Gyula: Versek egy népfira c. művéből való. Nyugat, 1936. 9. sz. [\[vissza\]](#)

[3] Az indulót egy moldvai csángó népdal dallamára Jankovich Ferenc költő írta 1946-ban. [\[vissza\]](#)

[4] A könyv címlapjának fotója látható „A fényes szelek nemzedéke” című kiadvány 199. számú illusztrációján. Budapest, 1980.1. köt. [\[vissza\]](#)

[5]

A Győrffy volt az első népi kollégium, amely még Bolyai kollégium néven 1939-ben alakult, 1942-ben vette fel a neves néprajzkutató nevét. A háború után motorja lett a népi kollégiumok szervezésének, a NÉKOSZ megalakításának, tagjai részt vettek a földosztás lebonyolításában. [\[vissza\]](#)

[6] A párizsi Ecole Normál Superieur mintájára még 1896-ban alakult intézmény, amely a magyar humán értelmiség több generációját bocsátotta szárnyra. [\[vissza\]](#)

[7] Részletesen ír az itt történekről Szász Imre Ménesi út című dokumentumregényében. (Bp. 1985). Ld. még Fodor András: A Kollégium. Napló, 1947-1950. (Bp. 1991.) c. művét. [\[vissza\]](#)

[8] A jugoszláv titkosrendőrség, Uprava Drzsavne Bezdbednoszti = Államvédelmi Igazgatóság, az ÁVH rokon testületé. [\[vissza\]](#)

[9] Szücs Jenő (1928-1988) történész, a magyar nemzettudat kiváló kutatója. [\[vissza\]](#)

[10] 1948 júniusában – mivel Sztálin nem tűrte a szocializmus különutas építését-Jugoszláviát kizárták a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájából. [\[vissza\]](#)

[11] 1950 és 1953 között a Hortobágyon létrehozott 12 zárt tábor egyike a pusztakócsi. [\[vissza\]](#)

[12] Gulyás János és Gulyás Gyula 1982 és 88 között készült filmszociológiája a hortobágyi munkatáborok világáról. A film az 1988-as Filmszemlén a dokumentum kategóriában fődíjat kapott. [\[vissza\]](#)

(In: „Sívó évek alján” Zalaegerszeg. 2006.)

ISBN 978-963-06-8226-8

ISSN 1216-1861

Felelős szerkesztő Simor András

2010 Vasas-Köz Kft. nyomda

Felelős vezető Badó Géza

Terjeszti a Könyvtárellátó Közhasznú Társaság
